А.Ю. КРИМСЬКИЙ

ВИБРАНІ СХОДОЗНАВЧІ ПРАЦІ

Том IV

А. Кримський

До 90-річчя
Національної академії
наук України

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. КРИМСЬКОГО

А. Ю. Кримський

ВИБРАНІ СХОДОЗНАВЧІ ПРАЦІ

В П'ЯТИ ТОМАХ

ТОМ IV
ІРАНІСТИКА

КИЇВ – 2008

ББК 63.3(5)я44
К82

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України (протокол № 5 від 23.10.2008 р.)

Редакційна колегія:
Матвєєва Л. В. – головний редактор, Бубенок О. Б., Василюк О. Д., Дубровіна Л. А., Кочубей Ю. М., Мавріна О. С., Онищенко О. С., Радівілов Д. А., Рибалкін В. С., Хамрай О. О., Циганкова Е. Г.

Відповідальні редактори та упорядники тому: Кочубей Ю. М., Маленька Т. Ф.
Видається завдяки субсидії ЮНЕСКО

Кримський, А. Ю.
К82 Вибрані сходознавчі праці: в 5 т. / А. Ю. Кримський; редкол.: Л.В.Матвєєва (голов. ред.) [та ін.]; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К.: [ВД «Стилос»], 2008 – .
ISBN 978-966-8518-85-0
Т. IV: Іраністика. – 2008. – 388 с.
ISBN 978-966-193-003-1

До тому включено раніше не друковані історичні та літературознавчі праці Кримського А. Ю. з іраністики, рукописи яких зберігаються у НБУ ім. В.І. Вернадського. Вони стосуються давньої історії Ірану і середньовічної класичної перської літератури. Друкуються мовою оригіналу.

Враховуючи час їх написання, ці праці можуть бути доповнені даними нових досліджень світової іраністики, але побудовані вони на міцній джерельній базі із залученням величезної кількості публікацій різними мовами. Видання розраховане на фахівців-іраністів, культурологів, студентів і всіх тих, хто цікавиться іранською цивілізацією.

ББК 63.3(5)я44+63.3(51РН)я44+83.3(0)9я44

ISBN 978-966-8518-85-0
ISBN 978-966-193-003-1

© Інститут сходознавства НАНУ, 2008

Передмова

ІРАНІСТИКА В НАУКОВІЙ ТА ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ А. Ю. КРИМСЬКОГО

ІРАНІСТИКА В НАУКОВІЙ ТА ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ А.Ю. КРИМСЬКОГО

Зайве, мабуть, нагадувати, що акад. А. Кримський був великим ерудитом і поліглотом, людиною широких гуманітарних обріїв, світового рівня сходознавцем та поряд з цим усім він був висококваліфікованим фахівцем з конкретних дисциплін: історії, філології та релігієзнавства народів регіону Близького і Середнього Сходу. Хоча сам він вважав себе, насамперед, арабістом, його доробок в галузі іраністики настільки вагомий, багатогранний і ґрунтовний, що його в такій же мірі можна вважати й іраністом, при чому, як тепер кажуть, "широкого профілю". Зайняття іраністикою не було для нього якоюсь побічною справою – він глибоко і всеосяжно занурився в цю дисципліну і зроблене ним може викликати тільки подив. Протягом всього життя А. Кримський займався історією, культурою, літературою середньовічного Ірану. У ранньому середньовіччі Візантія й Сасанідський Іран були тими двома імперіями-суперницями, між якими був поділений близькосхідний світ. До того ж А. Кримський не раз наголошував і обґрунтовував візантійські та іранські впливи на культуру України.

Обумовлюючи в 20-х роках спільно з Д. Багалієм, Г. Павлуцьким та Є.Тимченком створення Історично-філологічного відділу УАН і, зокрема, необхідність розвитку сходознавства в Україні, А. Кримський писав: «В давні часи південь України заселяла іранська гілка народів: скіфи-сармати, потім їх видозміна – алани. Академік Вс. Міллер ясно довів своїми працями, яку велику послугу для розплутування Геродотової етнології дає іраністика, конкретно – мова осетин (або, за нашим літописом, ясів). Як відомо, навіть назви наших великих річок «Дністер», «Дніпро» «Дон» – осетинські... Далі на південній доісторичній Русі силу мали впливи сасанідської матеріальної культури IV–VI ст. після Р.Х., і тут потрібно звернутися до другої іранської мови – перської – і до культури перського народу середніх віків (пехлевійських)»[1].

У 20-ті роки за ініціативи А. Кримського було створено кабінет арабо-іранської філології при секції суспільних наук УАН.

А. Кримський, дебютувавши в російському сходознавстві в 90ті роки XIX ст., коли російське сходознавство розвивалося, наздоганяючи Європу, також, як і в українській орієнталістиці, був експертом з цілої низки дисциплін, а також першовідкривачем ряду сходознавчих тем і персоналій. Ця кожна наукова дисципліна, за висловом С. Павличко, "є материком, на

---

[1] Див.: Записки Історично-філологічного відділу УАН. – 1919. – кн.1. (частина офіційна).

вивчення якого, здається, не може вистачити одного людського життя; кожен з цих «материків»[2] ділиться на інші, більш спеціалізовані дисципліни або напрями, у яких так само своє слово сказав Кримський"[3]. Він першим в Росії написав нарис історії суфізму – "Очерк развития суфизма до конца III в. Хиджры" (1895), у якому значна частина була відведена персам; першим у слов'янському світі здійснив, хоча й неповний, переклад "Шагнаме" Фірдоусі рідною йому українською мовою, а також подав російськомовні переклади з багатьох перських поетів-класиків, які увійшли потім до "Истории Персии...". Окремі фрагменти "Истории Персии" згодом розрослися в монографічні дослідження про Гафіза, Нізамі, Джамі.

Ми не будемо у цьому томі подавати детальну біографію вченого, вона публікується у першому томі спадщини, але все ж, щоб краще зрозуміти його внесок в іранські студії, прослідкувати його еволюцію як вченого, будемо звертатися до певних моментів його життєпису.

Прийнявши рішення присвятити себе орієнталістиці, після закінчення Колегії ім. Павла Галагана він вступив до Спеціальних класів Лазаревського інституту східних мов у Москві, який був зорієнтований на підготовку спеціалістів саме "живих" мов східних народів, а не тільки стародавніх мов Сходу. За своїм темпераментом він не міг обмежитися тільки рутинною академічною роботою, тим більше у цей час у ньому прокинувся інтерес до громадських справ і зокрема до "українського питання"; перше знайомство з ним відбулося ще в стінах Колегії ім. П. Галагана.

Необхідно зазначити, що в ті роки Спеціальні класи Інституту мали права і переваги університетів, бо "за своєю програмою і організацією викладання вони відповідали вищому навчальному закладу"[3]. Вони давали ґрунтовні знання мов народів, які входили до того чи іншого регіону. Агатангел Кримський обрав Близький і Середній Схід, а це означало, що він вивчав арабську, перську і турецько-татарську мови. Таким чином він одержав широку філологічну сходознавчу освіту: його мовна підготовка давала можливість вільно оперувати всіма основними мовами регіону Близького і Середнього Сходу. Крім того студенти Спеціальних класів вивчали історію країн регіону, російську літературу, а ті що успішно справлялися з навчальним навантаженням могли ще прослухати і курс права при Московському університеті, серед таких був і Агатангел Юхимович.

Важливою рисою Спеціальних класів була також практика залучення до викладання носіїв мов, яких запрошували із відповідних країн. Це забезпечувало загалом високий рівень знань студентів цього навчального закладу. В усякому разі вони, як правило, робили успішну кар'єру на ди-

---

[2] Павличко, Соломія. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – Київ: Основи, 2000. – С. 160.

[3] Данциг Б.М. Ближний Восток в русской науке и литературе (дооктябрьский период). – Москва: ГРВЛ, 1973. – С. 351.

пломатичній службі або в науці. Ліберальні погляди А. Кримського, його українофільські симпатії відштовхували його від офіційної царської служби. Він бачив себе насамперед науковцем. Тим більше, що як зазначають дослідники, "в період з кінця XIX і на початку XX ст. відзначається пожвавлення наукової діяльності Інституту"[4].

Важливе значення мало й те, хто навчав молодих адептів сходознавства. Це були люди висококваліфіковані і віддані своїй справі, автори різних публікацій з обраної спеціальності. Арабську мову викладав сирійський араб Г.А. Муркос (1846–1911). Відомий він, насамперед, тим, що здійснив переклад опису подорожі патріарха Макарія III в середині XVII ст. до Москви через Україну, зроблений його племінником Павлом Алеппським. Разом з Г.А. Муркосом працював, а після його від'їзду і замість нього, теж уродженець Дамаска М.О. Аттая (1852–1924). Перську мову викладав спочатку І.Н. Холмогоров (1818–1891), а потім видатний різнобічний вчений академік Ф.Є. Корш (1843–1915)[5], якому на зміну вже в 1915 році прийшов сам А.Ю. Кримський. Викладали перську мову також, за висловом Кримського[6], "обидва мірзи": Мірза Джафар Різаєв і Мірза Абдулла Гаффаров – першорядні практичні знавці перської мови, автори ряду навчальних посібників. Викладання тюркських мов теж було поставлено на належному рівні. Історію Сходу читав Г.І. Кананов, а історію Персії відомий спеціаліст проф. В.І. Гер'є в характерному для епохи імперському дусі, яку він закінчував приходом в Ірані до влади династії Каджарів та завоюванням Росією Хивінського ханства. Директором Інституту 1897 року став відомий вчений-сходознавець, також іраніст Вс. Ф. Міллер (1848–1913), котрий, як відомо, дуже прихильно ставився до молодого Кримського.

Ми знаємо, що після закінчення розрахованого на три роки Лазаревського Інституту, щоб поглибити свої знання з історії та загального мовознавства, А.Ю. Кримський вступив на історико-філологічний факультет Московського університету, який він закінчив і успішно захистив магістерську працю в Санкт-Петербурзі. В університеті його наставником з історичних дисциплін був знову ж В.І. Гер'є, відомий не тільки своїми ліберальними поглядами, а й новими підходами до вивчення історії.[7] В цілому ж у цей період в Московському університеті панувала "школа Ключевського".

Ще із студентських років він брав активну участь в науковій роботі, ставши за допомогою старших друзів членом кількох престижних наукових

---

[4] Так само – С. 354.

[5] Баскаков Н.А., Ник.А. Баскаков Академик Ф.Е. Корш в письмах современников. – Москва: ГРВЛ, 1989.

[6] Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: ВЛ РАН, 1997 – С. 245.

[7] Гурницький К.І. Кримський як історик. – Київ: НД, 1971. – С. 43.

товариств, насамперед, Східної комісії Московського археологічного товариства. Лазаревський Інститут мав свою відповідно устатковану типографію, що давало можливість на достойному рівні публікувати "Труды по востоковедению" та "Древности восточные" – орган згаданої Східної комісії. У цих виданнях побачили світ цілий ряд праць А.Ю. Кримського.

Після повернення із закордонного наукового відрядження в Сирію і Ліван (1896–1898) він стає приват-доцентом, а через короткий час і професором Лазаревського Інституту, причому викладати йому довелося як філологічні, так й історичні дисципліни (1898).

Інтерес до Персії, зокрема до її літератури, виявився у А.Ю. Кримського ще з студентських років, одночасно із заняттями арабською літературою він студіював і перську мову та літературу. Про це свідчить хоча б те, що того ж самого 1890 року в львівських українських журналах серед його перших сходознавчих публікацій бачимо переклади як з арабської мови, так і з перської, а також замітки про видатних їх поетів – Антару та Омара Хайяма. З п'яти рубаїв Омара Хайяма, вміщених в журналі "Народ" (1890, № 22), і почався Агатангел Кримський – перекладач перської поезії.

Щоденна викладацька робота, спілкування зі студентами та й власний досвід дали можливість побачити сильні і слабкі сторони російського сходознавства, яке повільно, але впевнено розвивалося, починаючи з часів Петра Першого, особливо в XIX ст. у зв'язку з розгортанням університетської освіти.

Що ж являла собою російська іраністика в роки його навчання і викладання в Лазаревському інституті? Перська мова викладалася в цілому ряді університетів російської держави: в Санкт-Петербурзькому (з 1819 р.). в Харківському (з 1829 р.), у Москві в Лазаревському інституті, відкритому 1830 року. Значним сходознавчим центром була Казань, де перська мова вивчалася з 1807 р.[8] Перші іраністи вивчали і систематизували архівні й нумізматичні матеріали, досліджували східні рукописи (Х.Д. Френ, Б.А. Дорн, А.К. Казем-Бек, І.Н. Березін та ін.). А.В. Болдирєв (1780–1842) створив "Перську хрестоматію", яка, як пише Л.М. Кулагіна "була основним посібником для вивчення перської мови протягом всього XIX століття".[9] Їх наукова діяльність була в основному пов'язана з викладанням класичної перської мови та літератури, вивченням записок мандрівників до країн Азії та под.

Але з середини XIX ст. в Росії з'явилися вчені, які стали займатися конкретними дослідницькими темами. Так К.Г. Залеман (1849–1916) крім давньої т.зв. середньоперської мови досліджував перську, осетинську, курдську, ягнобську та согдійську мови, приділяв також увагу єврейсько-

[8] Иранистика в России и иранисты. – Москва: ИВ РАН, 2001. – С. 22.
[9] Там само. – С. 24.

перським текстам і новій перській літературі. Велике значення мали праці учня Залемана В.А. Жуковського (1858–1918), який досліджував творчість видатних поетів Анварі та Ансарі, погляди суфіїв (книга "Человек и познание у персидских мистиков", СПб, 1895), а також фольклор. В Москві помітне місце, як вже згадувалося, займав Ф.Є. Корш. Праці В.Ф. Міллера з осетинської філології поклали початок справді науковому вивченню мови осетинського народу і його давніх родичів: скіфів та сарматів, які населяли причорноморські і приазовські терени нинішньої України. Продовжував роботи В.Ф. Міллера з іраністики Р.Р. Штакельберг (1860–1907), який певний час викладав у Лазаревському інституті.[10] Сучасником і продовжувачем справи цих видатних вчених був А.Ю. Кримський. Оглядаючи стан російської іраністики того часу, бачимо, що багато в чому вона покладалася на досягнення європейських дослідників, і хоча й мала видатних вчених і багато було зроблено, все ж їх здобутки не творили цілісного і систематизованого масиву знань, який би творив солідну основу дальшого вивчення як спадщини і сучасної культури сусіднього Ірану, так й історії і культури іраномовних народів Кавказу і Центральної Азії, що ледве животіли під владою "білого царя". З навчальних курсів, які довелося викладати А.Ю. Кримському, на той час систематизованих підручників і посібників не було.

Видатний арабіст акад. І.Ю. Крачковський, розглядаючи наукову та педагогічну діяльність А.Ю. Кримського, зазначав: "Більшість сходознавчих праць і виникло у нього з намагання задовольнити потреби своїх студентів; поступово і швидко ним було створено цілу бібліотеку відсутніх раніше посібників з арабістики – й історії ісламу..."[11]. Так, один за другим з'явилися видання загальних курсів з історії арабів та їх літератури, світської та духовної. Паралельно таким же шляхом вчений пішов і при підготовці книг з історії Ірану та перської літератури.

Про велике значення праць А.Ю. Кримського говорив на Заході його учень, відомий у світі іраніст В.Ф. Мінорський (1877–1966). 22 жовтня 1942 року він виступив у Лондоні на засіданні Королівського Центральноазійського товариства з лекцією "Орієнтальні студії в СРСР" (опубл. 1943 р.), в якій неодноразово давав високу оцінку роботам свого вчителя. Він говорив: "Другим арабістом, який зробив помітний внесок в арабістику в Росії є мій учитель А.Ю. Кримський, автор цілої бібліотеки підручників з арабської, перської, турецької літератур і з історії країн мусульманського Сходу"[12]. Особливо він підкреслював значення праць

---

[10] Там само. – С. 28.

[11] Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1950. – С. 168.

[12] Minorsky V. Oriental Studies in the USSR // Journal of the Royal Central Asian Society. –January 1943. – vol. XXX. – C. 86.

Агатангела Юхимовича для народів радянського Сходу: для них, говорив він, "Огляди А.Ю. Кримського, що завжди містять найдетальнішу бібліографію східних, західноєвропейських і російських публікацій, є справжніми енциклопедіями, що відкривають очі учнів на широкі горизонти сходознавства"[13].

Слід проте зауважити, що молодий А.Ю. Кримський не відразу взявся за написання великих за об'ємом праць. Цьому передував період інтенсивної підготовчої роботи. Вже 1893 року бачимо його статті в Енциклопедичному словникові Брокгауза-Єфрона, присвячені Ірану (Девлет-шах, Дакікі, Джамі, Джелаледдін Румі). І в усі наступні роки він готує статті до цієї енциклопедії як з царини історії, так і літературознавчого плану. Значну увагу він приділяє питанням релігії, ісламським сектам, діяльності різних династій (навіть відносно дрібним і маловідомим).

Серйозною працею, яка мала відношення до майбутньої роботи над творчістю цілого ряду перських поетів, була згадана фундаментальна розвідка "Очерк развития суфизма до конца III века хиджры". Суфізм відіграв значну роль у розвитку перської і турецької поезії, певною мірою й арабської.

Його метод роботи полягав у тому, що він, дослідивши якусь частину проблеми, доповідав про результати своїх занять на засіданні Східної комісії Московського археологічного товариства (МАТ), членом якого він став. Так, у 1892 р. він доповідав про походження суфізму, а в 1893 р. про ісмаїлітський вплив на суфізм у III ст. гіджри, про розвиток суфізму у I, II, III ст.ст. гіджри. Потім ці повідомлення чи реферати, опубліковані у "Древностях восточных", які були "Трудами" саме Східної комісії МАТ, після певного опрацювання склали згадане дослідження "Очерки ...", що з'явилося, формально датоване 1895 роком, як окрема відбитка. Це – цілісна наукова праця про історію суфійства за перші три століття його існування. Автор показує зародження і розвиток уявлень суфіїв, вплив на них християн, гностиків і неоплатонізму, поширення, особливо, в районах, де панував шиїзм, тобто насамперед в Ірані. Все це він показує з посиланнями на арабські і перські джерела та книги європейських фахівців (всього у цій праці біля 50 сторінок, зносок 213)[14].

З позиції позитивних історичних знань він розкриває причини появи у мусульманському суспільстві містицизму, аскетизму і пантеїстичних мотивів, що знайшли свій вияв у поезії. Цю, останню, тему він всіляко висвітлював пізніше у ряді своїх праць, присвячених перській літературі, (перша така робота вийшла 1901 р.). Він і далі продовжував цікавитися суфізмом, про що свідчить доповідь на засіданні Східної комісії МАТ у лютому 1906 р. "Картини з історії суфійського життя в IV в. гіджри".

---

[13] Там само.

[14] Кочубей Ю.М. Ісламознавчі студії в науковій спадщині академіка А. Кримського // Українське релігієзнавство. – 2004. – № 3-4 (31-32). – С. 183-190.

Слід зазначити, що начерк історії суфізму за три перші століття його існування не втратив свого значення і в наші часи. Про це свідчить той факт, що цю працю українського вченого у 1960–1961 рр. було перекладено англійською мовою і надруковано в лондонському науковому журналі "The Islamic Quarterly"[15].

В енциклопедії Брокгауза-Єфрона була також вміщена стаття "Перська мова і література" та "Персія після арабського завоювання" (1898), які теж можна вважати підготовчими до написання його більших праць, які увійшли в золотий фонд сходознавства. Крім того молодий сходознавець за підтримки Івана Франка опублікував у Львові перекладені ним українською мовою, частково у віршованій формі, а частково у прозовому переказі, великі фрагменти знаменитої "Шагнаме" Фірдоусі (1895). До публікації він написав досить розлогу передмову, яка складалася з таких трьох частин: "Фірдоусієва житєпись". – "Зміст "Шахнаме". – "Бібліографія". Ця праця, безперечно, збагатила молодого іраніста і послужила матеріалом для написання наступних фундаментальних творів.

Перша більша праця А.Ю. Кримського в царині історії була присвячена ранній історії Ірану. Взагалі всі свої навчальні курси з історії він розпочинав з найдавніших часів, у цьому ж плані створювалися і його книги. Часто це були виправлені, розширені і доповнені записи його лекцій, зроблені студентами, які самі виявляли ініціативу надрукувати, хоча б літографічно, необхідні їм підручники, оскільки, як ми зазначали, в Росії на той час потрібних посібників і підручників не було. Перша книга називалася "Арзакиды (нині уточнена назва – аршакіди. – *авт.*), сасаниды и завоевание Ирана арабами. Лекции, читанные в 1900–1901 гг. на 2 курсе Специальных классов Лазаревского института восточных языков", Москва, 1900. Мала вона, як видно з покажчика, 157 сторінок, а наступного року випуск повторили і це видання нараховувало вже 525 сторінок, тобто зросла принаймні у три рази.

У 1901 році вийшов і перший випуск його відомої книги "История Персии, ее литературы и дервишеской философии". Це був перший том великої праці, який мав 61 сторінку. Його зміст був характерним для подальших великих публікацій А.Ю. Кримського: "Критично-бібліографічний огляд джерел і посібників з політичної і літературної історії Персії" та "Політичне відродження Персії, підкореної арабами". Найпершою метою своїх публікацій він вважав дати студентам надійні дороговкази для пошуку джерел і літератури для вивчення того чи іншого предмета, ця особливість творчості вченого-педагога стала невід'ємною характерною рисою всіх його публікацій. У покажчику творів вченого значиться, що ця книга є "издание новое, переработанное", але "старого" видання не виявлено. Перша публікація була, мабуть, рукописною, зробленою студентами для своїх потреб.

---

[15] Там само. – С. 185.

Друга книга (1903) з такою ж назвою продовжує історію Ірану від епохи халіфату до монгольської інвазії. Після передмови автор дає історію іранських земель "від арабського завоювання до початку сельджуцьких міжусобиць (VI – XI ст.ст.), а в другому розділі йдеться про "розклад сельджуцького царства й епоху тюркських міжусобиць (XII ст. і початок XIII-го) і далі широкий покажчик (40 с.) "найважливіших праць з історії Персії і її літератури" і окремо – "Джерела і посібники для вивчення суфійства". Зазначається, що це видання "попереднє". Автор у дусі традиційної "династійної школи" розглядає одну за другою держави, що виникали на теренах Іранського нагір'я, починаючи від халіфату і закінчуючи зовсім дрібними і недовговічними утвореннями. Таким чином він не залишає без уваги жодного куточка Ірану і перед читачем відкривається розмаїта мозаїка історичного буття великої перської цивілізації в часи роздробленості.

А.Ю. Кримський постійно працює над своїми книгами, удосконалюючи і доповнюючи їх, інколи спостерігається повторення матеріалу з попередніх книг. Це означало, що для нового студентського поповнення не було достатньо примірників відповідного посібника і він включає до нових видань матеріал із старого видання. Як приклад можна навести видання 1905 року "История сасанидов и завоевание Ирана арабами. С указанием главных моментов литературной истории христиан-сириян и политической истории вассальных Ирану арабов и с приложением главы о Парфянском царстве и Аршакидах", издание 2-е, 416 с. Вказується, що книга є *другим* виданням, частину якого видруковано 1904 року, а де ж перше? Виявляється, першим виданням слід вважати видану в 1900 р. книгу "Арзакиды, сасаниды и завоевание Ирана арабами". Такий характер публікації праць А.Ю. Кримського значно ускладнює дослідження історії появи окремих томів. І до сьогодні не втратили свого значення його бібліографічні матеріали, їх у книзі три: "Джерела і посібники до вивчення історії Сасанідів", "Джерела до історії завоювання Ірану арабами", "Джерела і посібники з історії Парфії".

У 1906 році він знову видає "Историю Персии ...", частину другу, де викладається політична історія Ірану XII і початку XIII століть, а також вміщено розділ "Перська література періоду міжусобного розпаду сельджцького царства". Принципове значення має третя частина, яка має назву "Від епохи монголів до нашого часу". Всі автори, які на Заході чи в Росії розробляли історію Персії, ніколи не наближалися до сучасності, закінчуючи виклад десь у XVIII ст. А молодий вчений А.Ю. Кримський у своїй праці зазначає "Персія від Сефевідів до нашого часу. (XVI–XX ст.). Політичний нарис. Перська література останніх чотирьох століть". Це було досить сміливо, враховуючи те, що писав він по гарячих слідах відразу після подій Іранської революції 1905 року. Таким же чином він висвітлював і питання історії літератури як перської, так і арабської.

Такий підхід став характерною рисою його наукової творчості. І знову ж ці частини його "Истории ..." доповнювалися бібліографічними покажчиками: "Джерела для вивчення історії суфійства", "Європейська література про суфійство", а також "Бібліографічний покажчик до творів Сааді".

Через три роки виходить ще два навчальних посібники під назвою "История Персии, ее литературы и дервишеской теософии". Про один з них зазначено таким чином: нове видання, перероблене разом з К. Фрейтагом. Воно включало "Критично-бібліографічний огляд джерел і посібників з політичної і літературної історії Персії" і розділ "Політичне відродження Персії, підкореної арабами". До речі, стосунки А.Ю. Кримського з К. Фрейтагом, якого вчений всіляко підтримував і який заплатив йому чорною невдячністю, Агатангел Юхимович детально описав у листі до І.Ю. Крачковського[16].

Ще один посібник, під тією ж назвою, мав наступне пояснення: "Обширно переработанное, 3-е литографическое издание с приложением многочисленных литературных образцов в русском переводе". Звичайно, книга містила відповідну бібліографію. У ній, насамперед, йшлося про літературу. Після розділу про навалу на іранську землю сельджуків, решта матеріалу була присвячена літературі, при чому саме її "золотій порі". Розділ так і називався – "Відродження і золота пора перської літератури". Він складався із загального нарису, коротких призентацій семи поетів і прозової збірки "Кабус-наме", а також доповнення, як зазначалося, "до всіх трьох частин "Історії Персії".

Серед представлених перських "майстрів каламу" перше місце цілком законно займає Фірдоусі, потім ідуть замітки про Феррохі, "Віс і Рамін" Фахреддіна Горганського, чотиривірші Абу-Сеїда ібн-Абіль-Хейра Хорасанського, Насир-і Хосрова, Ансарі "Гератського старця" і Омара Хайяма.

І тут мабуть доцільно зазначити, що А.Ю. Кримський не тільки творив посібники та розвідки з історії та історії літератури Персії, які забезпечували розвиток російської науки і сходознавчої освіти, а й створював переклади творів перських поетів російською мовою, чим збагачував літературу Росії. Він намагався, пишучи про ті чи інші явища перської, арабської або турецької літератури, щедро ілюструвати свої історіографічні твердження прикладами текстів перекладів російською мовою, а потім й українською. І це видання і те, що з'явилося під вже відомою назвою 1912 року як частина друга, на титулі значилося: "От разложения сельджукского царства до монголов. Издание 3-е, значительно измененное и дополненное с приложением многочисленных литературных образцов в

---

[16] Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: ВЛ РАН, 1997. – 240–250.

русском переводе" (261 стор.).Зокрема у цьому виданні вміщено його російські переклади уривків з поеми Нізамі "Сім красунь" та уривки з творів Сенаї. Тут же були надруковані бібліографічні матеріали: " Джерела для вивчення історії суфійства", "Головна і при тому найновіша література про Енвері", "Література про Хакані". У цій же книзі бачимо доповнення і поправки до ч.1 і ч. 2. Це свідчить про те, що вчений весь час не випускав із поля зору свій предмет, ретельно відслідковував відповідну літературу і спішив поділитися своїми знахідками із студентами, яким власне й були адресовані його книги.

Про це ж свідчили його статті до Нового енциклопедичного словника Брокгауза-Єфрона, що став видаватися на заміну старому, а також виступи на засіданнях Східної комісії Московського археологічного товариства про перську історіографію монгольського періоду, про перських істориків Гярдізі, Бейхекі, про переробки з Нершахі і про "Сіясет-наме" Нізамоль-Молька (1913 р.). Слід також відзначити його інтерес до такого релігійно-соціального руху як бабізм, що виник на іранських землях, про який він зробив серйозну доповідь, що теж була надрукована того ж року в "Древностях восточных". Немало матеріалів про Іран він також опублікував в Енциклопедичному словникові Бр. Гранат. Новий випуск "Истории Персии..." побачив світ у 1914 році. У ньому йшлося про часи перебування Ірану під тюркським пануванням, а саме про появу тюрків на кордонах Ірану, про державу Махмуда Газневі і "велику сельджуцьку імперію" XI ст. Закінчувалася книга нарисом "блискучого періоду перської літератури".

Наступного року з'являється знову ж "новое, обширно переработанное" видання "Истории Персии ...", що включає період "от эпохи монголов Джингиз-хана до водворения сефевидов в Иране и "Великих моголов" в Индии XVI–XVIII в." (288 стор.). У цьому ж році з'явилися його значні статті у 31 томі Енциклопедичного словника Бр. Гранат: "Перська мова", "Перська література" і "Персія. Історія".

Ще одне "нове, перероблене" видання (т. 3, вип. 1) було присвчене красному письменству і містило "Переводы образцов из славнейших произведений золотой поры персидской литературы X–XI вв.". Книга включала такі матеріали: "Уривки з "Шахнаме", "Із сатири на султана Махмуда-Феррохія-Минучихрія", "Віс і Рамін" Фехреддіна Горганського", "Старець Абу-Сейід ібн-Абіль-Хейр Хорасанський", "Насир-і Хосров", "Абдаллах Енсарій, старець Хератський", "Із домострою "Кабус-Наме" (біля 1082 р.), сучасника "Поученню" Володимира Мономаха зіярідського князя Кей-Кавуса", "Омар Хейям (нар. б.м. 1040, пом. 1123)".

А.Ю. Кримський, як це можна бачити із його творів, надавав велике значення бібліографії, тобто врахуванню того, що було досягнуто попередніми поколіннями вчених, що значно розширювало горизонти молодо-

го дослідника, давало йому ключ для поглибленої розробки тієї чи іншої теми. Крім того тексти А.Ю. Кримського мають велику кількість часто дуже розлогих підрядкових приміток, які доповнюють, або ілюструють текст.

Московський період іранознавчих студій А.Ю. Кримського завершує його передмова до книги "Персидские лирики X–XV вв." (1916 р.) Це – збірка перекладів російською мовою творів перських поетів, які здійснив згадуваний вже видатний вчений Ф. Корш. Український вчений завершив підготовку книги до друку і написав до неї вступну статтю. У ній А. Кримський подав, зокрема, короткий життєпис Гафіза з аналізом його творчості, згадавши й про переклади Гафіза в Росії (зокрема, Фета і Прахова), у яких "Хафіз не справжній, а переодягнутий в чужий, хоча й дуже гарний одяг, рицарський нарядний одяг. Справжній неприкрашений Хафіз виступає у віршованому вигляді російською вперше в перекладах акад. Ф.Є. Корша"[17]. В архіві А. Кримського зберігся машинопис перекладів Ф. Корша до "Перських ліриків" – добірка рубаї Дж. Румі (ІР НБУВ, Ф. І. 25437), де рукою нашого вченого внесено суттєві правки і здійснено практично новий переклад кількох рубаї"(там само).

У вище наведеному тексті ми намагалися показати Агатангела Юхимовича як глибоко ерудованого іраніста, майстра педагогіки, про що свідчать видання і перевидання його посібників протягом його всієї викладацької кар'єри. Навіть самі російські сходознавці визнають, що він зробив справді значний внесок у російську орієналістику[18]. Але ми знаємо також, що Агатангел Юхимович був переконаним патріотом своєї вітчизни – України і тому, як людина не тільки духу, а й чину, не міг задовольнятися звичайним просуванням по чиновницькій "Табелі про ранги", як робили інші викладачі. Слід пам'ятати, що в царській Росії всі, в тому числі професори і викладачі навчальних закладів, мали крокувати по кар'єрній драбині.

В силу колоніального становища України наукового сходознавства в ній бути не могло, хоча окремі представники української науки і культури зверталися до східної тематики у своїй творчості. Високоерудований молодий вчений, яким був А.Ю. Кримський, як ніхто розумів неповноту нашої культури і небезпеку такого становища для долі нації і тому вирішив робити все, аби хоч якось виправити становище. Уже в наші дні про

---

[17] Крымский А.Е., *под ред.* Персидские лирики X – XV вв. – Москва, 1916. – С. XXXVI.

[18] Иранистика в России и иранисты. – Москва: ИВ РАН, 2001; Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. – М.- Л.:АН, 1950.

Лавриненко Н.А. Профессор В.Ф. Минорский и его переписка с советскими востоковедами // Иран. История и культура в средние века и в новое время. – Москва: ГРВЛ, 1980 – С.143–167.

це переконливо і гучно заявив відомий український вчений і політичний діяч акад. І. Дзюба[19].

Вступивши в контакт з українською інтелігенцією Львова, з перших кроків свого літературного життя він починає співробітничати з галицькою пресою, бо в умовах царської Росії перспективи для україномовних публікацій не було. Він вирішив виступити, насамперед, з перекладами класиків східних літератур, в чому його гаряче підтримав Іван Франко, в тому числі надавши йому місце в редагованих ним журналах. Перші публікації були в газетах консервативного напрямку "Правда", "Народ", бо молодий автор ще не зовсім орієнтувався в галицькій ситуації, а вже уривки з "Гулістану" та "Бустану" Мосліх-од-діна Сааді з'явилися в журналі І. Франка "Житє і слово" (1894), а наступного року (1895) у цьому ж журналі були надруковані переклади віршів Гафіза. Переписка А.Ю. Кримського з Іваном Франком та іншими львівськими інтелектуалами свідчить, що на початку 90-х рр. XIX ст. він активно перекладає саме перських авторів, але не всі плани вдалося здійснити. У листі до І. Франка від 31 жовтня 1891 р. він пише: "До Гафіза я зможу дати докладну передмову, де виясню багацько речей, цікавих задля європейця . "Суфізм та Гафіз" – це власне тема моєї кандидатської дисертації"[20]. З невідомих причин молодий вчений полишив цю тему і захистив дисертацію з арабської філософії, хоча вивченням суфійства займався протягом всього життя.

У 1895 р. він опублікував також кілька уривків з "Шаг-наме" Фірдоусі. Іван Франко вважав необхідним ознайомити українських читачів із "Книгою царів" Фірдоусі якомога ширше і всіляко заохочував Кримського до співпраці. Сам А. Ю. Кримський зазначав це у передмові до книжкового видання "Шаг-наме":

"Гадка, щоб видати в українському перекладі антологію з "Шаг-наме", йде не від мене, а від мого шановного приятеля Івана Франка"[21]. Таким чином 1896 року накладом редакції журналу "Житє і слово" побачила світ книга, що називалася "Шахнаме або Іранська книга царів (941–1020)" (110 с.) Як ми вже згадували, А.Ю. Кримський написав до неї передмову, де коротко виклав зміст всієї велетенської поеми Фірдоусі й історію її перекладів, а в тексті передмови до пореволюційного видання додав: "Мій український переклад із "Шаг-наме", що нижче подається, вперше з'явивсь був у світ 1895 року, ще як по-російськи абсолютно нічого не було переложено з первопису. Таким чином українська література значно випередила

[19] Дзюба І.М. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? // Культура і життя, 24.01.1988.

[20] Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах. – Том п'ятий. –Книга перша. – Листи. – Київ: НД, 1973. – С. 37.

[21] Фірдоусі Абуль Касим Туський. Шахнаме або Іранська книга царів (941-1020). Вип. 1. – Львів, 1896. – С. 3.

російську в цьому пункті, аж на десятеро літ"[22]. До А.Ю. Кримського в Росії був перекладений лише уривок з "Шах-наме" "Рустем і Сохраб" – В. Жуковським, який використав німецький переклад Рюккерта. Свій переклад сам В. Жуковський вважав не лише вільним, а "своєвільним, зазначивши, що він багато чого викинув і багато чого додав"[23].

З часом з'являються його переклади з перської в різних збірках, наприклад, один вірш О. Хайяма у збірці "Дубове листя" (Київ, 1903), ще один та вірш Омара Мервського в книзі "Веселка. Одривний календар на 1905 р." (Київ, 1905), Вірш Джамі в журналі "Нова громада" (1906). Якщо ж взяти його збірку "Пальмове гілля", то в першому випуску, що вийшов 1901 р. у Львові, був тільки один переклад перського автора, а в другому – вийшов у Москві 1908 року – бачимо вже три: Джамі, Румі, Ансарі. А 1917 року у журналі "Шлях" вміщено переклади віршів Гафіза, Джамі, Касима Енвара. Інколи переклади українською мовою він вставляв у свої посібники серед російських текстів.

Справжньою антологією перської поезії називають третю частину "Пальмового гілля", опубліковану 1922 року в Києві славним видавництвом "Час". Крім кількох власних поезій А. Кримського та перекладу одного вірша "османської Сафо" Мігрі-хатуни, решта то є переклади з перської мови.

Книга структурована так, що охоплює всі найвизначніші періоди історії перської поезії і всіх найвидатніших її представників. Особливою специфікою публікації перекладів А.Ю. Кримського було те, що він завжди перед самим перекладом приводив рядок чи два мовою оригіналу – в нашому випадку перською, що дає вказівку для пошуку тексту вірша в оригінальних виданнях цією мовою, що для дослідників має неабияке значення. Часто зазначає також дати життя або дату смерті того чи іншого автора, що допомагає помістити твір у певні хронологічні рамки. Ця практика А.Ю. Кримського дуже корисна і жаль, що вже в новіших перевиданнях "Пальмового гілля" упорядники не вважали необхідним притримуватися тих правил публікації його текстів, які він сам запровадив.

Перший розділ називається "Із давньої перської лірики, перед-Фірдовсієвих часів, почасти за Саффарідської, а переважно за бухарської Саманідської династії X в.". Тут вміщено вірші Абу-Селіка Гургані, Абуль-Моеййада Бельхі, Рудакі (три вірші), Абуль-Хасана Шегіда Бельхі (п'ять віршів), Дакікі (2) і, Кісаї (4) і "войовнича пісня" Абу-Ібрагіма Монтасира. Це, мабуть, і сьогодні єдині переклади українською цих творів.

Далі йде переклад ("з перського первопису", зазначає перекладач) вже згадуваних фрагментів з "Шаг-наме" (с. 33–118). А.Ю. Кримський у

---

[22] Кримський А. Пальмове гілля. (1917-1920). – частина III. – Київ, 1923. – С. 32.

[23] Маленька Т. Невідоме іранознавче дослідження з архіву А. Кримського // Літературознавчі студії. – вип. 12.–К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2005. – С. 74.

примітці пише, що тримався тексту "виданого Вуллерсом", "хоч удавався й до інших видань", і принагідно застерігає читача про недоліки французького перекладу[24]. Перекладач доповнив свій текст багатьма коментарями, в яких дає ті або інші пояснення, як він вважає, необхідні для кращого розуміння твору Фірдоусі, особливо це пов'язано з доісламськими віруваннями іранців, зокрема, зороастризмом. Часто певні народні вірування жителів Ірану він порівнює з фольклором українців.

Наступна частина збірки має назву "Троє вчених поетів X–XI в. (З молодших сучасників Фірдовсієвих)". Тут ми бачимо один вірш Омара Мервського, два арабомовні й три фарсімовні вірші Абу Алі Ібн Сіни (Авіценни), далі кілька перекладів з арабської мови (вісім віршів Абуль-Аля аль-Мааррі та пісенька із збірки казок "1001 ніч").

Далі друкується підбірка з "Рубайят" Омара Хайяма, всього 30 рубаїв. Потім йдуть переклади віршів Сенаї та Анвері під спільним заголовком "Два розчаровані пенегіристи XII в.", а за ними розділ "Поети монгольського лихоліття (XIII в.)", де маємо переклади творів славнозвісного поета Сааді Шіразі та не менше відомого шейха Джеляледдіна Румі.

Значне місце приділено творчості відомому, насамперед, завдяки "Західно-Східному диванові" Й.В. Ґьоте, Гафіза, "співця троянд і солов'їв". Текстам перекладів передує велике "вступне слово", в якому викладено достатньо детально біографію перського класика і описано літературне життя при дворах окремих постмонгольських династій – Інджуїдів та Мозафферидів, які правили на Півдні Ірану. Закінчує А.Ю. Кримський біографію поета легендарною оповідкою про зустріч Гафіза з Аміром Тимуром (Темерланом).

Окрему частину вступного слова складає розділ "Хафизів "Діван". Чи треба його розуміти в містичному аллегоричному дусі?". Завершує вступ, як пише А.Ю. Кримський "дещо бібліографічне". Всього у це видання ввійшло 14 газелей Гафіза, які Кримський називав "піснями".

Ця своєрідна антологія закінчується чотирма перекладами Джамі, "останнього класичного поета Персії", як пише А.Ю. Кримський у вступній замітці до добірки творів цього поета.

Враховуючи те, що перська поезія практично незнайома українському читачеві, А.Ю. Кримський майже до всіх розділів книги і перекладених поетів додає більшу або меншу довідку, в якій викладаються біографічні дані про автора (чи авторів) та дається коротка характеристика епохи, в якій він жив, та специфічних рис його творчості. Ми вже згадували про розлогі вступні слова до "Шаг-наме", творів Омара Хайяма і Гафіза, крім них були довідки про Джамі, Сааді, Сенаї та Анвері, Джелаледдіна Румі. Це, можна сказати, перші в українському літературознавстві довідкові матеріали про всесвітньовідомих іранських майстрів каламу, а що стосу-

[24] Кримський А. Поезії. – Київ, 1968. – С. 33.

ється перекладів, то і по сьогодні багато з них залишаються єдиними в українській літературі. Попри всю їх мовну специфічність, вони точні і правдиво доносять до нас красу і дух класичної перської поезії.

Повернувшись з Москви до Києва, А.Ю. Кримський гаряче взявся за роботу по створенню української академії наук. Як відомо, ще у доповідній записці, поданій уряду відносно організації академії, її автори, серед яких був і він, вказували на необхідність мати в її складі установи, які б займалися орієнтальними студіями, а також дослідженням східного мистецтва. Так і сталося. Цілком виправдано, що створені сходознавчі осередки очолив А. Кримський. Він намагався знайти і залучити до роботи відповідних фахівців, зібрати необхідну літературу, налагодити дослідження проблем, які мали безпосереднє відношення до історії і культури України. Для того щоб розпочати роботу, він вирішив надрукувати українською мовою ряд власних публікацій, які свого часу з'являлися російською мовою. Першою такого роду публікацією була видана 1923 року "Історія Персії та її письменства. І. Як Персія, звойована арабами, відродилася політично (IX та X вв.)" (131+ III стор.). Ця праця складала перший випуск третього номера "Збірника Історично-філологічного відділу ВУАН". У ній викладена історія перебування іранців під владою арабських завойовників і поступового занепаду їх держави, на місці якої виникло цілий ряд держав, де правили нові династії. Закінчився цей період тим, що в столиці халіфату Багдаді закріпилася іранська династія Бовейгідів. Як звичайно, був бібліографічний додаток "Спис джерел, арабською та перською мовою писаних, котрі цитуються в цій книзі".

У цьому ж році, знову ж у "Записках Історично-філологічного відділу ВУАН" (кн. 2–3) вийшла стаття "Хафіз (бл. 1300–1389)". Обидві публікації мали велику кількість підрядкових приміток, які уточнювали ті чи інші положення основного тексту. У видавництві "Слово" в 1923 р. були перевидані перша і друга частини "Пальмового гілля", в яких теж були переклади з перської (Джамі, Джеляледдін Румі, Омар Мервський, Гафіз, Хайям).

Гафіз мабуть був найулюбленішим перським поетом А.Ю. Кримського: він присвятив йому, як нікому, багато уваги під час свого московського періоду життя, і не менше він займався творчістю Гафіза в Києві. У 1924 році як черговий (9-й) номер "Збірника Історично-філологічного відділу ВУАН" вийшла монографічна праця ученого "Хафиз та його пісні (бл. 1300–1389) в його рідній Персії XIV в та в новій Європі" (VIII, 204 с.) з кількома додатками та багатою бібліографією (40 с., окрім підрядкових приміток). Серед додатків найперше місце займає "Антологія з Хафіза в віршованих перекладах та переспівах (103 вірші)". Причому, слід зазначити, для цієї "антології" він використав свої як російські переклади, так і українські. Українські переклади були загинули у Москві у вихорі революційних подій і Агатангелові Юхимовичу довелося перекладати майже всі

твори Гафіза наново, про що він пише: "У тому московському примірнику, який єдиний залишивсь у мене, не стає саме вкраїнського текста. І коли я в Київі надумавсь таки видати антологію з Хафиза, довелося міні віршувати всі переклади наново (і, очевидячки, по новому) з перського тексту"[25].

Після антології автор монографії як "додаткові екскурси" надрукував ряд розділів, які разом за об'ємом переважають об'єм самого дослідження. Перший з них – "Про джерела для Хафизового життєпису". Це – додаткові матеріали, які наповнюють біографію Гафіза деталями, персонажами сучасників – володарів і їх візирів, відомих і менш значних поетів. Основним джерелом для біографії Гафіза він вважає, насамперед, сам "Диван" поета. Крім того згадуються такі автори як Ібн Баттута, Мохаммед Голь-ендам, Джамі, Дакікі, славний історик Довлет-шах, Хондемір, турецькі коментатори (серед них відомий перекладач Ахмед Суді), Абу Алі Тебрізі та інші, а також різного роду колективні збірки та антології. Закінчується перелік таких джерел книгою Реза-кулі-хана "Рійаз ель-'Арифін" ("Сади тямущих"), що вийшла в Тегерані 1888 р.

Другий екскурс – "Історія дослідів над Хафизом в Европі в XVII та XVIII в.в." має велику цінність: він відслідковує історію знайомства європейців з великим поетом Сходу Гафізом, показує еволюцію їх ставлення до нього. Агатангел Юхимович стверджує, що "найпершу правдиву звістку про Хафиза, як про великого перського поета-лірика, привіз до Европи не хто инший, як теж поет, і теж ліричний" італієць Піетро делла Валле (1586–1652)[26]. Далі він знайомить читача зі свідченнями багатьох інших європейців – мандрівників, місіонерів і просто інтелігентних людей того часу, котрі побували в Персії або сусідній Туреччині, де поезія Гафіза, як і Сааді була популярною. Тож через Туреччину, а саме через перекладача Франціска Менінського Європа одержала перші відомості про Гафіза. (1677) Активне знайомство з його творами в Європі почалося після того як 1771 року угорський орієнталіст Карой Ревіцкі переклав і прокоментував 16 Гафізових газелей. Детально, і критично, розглядає А.Ю. Кримський все, що було написано про Гафіза (і Сааді) в Європі у XVIII ст., підводячи до вже майже задовільних, на його погляд, праць XIX ст., про які йдеться у самій розвідці (Й. фон-Гаммер-Пургшталль), та пізніших перекладів європейськими мовами та "Західно-Східного дивану" Ґьоте. Важко уявити поглиблене дослідження життя і творчості великого поета Персії без знайомства з цими екскурсами.

Один з великих перських поетів Мавляна Джеляледдін Румі, значна частина життя і творчості якого пройшла в турецькій державі і який мав великий вплив на духовне життя турецького народу як духовний провід-

[25] Кримський А. Хафиз та його пісні (бл. 1300-1389) в його рідній Персії XIV в. та в новій Европі. – Зб. історично-філологічного відділу № 9. – К. 1924.
[26] Там само. – С. 153.

ник одного з найвідоміших суфійських тарикатів, теж не оминув уваги українського вченого. У випущеній 1924 р. "Історії Туреччини" (перевидана в Києві 1993 р.) у розділі "Передосманська Турецька держава в Малій Азії" "схарактеризував Дж. Румі як першорядне світило для всієї перської містично-пантеїстичної поезії, і водночас як поета і суфія, що здобув величезну силу над думками сельджуцьких турків, як сучасних йому так і дальших поколінь"[27]. Він писав про нього в своїй "Истории Персии ..." і зробив кілька перекладів його віршів.

Однією з характерних рис Кримського-дослідника літератури була велика увага до загального культурного тла епохи, регіону або періоду. Наприклад, у своїй "Історії нової арабської літератури" (1971) він пише не тільки про літературу, а й подає широку панораму культурного життя в основних країнах Арабського світу, в тому числі видавничої справи, журналістики, театру, перекладацтва. Це ж можна сказати і про ті нові явища іранської культури, що стали з'являтися вже з середини XIX ст. Це особливо наочно можна бачити в його справді піонерській монографії "Перський театр", яка вийшла в 1925 році як № 6 "Збірника Історично-філологічного відділу ВУАН", яку автор вважав крім того "уривком" з третього тому "Історії Персії та її письменства", що за його планами мав з'явитися пізніше. Поява драматичного мистецтва європейського штибу в країнах Сходу була історичною подією, яка свідчила, що та чи інша країна поступово наближається до Європи. Це – коли дивитися з європейської точки зору, а з погляду місцевого мусульманського населення – театр, "лицедійство" надто близько наближалося до богохульства. І все ж завдяки діяльності вузького кола по-європейськи освічених ентузіастів театр ставав суспільним явищем і елементом культури, тільки дуже повільно. Отже, це була праця, що носила досить довгу і експлікативну назву "Перський театр, звідки він узявсь і як розвивавсь" (96 с.). Слід згадати, що цього ж року в "Записках Історично-філологічного відділу ВУАН" була надрукована його рецензія на видану в Ленінграді попереднього року книгу видатного російського іраніста Є. Бертельса (1890–1957) "Персидский театр".

Для А.Ю. Кримського як вченого було важливим, спираючись на солідну джерельну базу, дослідити саме витоки, походження такого нового для мусульманського Ірану вияву культури як театр. Він вже тоді зауважив тенденцію західної орієнталістики пояснювати виникнення всіх нових явищ в культурі народів Сходу впливами Заходу, західної культури. Він, звичайно, не відкидав фактору впливів чи запозичень, але для дослідження цієї теми він звернувся до глибин народного духу іранців – їх фольклору,

---

[27] Маленька Т.Ф. Творча спадщина Джелаль-ад-діна Румі в турецьких, іранських, індійських, європейських та українських наслідуваннях, перекладах і дослідженнях // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – Східні мови та літератури. – Вип. 9. – 2004. – С. 52-55.

народних традицій. Для підготовки такої важливої праці він залучив молодших співробітників своєї кафедри, зокрема свого учня М. Левченка. Крім того треба пам'ятати, що сам А.Ю. Кримський був завзятим театралом і навіть дописував до львівських часописів про виступи українських труп у Москві.

Ця праця написана вченим на виключно широкім фактичнім матеріалі – від побіжних згадок про перські "видовища" у звітах середньовічних європейських мандрівників, наприклад, Афанасія Нікітіна або відомого французького романіста XIX ст. Александра Дюма до описів різного роду релігійних містерій авторів-персів.

Найбільше уваги А.Ю. Кримський приділив релігійній драмі ("те'зіє-шебіг"), яка розповідає про трагічну долю спадкоємців четвертого "праведного халіфа" Алі. З давніх часів шиїтське населення халіфату відзначало поминальні дати в місяць мохаррем (особливо на десятий день – "ашура") процесіями, оплакуваннями, свого роду маскарадами, що згодом набрали більш театрального вигляду, особливо, коли з'явилися невеликі п'єси на теми страстей "дому Алі", якого шиїти вважають єдиним законним спадкоємцем Пророка Мухаммеда. Він сам і його прямі нащадки мученицьки загинули від рук ворогів – "суннітів" і цей факт і по сьогодні розділяє світову мусульманську громаду.

Цілком закономірно вчений основну увагу приділив "те'зіє-шебіг", перша частина праці так і називається: "Релігійні мохарремські містерії" ("те'зіє -шебіг"). Він детально викладає еволюцію цього явища від дуже простих процесій (без п'єс) VII–XVII ст. до, як пише автор, "правдивих сценічних пієс релігійно-історичного змісту, ще й з відповідними декораціями"[28].

Як вже зазначалося, А.Ю. Кримський не зупинявся в своїх дослідженнях на порозі Нового часу, а намагався роздобути матеріал, щоб довести свій виклад до недавніх часів. Так і в розвідці про перський театр ми бачимо розділ "Релігійна драма в Персії в її остатній фазі XIX-го та XX-го вв.". У ньому знайдемо детальний опис приміщення, в якому ставляться те'зійні п'єси, розташування глядачів (чоловіки й жінки знаходяться окремо) в залі, декорації, яких, пише автор, "або нема, або вони дуже примітивні"[29], характер гри акторів, з європейського погляду, примітивної. Мова таких п'єс цілком народна. Дехто з європейців, що мали змогу побачити те'зійні вистави у Персії на початку XX ст. висловлювалися песимістично щодо їх подальшого існування, але український вчений, який добре знав українські народні звичаї і фольклор і їх глибоку закоріненість у народному житті, мав відносно цього свою думку. Він пише наприкінці розділу: "Безперечно, що

[28] Кримський А. Перський театр, звідки він узявсь і як розвивавсь. – Київ, 1925. – С. 26.

[29] Там само. – С. 39.

перська революція 1908–1909 рр. підкопала релігійний запал, а світова війна 1914–1918 рр. підірвала Персію і матеріяльно. Безперечно, що найновіщий антирелігійний вплив од сусідніх радянських республік не може не тягти за собою зменшення релігійних настроїв і в Персії. А все-ж пророкувати, що містерії в Персії по просту зубожіють, ба швидко зовсім занепадуть і зникнуть, чи не буде річ передчасна?"[30]. І далі він цілком справедливо пише: "Будь-що-будь, етнографи і фольклористи повинні тепер-таки, доки ще не пізно, подбати про те, щоб таке цікаве явище, як драматизовані мохаррем-ські обряди і народжений з них перський театр, було зафіксоване як-найчисленнішими записами. Кожен найдрібніший причинок могтиме колись бути для історика цікавим з того чи іншого погляду"[31].

Для підтвердження своїх положень А.Ю. Кримський наводить текст листа, одержаного від одного з своїх учнів, з описом своїх вражень від мохаррмських святкувань, зокрема, театральних п'єс в Тегерані у березні 1904 р. До цього розділу додано багату бібліографію (10 сторінок), в якій зафіксовано величезну кількість видань, що так чи інакше торкалися питань, пов'язаних з перським релігійним театром.

Окремий розділ дослідження складає текст перекладу українською мовою однієї з те'зійних п'єс, в якій діють сам Алі, його дружина Фатіма, їх діти, а також закляті вороги. Серед дійових осіб є й "Голос з Мохаммедової могили", чом не сучасний "модерн"? П'єса називається "Сад Фатими, дочки Мохаммедової".

А.Ю. Кримський намагається у своєму дослідженні показати перський театр у всіх різновидах і третій розділ присвячує тому, що він називає "релігійні проти-Омарівські обряди-фарси". Йдеться про вистави в яких висміюється і проклинається найнеприємніший для персів-шиїтів персонаж – халіф Омар який зруйнував стародавню перську державу, а крім того так багато горя завдав сім'ї Алі, узурпувавши халіфську владу. Назва розділу "Шиїтське свято "Омер-кошан" (= "День Омарового вбиття" і зв'язана з ним літературна творчість". Вчений послідовно, на основі свідчень європейців-очевидців, описує детально перебіг подій на сцені, які всі закінчуються тим, що шайтан кидає Омара до пекла на велику радість глядачів. Наприкінці спалюється Омарове опудало. А.Ю. Кримський, проаналізувавши найдавніші описи цього пародійного свята, приходить до висновку, що спершу це дійство було спрямоване на те, щоб ганьбити омейядського полководця, теж Омара, Омара ібн-Са'да, котрий розгромив війська алідів біля Кербели (нині місто в Іраку), а не халіфа Омара, який помер "мало не за півсотні літ перед загибеллю Хосейна й Хосейнових дітей"[32]. Автор висловлює припущення, що фанатична свідомість замінила

[30] Там само. – С. 43.

[31] Там само.

[32] Там само. – С. 75.

одного Омара на іншого "на грані XVII–XIX в."[33]. Як приклад "творів", що виспівувалися на тому "святі", вчений публікує довгого непристойного вірша, який мав ганьбити Омара. Крім спогадів та описів давніших авторів А.Ю. Кримський користувався і "польовими" записами свого учня, пізніше видатного іраніста, що працював на еміграції у Франції та Англії, В. Ф. Мінорського.

Посилаючись, знову ж таки, на свідчення очевидців – відомих іраністів І. Березіна та А. Ходзька, А.Ю. Кримський подає розділ під назвою "Світський театр", де йдеться про коротенькі "комедійки" світського характеру, що "нагадують собою західньо-европейський репертуар Полішинеля або російського Петрушки"[34], а також лялькові вистави, відомі також у турків і арабів.

Цілий розділ присвячено театрові європейського типу, який прийшов в Іран у XIX ст. "Певну посередницьку роль, – пише А.Ю. Кримський, – одіграла тут і азербейджанська література, що розвивалася в межах російського Кавказа, під виразним впливом російського письменства, але разом із тим не тратила свого давнього зв'язку з Персією"[35]. Значне місце в цьому підрозділі займає розповідь про видатного азербайджанського письменника Мірзу Фатх-Алі Ахундова (1812–1878), котрий прославився по всьому Кавказу своїми комедіями, які публікувалися російською і азербайджанською мовами. На театральні підмостки вони спочатку попали в Іранському Азербайджані мовою оригіналу, а потім їх переклав мовою перською Мірза Джафар Караджадагі. Текст було видано в Тегерані 1874 року і вони зробилися, пише А.Ю. Кримський: "невіднятною, ніби складовою частиною перського письменства, викликаючи до себе інтерес і в европейцях"[36].

Питання впливів французької драматургії на розвиток перського театру займає в дослідженні А.Ю. Кримського поважне місце. Він вважав, що ці впливи йшли через Туреччину, де в середині XIX ст. французька культура зайняла певне місце завдяки безпосереднім контактам освіченої турецької публіки із Заходом. Не менший вплив, зазначає вчений, мала й французька література: "Рівночасно з російським драматургічним впливом ішов до перського письменства деякий вплив од класичної драматургії французької (а саме іменно – Мольєра), тільки ж не безпосередньо з Франції, а через Туреччину, через приклад турків османів"[37]. Набули популярності, насамперед, комедії Мольєра у перекладах (або переробках), зроблених турецькими авторами. У Стамбулі з'явився і перший переклад

[33] Там само. – С. 76.
[34] Там само. – С. 81.
[35] Там само. – С. 83
[36] Там само. – С. 84.
[37] Там само. – С.86.

п'єси Мольєра перською мовою ("Мізантроп") (1869). Це була по суті досить корінна переробка: дію перенесено в Персію, імена і всі реалії життя – перські. Вдалі переробки п'єс французького драматурга активно поповнювали репертуар перських театральних труп, аж поки не з'явилися цілком оригінальні твори перських авторів. А.Ю. Кримський детально описує перипетії життя першого драматурга Мірзи Мальком-хана, який у своїх комедіях нещадно викривав корупцію, святенництво, невігластво та інші пороки тодішнього іранського суспільства, за що й зазнав поневірянь, злетів і падінь у своїй кар'єрі. Завершує своє дослідження вчений даними про найновіші прояви театрального життя в Ірані, про нові комедії. Відсутність відповідних джерел не дала йому змоги вивчити їх у деталях. Але на основі наявної інформації він робить такий висновок: "Але уваги гідна річ – все це сатиричні комедії, не поважні трагедії. У арабів і турків – европейська трагедія прищепилася, навіть дала дещо таке своє, що залишило й залишає вплив на широке громадянство. А в Персії єдиний тип трагедії, який тішиться вселюдною увагою, це ще й досі старовинна кербельська Хосейнова трагедія – "те'зіє"[38].

Про надзвичайну відповідальність А.Ю. Кримського щодо своєї праці як дослідника, його намагання врахувати всі наявні матеріли, включити ті, що були в певний час недоступні, у вигляді зносок і додатків, праця "Перський театр..." може служити якнайкращим прикладом. Як додаток вчений публікує добутий його учнем М. Левченком матеріал – три фотографії, зняті під час те'зійної процесії в Маку, місцевості недалеко біля російського Закавказзя, військовим фотографом І.І. Липським. Фотографії супроводжуються докладним коментарем.

Додаток II – це сторінка тексту, що має назву "Хосейнове святкування в Індії", по суті це переклад статті з турецької газети, але вчений вважав необхідним залучити її до основного тексту для повноти викладу, бо відомо, що в Індії, зокрема, Бомбеї проживає багато мусульман-шиїтів. Третім додатком є замітка "З якого століття Персія знає ляльковий театр?", в якій доскіпливий автор робить потрібні на його думку уточнення. Такі ж уточнення подає він окремо до ст. 9, створюючи нову посторінкову примітку. Подібне відповідальне ставлення до своєї роботи може викликати у фахівців тільки захоплення.

Аналізуючи літературознавчі праці А.Ю. Кримського бачимо, що він уважно слідкував за сучасними йому науковими методами і підходами і використовував їх у своїй дослідницькій роботі. Описуючи ті чи інші явища у перській літературі, він не раз звертається до порівняльного методу, що дозволяла йому його незмірна ерудиція в культурах Сходу і Заходу. Так він пише: "Коли мухаммеданські те'зійні п'єси можна порівняти з західноєвропейськими католицькими містеріями "страстей Христових"

[38] Там само. – С. 89.

(чи "пасіями), то певну аналогію до західноєвропейських жартівливих інтерлюдій дають нам перські релігійні фарси, випрямувані проти Омара, суннітського халіфа. (634-644)"[39]. Щоб зробити свій текст зрозумілішим читачеві-неорієнталісту, він порівнює в самому тексті чи в посторінкових примітках невідоме з уже відомим. Наприклад, пишучи про Авіценну, він зазначає: "Жив тоді в Персії святий Абу-Сеід (967–1040), отой Теодосій Печерський перського чернецтва, засновник монастиря в Хорасані...".[40] До порівнянь він звертається і в замітках про Омара Хайяма, Джамі[41], це якщо згадувати перських авторів. Велику компаратистичну роботу здійснив він у своїх великих працях про "1001 ніч", "Сім заснулих ефеських юнаків", "Варлаам і Йоасаф".

На жаль, праця про перський театр була його останньою прижиттєвою публікацією з іраністики, якщо не рахувати статей в Енциклопедичному словникові Бр. Гранат, який продовжував виходити і за радянських часів, чи не останню статтю – "Энверий", бачимо в 53 томі енциклопедії, котрий з'явився зловісного 1937 року. У Москві цензура була менш жорстокою, про що А.Ю. Кримський не раз писав у листах до І.Ю. Крачковського.

Новий, посмертний період в науковій і літературній біографії вченого розпочався після офіційної реабілітації (1957 р.).

Але перед цим був період у житті вченого, коли він був "відсутній і присутній"[42], коли він, хоча й не став жертвою репресій, бо його "приберігали" для іншого політичного процесу, але був відлучений від всякої роботи і в Академії наук, і в університеті. Ці важкі, і в моральному і в матеріальному плані, роки він наповнив неймовірно енергійною працею над великими книгами. Головні зусилля він спрямував на написання його фундаментальній "Історії нової арабської літератури", яка вийшла тільки 1971 року в Москві і здобула загальне визнання. Встиг він завершити тільки перший том. До другого – він написав кілька екскурсів і склав детальний план, знайомство з яким показує, що в його наміри входило довести виклад до 30-х років XX ст.

Проте таке глибоке "занурення" в арабістику, не означало, що він цілковито полишив іраністику. Про це він докладно повідомляє в своєму листі І.Ю. Крачковському від 21 березня 1936 р.[43], вказуючи, що пише

---

[39] Кочубей Ю. Елементи компаративізму в літературознавчих працях А.Ю. Кримського // Філологічні семінари. Національні моделі порівняльного літературознавства. – Вип. 9. – К.: ВГЦ Київ. у-т, 2006. – С. 120.

[40] Там само. – С. 125, 227.

[41] Там само.

[42] Кочубей Ю.М. Присутній "відсутній" Кримський. Наукова діяльність А.Ю. Кримського в 30-і рр. // Східний світ. – 1997. – № 1-2. – С. 146-152.

[43] Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: ВЛ РАН, 1997. С. 233–236.

"розлогий нарис сасанідської літератури, не тієї, що збереглася в пеглевійських недобитках, а тієї, яку ми знаємо через арабські переклади і вказівки або через сирійські свідчення"[44]. Далі він детально пише про свою працю над джерелами, шкодує, що в нарисі сасанідської літератури ще на відшліфував розділ, присвячений белетрестичній повісті про Маздака"[45]. "Інша праця, – пише він, – яку я бажав би у цьому сезоні довести до "удобопечатаемого" вигляду, це – "Вплив сасанідської літератури на халіфат в І столітті хіджри". Як бачимо. А.Ю. Кримський працює над складним питанням участі персів у творенні арабської літератури. А ще він працює (і про це пише в тому ж листі) над розвідкою про літературу персів, коли вона перебувала в стані арабомовного існування[46]. Ця розвідка називалася "Сасанідська література в арабській оболонці при перших Аббасидах". Про її долю нічого не відомо[47].

Із наступних листів українського вченого до свого ленінградського колеги видно, що він уважно слідкував за новими працями у цій галузі, вивчав їх і критикував, зокрема, статтю свого учня К.І. Чайкіна "Асади старший и Асади младший" із збірника "Фердоусі"[48], матеріал Є. Бертельса[49]. І сам працював над статтею про великого іранського поета Фірдоусі, про що він писав у своїй автобіографії. Листування А.Ю. Кримського з І.Ю. Крачковським свідчить, що опальний академік залишався невтомним працівником на ниві орієнталістики, гострим полемістом і принциповим критиком.

Саме з листа А.Ю. Кримського від 5 липня 1939 року ми одержуємо вірогідну інформацію про те, як сталося, що вчений створив ще одну працю – шедевр дослідницької майстерності – "Низами и его современники", яка була опублікована в Баку тільки 1981 р. Про це він пише І.Ю. Крачковському так: "До мене з'явилася депутація з Азербайджана: Мікаель Рафілі, Расул Різа і Сулейман Рустам, з переконливим проханням скласти книгу "Нізамі і його сучасники", аркушів на десять друкованих, щоб вона була видана до урочистого ювілею Нізамі, який буде святкуватися в 1941 році. Після довгих відмовок я мав малодушність погодитися"[50]. Хоча пропозиція йому сподобалася, та побачивши умови договору, відмовився. Та все ж азербайджанські колеги показали себе наполегливими: у листі від 8 серпня 1940 р. він пише: "Але виявилося, Кліо вважала за потрібне посадити мене за цю роботу"[51]. І далі розповідає про зміст праці,

---

[44] Там само. – С. 233.
[45] Там само. – С. 234.
[46] Там само. – С. 236.
[47] Там само. – С. 236.
[48] Там само. – С. 251.
[49] Там само. – С. 314–315.
[50] Там само. – С. 306.
[51] Там само. – С. 311.

про те як він захопися роботою, що привело до надмірного розростання об'єму книги, про свої сподівання вчасно закінчити рукопис. Ми знаємо, що, на щастя, академік встиг виконати своє зобов'язання і буквально перед самим початком війни (16 червня 1941 р.) відіслати машинопис (991 стор.) в Баку. Війна перешкодила широкому святкуванню ювілею великого азербайджанця, про що, як дехто пише, піклувався сам Й.В. Сталін[52]. Урочистості відбулися вже після війни. Світло побачив тільки великий розділ з монографії "Нізамі та його вивчення" у ювілейному збірнику статей "Низами Гянджеви" (Баку, 1947).

Монографія про Нізамі – скрупульозне дослідження його епохи, культурного середовища, в якому виявився його талант, і цілий ряд майстерно написаних характеристик його сучасників. З притаманною йому ерудицією, із залученням малодоступних східних джерел він створив глибинне тло, на якому органічно панує фігура Нізамі. Автор передмови до книги азербайджанський вчений Г. Алієв дав високу оцінку цієї праці вченого: "Ця книга, що публікується як літературна пам'ятка, безперечно є однією з найзначніших у всій світовій орієнталістиці праць про великого азербайджанського поета"[53]. Книга мала б закінчуватися розділом про самого Нізамі, але досі виявлено лише окремі фрагменти цього розділу, чистовик або загинув, або залишився незавершеним[54].

В цілому громадськість Азербайджану зустріла роботу українського вченого схвально, але були й критичні зауваження, що цілком закономірно, бо між написанням і публікацією пройшло 40 років. Проте зауваження З.А. Кулі-заде про монографію, як на нашу думку, є занадто гострими[55].

Слід зазначити й таке. Хоча про Нізамі завжди писали як про перського поета, А.Кримський у своїй праці, опублікованій у 1947 році, стверджував: "...Незважаючи на перську мову своїх творів, Нізамі цілком залишається поетом свого рідного Азербайджану. Й історію розвитку азербайджанської літератури потрібно розпочинати не з того моменту, коли азербайджанці стали писати по-тюркськи, а з більш ранніх літературних явищ, залучаючи сюди і Нізамі, й інших азербайджанських авторів, хоча вони писали на "фарсі", рівно як треба залучати і старіших, албаномовних авторів ... Треба твердо усвідомити і визнати: азербайджанець Нізамі, звичайно, є рідний азербайджанський поет, яким Азербайджан може по

---

[52] Тамазашвили А.О. Из истории изучения в СССР творчества Низами Гянджеви: вокруг юбилея – Е.Э. Бертельс, И.В. Сталин и другие // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – Вып. II. – М.: ИФ ВЛ РАН, 2004. – С.173-198.

[53] Крымский А.Е. Низами и его современники. – Баку, 1981. – С. 20.

[54] Зленко Г. Остання праця Кримського // Літературна Україна, 02.08.1977.

[55] Кули-заде З.А. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение. – Баку, 1987. – С. 157.

праву пишатися, але він же є гордість і окраса також іранської і світової літератури"[56].

Значне місце цьому питанню присвятив В. Марченко у своїй розвідці "Давня азербайджанська література в дослідженнях А. Кримського". Він щедро цитує працю А.Ю. Кримського, (тоді ще ненадруковану), приводячи аргументацію вченого, побудовану на прикладі творчості М.В. Гоголя, про належність Нізамі до двох культур: "... поетична спадщина Нізамі має бути здобутком двох братніх народів – іранського та азербайджанського..."[57].

Говорячи про актуальні завдання нізамізнавства, згаданий азербайджанський вчений Газанфар Алієв у передмові до праці А.Ю. Кримського "Низами и его современники" (Баку, 1981) зазначав, що "сучасний стан наукового нізамізнавства тепер, як ніколи, наполегливо вимагає об'єктивного співвіднесення творчості азербайджанського поета з тим красним письменством, яке послужило літературним тлом його поетичного досвіду, тим грунтом, на якому виникла безсмертна спадщина Нізамі". І продовжував:

"Фахівцеві зрозуміло, що справа ця не з легких, і її вирішення вимагає не тільки багаторічних серйозних досліджень, але й солідних знань в іраністиці, арабістиці, тюркології, кавказознавстві і т.п. Така складна і трудомістка робота, над якою в наших умовах в силу диференціації сходознавства, що відбулося, мали б були працювати іраніст, арабіст, тюрколог і кавказознавець, була здійснена академіком А.Ю. Кримським, який щасливо поєднував у собі всі ці та інші спеціальності"[58]. Вивчення цієї взірцевої праці нашого вченого показує, що застосування порівняльного методу в макроплані (з широким захватом) дозволяє створити об'єктивну і панорамну картину оточення поета, його духовного світу і, врешті, переконливий і масштабний портрет творця.

Рецензент цієї монографії Вагіф Арзуманов високо оцінив її, вказавши на її значення не тільки для історії азербайджанської літератури, а й для всіх фахівців, котрі вивчають культуру народів Близького і Середнього Сходу. Він писав: "Монографія А. Кримського навіть у рукописному вигляді протягом сорока років була цінним і незамінним джерелом для багатьох азербайджанських літературознавців і сходознавців, які досліджували окремі проблеми як творчості Нізамі, так і ряду інших представників літератур народів Сходу. А це означає, що праця "Низами и его современники" має величезне значення не тільки для азербайджанської літератури й історії, але й для історії, літератури й культури народів Близького і Середнього Сходу.

---

[56] Крымский А.Е. Низами и его современники. – Баку, 1981. – С. 180.

[57] Марченко В. Давня азербайджанська література в дослідженнях А. Кримського // Радянське літературознавство. –1971. – №1. – С. 65.

[58] Крымский А.Е. Низами и его современники. – Баку, 1981. – С. 12.

І за своїм історико-літературним змістом, і за географічним охопленням літератур окремих народів монографія А. Кримського має великий інтерес і для літературознавців, і для спеціалістів, що вивчають історію країн Сходу"[59].

Посмертні публікації праць А.Ю. Кримського знайшли високу оцінку зарубіжних вчених, популяризації імені свого вчителя всіляко сприяв його учень Омелян Пріцак, інші зарубіжні фахівці[60]. В Україні ж не було відповідного середовища, бо українське сходознавство більшовицька влада розгромила вщент. На хвилі короткотривалої "відлиги" вийшло кілька книг з творами А. Кримського та деякі публікації про нього.

Першими побачили світ "Вибрані твори" А.Ю. Кримського (1965), які підготував Й.Я. Куп'янський. Це була спроба показати творчість письменника і вченого у всій багатогранності його таланту. В книзі представлено майже весь доробок А.Ю. Кримського як поета і перекладача із західноєвропейських і східних мов, а також кілька оповідань і листів (всього 32, переважно до І. Франка). Крім того надруковано деякі літературознавчі розвідки і рецензії, серед яких енциклопедичні статті про перську, сирійську та арабську літератури. Як видно, намагання упорядника подати матеріал "за всіма рубриками" не було вдалим – всю величінь і різноманітність спадщини великого вченого – орієнталіста, славіста, україніста, а також автора художніх творів показати в одному томі, хай і досить об'ємному, просто неможливо. Переклади зі збірки "Пальмове гілля" подані без рядків мовою оригіналу, що сам А.Ю. Кримський не допускав, розділ "Розвідки, статті, рецензії" зовсім бідний, а сходознавчі три статті з енциклопедій можна вважати чимось на кшталт "відчіпного", бо ніяк не можуть репрезентувати огрому набутків ученого в різних галузях сходознавства. Що може показати стаття на 16 сторінок про перську літературу, до того ж без бібліографії, надрукована наприкінці XIX ст.? Але публікацію перекладів віршів перських поетів Середньовіччя громадськість зустріла позитивно. Тут були й уривки з "Шаг-наме" Фірдоусі, і більші добірки з Гафіза, Омара Хайяма і Сааді, а також цілий ряд менш відомих, але у нас зовсім невідомих, майстрів поезії. 1968 року в серії "Бібліотека поета" побачила світ у видавництві "Радянський письменник" досить об'ємна книжка під назвою "Поезії", в якій біло зібрано оригінальні поетичні твори А.Ю. Кримського та переклади і переспіви більш повно, ніж у "Вибраних творах", але не

---

[59] Арзуманов В. Бесценное наследие ученого // Вопросы литературы. –1983 – № 7. – С. 249-256.

[60] Кочубей Ю.М. Міжнародне значення наукової діяльності акад. А.Ю. Кримського; А.Ю. Кримський Наукова рецепція за рубежом (бібліографія) // Матеріали Ювілейної сесії Секції суспільних і гуманітарних наук Національної Академії наук України, присвяченої 130-річчю від дня народження А.Ю. Кримського. – Київ: НАНУ, 2002. – С. 22-34.

включено переклад поеми Г.Гайне "Віцлі-Пуцлі", а з "Шаг-наме" залишено тільки три вірші. Правда, упорядник О. Бабишкін відзначає це у своїх коментарях. Знову ж, не наведено транскрибовані перші рядки оригінальних віршів, а з приміток і зауважень залишили тільки, як пише упорядник, "найсуттєвіші витяги"[61], хоча науковий апарат до творів А.Ю. Кримського (примітки, зноски, розгорнуті доповнення і т. п.) сам по собі завжди має велику цінність. А з циклу "В Трапезунті" з відомих причин були вилучені два вірші, написані під враженням звістки про повалення царської влади і волю України. Такі, наприклад, слова радянська цензура пропустити не могла:

Я не зміг остаться зараз там, у місті.
В мене славне свято: з України – вісті.
"Україна – вільна!" вчув я новину.
І подавсь у гори! Вільно тут зітхну.[62]

У цьому ж році в харківському журналі "Прапор" (№ 7) відомий дослідник українсько-східних культурних зв'язків і пропагандист української культури в Таджикистані О.З. Дун (1929–2001) опублікував маленький уривочок з праці про Гафіза під назвою "Дещиця про Гафіза. Три його пісні (1894)", яку і по сьогодні, за словами сучасної дослідниці Т.Ф. Маленької, вважають першим науковим кроком А. Кримського в гафізознавстві, хоча існує більш рання праця "Hafiziana" (1891), про яку буде далі. Власне, це начерк статті-передмови до перекладів з Гафіза, чи окремих міркувань з приводу його перекладів, надісланих до журналу "Народ". Стаття не закінчена, але є свідченням того, що А.Ю. Кримський зосереджено працював над Гафізом. "Вже тут, – пише Т.Ф. Маленька, – А. Кримський лаконічно формулює ті "наріжні камені" у дослідженні поезії Гафіза, які не можна обійти, якщо ставити за мету зрозуміти сутність поезії перського творця газелів: а) історичне значення Гафіза; б) Гафіз і суфізм. Тут ми бачимо ще початкові підходи до вивчення такого явища як поезія Гафіза, яка й досі є предметом вивчення і часто суперечливих інтерпретацій в усьому світі[63].

Безперечно, значний поштовх популяризації імені ученого і поета та дослідження його творчості дало святкування 100-річчя від дня його народження в 1971 році. В Києві 13-15 січня 1971 р. було проведено наукову сесію АН Української РСР, присвячену А.Ю. Кримському, одна з секцій якої охоплювала сходознавчу тематику. В її рамках було проведено також Третій Всесоюзний симпозіум "Тюркські лексичні елементи у східних і західних слов'янських мовах". На цих наукових форумах було виголошено цілий ряд доповідей з конкретних питань східної філології та історії, а також "окремим важливим історико-філологічним аспектам українознавчої

---

[61] Кримський А. Поезії. – Київ, 1968. – С. 314.

[62] Там само. – С. 7-8.

[63] Маленька Т.Ф. «Hafiziana» А. Кримського // Східний світ. – 1993. – № 2. – С. 118-123.

спадщини ювіляра"[64]. На жаль, як на нашу думку, організаторами в цілому наголос було зроблено на його заслугах як україніста, українського поета і прозаїка, а сходознавча складова його наукової праці, як і заслуги у створенні Української Академії наук опинилися в тіні. Нині ми знаємо, що і справжня історія нашої Академії наук була сфальсифікована радянськими ідеологами.

Та найголовнішим, що дав цей ювілей, була поява на книжкових полицях творів А.Ю. Кримського. Ми вже згадували, що в Москві трудами А.Б. Халідова було видано фундаментальну працю вченого "История новой арабской литературы. XIX – начало XX века" (перший том) (1971). В Україні було започатковано публікацію п'ятитомного (в шести книгах) видання творів вченого і поета в академічному видавництві "Наукова думка". Четвертий том, де він представлений саме як орієнталіст, вийшов у 1974 році.

А 1971 року у видавництві "Дніпро" 15-тисячним накладом було видано велику збірку його доробку як поета і перекладача під автентичною назвою "Пальмове гілля". Ми не станемо зупинятися на детальному аналізі перекладів А.Ю. Кримського європейських, античних і східних авторів, про це вже маємо певні дослідження, Скажемо тільки, що структура цієї книжки специфічна – це цілий ряд циклів – "віночків" поезій, власних авторських і перекладів, де вірші поєднані не за формою, а за настроєм або думкою і, незважаючи на таку побудову, сприймаються як щось органічно ціле. Це – свого роду український "Західно-Східний диван": автор, як і свого часу Й.В. Ґьоте по-німецьки, зумів передати українським словом глибину думок східних мудреців в мальовничому вбранні Орієнту, а також естетику романтичної творчості європейців"[65].

У цю збірку з перських авторів бачимо тих же поетів, що і в попередніх виданнях "Пальмового гілля", тобто Фірдоусі, Омара Мервського, Авіценну (Абу Алі Ібн Сіну), Омара Хайяма, Сенаї та Анвері, Сааді, Румі, Гафіза, Лютфаллага Нішапурі, Касима Енвара і Джамі, а з ранніх поетів Рудакі, Дакікі, Абу Селіка Горгані, Абуль-Моейяда Балхі, Кісаї, Абуль-Хасана Шегіда Балхі і Монтасира. Що можна тільки привітати. Для нас важливо, що упорядники не забули включити короткі довідки про перських авторів, які додавав А.Ю. Кримський до своїх перекладів, аби читач міг зорієнтуватися щодо часу написання творів та країни, в якій проходило життя поета. А перекладам з Фірдоусі, Омара Хайяма, Гафіза взагалі передують досить розгорнуті довідки. Книга щедро проілюстрована, але стиль нагадує ілюстрації до творів античних авторів і цим, як на наш погляд, певною мірою дезорієнтує читача.

---

[64] А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. –(Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження). – Київ: НД, 1974. – С.4.

[65] Stetkevich J. Encounter with the East. The Orientalist Poetry of Ahatanhel Krymskyj // Harvard Ukrainian Studies. – vol. VIII. – No 34. – p. 321–350.

Що стосується згаданого п'ятитомника "Творів" А.Ю. Кримського, то до нього (в перший том) практично повністю увійшли переклади з перської мови з останнього видання "Пальмового гілля" і до цієї публікації можна зробити ті ж зауваження, що й до попереднього видання збірки "Пальмове гілля" (1971). Звичайно, радує, що упорядники залишили короткі довідки про авторів, складені перекладачем. Крім того до цього тому увійшов розділ "Гулістан" (Рожевий квітник) Мосліх-од-діна Сааді Шіразького. У ньому містяться переклади ряду оповідань і приповісток з восьми книг "Гулістану". Ці коротенькі твори, філософські і моралізаторські, ведуть свій родовід, мабуть, ще з притч царя Соломона і є дуже характерні для суфійського світобачення, а ми знаємо, що Сааді Ширазі був поетом суфійського напряму.

Сходознавству було присвячено том четвертий (1974). Іраністика зайняла в ньому поважне місце поміж іншими дисциплінами, але сама ідея представити А.Ю. Кримського-орієнталіста одним томом була невмотивованою і просто безвідповідальною. Це пояснюється, на нашу думку, тим, що в ті часи академічні "верхи" не знали і не розуміли значення наукового подвигу вченого саме в царині орієнталістики, в якій він ще до перевороту 1917 року здобув визнання як фахівець вищого класу.

До тому увійшли тільки два розділи з "Історії Персії та її письменства. І. Як Персія звойована арабами, відродилася політично (IX та X вв.)" "Спис джерел, арабською та перською мовою писаних" та чомусь на думку упорядників "найбільш цікавий для радянського читача розділ, присвячений середньовічній історії одного з районів Середньої Азії: "Саманіди, бухарські еміри"[66]. Важливо, що автор коментаря до цієї праці О.І. Ганусець зумів переконливо продемонструвати, як глибоко А.Ю. Кримський переробляв і доповнював свої праці, зазначивши, що розглядувана праця бере початок з розділу об'ємом 20 сторінок тексту у виданні 1909 р., який "перетворився на поважну працю обсягом у 131 сторінку, побудовану на стародавніх східних джерелах, що надає їй особливої цінності і для сучасних дослідників стародавньої історії Ірану" (там само). Проте значення такої публікації вкрай обмежене: великий масив інформації про інші династії, які правили на теренах Персії у зазначений період, який містився у розвідці А.Ю. Кримського, залишився недоступним для фахівців.

Монографія про улюбленого поета Агатангела Кримького – Гафіза увійшла в том теж у дуже збідненому вигляді, тобто включено тільки основний розділ (63 сторінки), а антологію і додаткові екскурси – випущено. Якщо відсутність антології ще можна виправдати тим, що багато віршів Гафіза опубліковано в першому томі видання, то додаткові екскурси, що становлять органічну частину монографії, мали б бути надрукованими.

---

[66] Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах. – Том четвертий. – Сходознавство. – Київ: НД, 1974. – С. 621.

О.І. Ганусець цілком слушно зауважує: "Пропонована праця досі лишається чи не єдиним значним дослідженням творчості Хафіза в українській і російській радянській орієнталістиці ... монографія ... незважаючи на деякі неточності, застарілі характеристики окремих явищ, цілком закономірні для періоду зародження радянського сходознавства, не втрачає наукової цінності і сьогодні"[67].

До заслуг упорядників і редактора тому слід, безперечно віднести, те що вони опублікували унікальне дослідження про зародження і розвиток перського театру, що вперше побачив світ у 1925 році. Ця праця вченого теж є переробкою і доповненням розділів з "Истории Персии ... т. III", але набула вигляду і ваги монографії, особливо, якщо врахувати, що до неї були зроблені додатки, про що йдеться вище. Тож вилучення додатків (серед них і фотографій), хоч вони й не належать авторові дослідження, але як "польове дослідження" служать яскравою ілюстрацією для кращого розуміння тексту, присвяченого синкретичному виду мистецтва яким є театр, що має й візуальний ряд – не зовсім виправдане.

Автор вступної статті до приміток О.І. Ганусець дав коротку характеристику творчості А.Ю. Кримського як сходознавця, в загальних рисах показав його доробок в усіх галузях орієнталістики і, згідно з законами доби, політично "маркував" його, щоб зберегти його спадщину для науки. О.І. Ганусець в цьому звертається до відомих трафаретів, вказуючи, що А.Ю. Кримський був "переконаний інтернаціоналіст і палкий патріот своєї батьківщини, він ще в глуху дореволюційну добу став не лише одним з провідних російських орієнталістів, але й основоположником українського сходознавства"[68]. Упорядники певним чином виправдовуються за своє шматування праць вченого, "усвідомлюючи при цьому усі вади такого принципу", заявивши, що вони публікують "десь четверту (якщо не п'яту) частину сходознавчої спадщини вченого"[69]. Насправді ж, у том було включено зовсім незначну частину того, що створив А. Ю. Кримський в царині сходознавства. Але якщо взяти до уваги тодішню історичну обстановку – це був початок нового погрому української інтелігенції – то поява видання творів ще недавно опального академіка з клеймом "націоналіста" стало справді винятковою подією. Нині, публікуючи малодоступні і ще не друковані праці А.Ю. Кримського, Інститут сходознавства НАН України його імені в якійсь мірі виправляє заподіяну йому кривду, чого прагнув О.Й. Пріцак.

Значення наукового подвигу А.Ю. Кримського, хоча і в цензурованому вигляді, було розкрито в ряді монографічних публікацій цього періоду. Ними були літературний портрет "Агатангел Кримський" Олега Бабишкіна (1967), праці історика К.І. Гурницького "Кримський як історик" (Київ,

[67] Там само. – С. 623-624.
[68] Там само. – С. 605.
[69] Там само. – С. 611.

1971) та "Агатангел Ефимович Крымский" (Москва, 1980) та матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження "А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст" (Київ, 1974). Цілком зрозуміло, що в цих публікаціях про нього йшлося як про письменника й історика, славіста й україніста, а зовсім мало про його внесок в розвиток класичного сходознавства, яке органічно поєднує історію й філологію.

Що стосується іраністики, то спадщина вченого у цій галузі гідного, на нашу думку, висвітлення не знайшла. Ці питання підіймалися в статтях Т. Маленької[70], Б. Криси[71], В. Марченка[72], О. Дуна[73], М. Веркальця[74], брошурі Я. Полотнюка[75] та побіжно в інших.

Можна відзначити, що інтерес до особи А.Ю. Кримського значно виріс в роки так званої "відлиги" і, що цілком природно, після проголошення незалежності України[76]. Створення завдяки ініціативам акад.

---

[70] Маленька Т.Ф. Іран, іранці та ми. Лінгвокраїнознавство Ірану. – Навч. посібник. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2004.
Маленька Т.Ф. «Hafiziana» А. Кримського // Східний світ. – 1993. – № 2. – С. 118–123.
Маленька Т.Ф. Особливості засвоєння перської класичної поезії, філософії та мистецтва українською поезією XIX – XX ст. // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – Східні мови та літератури. – вип. 7. –2003. – С.73–78.
Маленька Т.Ф. Творча спадщина Джелаль-ад-діна Румі в турецьких, іранських, індійських, європейських та українських наслідуваннях, перекладах і дослідженнях // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – Східні мови та літератури. – Вип. 9. – 2004. – С. 52–55.
Маленька Т. Невідоме іранознавче дослідження з архіву А. Кримського // Літературознавчі студії. – вип. 12.–К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2005.

[71] Криса Б. Дослідник і перекладач Гафіза // Жовтень. – 1971. – № 1. – С. 113–114.

[72] Марченко В. Давня азербайджанська література в дослідженнях А. Кримського // Радянське літературознавство. –1971. – №1. – С.59–66.

[73] Дун О.З. Рец. на Кримський А. "Вибрані твори". К. 1965. // Садоі шарк. – 1966. – № 2. – С. 155–156; Дун О.З. Вступна стаття та публікація: Кримський А. Дещиця про Гафіза" // Садої шарк. – 1966. – № 11. – С. 133–136;
Дун А.З. Агатангел Крымский – писатель и ученый // Вопросы литературы. – 1969. – № 5. – С. 202–205; Дун А.З. Творчество Джами в оценке А.Е. Крымского // Ученые записки Ленинабадского пед. и-та. – 1970. – вып. 36. – Вопросы литературы и методики ее преподавания. – С. 111–122; Дун А.З. Крымский и таджикская литература // Ленинабадская правда, 15.01. 1971.

[74] Веркалець М.М. Гафіз у дослідженнях А.Ю. Кримського // Радянське літературознавство. – 1989. – №12. – С. 62–65.

[75] Полотнюк Я. Класик персько-таджицької літератури – Гафіз Шіразький. – Київ: Знання, 1971.

[76] Кочубей Ю.М. Україна і Схід. Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу. – Підручний бібліографічний покажчик. – Київ: НАНУ, 1998.

О.Й. Пріцака (1919–2006) в системі Академії наук України Інституту сходознавства, якому було присвоєно ім'я А. Кримського, відновлення видання журналу "Східний світ", започаткування нових видань "Сходознавство" та "Близькосхідний кур'єр" відкрило можливості для дослідження і популяризації наукової спадщини А.Ю. Кримського-орієнталіста в Україні і за її межами. Важко переоцінити заслуги в цій справі учнів академіка, видатних орієнталістів – В.Ф. Мінорського та О.Й. Пріцака, які в еміграції доклали немало зусиль для того, щоб наукова спільнота на Заході знала про внесок українського вченого у світову науку про народи Сходу. Багато зробили у цьому напрямку д.і.н Л.В. Матвеєва, к.і.н. Е.Г. Циганкова, д.філол.н. В.С. Рибалкін, к. філол.н. Ю.М. Кочубей. Насамперед слід відзначити цінну публікацію Л. Матвєєвої та Е.Г. Циганкової "А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Української Академії наук" (1997), важливі праці Л.В. Грицик, С.Д. Павличко, О.З. Дуна, такі публікації як "Матеріали Ювілейної сесії секції суспільних і гуманітарних наук Національної Академії наук України" (2002), "Агатангел Кримський – творець та інтерпретатор літератури" (Сімферополь, 2002). Основна бібліографічна інформація знаходиться у виданому 1972 року покажчику "А.Ю. Кримський"[77].

Нині активно досліджує іраністичну спадщину вченого к.філол.н. Т.Ф. Маленька, працю А.Ю. Кримського про стародавню історію Персії вивчає к.і.н. В. Храновський[78].

Розглядаючи іраністичну наукову спадщину А.Ю. Кримського не слід забувати про те, що багато його праць з ісламології стосувалися Ірану і, насамперед, шиїзму – традиційно панівної гілки ісламу на території цього краю. Крім відомої і недавно перевиданої в Москві книги "История мусульманства", безпосереднє відношення до історії та літератури Ірану, має має його рання, але цінна, праця – "Нарис розвитку суфізму до кінця III століття гіджри" (Москва, 1995), перевидана в Лондоні англійською мовою в 1960–1961 рр., про що ми вже згадували. Насиченими цінною інформацією та широкою бібліографією були його статті в енциклопедіях Брокгауза-Єфрона та Бр. Гранат. У них йшлося про ісмаїлітів, мюридизм, суфізм, аль-Хакіма, бабізм, Фатіміда і навіть про такі релігійні рухи як ваггабізм і бехаїзм, які в наші дні стали помітними явищами суспільно-політичного життя Сходу. Щодо бабізму український дослідник

[77] А.Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик (1889–1971). – К.: НД, 1972.

[78] Храновський В. Проблеми доарійської історії Ірану ь неопублікованій роботі А.Ю. Кримського "... Елам" // Східний світ. – 1997. – № 1-2; Чи існувала еламодравідська етнолінгвістична спільнота? // Східний світ. – 2006. – № 4; Проблеми історії найдавніших держав та етносів на території Ірану в нарисі А.Ю. Кримського "З історії Ірана передарійської доби. Елам". // Східний світ. – 2007. – № 2. – С. 138–141.

К.І. Гурницький цілком переконливо довів, що саме А.Ю. Кримський був першим в Росії, хто дослідив бабізм і показав соціально-економічні причини цього потужного руху в історичній долі Персії[79].

Неправильно було б вважати, що А.Ю. Кримський перебував у "башті із слонової кістки", насправді він був активним громадянином як щодо внутрішньоросійського політичного процесу, так і щодо сучасних йому події на Близькому і Середньому Сході. Про це свідчить одна з його останніх робіт з іраністики, що була виконана в Росії, у якій значне місце відведено подіям XX ст. Це була досить поважна за розміром об'єктивна стаття в Енциклопедичному словнику Бр. Гранат "Персия. История" (1915, т. 32, стлб. 5–35). Мала вона антиколоніальний характер. В такому ж плані написані його статті для газети "Новь" (Москва) у 1907 році. Про них К.І. Гурницький пише: "... особливо цінні статті Кримського – "Персидская авантюра" і "Еще одно поражение российской дипломатии", написані і видрукувані в ході російської та іранської революцій. В них Кримський відкрито, знайшовши відповідну форму, виступив з осудом колоніальної політики царизму щодо східних країн. Написані сучасником з використанням цікавих фактичних даних, статті ці зберігають своє значення як документи, що викривають ворожу східним народам політику російського царизму"[80]. Як відомо, подібним чином ніби-то "кабінетний вчений" А.Ю. Кримський в роки Першої світової війни коментував авантюри імперіалістичних держав в Арабському світі, ставши на захист прав поневолених і заведених в оману арабів. Наслідки тих далеких авантюр великих держав на Близькому Сході даються взнаки і сьогодні – Палестина і досі не може знайти спокою і миру. Що стосується Ірану, то А.Ю. Кримський мав у своєму розпорядженні інформацію з перших рук: двоє його учнів-іраністів – В.Ф. Мінорський та Б.Вс. Міллер служили в царському представництві в Тегерані і вели жваве листування зі своїм учителем, і повідомляли свої враження про ті чи інші ходи західної дипломатії в оточенні шаха та ін. Відомо, що з В.Ф. Мінорським, який жив на еміграції і став видатним вченим-орієнталістом, Агатангел Юхимович підтримував поштовий зв'язок, аж поки "залізна заслона" остаточно не відгородила СРСР від зовнішнього світу. Серед його учнів, коли йдеться про іраністику, можна назвати ще й К.І. Чайкіна, П.Н. Лозієва, хоча, здається, його стосунки з ними не завжди були безхмарними, про що можна дізнатися з листів до І.Ю. Крачковського[81].

Все життя А.Ю. Кримський вів активний науковий пошук в широкому діапазоні філологічних дисциплін, віддаючи все ж пальму першості сходознавству. Доля вченого, а він жив у дуже непрості часи, склалася так, що не все, створене ним, дійшло до друкарського верстата. Його архів,

---

[79] Гурницький К.І. Кримський як історик. – Київ: НД, 1971. – С. 135.

[80] Там само. – С. 134.

[81] Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – Москва: ВЛ, 1997.

слава Богу, досить добре зберігся і дозволяє бачити, що неопублікованим залишилося дуже багато (в ІР НБВ було виявлено бл. 1000 сторінок недрукованих його праць з іраністики), при чому цілий ряд праць є машинописами, практично готовими до друку. А крім того є багато заготовок, начерків і заміток, які колись знайдуть своїх дослідників[82]. Упорядники ж цього тому вирішили включити до нього ряд праць з архіву вченого, які досі ніде не друкувалися, але продовжують і сьогодні мати практичне значення, бо заповнюють певні лакуни в українській іраністиці і, одночасно, розкривають нові грані наукової діяльності А.Ю. Кримського. Йдеться, насамперед, про роботи з ранньої історії Ірану, географії Ірану і космогеографії, а також з деяких питань класичної перської літератури.

Одним з таких рукописів є "Hafiziana" (ІР НБУВ Ф. XXXVI, 8), датований 1891 роком[83] Хоча це, по суті, конспект майбутньої праці студента II курсу Агатангела Кримського, але в ньому він фактично розробив усі принципи свого наукового підходу до творчості Гафіза, які прослідкуються у його зрілих, грунтовних працях пізнішого періоду – таких як згадана нами передмова до перекладів з Гафіза у III частині "Пальмового гілля" (1922) та монографія "Хафиз та його пісні в його рідній Персії XIV ст. та новій Європі" (1924).

В "Хафізіані" А.Ю. Кримський, насамперед, поставив перед собою завдання дати відповідь на питання: як слід трактувати твори Гафіза: з погляду містики чи прямо, безпосередньо. Саме цю проблему вчений намагався розв'язати і в згаданих вище працях. В прямому трактуванні поезії Гафіза простим народом А. Кримський вбачає "показ несуфічності Гафіза". Це положення з "Хафізіани" пройде через усі роботи А. Кримського про великого перського поета. При цьому він наголошував на значенні для українського читача лише такого Гафіза, якого розуміємо "прямо". Щоб підійти до суфійського прочитання поезії перських поетів, А.Ю. Кримський, як знаємо, в цей час зайнявся дослідженням суфізму. А в "Хафізіані", щоб з'ясувати, як же розуміти Гафіза, він вказав на необхідність порівняти газелі Гафіза – їх мову, вирази, образи тощо зі "знаним безбожним Хайямом та благочестивим Аттаром" – суфійським поетом XII ст. Але у своїх працях А.Ю. Кримський так і не зробив цього зіставлення[84]. Все ж з його праці витікає, що морально-етична спрямованість і образна тканина поезій Гафіза вказують на те, що він був гедоніком і раціоналістом. Звернув А. Кримський увагу і на присутність у творах перського поета елементів пантеїзму, а вже в монографії про Гафіза 1924 р. стверджує, що "вся перська лірика повна того пантеїстичного світогляду"[85].

[82] Шубинський Й.В. Архів Агафангела Юхимовича Кримського // Збірник оглядів фондів відділу рукописів ДПБ АН УРСР. – К.: 1962. – С.36-48.

[83] Маленька Т.Ф. «Hafiziana» А. Кримського // Східний світ. – 1993. – № 2. – С. 118-123.

[84] Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. – К.: НАНУ, 2006. – С. 325-332

[85] Кримський А. Хафиз та його пісні (бл. 1300-1389) в його рідній Персії XIУ в. та в новій Європі. – Київ, 1924. – С. 279.

Аналіз різних творів А.Ю. Кримського, присвячених перській поезії і, зокрема, доробку Гафіза, показує, що багато завваг щодо віршів цього поета, викладених молодим А. Кримським у вигляді тез, знайшли свою розробку в його наступних розвідках і наукових дослідженнях сучасних іраністів. І в цьому непроминальна цінність студентської розробки "Hafiziana" А.Ю. Кримського.

Найвагомішу частку із майже завершених підготовлених до друку самим А.Ю. Кримським іраністичних матеріалів складають історії двох стародавніх іранських царств: машинописи: "Елам. З історії Ірану передарійської доби" (Ф. І. 25412, та 25575) і "Партія та Аршакіди. Звідки їхня держава взялася" (Ф. І. 25576, 25227, 3629, 25409). З працею "Елам" український науковий світ познайомили К.І. Гурницький та В. Храновський. Проте сама праця (не завершена), і уривки з неї не публікувалися. А. Кримський охарактеризував царство Елам, його столицю Сузи, еламську народність та мову, етнічний склад населення, визначив кордони еламської території. Проаналізував він також і проблеми соціально-політичної історії не лише Еламу, а й сусідніх країн – Шумеру, Аккаду, Вавилону, Ассирії, зіставляючи історичні події в Еламі з історією та хронологією стародавніх держав Месопотамії. Ця праця є корисною не тільки для істориків, а й для філологів, бо А. Ю. Кримський не міг обминути питань, пов'язаних з мовою. Дослідник цієї праці В. Храновський цілком справедливо, на нашу думку, пише: "Хоча чимало положень роботи А.Ю. Кримського вже застаріли й являють собою суто історіографічний інтерес, проте поставлені ним питання, що не вирішені й досі, спонукають вчених до подальших пошуків, а ряд методів, запропонованих А.Ю. Кримським при дослідженні Еламу, історія якого ще досі повна білих плям, можуть бути цікавими для дослідників зниклих цивілізацій" (Храновський).[86]

Машинопис «Партія та Аршакіди (250 до Р.Х. – 224 по Р.Х.)» – повний (Ф. І-25409 – 392 ст.); тут детально розглянуті грецькі, римські, візантійські, західно-європейські й східні джерела, зокрема, перські сасанідські, сирійські, вірменські, грузинські, китайські та дано коментар до них. Збереглося кілька варіантів машинопису цієї праці: уривок (ст. 206-236), неповний – 281 ст. та найповніший завершений – 392 ст.

Монографія дає короткий нарис історії Парфії, а вже з сторінки 12 починається огляд джерел, з яких східні А.Кримський розподілив на 5 груп: а) сасанідо-перські (в арабській передачі), за А.Кримським «неповні через свою легендарну епічність»; б) «непогані, але короткі» – вірменські; в) «маловартісні» грузинські; г) «добрі й певні, але скупі» – сирійські; д) «може чи не найважливіші» – китайські. Про європейські джерела зазначено: «Попри всю свою неповність і недбалість грецькі і латинські письменники, взяті вкупі з археологічними (нумізматичними) вказівками, являються для історії Партянського Ірану матеріалом високої вартості і, до того, численно не вбогим» [Ф.І 25409,

[86] Див.: прим. 78.

116]. Акцентуючи на важливості китайських джерел, А.Кримський зазначав: «Китайське письменство після класичного греко-римського являється найважливішим в нашому джерелознавстві партянсько-аршакідської історії, точніше – історії східних земель Ірану, про які греко-римське письменство знає куди менше, ніж про Іран західний.» [Там само].

Серед європейських праць, важливих для вивчення історії Парфії А. Кримський називає праці А. Ґутшміда, Т. Нельдеке, Д. Раулінсона, Ф. Шпігеля, В. Бартольда та ін.

Оригінальною є праця «Описание персидской (бельхской) рукописи космогеографии «Эджайб ет-табекат» (бл. 1702)» (ІР НБУВ Ф. XXXVI, 19) що знаходилась в особистій бібліотеці А. Кримського. Опис здійснено А. Кримським 10.02.1937. Автор рукопису – Мохаммед Тахір Ібн Абі ль-Касим – географ з Балху, який був знайомий зі свідченнями про Русь Ібн Фадлана. Поданий детальний опис волзьких булгар, хазар, міста Бухари. Зі ст. 35 подано доповнення А. Кримського – реєстр країн і міст, згаданих в рукописі.

В архіві цей машинопис названо "Описание персидской (бухарской) рукописи космогеографии". Помилку зроблено тому, що до машинопису додано – переплетено – ще один опис – тепер вже бухарського рукопису "Фаль-наме" (Книги передбачень) 1827 р. В останньому абзаці зазначено, що придбана ця праця в Самарканді восени 1920 р. у самому розпалі громадянської війни, і що продавець повідомив, що ще перед революцією цей рукопис розглядав проф. П.І. Веселовський і хотів купити, проте власник рукопису «запросил за него несуразно дорогую цену, т. что купля не состоялась».

Викликає зацікавленість і російськомовний рукопис «География Ирана» (ФІ-25407 – 80 ст.). Це навчальний посібник, який готувався А. Кримським для студентів Лазаревського інституту східних мов і спирався, очевидно, на різні європейські джерела. На жаль, перша сторінка рукопису – зміст – дуже нечітка, проте, можна розібрати приписки олівцем: «Невикористано статтю (автор нерозбірливо) 1912 р.» тощо; вказано, які ще розділи варто дописати і звідки взяти матеріал. Можна погодитися з К. Гурницьким, що «География Ирана» писалася в 1909-1910 р.р., оскільки в ній А.Кримський дав оцінку іранській революції 1906 р. В рукописі «География Ирана» окремі сторінки написані на звороті верстки «Семитские языки и народы: лекционные обработки по Т.Нельдеке» – М. 1905», зокрема, на титульній сторінці. Це – праця початку XX ст., коли А. Кримський інтенсивно готував ряд посібників з іраністики.

В «Географии Ирана» А. Кримським окреслено кордони Ірану і, зокрема, Персії, під якою спочатку розумілася південно-західна область – Фарс. А. Кримський подав детальний огляд іранських останів (провінцій) початку XX ст.: Хузистану, Луристану, Ахвазу, Фарсу, Систану, Мухаммери, а також Афганістану, Газни, Кандагару, Герату, Афганського Туркестану.

Велике значення, як на наш погляд, має ще одна праця вченого, що знаходиться в його архіві, присвячена одному з визначних перських по-

етів – Джамі (ІР НБУВ Ф. І 25555, або XXXVI, 11). Праця має вигляд монографічного дослідження (про це писав, зокрема, проф. М.Веркалець), хоча, за деякими ознаками, вона мислилася як частина великої книги*. Вона складається з трьох частин: детальної біографії поета, огляду його творів (з бібліографією) та розділу "Джерела і посібники для вивчення біографії та творчості Джамі". А.Ю. Кримський виділяє твори на релігійну тематику та про суфійство, твори "з питань філології, стилістики, риторики" і художні твори. Серед художніх творів він зосереджується на аналізі диванів поета і його славнозвісної "Семериці", тобто семи поем. Окремо розглядає оригінальну збірку "Бахаристан" ("Весняний сад").

Як завжди, А.Ю. Кримський дає багату інформацію щодо ранніх і пізніх джерел, що стосуються життя поета та його творчості. Достатньо місця відведено посібникам європейськими мовами, а серед російськомовних матеріалів нараховує дев'ять публікацій перекладів окремих віршів та уривків з поеми "Меджнун і Лейла". Вірний собі не забуває згадати, що й сам написав "на перську тему, з Джамі" вірш, надрукований у частині другій збірки "Пальмове гілля" (Москва, 1908).

У цій передмові-вступі ми згадали тільки основні і великі праці вченого з іраністики, але створено ним набагато більше. На нашу думку і сьогодні вони сучасні, бо в українській науці єдині і високо оцінені міжнародною науковою громадськістю, про що ми писали в іншій розвідці[87]. Для прикладу наведемо факт, що в капітальній "Історії перської і таджицької літератури" чехословацьких вчених знайдемо більше 50 посилань на праці А.Ю. Кримського[88].

Якщо уважно придивитися до нинішнього стану світового сходознавства, то побачимо, що А.Ю. Кримський займає в ньому досить значне місце. Про це свідчить як *кількість* зробленого ним, так і його *якість*. Хоча наукова робота вченого припинилася на початку 40-х років минулого століття, твори його, що вийшли в постреабілітаційні роки, а також ті, що знаходяться в рукописах, не можна вважати застарілими і непотрібними сучасному дослідникові. По-перше, вони є щедрим джерелом фактів, зібраних з важкодоступних матеріалів десятками мов; по-друге, всі його праці насичені багатою, практично вичерпною, бібліографією. Він намагався використати в своїх дослідженнях найновіші закордонні видання, йому у цьому допомагали, насамперед, учні, що опинилися в еміграції, про що він згадує у своєму листі І.Ю. Крачковському, і, звичайно, московські

---

[87] Кочубей Ю.М. Міжнародне значення наукової діяльності акад. А.Ю. Кримського; А.Ю. Кримський Наукова рецепція за рубежом (бібліографія) // Матеріали Ювілейної сесії Секції суспільних і гуманітарних наук Національної Академії наук України, присвяченої 130-річчю від дня народження А.Ю. Кримського. – Київ: НАНУ, 2002. – С. 22-34.

[88] Rypka J. a jin. Dějiny perské a tàdħické literatury. – Praha, 1963.

* Перед назвою "Джамий" стоїть буква "д)".

і петербурзькі колеги. Про затребуваність спадщини великого вченого свідчить хоча б те, що в 2001 р. у хрестоматії, виданій Київським національним університетом "Матеріали до вивчення літератур зарубіжного Сходу" дуже поважне місце (більше 100 сторінок) займає саме спадщина А.Ю. Кримського. Тут і тексти з передмов до публікацій творів різних перських авторів (Фірдоусі, Омара Хайяма, Гафіза, Сааді, Сенаї, Дж. Румі. Певне місце займає творчість нашого вченого і в своєрідному продовженні цієї хрестоматії, що з'явилося у тому ж видавництві 2003 р.[89]

У своїх дослідженнях він притримувався принципів історизму, вже в роки після революції, розглядаючи літературні явища на широкому тлі тієї чи іншої епохи, намагався враховувати й соціологічні фактори (і термінологію) щоправда не завжди успішно. У багатьох його працях бачимо елементи популярного тепер компаративного підходу. Про це є зроблено окреме дослідження[90]. Як досконалий коментатор і знавець джерел А. Кримський був неперевершеним. Метод критики і коментування джерел – це метод сходознавства XIX – початку XX ст. А.Кримський – іраніст (як і арабіст, фахівець з ісламу чи тюрколог) – типовий філолог XIX ст., коли філологія розумілася, насамперед, як наука про читання і коментування текстів.

Наукова творчість А.Ю. Кримського традиційна–він був людиною своєї епохи, але одночасно є і нашим сучасником: він твердо стоїть на гуманістичних позиціях, стає на захист поневолених чужинцями народів Сходу, відзначає їх внесок у скарбницю світової культури. За своїм духом вони вписуються в сучасні постколоніальні студії.

Наше завдання досліджувати і вивчати спадщину А. Кримського, яка сьогодні заповнює прогалину в наших знаннях про східні народи і допомагає поборювати псевдонаукові, неоколоніалістські концепції сучасних євразійців та проповідників "теорії" "сутички цивілізацій", прокладаючи шлях до справжнього, рівноправного діалогу культур.

Упорядники іраністичної спадщини А.Ю. Кримського ставили перед собою два завдання: перше – зробити доступними ряд праць вченого, виданих в минулі часи обмеженим накладом, які давно стали раритетами, але й досі не втратили свого практичного значення і сьогодні потрібні нашим науковцям і студентам, а друге – опублікувати головне з його іраністичної спадщини, що знаходиться в його архіві і ніколи не друкувалася.

При публікації текстів А.Ю. Кримського ми вирішили ні в чому не міняти його стилю чи правопису, який в дечому відрізняється від нинішнього нормативного. Тому читач може зустрітися з різними варіантами написання власних імен, наприклад, ім'я великого поета Персії ми пишемо у нашій розвідці "Гафіз", а в текстах А.Ю. Кримського може бути і "Гафіз" і "Хафіз" і "Хафиз", а інколи для точності вимови він вставляв арабські або латинські літери. Явні технічні "огріхи", звичайно, виправлено.

Ю.М. Кочубей, Т.Ф. Маленька

---

[89] Матеріали до вивчення літератур зарубіжного Сходу. Хрестоматія. – Упор. Л.В. Грицик. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2001. Продовження – 2003 р.
[90] Див.: прим. 39.

А. Ю. Кримський

З ІСТОРІЇ ІРАНА ПЕРЕДАРІЙСЬКОЇ ДОБИ. ЕЛАМ

З ІСТОРІЇ ІРАНА ПЕРЕДАРІЙСЬКОЇ ДОБИ. ЕЛАМ

I. ВСТУПНІ УВАГИ ПРО ЕЛАМ, ПРО ЙОГО СТОЛИЦЮ СУЗУ І ПРО ПОЧАТКОВУ ДАТУ ЕЛАМСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖИТТЯ

Елам – країна південних допливів р. Тигра та сусіднього морського надбережжя – Перської затоки Індійського океана. Столиця Суза в вузькому водорозділі р. Керхи та р. Карун, на, гарячій рівнині недалеко гір з їх мідними шахтами. Споконвічний зв'язок Елама з Двуріччям V–I тисячоліттів до н.е.

В південно-західній частині Ірана, що берегами своїми доходить до Перської затоки Індійського океана, у близькому сусідстві з доліжнім класичним Тигро-Ефратським Двуріччям (давньою Вавилонією, почасти й Ассирією) політичне й культурне життя почалося в декільки тисячоліттів перед н.е. Ця сусідня з тодішнім Двуріччям або Вавилонією країна становить собою тепер басейн двох південних повноводих лівобережних допливів р. Тигра, точніше навіть і не Тигра, а спільного широченного передморського гирла тигро-ефратського, що тепер має назву Шатт-ель-áраб. Звався цей край ЕЛАМ (у вавилоно-ассирійських пам'ятниках "Еламту" з закінченням ж.р.)[1], а в своїх місцевих клинописних пам'ятках, принаймні в другій половині своєї історії – звався він ще й Хатамті[2]. Найважливішу, в значній мірі рівнину, частину края, де на рівнині стояла таки й столиця Суза, греки звали Сузіяна[3]; своєю територією класична Сузіяна більше-менше відповідала тій теперішній перській провінції, що зветься Хузистан. Думати одначе, що в іменні "Хуз/истан/" і ще досі заховується стародавнє ім'я "Суза", не можна[4]; назва "Хузистан" має інакшу етимологію[5].

---

[1] а "еламець" буде по вавилонськи "еламу".

[2] Попереду "Хатамті" було напевне назвою лиш локальною. В XIX столітті читали цю назву як "Хапірті" (або й "Хабарді"). Але о. Шейль, що обробляє клинописні матеріяли еламської археологічної експедиції де Морґана поч. 1860-их рр., остаточно довів в II т. праць експедиції ("Délégation en Perse", 1911), що читати треба не "Хапірті", ба "Хатамті". Див. ще 1905.

[3] *Відсутнє у автора.*

[4] Так само.

[5] Ахеменідські перські царі звали еламську сатрапію "Ува̂джа" (прим. у Бісотунському написі Дарія Гистаспа), і найпростіш – виводити ім'я "Хуз/истан/", з того ім'я "Уваджа", пам'ятаючи, що придих "х" перед початковою голосівкою –

Одну з двох великих сузіянських рік греки звали Х о а с п (по вавилонськи Укну[6]); це тепер р. Ке́рха.[7]

Друга – р. Евлей (по вавилонськи Улай); тепер це р. Карун. Вони, попереду набравши в свої лона багато води в горах, повноводно течуть і по гарячій, укритій пальмами, сузіянській рівнині, в напрямі до моря. Колись на очах історії, р. Хоасп і р. Евлей (так само як і р. Тигр і р. Ефрат) справді вливалися просто в море, а не в Шатт-ель-арабське гирло*, бо Шатт-ель-араба тоді ще не було, він потроху зформувався через щорічні намули, і Перська затока, вдаючися в материкову землю тоді значно далі, ніж тепер, приймала в себе води великих рік Месопотамії і Сузіяни геть безпосередньо. Столиця Суза (точніше Шушін, Шушан, Шушун) збудувалася на тому, вигідному для столиці, передгірському пункті Сузіянської рівнини, кілометрів 30–40 оддалеки од гір де обидві головні еламські ріки Хоасп і Евлей (Керха та Карун), покинувши гори й ставши нервами для палючої але багатої рівнинної країни, зблизилися своїми руслами й допливами аж надто тісно, лиш на якихсь кілометрів 15–20 завдальшки одна од одної, та й після того ще довго течуть в напрямі до Перської затоки рівнобіжно між собою близько. Колись Хоаспове русло в цьому місці коло Сузи наближалося до Евлеєвого водозбору ще тісніш, бо лежало напевно трохи далі на схід, ніж тепер,[8] і тому греки (Геродот, Страбон) небезпідставно могли констатувати факт, або принаймні вважати, що Суза стояла на самому Хоаспі, а на судоплавному Хоаспі, що сполучав Сузу з Вавилонією та з морем, зазначають вони[9]; нижче Сузи був збудований міст через ріку, що вів з лівого берега на правобережжя, на захід та на північ[10].

звичайна річ у перській мові і що в пеглевійському "Бундахішн" трапляється проміжна фенема "Худжистан", звідки вже новоперська "Хузистан". Арабські географи IX–X в. звуть Хузистан "Ahwâз", зовсім близькими звуками до "Увâджа". Про це все див. прим. у Ф. Шпіґеля, т. I, (1871), ст. 215; або (тільки коротше) – у Ф. Юсті в страсбургському "Grundriss der iranischen Philologie", т. II (1896–1904), ст. 418.

[6] Ім'я "Хоасп" греки безперечно почули допіро од персів, що зробили стару Сузу своєю зімовою столицею. Ми маємо тут, мабуть, староперське слово "uvaspa", тобто "багатий на коні", як це зазначив прим. Фр. Шпіґель: Êrânische Alterthumskunde, т. II (Лпц. 1873), ст. 623.

[7] В горішній своїй частині, на півдні перського Курдистана, Ке́рха зветься Ґâвâс-âб.

[8] Це завважив один з перших археологів Сузіяни В.К. Лофтус: "Travels and researches in Chaldea and Susiana" (1857); давнє Хоаспове річище, на його думку, легко пізнати й тепер (ст. 346).

[9] Геродот I, 138: "Ріка Хоасп тече коло Сузи"; V, 49 – "На р. Хоаспі – Суза, столиця Великого царя"; V, 52: "На судоплавній річці Хоаспі лежить місто Суза". Страбон XV, 3, § 4: "Суза – на річці Хоаспі, що починається в країні Уксіїв і тече крізь Сузіяну до моря".

[10] Про міст – Страбон XV, 3, § 4.

* Пор. навіть у географа Страбона (перших років н.е.) кн. XV, 3, § 4 і д.

Про Сузу, про її пишність, розкоші, багатство, ми ширші звістки й описи маємо вже з часів перських, відколи Суза сталася з еламської столиці столицею й для "великих царів" Ірана з династії Кира Ахеменіда та Дарія Гистаспа VI–IV в. і бачила в своїх стінах послів-дипломатів з Геллади або гелленських знаттєлюбивих туристів, які потім і списували для своїх земляків в Елладі те, що вони бачили. А як виглядала Суза найдавніша, ще еламська, про це судити з тих греко-класичних описів маємо ми змогу хіба лиш у деякій мірі, ретроспективно вгадуючи те, що повинно було в Сузі існувати ще й задовго перед персами. Адже перси, обравши собі Сузу за зімову свою столицю, взяли її як місто вже давнєє, готовеє, із старовинними культурними звичками, залежними од місцевої природи, од її постійних економічних засобів, од клімата, тощо; і деякі греко-класичні звістки приміром про те, з чого і якою технікою в Сузіяні будувалися оселі й инші спорудження, або що там родила земля, живовидячки переносять нас од перської епохи в найдавнішу епоху щиро еламську. Топографію ж Сузи вияснити собі можна ще й археологічно, з теперішніх її руїн.

Треба гадати, з найдавніших часів твердиня міста Сузи і палати еламських царів стояли на невисокому горбі, що панує над рівниною в передгір'ї; саме ж м. Суза порозкидалося своїми цегляними будинками круг підошви того герба, і як видко із Страбона (XVI, I, § 5) аж тонуло в пальмових садах. Страбон каже: ставляли будинки з обпаленої цегли, сузійці для цементування вживали (замість вапни) асфальт, – саме так, як це робилося і в Вавилоні (XV, 3, § 2), а що спека в Сузіяні нечувана, то, проти палючого сонця, на дахи домів (дахи очевидячки плискуваті) намощувалася верства землі завтовшки в два лікті; балки з пальмових стовбурів (головного дерева в цій гарячій країні) легко витримували такий насипаний тягар і не вгиналися (XV, 3, § 10; XVI, I, § 5). Асфальт описано у Страбона (за Ератостеном) як твердий загусклий продукт нафти (XVI, I, § 15). Він до Сузи не привозився з чужини, прим. з Вавилонії, а був свій місцевий, бо нафтові й асфальтові родовища знаходилися в Сузіяні таки; про це докладно оповідає Геродот, малюючи при тім і картину, як видобувають сузіянці асфальт із нафтової ями (VI, 119). В сусідніх горах, що починалися не дуже й далеко од міста Сузи, в горішньому басейні р. Каруни (Улая), були мідні шахти, та ще й зовсім не бідні на мідь. Де-Морґана, що робив свої вславлені археологічні розкопи в Сузі на при початку 1900-их рр., сильно вразили величезні розміри бронзових статуй, які він тут одкопав. Ясно одначе, що мідні тії шахти давали матеріял не тільки для статуй, ба й для значно важливішого виробництва стародавньої зброї, яка вироблялася з міді, і тим самим чи не сприяли ті мідні шахти войовничим зазіханням у еламців, даючи в руки силу або, як коли, то й перевагу над сусідами.

Одні сусіди сузіянців були свої гірняки, другі-ж – то були люди висококультурні тигро-ефратського Двуріччя. Історичне життя Елама іде раз-у-раз у парі з життям Двуріччя і то найдавнішого.

Коли воно почалося?

І в Двуріччі Сенаарі (по пізнішому в Вавилоні, Халдеї) і в сусідньому Сеннаарові Еламі ми констатувати культурно-історичне життя сміємо либонь і в V тисячолітті перед н.е., а вже зовсім безперечно – в VI-му. Це було ще тоді, коли в Двуріччі жили або панували сумерійці, не семіти; сумерійці IV тисячоліття мають відносини з Еламом і взагалі виразно згадують за Елам, більше правда не за його культуру, ба за його "гори, що аж жах наганяють". А з початку II тисячоліття, коли в тигро-ефратському Двуріччі заснувалася велика світова держава, царів аккадо-семітських (Сарґона I та Нарам-сіна, "володарів усіх чотирьох сторін світа") світова держава, що й Елам увіходив у її склад, ми здобуваємо для дальшого еламського культурно-політичного життя більше-менше систематичні вказівки, не такі спорадичні як давніш. Та ще й хронологічні дані одтоді дедалі можуть претендувати на доволі певну або хоч певнішу цифрову точність.

II.
ЕЛАМСЬКА НАРОДНІСТЬ І МОВА

Помилкову думку XIX в., ніби Елам = Іран, розбили успіхи клинописної науки. Невдала гіпотеза де-Морґана про антропологічну неґритоську основу в Еламі. Лінґвістична аналіза пам'яток мови новоеламської VI–IV в. до н.е. та мови староеламської III–II тисячоліття вияснила, що еламці найшвидше могли б належати своєю мовою до народів кавказької групи; близкість мови хетсько-підданих мітаннійців XV в. до еламської. Непорозуміння про "туранізм" сумерійців і еламців; сумерійська мова до еламської далека. Чи можна в одну етнічну цілість з'єднувати еламців і касситів II тисячоліття? Хеттологія може розв'язати спірку про касситську мову та точніш визначити становище мови еламської в кавказько-малоазійській сім'ї. Археологія вказує сліди ніби праеламської культури на території теперішньої Туркменії (коло Ашхабада).

Хто ж вони були тії еламці? Якої народности? Чи не такої, бува, як пізніш Перси? Чи може теї самої, що людність Двуріччя? Чи інакшої?

Ще не так давно, в середині XIX століття, ба навіть у 3-ій його четвертині, коли наука клинописі ще не встигла дати своїх великих відкриттів, у наукових европейських колах панувала непохитна думка, що стародавні еламці, затигрські сусіди Вавилонії та Ассирії, були нібито індо-европейці, тісніш іранці, такого типу, як відомії нам пізніш медійці та перси. І саме ім'я "Елам" толкували тоді як "Іран". Славнозвісний історик семітських мов Е. Ренан, у 2-м видання своєї академічно-премійованої великої праці "Histoire générale des langues sémitiques (Пар. 1858, 2-nde édition, revue et augmentée) подавав це, як наукову аксіому, і для того покликався на авторитетних тоді індо-европейських лінґвістів: поплутання звуків "л" і "р", – писав він, – звичайнісіньке явище в старих мовах Персії, "Іран" і "Аніран" фігурують в керман-шахських написах у формі "Ілан" та "Анілан" (ст. 41),

біблійний Кедар-Лаомер, цар "Елама", був цар "Ірана" (ст. 60). І із свого боку Ренан, як семітолог, доводив, що еламці не могли бути семітами.

Та незабаром читання старовавилонської та ассирійської клинописі (потім і місцевої клинописі еламської) документально освітило нам історію не тільки стародавнього тигро-ефратського Двуріччя, ба й сусіднього з ним Елама. Воно наочно показало всім, що деякий частковий семітизм в Еламі є – це добачити можна: найближча суміжна з Двуріччям смуга еламської території могла мати й мала таку саму етнічну людність, яка була в Двуріччі (зокрема семітську). Але разом з тим клинописні пам'ятки рішуче показали, що про Іранство або взагалі про якесь індо-европейство серед еламців, не може бути й мови; і приміром Масперо у своїй "Стародавній історії східніх народів"[11] зазначав уже як безповоротну помилку, що еламців довго вважали були за індоевропейців, "арійців" (рос. ст. 158).[12] Вже ж бо й самі малюнки еламських типів на ассирійських барельєфах наочно свідчили, що це аж ніяк не іранці; дехто добачає у них антропологічний тип, швидче вже негритоський (такий, як в індійсько-малайському архіпелазі) ніж іранський або семітський. Ця думка тож надто поспішна. Найбільшу ж вагу для еламської етнології мала тая обставина, що серед маси клинописних текстів, окрім сумерських та вавилоно-ассирійських, знайдено було й чисто еламські, в своїй осібній, еламській мові. А мова – це один з найкращих етнологічних покажчиків.

Попереду прочитано еламські тексти пізнішої стадії тієї мови, з епохи вже перських царів – Ахеменідів VI–IV в. династії Кира Великого та Дарія Гистаспа. В них т.зв мова "ново-еламська"; ми її зразки маємо в тих офіційних написах царів-ахеменідів, що робилися клинописно трьома мовами: старо-перською, еламською та вавилоно-ассирійською. Перші

---

[11] негритоску гіпотезу намагавсь обґрунтувати ж де-Морґан – в Mission scientifique en Perse, IV (Пар. 1896, ст. 3, 7, 17, 118, 161), потім і в розділі: L'Histoire de l'Elam d'après les matériaux fournis par les fouilles à Suse" 1897–1902) – "Revue Arschēologique", т. 40 (1902).

[12] Серед тієї публіки, що читає по російськи, ідею про можливу приналежність еламців до "окремої раси, може спорідненої з негритосом", встиг був трохи спопуляризувати Б. Тураєв у своїй (невеличкій, правда, і архинепопулярно-сухій) статейці "Эламъ" 1904, уміщеній у 79 полутомі "Энциклопедического Словаря" Брокгауза и Ефрона; спиравсь Б. Тураєв, натурально, на недавно перед тим написану роботу ж де-Моргана про Елам в "Revue Archēologique" 1902, т. 40). За яких десятеро літ Б. Тураєв, у І частині своїх лекцій "Исторія древняго Востока" (Спб. 1913, ст. 14) висловився вже туманніш (за те обережніш), що "аламиты, может быть, пришли съ дальняго востока". Термін "дальній восток" аж надто невиразний. За те у француза Кл. Гюара (Huart): La Perse antique (Пар. 1925, 29) ми читаємо аподиктичну заяву: "За неозначених та, запевне, дуже старовинних часів Елам або Сузіян залюднювали негритоси".

дослідники ще не догадалися, що другий клинописний стовпець писавсь по-новоеламськи, та й гадали були, що там мова – медійська забували навіть свідчення грецьких істориків про однаковість мови медійської з перською.[13] Звичайно, що такий помилковий погляд швидко розвіявся, медійська гіпотеза одпала, ясно стало, що Ахеменіди писали після своєї рідної мови не по медійськи, ба по еламськи, і найкраще це все довів своєю цінною працею Ф. Вайсбах: Die Achämenideninschriften Zweiter Art. (1890), де подав і граматику тієї новоеламської мови.[14] Для всіх стало ясно, що можна говорити, хіба лиш про деякий іранський вплив на новоеламську мову, але сама вона – а ні іранська, а ні будь-яка індоевропейська, бо належить до якоїсь зовсім іншої мовної групи.

Вайсбах-таки розібрав ще й декотрі старіші од ахеменідського часу тексти еламців, а саме – ті глиняні таблички, що знайдено їх в царських палатах в Ассирії (це, мабуть, були донесення еламських урядовців до своєї зверхності, а ассирійці ті документи перехопили)[15] та ще написи декого з місцевих еламських володарів, пороблені на скелях у східньому Хузестані, коло Маль-амір[16]. Тут тип еламської мови, натурально, архаічніший, ніж в ахеменідській епіграфіці. А вже ж значно архаічнішим показується те, що виконала в Сузі на початку 1900-их рр. французька археологічна експедиція де-Морґана. Матеріял тут знайдено колосальний – писаний і в мові сумерійській, і в вавилонській, і в місцевій, починаючи з III-тисячоліття перед н.е. Результати де-Морганових розкопів публікуються та й публікуються в багатьох томах, під заголовком "Délégation en Perse"; переклад і аналізу клинописних текстів дає тут єзуїт о. В. Шейль.[17] Місцева мова, що її ми тут пізнаємо, зветься в науці старо-еламська. Ще не все в тих відкриттях відчитано як слід, бо окрім клинописі (та й то типа дуже первісного, ще лінійного) маємо в відкопаних через де-Морґана матеріялах і стародавнє фігурне письмо, ніби якесь географічне, що не так легко піддається дешифруванню. А все ж чимало в

[13] В такому дусі див. прим. праці ассиріолога Жюля Опперта серед них – Le peuple et la langue des Mèdes (1879).

[14] Результати довгих своїх робіт над ахеменідськими записами (звичайно, що не тільки над еламським текстом, а найбільше над старо-перським) Вайсбах подав у свій всезбірці: Die Keilinschriften der Achämeniden – в "Vorderasiatischen Bibliothek" III (Лпц. 1911).

[15] F. Weissbach: Susische Thontäfelchen – в "Beiträge zur Assyriologie", IV.

[16] F. Weissbach: [*відсутнє у автора*] (1891) в Анналах Саксонського Наукового Т-ва, т. XII, див. і т. XIV (1894, "[*відсутнє у автора*]"). Маламір по давнішому зветься Ідаду Neue Beiträge.

[17] Найцікавішими для лінгвіста-еламознавця виходять в "Délégation de la Perse" томи III (1901), V (1904), IX (1907), XI (1911) – Textes elamites – anzanites, I–IV. Після світової війни французи знов заходились робити розкопи в Сузі.

цій царині вже зроблено. Окрім о. В. Шейля багато попрацював G. Hüsing. Його давніші "Elamische Studiens" (Берл. 1898, відбитка з Mitteilungen der Vorderasiatichen Gesellschaft) й перші досліди над де-Морганoвими текстами, повнії відважних здогадів, викликали проти себе не раз іронію у обережних дослідників,[18] але тверду підставу здобув він собі відколи Франк[19], спираючися на двоязичний (еламсько-вавилонський) напис (царя Ба-ша-шушінака)[20] дав ключ для читання еламських знаків. Одтоді Гюзингові публікації набрали безперечної вартости; відзначити треба те, що Гюзинг подав в "Assyriologische Bibliothek", 24 (Лпц. 1916), надто ж у п'ятитомовому, ще не закінченому "Corpus Inscriptionum Elamicarum" (1926, і т.д.), де 5-й том – то буде "Elamisches Wörterbuch". Багато ще в студіях над староеламською мовою залишається неясного, але що гадку про будь який індоевропеісм еламців навіки поховано, дак це певно. Найбільше єсть підстав рівняти еламську мову до групи, так званих мов кавказьких. Гоммель колись, буде тому півстоліття, радив назвати всю цю мовну групу "алародійською",[21] а з живих теперішніх мов притягав він для порівняння грузинську, дарма, що інші кавказькі мови дають більше матеріялу. Тепер, коли триматися терміна акад. М.Я. Марра, можна казати, що еламська мова належала до "яфетидських".[22]

Із сусідніх з Еламом старих мов близька була до еламської, нехай не тісно, але в основі будь-що-будь напевно – мова мітаннійців, яких ми бачимо в північній Месопотамії (в підданстві у великої малоазійської держави хеттської) в середині II тисячоліття перед н.е. Відома вона нам стала через т.зв. "Телль-ель-амарнське листування" єгипетських фараонів з Передньою Азією XV–XIV в. Знайдені в Телль-ель-амарнському архіві,

---

[18] "Sehr riele meist phantastische Hypothesen" характеризував Гюзинґові писання при нагоді Ед. Майер, прим. у 2-му виданні "Geschichte des Altertums" (1, 2, Штуттг. 1909, ст. 410). В останньому виданні – цієї фран. [*не розбірливо*] Гюзинґа вже нема Hist. de Ca [*не розбірливо*] III, 1926, ст. 116, у Ед. Майєра, здається Ед. Майєр мав особливо на думці Гюзинґову статтю Die Sprache Elams (Бреслав 1908), хоч узяв справу у ширше – згудив статті в "Orientalistische Literaturzeitung (мабуть 1900–1905) und sonst". Гюзингове ім'я як еламського дослідника, в останньому виданні Майєрової "Історії старожитностей", але Гюзинґа вже нема, то це чи не свідчить, що й Майєр трохи змінив свою сувору думку про нього.

[19] *Відсутнє у автора.*

[20] Можливо, це був Пузур-Іншушінак (еламський варіант – Кутік-Іншушінак). Роки правління згідно з сучасною хронологією – 2250–2220 до н.е. [*прим. В. Храновського*].

[21] Fr. Hommel: Geschichte Babyloniens und Assyriens (Берл. 1885), ст. 47 і ст. 275. Про "алародійців" (явно: "араратців") див: у Геродота III, 94; VII, 79.

[22] Пор. М.Я. Марръ: Определеніе языка второй категории ахеменидскихъ клинообразныхъ надписей по даннымъ яфетического языкознанія (Спб. 1914).

серед инших клинописні листи мітаннійських володарів до фараона лінгвістично обслідував Ф. Борк (1909)[23], і його досліди та порівняння виявили, що мітанійська мова побіч деякого індоевропейського (арійського) наверстування напр. в іменнях богів і династів показує безперечне споріднення і з мовою еламською і, не таке поки-що виразне, з мовами кавказькими. Боркову працю, вкупі з її лінгвістичними доводами, негайно зреферував по російськи кавказознавець Всев. Міллер[24], і висновок у нього такий, що "сходство языка митаннійскаго и эламскаго является после работы Ф. Борка установленным". Про кавказькі ж Боркові паралелі висловлюється Всев. Міллер з певними застереженнями, характера методологічного: "Когда Боркъ сближаетъ языкъ митанни (и эламскій) сразу со всеми кавказскими языками, то многое должно казаться далеко неубедительным. Еще не установлено съ полной очевидностью сходство современныхъ кавказскихъ языковъ друг к другу: сходство нынешнихъ северно-кавказскихъ и южно-кавказскихъ языковъ вовсе ведь не такъ очевидно, какъ взаимное сходство напримеръ языковъ индоевропейскихъ". Кінець-кінцем думка у Всев. Міллера – така, що здогадуватись про генетичний звязок теперішніх кавказьких мов з клинописною мітаннійською або еламською – "конечно возможно; но эта гипотеза нуждается еще в обстоятельной проверке". Тому "обстоятельную проверку", на жаль, ще й досі ніхто не зробив.

Тому, що еламська мова аґґлютинацію ("наліплювання" виразно граматичних інфіксів у словах після пня), так само як аґґлютинативна була й мова сумерійська, а з теперішніх живих мов – тюркська ("туранська"), то з'являлася була у давніших европейських дослідників ідея, що еламці і сумерійці говорили мовами нехай і не однаковими та будь що будь спорідненими, "туранського" типу; у самих еламців, так само як і сумерійців, можна – думалося – звати туранцями, як теперішніх турків, ба навіть добачати їхню спільну батьківщину не де, як у "Турані" (тобто в глибу Середньої Азії, Туркестані в широкому розумінні). Такий погляд колись був аж надто поширений серед західньо-европейських істориків-сходознавців, а спопуляризувався він тоді особливо через Ленормана, що його двохтомове "Руководство къ древней исторіи Востока" перекладено було й на російську мову (у Київі 1876–1879).

Тепер ніхто вже з поважних лінґвістів та істориків про такий "туранізм" у старому Двуріччі не говорить (аґґлютинативністю не можна доводити "туранство" якоїсь мови, але не одкинули цього погляду деякі

[23] F. Bork: Die Mitannische. Берл. 1909 (IV вип. Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft.

[24] Всев. Миллер: "О митаннійскомъ языке XV в. до Р.Х." – надруковано в IV томі "Древностей Восточныхъ" (М. 1913). Той том, за моєю редакцією, вийшов у світ допіро 1913 р., але Всев. Міллер свою доповідь прочитав у "Восточной Комиссіи Археолог. Общ-ва" ще 1909 р.

османські політики-націоналісти, бо він лоскоче їхню націоналістичну пиху; та ще, як науковий пережиток, можна часом зустріти таку думку про "туранізм" найстарішого (ще сумерійського) тигро-ефратського Двуріччя разом з Еламом – у тих теперішніх істориків-неспеціялістів, які хоч і працюють над східньою історією, та не вміють своєчасно орієнтуватися в працях спеціялістів. До таких належить уже й у XX столітті З. Рагозина, авторка відомих розкішно виданих ілюстрованих книг "Исторіи Халдеи" (Спб. 1902), "Исторія Ассиріи" (1903), "Исторія Мидіи" (1904). Не можна заперечувати, З. Рагозина перечитала орієнталістики багацько, а що пише вона художньо й талановито й прозоро, то читачів мають її книги ще й досі багато. Тому доводиться нам і тепер ще заперечити читача проти таких наівно-аподистичних висловів у З. Рагозиної, як от з приводу народ – амардів: "Языкъ амардовъ былъ совсемъ или почти тотъ же, что въ Эламе" (по-гречески Сузіане) и принадлежалъ къ агглютинирующему типу (туранскому, или урало-алтайскому), следовательно приходился близко сродни древнему языку Шумера и Аккада".[25]

Якоїсь близькости між мовою еламською та мовою сумерською, тобто найдавнішою в долішньому (сенпа-Кеарському) Двуріччі досі не встановлено.[26]

Нічого певного, через скупість потрібного лінґвістичного матеріялу не можна сказати про те, чи є споріднена (чи швидче, не споріднена) з мовою еламською була мова дуже близьких (з півночі) еламських сусідів-касситів. Точніш по клинописному вони "кашшу", у грецьких письменників вони – "коссеї"[27]. Жили ці гірські розбійники-кассити в західній частині горішнього басейна р. Керхи (Хоаспа), в теперішньому західному Луристані. Там ми їх знаємо років 2000 до нашої ери. Перший раз згадуються "кашшу" року 2073-го; перед тим нема про них жадних клинописних звісток, і не звісно, де вони доти перебували. Найвідоміші в історії вони сталися тим, що з своїх гір зробили завойовничий наскік на Вавілонію в II тисячолітті і посадили там свою "касситську" династію, яка

---

[25] Зин. Рагозина: "Исторія Мидіи", ст. 311; пор. В "Исторіи Халдеи", ст. 166–167 та ст. 255. При нагоді варто й про амардів завважити: у нас нема жодних даних – казати, що амарди говорили "языкомъ совсемъ или почти темъ же, что въ Сузіане". Та про амардів ще нам доведеться говорити нижче в розділі IV-ім.

[26] Звичайно, що терміни "Шин'ар" (в гебрейській Біблії), "Сенаар" (у грецькій Біблії), "Сумер" чи "Шумир" (у клинописі) – це все те саме. Але якось сама собою встановилася наукова звичка прикладати термін "Сенаар" спеціяльно до країни, а термін "сумерійці" – до національности; тим пояснюється й на непослідовність в уживанні цих двох термінів.

[27] Мабуть чи не найширші відомості про коссеїв дає Страбон у перших рр. нашої ери, в XI та XVI книгах своєї "Географії". Покликається Страбон на джерела з часів Олександра Македонського.

пересиділа на вавилонському престолі трохи чи не по півстоліттів (десьтаки між 1760–1185 рр.). Сумнівна річ – чи могла державно належати до еламських володарів неприступна Луристанська територія цих розбишаклицарів: напевне вона раз-у-раз являлася геть відокремленою од Елама, самостійною. Бо на що вже могутні були великі царі-ахеменіди VI–IV вв. горді "Μεγαλοι Βασιλεῦς" Ірана і цілої Передньої Азії й Єгипта, а й вони не почували в собі сили впорати коссеїв та й любісінько мусіли платити їм ніби якесь відчіпне, шляхове мито – давали дарунки за право спокійного переїзду коло їх гір.[28] І от про мову оцих "кашшу", грізних Елама сусідів, не раз чулися, і досі даються чути, вчені голоси, що мабуть касситська мова була однаковісінька з еламською, а сами кассити, чи коссеї – то чи не було попросту одно з еламських племін.

Історики, котрі ладні сполучати етнічно коссеїв з еламцями, будують свій здогад між иншим на грецьких звістках про "кіссіїв"; звуки обох іменнів "коссеї" та "кіссії", мовляв близькі. Але що повідають грецькі звістки про кіссіїв? Драматург Есхіл, сучасник походів Дарія та Ксеркса на Гелладу, зве – Мемнона (мітичного епоніма для кремля в Сузі) "сином кіссіянки".[29] Геродот каже, що місто Суза лежить в області Кіссії, на р. Хоаспі (V, 49; I, 91). Географ Страбон зазначає, що сузіянців інакше звуть кіссіями (XV, § 2). Так от тії цівілізовані "кісеії" – сузіянці, люди хузистанської рівнини, мали б, на дечию відважну думку, бути те саме, що й "коссеі", гірські розбійники в Луристані, і, значить, мова коссейська повинна була не одрізнятися од еламської. Поспішна поверховість такого здогаду і маловартність такого наближення сузіянців – "кіссіїв" до "коссеїв", порізнених і географічно і культурно, аж б'є в вічі. Здавалося б, виразнісіньке Страбонове свідоцтво, що хижі гірняки кессеї були люті вороги висококультурним сузіянцям-кіссіям (XI, 13, § 6), само по собі мало б уже, в певній мірі, остерегти проти занадто поспішного й некритичного збивання сузіянців і коссеїв в єдиний етнічний клубок. А вже ж що до лінґвістичних даних, що тії крихти, які ми знаємо про коссейську чи касситську мову не дають нам скільки небудь твердих підстав ріднити її чи з еламською, чи з якою иншою в тих краях, мало матеріялу. До нас-бо не дійшло жаднісінького клинописного текста, жаднісінького зв'язаного рядка, який був би писаний по-касситськи, загальний граматичний лад і будова касситської мови через те залишаються для нас темними, і лінґвістові доводиться оперувати над власними йменнями чи титулами касситських володарів (критерій зовсім слабкий) та над невеличким клинописним реєстриком-глоссарієм касситських слів (числом 48), що були потрібні якомусь ассирійському письмакові очевидячки для зрозуміння

[28] Про цей окуп од ахеменідів коссеям див. Страбон XI, 13, § 6.

[29] Есхіла цитує Страбон (XV, 3, § 2). Трагедія "Мемнона" до нас, як відомо, не дійшла.

касситських титулів, і через те він додав до кожного слова ассирійський свій переклад; про велику фонетичну точність тих клинописаних слів ми, запевна, думати не можемо, знаючи хиткість силябічного клинописного способу писати. Того касситсько-ассирійського словничка, вкупі з даними касситської ономастики (себто здебільша царських іменнів) критично опублікував автор відомої "Ассирійської граматики" Фр. Деліч під заголовком: "Die Sprache der Kassâer, Linguistische Funde und Fragen" (Лпц. 1884); він уважав за потрібне тут-таки навести свої доводи, що касситська лексика далека і од сумерійської і од еламської.

Не всі одначе пішли за обережним Делічем. Як-раз отой виданий од Деліча матеріял негайно підхопив Ф. Гоммель (1885) на те, щоб, навпаки, добачити в касситах народ тієї самої "алародійської" (кавказької; Гоммель думав – грузинської) групи, до якої Гоммель відносить, як знаємо, й еламців. За одним ходом, притяг Гоммель до своїх міркуваннів і грецьку етнічну назву "кіссії"[30]: вони для Гоммеля "несумнівно ідентичні з коссеями", а коли напр. Геродот зве кіссіями не гірських розбійників, ба мирних людей Сузи, то це, в Гоммелевих очах, виходить "новий довід, що коссеї були близькі родичі еламців";[31] од таких гадок не одступив Гоммель і далі, в своїм "Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients" (1889; 2-ге вид. 1904, а кінець – 1925, де, до речі сказати, він і в винних етнологічних пунктах не спиняється, перед найсміливішими гіпотезами. Підступали в дусі Гоммеля до аналізи касситської мови й етнології ще й инші вчені. Поміж ними G. Hüsing, що тепер має вважатися за найсильнішого знавця еламської мови, друкуючи свої давніші статті в "Orientalistische Literaturzeitung" 1900-их рр., не раз торкавсь і касситів та й намагався довести, що відомії нам клинописні власні касситські ймення та окремі касситські слова повинні вести нас до Каспія. Для "каспійської" гіпотези, коли б її можна було перевести лінґвістично, чималою підпорою був би той факт, що в південно-західному надбережжі Каспійського моря, найбільше ж в області Каспіяні (це – де р. Аракс, не так далеко вже морської бережини вливається в долішню р. Куру) жив аж до римських часів народ Каспії, і з тим народом могли б бути в етнічній спільності клинописні луристанські кассити[32].

Все таки – то виходили хиткі здогади; а заразом почали лунати голоси, що клинописні, касситські слова можуть бути й індо-европейськими, тісніш – арійськими. Допустившися великого насильства і над касситськими словами і над арійською фонетикою, зробив це Й. Шевтелович

---

[30] Напр. "Шу-рі-іа-аш = ілю Шаман" ("бог сонця"), "Ма-рат-таш = ілю Ен-урта" ("бог війни"), "ай-ан-si = шар-ру" ("цар"), "ха-ме-ру = ше-е-пу" ("нога", і т.и.).

[31] Fr. Hommel: Geschichte Babyloniens und Assyriens, Берл. 1885, ст. 275–276.

[32] Згідно з законами кавказьких мов звук "п" в імені "каспіїв" ("каспи") міг би бути ознакою множити, а в однині чулося б просто "кас".

(1902)[33], – і, звісно, мало кого зміг спокусити своїми доводами. Але далі, коли документи славнозвісного Телль-ель-амарнського фараонового архіва XIV в. до н.е. навіч усім показали, що у сусіднього з касситами народа – мітаннійців (а це, ми знаємо, був підвідділ малоазійських хетів у північній Ассирії) існували в XIV в. арійські ймення й арійські божества (Індра, Варуна, Нашатья), увага дослідників звернулася в цім напрямі і на ймення царів касситських. Це зробили Клей (A.T. Clay); він поповнив старий Делічів репертуар новими здобутками[34] і дав спеціяльну розвідку: "Personal names from inscriptions of the Cassite period" (1912); тут він виявив схожість або аналогію касситської ономастики з мітаннійською. Здається, важко сперечатися проти вказівок, що прим. у тій частці якогось касситського ймення, де ми читаємо "Шуріаш", перед нами виступає індоевропейське ім'я сонячного бога (інд. Сурйас, грецьке Геліос); адже і в касситському словничку "шуріаш" пояснено як "бог сонця"; або, знов, дуже скидається на правду здогад, касситське "Буґаш" можна б зближати з індійським "бhaґac" (пор. слово "бог"). Такі факти, натурально, зовсім іще не доводять, що кассити були індоевропейці; коли в касситській мові сонце звалося "шуріяш", то це можна б поясняти й простим здогадом, що в тій країні, звідки кассити прийшли в Луристан, вони встигли піддатися певному впливові сусідньої арійської людности, так само як це з певністю можна сказати про мітаннійців, один з хетсько-підданих народів.

Незабаром і касситів притягли до хетів. Це зробив старий ассиріолог Т. Пінчез. Попереду він побіжно підніс питання за більше-менше можливу спільність касситської мови з хетською (тоді ще не знали, що хетських мов не одна, ба декільки) в своїй із Сейсом монографії про клинописну табличку з Юзґата[35]; а потім, як науці стали приступні хетські тексти[36], Пінчез за для кращого дальшого досліду скомпонував збірну статтю: "Мова касситів" (1917)[37]; в ній він знову надрукував того словничка (48 слів), що колись був опублікував Деліч, він визбірав касситських іменнів

[33] J. Scheftelowitz. Die Sprache der Kossâer – у Куновій "Zeitschrift für vergleichende Sprachwi ssenschaft" 1902 (т. 38), ст. 260–277.

[34] А. Клей обробляв документи Ніппурського архіва, що викопала американська археологічна експедиція Пенсильванського університета ще в XIX в. Друкуватися серія "The Babylonian expedition of the University of Pennsylvania" почала ще 1893–1896 р. (т. I), але Клеєві опрацювання касситської епохи містилися вже в 1900-их рр. в XIV і XV тт.

[35] "The tablet from Yusgat" – в XI томі "Asiatic Society Monographs".

[36] Початок треба вести од славнозвісної праці Фр. Грозного (Fr. Hrozny): Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm. Ein Entzifferungsversuch. Лпц. 1916, в I в. серії – "Boghazkoi Studien".

[37] Theohilus G. Pinches: The language of the Kassites – в "Journal of the Asiatic Society" 1917, січень, ст. 101–114.

і титулів більше ніж Деліч (використав і Клеєві матеріяли) і в результаті Пінчез зміг подати вичерпну всезбірку відомих нам касситських слів, разом усіх 116; щоб хеттологи, розгортаючи свою новітню науку, мали погуртовані касситські знадоби у себе перед очима.

Увесь отакий, аж надто характеристичний науковий різнобій над касситською мовою ("кассити не сумерійці і не еламці", "кассити – то еламці", "кассити – каспійці", "кассити – арійці", "кассити – хети") добре показує, наскільки важко з наявним дуже скупим касситським лінґвістичним матеріялом будувати гіпотези про народність касситів, а з-окрема наскільки передчасно – зближати їх з еламцями. Річ поки-що дуже темна. Доводиться зачекати дальших клинописних відкриттів, а окрім того дещо напевне висвітлить нова наука хеттологія на яку покладає надії й Пінчез. Та вона кине нове світло, ба вже й кидає узагалі на етнічні відносини стародавньої Передньої Азії, і з-осібна для історії еламської народности хеттологічні успіхи можуть так само явитися далеко небезрезультатними.

Як відомо, під час світової війни чех Фр. Грозний (1915) спромігся відчитати епіграфічні пам'ятки особливого, доти нездешифрованого "хеттського" письма, що їх багацько одкопала (цілу бібліотеку й архів хеттських царів) німецька експедиція Гуґо Вінклера 1906 р. в каппадокійському Богаз-кьої (недалеко од теперішньої турецької столиці Ангори); там, на місці теперішнього Богаз-кьоя, у II тисячолітті перед н.е. була столиця могутньої малоазійської держави хеттів, які щасливо боролися в XV–XIII в. проти єгипетських фараонів за Сирію. Маючи в руках даний од Ф. Грозного ключ для читання хеттських текстів, узялися працювати над хеттськими документами ще й инші вчені (Е. Форрер, І. Фрідріх, і ин.). Виясняється, що, хоч хетти з одного боку піддалися сильному впливові і єгипетської і сумеро-аккадської (чи вавилонської) культури, тільки ж підвалина їхнього культурного життя була своя, осібна. Хеттологи тепер ладні вважати її за рівноцінну з культурами і Єгипта і Вавилонії. Чи так воно, чи не так, а перед нами будь-що-будь виростає осібний світ, досі для нас незнаний, з декількома незвісними досі народами, з декількома незвісними досі мовами. Хеттські таблетки являють собою пам'ятки аж вісьмох мов.[38] Дві зпоміж них – дуже відомії нам – мова сумерійська та вавилонська, шестеро – свої малоазійські. З-посеред них одна теж, можна сказати, не нова для нас: це мова "харрська"[39]; по суті вона та сама, що й мітаннійська (в північній Месопотамії), яка виявилася для сходознавців з иншого джерела, з т.зв. Телль-ель-амарського клинописного з

[38] Див. E. Forrer: Die acht Sprachen – в "Sitzungsberichte" Берлінської Академії Наук 1919. Докладно – в "Zeitschrift d. Deutsch. Morg. Gesellschaft" 1922.

[39] Нині вчені називають цю мову хурритською. Була поширена у Північній Месопотамії та Сирії у III–II тис. до н.е. (згідно з даними писемних пам'яток). [*прим. В. Храновського*].

фараонами листування XIV в. Всі инші п'ять мов нові для нас. Головну суть хеттських пам'яток становить мова (навіть дві мови) не заперечимо індо-европейського типа, яку засвоїли явні неіндо-европейці і вимовляли її неіндоевропейським горлом, а через те вона сильно постраждала і в своїй фонетиці і в граматичних формах[40]. Доводиться робити висновок, що існувала тут дуже давня індоевропейська культура, чи не арійського типа "мадіва", яка вчинила вплив на малоазійсько-кавказьку що-найменше в III тисячолітті перед н.е.[41] і дала нам головну хетську народність. Инші народності хетської держави не втратили своїх мов. Рахуючися одначе з тим фактом, що й вони у деякій мірі повинні були піддатися індоевропейському впливові, ми повинні будемо критично такий вплив одрізняти і кінець-кінцем здобудемо перевірений рясний лінґвістичний матеріял, що його аналіза пособить, може не тільки справжню етнічну касситську приналежність вияснити, ба й еламській мові назначити відповідне місце в малоазійсько-кавказькій мовній групі; та либонь генеалогію теперішніх живих кавказьких мов і їх взаємовідносини пощастить тоді точніше встановити. Ці всі перспективи – справа майбутнього часу, але вже живовидячки недалекого.[42]

Слід спинитися ще на однім пункті. Коли лінґвістичні досліди, нехай поки-що навпомацки та сліпуючи, а все ж не без виразних результатів ведуть мову Елама в бік Малої Азії та Кавказа в бік південно-західнього або й просто західнього Каспійського надбережжя (бо аж до Дагестана), то археологічні розкопи, що робила американська експедиція Р. Пёмпеллі (R. Pumpelly) в рр. 1903–1904)[43] ведуть нас начебто на культурні сліди

[40] Можна сказати вичерпну аналізу досі відомого нам матеріялу дано в "Zeitschrift der Deutsch. Morg. Ges". 1922 в статті І. Фрідріха (ст. 153–173) та Е. Феррера (ст. 174–269). Популярно – L. Delaporte: Elements de la grammaire hattite". (Пар. 1929); G. Barton: Hittite studies, I, Manuel for beginners (Філадельфія, 1929), II, Chrestomathy with vocabulary (1932).

[41] E. Forrer (ст. 247 в "Z.D.M.G." 1922) начебто підшукав і документальну вказівку на те, що арійці – "амади" вдерлися з північного сходу в Передню Азію за часів Нарамсіна Аґадського (бл. 2700): Нарамсін одігнав полчища "Манда". Що правда, толкувати тую звістку можна порізному (бо що могло значити "манда" в III тисячолітті? Звичайно думають, попросту "варварські орди").

[42] Досі не вдалося остаточно визначити генетичні зв'язки ні еламської, ні касситської мов. Деякі дослідники об'єднують еламську мову з дравідськими в одну сім'ю, а касситську – з картвельськими, і дравідську, і картвельські мови нині більшість лінгвістів відносять до ностратичних мов.

[43] Поруч цих треба згадати розкопи німецької археологічної експедиції Губерта Шмідта в Мерві 1904 р., про які тоді ж таки вміщено коротке повідомлення в № 5 "Bulletin" – міжнародної ассоціяції в 19 віці історичного досліду Середньої Азії (вид. Російського Комітета), ст. 18–23.

еламства геть і в другому кінці південної Надкаспійщини, аж на теперішню територію Туркменії. Пемпеллі із своїми співробітниками працював (так вона тоді звалася) в "Закаспійской области", зокрема коло Ашхабада (курган-городище Анау) і, розкопами, виявив рештки такої культури (між инчим, з фарбованою керамикою гапірті з амардами – це, само собою ясно, був здогад імовірніший за Окнорітових часів, ніж тепер, коли читання "Гапірт" касується, ствердився б, то це свідчило б, що північний Елам міг своєю територією, а в кожнім разі своїм культурним впливом досягати мало що не до Каспійського моря. Гіпотеза безперечно смілива, тільки ж і не така й неможлива, як міг би хтось гадати; отже археологічні розкопи, що робила американська експедиція Pumpelli в рр. 1903–1904 в Закаспійській області, зокрема коло Ашхабада (курган Анау) виявили рештки такої культури, що нагадує собою почасти стародавній Елам, почасти й старе тигроефратське сумерійське Двуріччя[44]. Дехто почав міркувати, чи не звідти, із східньої Надкаспійщини з тих гір Ірана ішли на захід пробатьки і еламців, і сумерійців[45]. Тільки ж здається, не настав іще час, бо нема ще достатнього матеріялу, для таких аж надто вже далекосяглих міркуваннів. Мова же сумерійська, як знаємо, не така, як еламська.

III.
ГРАНИЦІ ЕЛАМСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ

Слово "Елам" = "гори". До Сузіяни (Хузистана) такий епітет не зовсім підходить, хіба що на сході (гірська Елімаїда). Так само не зовсім підходить назва: "гори" і до країни на південь од Сузіяни, в напрямі до Індії.

---

[44] R. Pumpelly: Explorations in Turkestan Expedition of 1904. Prehistoire civilizations of Anac. Вашингтон 1908, 2 тт. і quarto. (Перша Пемпеллієва експедиція, 1903, опублікувала свої праці в 1905 р. і викликала нещадну критику В. Бартольда в "Запискахъ Восточного Отделенія Русс. Арх. Общ.", т. XVII, ст. 083–097, причому В. Бартольд, навпаки, дуже похвалив мервську експедицію Губ. Шмідта). Висліди цієї Пемпеллієвої праці (почасти й Губ. Шмідта) не дуже вдале, спопуляризував недавніми часами Е.А. Кобранов: "Историческое и культурное значеніе Анау" (Ашхабад 1927); тут наочно цікаві і тому цінні (поданії за Пемпеллі) численні "Таблицы образцовъ материальной культуры изъ кургановъ Анау", але саму книжку критика привітала не зовсім прихильно (Див. рецензії: в бакинських "Известиях Общества изследования и изучения Азербайджана" № 5, 1927, та в ташкентских "Известиях Общества для изучения Таджикистана", т. I, 1928).

[45] І не тільки на захід (куди прилучають ще й Азербейджан), ба й на схід. Бо добачають рештки схожої культури і в Белучистані, і в Індії, і в північному Китаї. Пор. з приводу північно-китайських розкопів шведського вченого Андерсона (з 1921 р.) замітку яфетидолога І. Мещанінова: "Доисторическая крашеная керамика Китая" в 5 книзі "Известий Общества обследования и изучения Азербайджана" (Баку, 1927), ст. 274–278.

Цілком гірська – північ, або Аншан, на верхів'ях р. Керхи та Карунського правого доплива, р. Діза. Спірки про термін "Аншан" (Нельдеке, Гоммель, Едв. Майєр); сильно спопуляризована Вінклерова думка, що Аншан – південна Медія з центром коло вкритої написами гори Бісотун. Де уявляють собі північний еламський кордон Вінклерові опоненти?

Разом з поступом клинописних відкриттів само собою одпало й етимологічне зближення географічної назви "Еламâ" до "Êрâн" (чи, там, "Ірâн"). Тепер ніхто не сумнівається, що ім'я "Елам" дали тій країні сусідні семіти. "Елам" (по вавилонськи закінчення ж.р. "Еламту") – то семітське слово, і значить воно "гора", або "гірська місцевість".[46] І таким розумінням слово цеє було відоме в усіх семітських мовах[47]; а у арабів, принаймні в їх літературній мові, воно щасливо живе й досі. Кожен бо письменний араб, який читав Мохаммедів Коран, твердо тямить, що "алям" – це в устах Мохаммедових мало значити "гора", і в Корані є форма множини: "а'лам = "гори".[48] Сумерійську "Елам" назву "Нім" ("Німкі") теж толкують як "височінь", тобто "гори".[49]

Топографічно одначе, чи тісніш – орфографічно, назвище "Елам" у розумінні "гора, "гірська місцевість", не зовсім одповідає дійсній конфігурації тієї країни. Не вся вона така, принаймні, це треба сказати про властивий Елам, тобто про країну на схід од низів р. Тигра чи Шатт-аль-араба в безпосередньому сусідстві з давньою Вавилонією та Перською затокою, про країну, яку через ім'я головного її міста Сузи, не звуть на грецький лад Сузіяна. Адже Сузіяна являла собою в значній частині площину, рівнину, а не самісінькі гори. Вивірити це в натурі – дуже легко, бо тая країна в головній своїй основі збігається, як знаємо, з теперішньою, для всіх приступною, перською провінцією Хузистаном, де гірська частина – то вже неблизька до Вавилонії східня, – тая, де й досі є еламські написи на скелях коло Маль-аміра (чи Ідаджа, по давнішому). Як завдальшки на схід могла поза Хузистаном тягтися гірська еламська територія, "гірська Елімаїда" (кажучи терміном гелленістичної епохи), цього ми точно не знаємо. Може бути, гірняки-елімеї жили навіть і дуже далеко вглиб на схід. Але навряд

---

[46] El. Schrader: Die Keilinschriften und das Alt Testament (1882), ст. 111–112, І-ше видання вийшло в десять літ перед тим.

[47] З. Рагозина, по дилетантському, і цього не розібрала тай написала для доброї науки російським читачам: "Эламъ – слово туранське, означающее горную страну (див. "Исторію Халдеи", Спб. 1902, ст. 25. За її термінологією "туранський" може значити тут "сумерійський". Але ж по сумерійськи країна тая звалася ще не "Елам", ба "Нім" ("Нім-кі").

[48] Див. Коран 42:32 ("аль-джawâрі каль-áлям" = "кораблі наче гори"), або ще 55:24.

[49] Деміч, Гоммель. Див. F. Hommel: Geschichte Babyloniens und Assyriens. Берл. 1885, ст. 273.

щоб саме оті далекі елімейські гори, що одділенії од Вавилонії довгою різною просторонню, дали привід вавилонянам назвати навіть сусідню рівнину Сузіяну "гірська країна", "еламту". Правда, зовсім заперечити таку можливість не випадає, надто ж коли ми схочемо повірити здогадові декого з істориків, до прим. великий завойовник Кутур-нахунті I, який бл. 2280 р.[50] звоював не тільки Сузу, ба й Вавилонію і позавозив її богів до Сузи, не звідки прийшов як з гірської Елімаїди, і його хоробрі полчища були гірняки-елімеї[51]; здогад – імовірний, тільки ж нічим не доведений, і не відомо, чи справді оця гірська Елімаїда, а не инша, значно ближчі, гірська країна еламської території, далася в тяжки вавилонянам[52] та підказала їм назву "еламту" навіть для Сузіяни.

Навряд щоб такою типовою суцільно-гірською місцевістю ("еламту") був в очах вавилонян і південний Елам. Безперечна річ – що давній Елам своїми межами простягався на південь геть далі, ніж теперішній Хузистан: адже ж і в гавані Бушір (це вже по теперішньому буде провінція Фарс, не Хузистан) знаходять еламські написи. Дуже натуральне бажання еламського купецтва провадити вигідний торг з Індією, передавати туди вавилонські вироби, звідти вивозити цінні місцеві продукти, щоб спроваджувати їх до Вавилонії – це могло підгоняти еламців до експансії ще й далі на південь, ніж гавань Бушір. По доки? Цього ми точно сказати не можемо, південні Елама кордони нам незвісні, але коли ми візьмемо територію навіть тільки до Бушіра, то на всій цій простороні теж чергуються і рівнини, і гори, а не стоять самісінькі гори. Берегова ж лінія зовсім не гірська.

Справді ж суцільно гірською місцевістю, близькою до Двуріччя й найвідомішою для Двуріччя, була не хузистанська, а инша частина Елама, на півночі од Сузи, вище по р. Керсі (Хоаспу), ніж Суза, та ще по північних допливах р. Каруна (Евлеа). Топографічно ця країна являється в більшому сусідстві не так до Вавилонії, як до Ассирії. Вона – там, де ми пізніше, в кінці еламської історії, не знаємо вже Медію, або частину Медії, з її

---

[50] Ця дата була прийнята А.Ю. Кримським та його сучасниками, згідно з даними ассирійського джерела про завоювання та зруйнування ассирійським царем Ашшурбаніпалом еламської столиці Сузи близько 646 р. до н.е., начебто через 1635 років після захоплення Вавилону еламським царем Кутір-Нахунте (у А. Кримського – Кутур-нахунті). Завдяки подальшим науковим відкриттям більшість дослідників дійшли висновку про гіперболізацію ассирійцями періоду правління згаданого еламського царя. Зараз більшість еламітологів відносять період його правління до 1155–1150 рр. до н.е.

[51] Wilh. Seiger. "Geographia von Iran" у II томі всезбірки "Grundriss des iranischen Philologie" (Страсб. 1896–1904), ст. 390.

[52] Порівн. у Едв. Майєра: Histoire de l'antiquité, т. III (Пар. 1926), ст. 285; він, правда, висловлюється дуже обережно.

новонахожою індоевропейською людністю. Як він звавсь оцей північний Елам? Є всі підстави гадати, що, коли ми в клинописних пам'ятках зустрічаємо назву А-н-ш-а-н, або А-н-з-а-н (по-сумерійськи ще й Андуан), то пам'ятники мають на увазі саме тую вже чисто гірськую частину Елама, що лежала на півночі от Сузіяни.[53]

Термін "Аншан" державсь і після загибелі еламського політичного життя в VII в., і саме під назвою "Аншан" стався той край колискою для молодої держави індо-европейської перської, для тієї староперської династії Ахеменідів, що з неї в середині VI в. вийшов світовий завойовник Кир, а після нього його родич, геніальний адміністратор імперії Дарій Гистасп VI–V в. В Кировому титулі і фігурує Аншан як його предковічна батьківщина.[54]

Що правда, іще й досі з приводу терміна "Аншан" трапляються поміж европейськими дослідниками чималі спірки. Нема в них згоди, з котрою теперішньою перською країною треба точно з'ідентифікувати територію клинописного Аншана; нема згоди, що саме розуміли під терміном Аншан клинописні автори в III–2 тисячолітті перед н.е.

Декотрі іраністи (поміж ними така повага, як Т. Нельдеке) гадали, що, Аншан, тая батьківщина перського царя Кира, повинен був лежати не на півночі од Сузи, ба швидче на півдні, чи на сході, у тій сусідній з Хузістаном провінції, що потім звалася Персида, тепер Фарс. У своєму історичному нарисі медійської та старо-перської ахеменідської держави (1887) Т. Нельдеке каже: "Аншан, найпевніш, є місцевість у Персиді, властива столиця Ахеменідового роду, отже десь-таки мабуть коло Пасаргад або й самі Пасаргади".[55] Пасаргади ж, як відомо, лежали на схід од теперішнього Шіразу кілометрів сто завдальшки. Стаття Т. Нельдеке вміщена була попереду в "Encyclopaedia Britannica" I, натурально, мала читачів багацько. Та, спеціялісти-іраністи, не зважаючи на всеньку свою високу

---

[53] В часи А.Ю. Кримського місцезнаходження Аншану було ще невідоме. У 70-ті рр. XX століття місто Аншан було знайдено при розкопках пагорбу Тепе-Мальян на південний схід від Хузестанської рівнини.

[54] Висвітлюється питання про топографію "Аншана" в значній мірі як-раз документами про Кира, писаними по-вавилонськи за часів самого Кира та останнього вавилонського царя Набу-наїда (556–539), що його державу кінець-кінцем захопив Кир (539). Головним чином це т.зв. "Кирів циліндр" та Набунаідова хроніка. Опубліковано їх уже тому півстоліття, а зібрані вони надруковані в новішій серії "Keilinschriftische Bibliotek", III, Берл., 1890, що зветься: Historische Texte des [*не розбірливо*] (див. там ст. 98 і ст. 124).

[55] Teod. Nöldeke: Aufsätze zur persischen Geschichte. (Лпц. 1887), ст. 16. Нельдеке, як бачимо, не рахувався з тим фактом, що Пасаргади могли бути столицею лиш того ахеменідового коліна, з якого вийшов Дарій Гистасп, а не того, до якого належав Кир і яке було зв'язано не з Фарсом, ба якраз з Аншаном.

повагу до наукового авторитета Т. Нельдеке, не змогли пристати до його локалізації "Аншана" в Фарсі та Пасаргадах, бо всі ж історичні клинописні дані яскраво говорять проти того. Через те, приміром, у страсбурському іранознавчому кодексі "Grundriss der iranischen Philologie" (т. II, 1904), де статтю про Кира та про ахеменідську перську державу написав Ф. Юсті, подано як останній здобуток науки. "Аншан або Анзан – то північний Елам" (ст. 417 і ст. 418), од Сузи не на південь, ба не на північ.[56]

Підносилася (і то уперто, до останнього часу) ще й наша гадка, яка не одсувала Елама од Сузіяни а ні на південь, а ні на північ і геть нікуди. Умотивовано її зовсім слабко, але спопуляризувалася вона була попереду не категорично через відому колективну "Allgemeine Geschichte in Finzeldarstellungen В. Оккена, де том про історію Вавилонії та Ассирії написав – Ф. Гоммель (1885)[57], а потім сильним оборонцем такого погляду, кінець-кінцем одначе теж з певними модифікаціями, явивсь видатний поміж усіма иншими історик давнього сходу Едв. Майєр. Він таксамо, аж до останнього часу, намагався довести, що Аншаном первісно, приміром у написі еламського сюзерена патесі Ґудеа бл. 2600 р. звалася не яка інша область, як саме отая, де лежала Суза (Шушан). Інакше сказати, Аншан, за Майєром, мав би бути сама Сузіяна.[58] Дослідник обережний, мусів Едв. Майєр при тім застерегтися, що справа ідентифікації Аншана "викликає надзвичайні труднощі" (bietet ungewöhnliche Schwierigkeiten, offre des difficultés inusitées). Він навіть сам не захтів затушкувати того справді для нього важкого (тільки ж дуже то дуже важливого) факта, що в еламських пам'ятниках виразно розділяються між собою Союза (Шушан) та Аншан, і що в епоху "царів Сумера і Аккада" бл. 2410 володар патесі (Сузи – це

---

[56] Що Ф. Юсті, натурально, знайомий був і з "південним" поглядом Т. Нельдеке, це він (глухо) навіть закінчив, див. Grundriss, ст. 418, нотатка 4.

[57] Fritz. Hommel. Geschichte Babyloniens und Assyriens, Берл. 1885. З одного боку див. ст. 273: "Найстаріше ім'я для Елама (оглядно для його столиці) було Аншан, яке трапляється вже й у написах Ґудеа". З другого боку, на ст. 354-ій Гоммель, ніби сам себе спростовуючи, пояснив, що Аншан – то північний "Елам"; – g.i. "Nord-Elam".

[58] Edw. Meyer. Geschichte des Altertums, 2-te Ausg. т. 1, 2 (Штуттгарт), ст. 408; не так рішуче – в 3-ім вид.; див. франц. переклад "Histoire de l'antiquité", I. III (Пар. 1925), ст. 114–115.

Може через те в 3-му вид. своєї "Історії" див. по французьки "Histoire de l'antiquité", III, 1926 ст. 115). Едв. Майєр висловлюється куди обережніш: "Аншан" – то або ім'я для території Сузи, або, менше, ім'я сусідньої гірської країни. Або от, кажучи про завойовничий похід Кутір-нахудні I (2280) на Вавилонію. Ед. Майєр завважає, що цей еламський цар вів із собою на війну швидше гірняків, ніж людей із промислової Сузи, і що імення "Хатамті" та "Аншан" мабуть були ймення тих гірських племен" (ст. 286).

володар патесі Аншана). З цього нестменного факту Едв. Майєр приневолений (нехай хоч в останньому виданні своєї "Історії") зробити висновок, що принаймні за сумеро-аккадських царів бл. 2410 частина Сузіяни, як видко, становила собою відокремлену територію "Аншана" (франц. ст. 115). Отже, стаючи навіть на Едв. Майєрову позицію, кожен мусить нехай хоч для певної епохи одрізнять Аншан од Сузіяни. Почасти у самого таки Едв. Майєра можна підловити й ширшу, загальнішу думку – що територіальний зміст терміна "Аншан" піддавався протягом тисячоліттів не одній зміні.

Як завдальшки на північ поза властивою Сузіяною (Хузистаном) міг тягтися Елам. Інакше спитати: до якої межи доходив Аншан, той північно-гірський Елам? Де на півночі кінчалися еламські кордони. Відповідь на це дають дослідники сильно неоднакову.

Хто з них, отак як Едв. Майєр, ладен добачати в "Аншані" не більше як певну, ба відокремлену, "частину території щиро-сузіянської, той, натурально, може не шукати клинописний "Аншан" далеко поза межами теперішнього Хузистана, той може не надавати великої ваги навіть топографії р. Хоаспа – яка сама собою повинна наводити на певні гадки. Хоасп (Керха), головна ріка Сузіяна перебігала через Сузіяну своїм середнім і долішнім течінням, а горішній басейн ріки, з її верхів'ями, веде нас до того краю, куди в I тисчолітті перед н.е. насунули медійці (з персами) та й надали країні ім'я своєї народности чи держави, тобто Медія, або точніш було б сказати – південна Медія.[59] Сюди ж таки веде нас і північний доплив р. Каруна (Діз), що, вибігаючи з цього краю на південь, вливається в р. Карун теж недалеко Сузи. Могла б тая територія отак природньо сполученая з Сузою, бути еламською. Едв. Майєр рішуче протестує проти кожного вченого (на ймення він називає Вінклера), хто захтів би думати, що Аншан – це ж і є тая Медія: такий погляд – застерігає читача Едв. Майєр – буде чиста помилка, est tout-à-fait faux[60].

Не зважаючи одначе на таку різку Майєрову атестацію, чимало поважних учених мусіли добачати неабияку силу в тих добре обгрунтованих доводах, що їх висунув прикрий для Едв. Майєра Г. Вінклер. Виступив він із своїми доводами попереду ще з XIX столітті[61], пізніш він ізнов їх стверджував[62]. Найменше заперечень могли, будь-у-кого, викликати

[59] бо властиво Медія – то вже територія од Гамадана (Екбатани) до Каспійського моря.

[60] E. Meyer: Geschichte des Altertums, 1, 2 (Штутгардт 1909), ст. 409; "Histoire de l'antiquité", III (Пар. 1926), ст. 114.

[61] H. Winkler: Untersuchungen in altorientalische Geschichte, Лпц. 1889.

[62] як от у своїй статті "Западная Азія въ древнія времена", що вмістив її Вінклер у III томі Гельмольтової "Исторія Человечества" (Спб 1903; німецький оригінал Гельмольтової "Weltgeschichte" (Лейпц. 1900).

Вінклерові міркування про те, що клинописний край Аншан найшвидше повинен був лежати не де, як на горішньому басейні р. Хоаспа (Керхи), бо – знов нагадаємо – це та сама ріка, що до її ж таки басейна, тільки нижче, належала й Сузіяна. Перси-ахеменіди звали Елам і еламську народність "Уваджа", перенісши на цілий Елам живовидячки назву одного з окремих еламських племен; напевне оцих самих еламців "уваджійців" називали греки уксіями[63]. І от у географа Страбона (бл. перших рр. н.е.) ми читаємо, що ріка Хоасп, таксамо як і Копрат (Діа) беруть свої початки в країні уксіїв, а од уксіїв течуть крізь Сузіяну до моря (XV, 3, § 4, § 6); ясно, значить, що горішній басейн р. Хоаспа і р. Копрата був еламський. Та Вінклер пішов у своїх здогадах іще далі: він уважав за можливе визначити з деякою, нехай здогадною, точністю навіть те місце, де повинен був знаходитися, так сказати, головний нерв Аншанської країни, або північного Елама: найважливіший пункт Аншанської території треба, за Вінклером, шукати у тій ділянці пізнішої Медії, що тепер становить собою південну частину перського Курдистана, а саме – не так далеко од м. Керманшагана – там, де над рікою Керхою-Хоаспом підноситься славнозвісна своїми клинописними написами гора Бісотун[64]; це значить од теперішнього Гамадана на заході.[65] Виходило б, за Вінклером, що головний пункт Аншана, економічний і політичний, знаходився на жвавім торговім шляху з Месопотамії до Медійського плискогір'я[66], більше-менше саме на половині тієї здавна економічно-важливої дороги, та й із столицею Сузою, натурально, міг він мати зовсім легко сполучення, знаходиться в басейні тієї самої ріки Хоаспа, що й Суза. Русла рік бувають в Азії найзвичайнішою, найвигіднішою дорогою через гори навіть коли ті ріки не судоплавні (каравани йдуть суходолом поздовж ріки); а вже ж Хоасп, як це

---

[63] Що ахеменідські уваджійці й грекокласичні уксії – те саме, це вважається тепер за аксіому, і тому прим. Едв. Майєр (Histoire de l'antiquité, III, 1926, ст. 114), торкнутись терміна "Uvâdja", лаконічно подає в дужках "gracos[x]ioi". Ідентичність обох назв наведено в европейській науці дуже давно і напр. уже літ тому понад п'ятдесят "Всеобщая исторія" не орієнталіста Георга Вебера (т. I, М. 1890, ст. 350) популяризувала таку ідентичність як річ зовсім відому. Таксамо без усяких нових обмірковувань подається це в іранознавчій всезбірці – "Grundriss der iranischen Philologie", т. II (Страссб. 1896–1904), ст. 418.

[64] У місцевих людей ріка Керхâ коло Бісотуна зветься ще не Керхâ, а Гâмâс-âб; назву "Керхâ" вона має трохи вже нижче. Але це, однаковісінько, все та сама ріка.

[65] Гамадан (клиноп. Амадан і Ґагматана, по грецьки Екбатана) – то, як відомо, була столиця медійської монархії, до царя Дейока до царя Астіяга, поки нею не заволоділи перси (завойовник Кир) і місто існувало ще й перед тим, як тут з'явилися медійці, бо приміром, під ім'ям "Амадана" згадується воно в написі ассирійського царя-войовника Тіґлат – Пілесара I (бл. 1115–1100).

[66] По-теперішньому сказали б: "из Багдада до Гамадана".

зазначили й греки, належав до тих рік, що по їх пливають кораблі[67]. Вінклерові міркування про Аншанську топографію виглядали в своїй аргументації настільки принадними й натуральними, що їх засвоїло чимало инших учених. В Росії серед Вінклерових прихильників у цім пункті вистачить зазначити, прим., трьох орієнталістів. Один – петербурзький професор східньої історії В.В. Бартольд спопуляризував Вінклерів погляд на гору Бісатун, як на головний пункт Аншана у своїх лекціях: "Историко-географическій обзоръ Ирана" (Спб. 1903, ст. 123). Незабаром прилучивсь до Вінклера в цій точці другий петербурський професор Б.А. Тураєв (1904) у своїй невеличкій статті "Эламъ" (в 79 півтомі "Энциклопедического Словаря" Брокгауза та Ефрона, просто заявивши: "Аншанъ = приблизительно Мидія" (стр. 338)[68]. Московський професор історії давнього Сходу (разом етнограф-кавказознавець) Всев. Міллер у своїх "Очеркахъ по исторіи народовъ древняго востока. Прибавленіе" (М. 1906) отак формулював справу: "Страна Эламъ, съ древнейшей столицей Сузой, соседила с южной Вавилоніей съ востока; северная часть Элама, пограничная съ Мидіей, носила названіе Аншенъ" (ст. 43), і тут-таки (ст. 43) Всев. Міллер поясняє, що він властиво розуміє під Медією: "Мидія – страна, простиравшаяся отъ Гамадана (Экбатаны) до Каспійского моря" (тобто він бере "Медію" в тіснішому розумінні).

Едв. Майєр до кінця свого життя залишився супротивником Вінклерових здогадів про Аншан. Звичайно, що знайшлися в нього, як і в Вінклера, поважні однодумці, і питання про північні границі Елама поза теперішнім Хузистаном зостається ще й досі неостаточно вирішеним, як кажуть "одкритим". А в тім ясно, що для цілого, надзвичайно довгого, періода еламської історії, навіть для відоміших нам двох з половиною тисячоліттів еламського державного існування, не можна давати єдину, незмінну відповідь про краєві кордони. За такий довгий час і політичні ба й етнічні межі еламської землі повинні були не раз мінятися, коливатися чи в той чи в инший бік, часом далі на північ од властивої Сузіяни, часом знов ближче до Сузи. Цікаво завважити, що й Мейєрові ніби-однодумці не раз-у-раз розуміють справу достату так, як він. Французький академик, правда не клинознавець, Кл. Гюар (1925) у своїй стислій праці "Справочника Персія і іранская цівілізація"[69], там і сям безапеляційно заявивши, що Анзан (Аншан), Сузіяна і Елам – це

[67] Ми вже бачили, Геродот у своїм описі шляхів до Сузи (V, 52) виразно підніс, що р. Хоасп, на якій стоїть "судоплавна для кораблів".

[68] Що правда, в II частині своєї "Исторіи древняго Востока" (Спб. 1914, ст. 153) Тураєв волів висловитися геть невиразно: "Трудно – точно локализировать Аншанъ".

[69] Clement Huart: La Perse antique et la civilisation antique, Пар. 1925, в серії "L'evolution de l'humanité" (№ 24).

все те саме[70], тут-таки зве й коссеїв анзанцями; додає він і принагідну увагу, що "косеї або анзанці своєю мовою чи не споріднені були з закавказькими грузинами (ст. 40)[71]. Коссеї, чи кассити (по-вавилонськи "кашшу"), як це зовсім твердо встановлено, жили на півночі од теперішнього Хузистана, поза хузистанськими межами, в західній частині горішнього басейна р. Керхи (Хоаспа), в теперішньому західньому Луристані. А вже ж що до Едв. Майєра, то він у кожному виданні своєї "Geschichte des Altertums" не переставав рішуче застерігати, що еламці не мають нічого спільного з коссеями (nichts zu tun haben), бо коссеї сиділи багато далі на північ (weiter nördlich), "та й з лінґвістичного погляду досі не пощастило довести якесь споріднення коссеїв з еламцями"; "мова свідчить, що вони не належали до Еламу"[72]. Ми, як і Ед. Майєр, можемо, ба й мусимо не годитися з Гюаром тоді, коли він (і не він перший) зважується єднати луристанських коссеїв і сузіянських еламців в єдиний етнічний комплекс; але що Гюар, прилучаючи територію Луристана до "Аншана" тим самим значно поширює на півночі Елам понад ті межі, які Еламові поділяє Едв. Майєр, це ясно.

IV.
ЕТНІЧНИЙ СКЛАД ЕЛАМА

Сильний семітський елемент у Сузіяні. Гірський елемент – одна етнічна цілість. Виключати треба касситів на західній гірській країні та клинописно невідомих, напевне зовсім пізніх зайд-амарів на окраїні східній; помилкова думка про амардінське еламство. Діялектичні відтінки еламських текстів свідчать про декільки племінних груп серед еламів. Еламські назви "Аншан" та "Хатамті" могли б попереду бути місцевими племінними. Клинописним сузіянцям, аншанцям та хатамтам відповідають у Страбона теж сузіянці, гірняки-уксії (уваджійці) та гірняки-єлімеї.

Чи становив собою Елам, в обсягу хоч би тільки рівнинної Сузіяни та тісно сумежних гір, єдину етнічну цілість? Чи жила там єдина монолітна народність?

Ні, про таку етнічну монолітність хоч би на території теперішнього Хузистана аж ніяк не доводиться говорити. Адже ж на дуже просторій рівній частині Сузіяни жило багацько такої людности, яка – це видко з

---

[70] La Perse antique, ст. 40, 45, 102, 123, 269. Варто піднести, що Едв. Майєра і навіть Ф. Гоммеля, ба навіть геть перестарілого Ленормана, Гюар у відділі загальної бібліографії назначає (ст. 275–276), Вінклєра ж – абсолютно ігнорує, наче Вінклєр і не писав нічого для загальної історії Сходу.

[71] Думку про грузинство, а не ширше про кавказчину, позичив Кл. Гюар напевне од Гоммеля.

[72] Et. Meyer. Histoire de l'antiquité (з 3-го нім. видання), т. III (Пар. 1926), ст. 114, ст. 339. В 2-м німецькім виданні (Штутг. 1909), 1, 2, ст. 408, ст. 582.

клинописних пам'яток – говорила мовою семітською, або, як її частіше звуть ассиро-вавилонською. В найближчім сусідстві з Вавилонією, між вавилонійською р. Тигром та сузіянською р. Хоаспом і ще й по лівому боці р. Хоаспа ми, в II-му тисячолітті бачимо на сузіянській території напевне чистісіньких семітів, а краєва столиця Суза була або теж у великій мірі семітська, або, принаймні сильно посемітизована. Може бути, оцей занадто семітський характер еламської столиці, не такий як у непосимітизованому, иншому Еламі, викликав своєрідну стилістику в написі лаґашського царя Ґудеа бл. 2600 р. до н.е.; Ґудеа, спорудивши у себе в Лагаші пишний храм бога Нінґірсу, каже, що для будування того храма кожен край чимсь допоміг і між иншим: "прийшов з Елама еламець ("нім"), із Сузи – "сузієць" – наче Суза еламська столиця така була в Ґудеїни, хоча не такий самий Елам! А в тім, сами по собі Ґудеїнові слова ще не довід, їх можна б тлумачити всяко,[73] ми ж і без них з усієї клинописі III тисячоліття бачимо в Сузі сильне семітство. То вже пізніш, у III тисячолітті, гірські володарі, що об'єднували Елам і гірський і нагірський та й розташовуватися в Сузі, як у столиці, привертали Сузі щиро-еламське обличчя. Але ще і в очах авторів гебрейської Біблії ("Буття" X, 22, 24) патріах-епонім Елам був син Сима, рідний брат Ассура, рідний дядько гебрейського патріярха-епоніма "Ебера".

Що ж до гірського Елама, то тут, здається, можна без великих застережень говорити справді вже про єдину еламську народність. Виключити доведеться гірняків аж на окраїні, що ані етнічно, ані мабуть державно до Елама не належати. Такі хижі кассити ("кашшу", коссеї) II-го тисячоліття в західному Луристані: їх спільність з еламцями з будь-якої сторони непевна. Треба було б із старого Елама виключити й амардів на сході, коли б узагалі можна було думати, що амарди жили коло Елама ще за стародавніх часів, а не прийшли незадовго вже до заснування перської держави ахеменідів. Клинопись не знає амардів: тії "амарди" або "марди" (бо й так їх звуть) нам відомі з грецьких письменників, прим. з історика Геродота, а географа Страбона[74]. Ми одначе повинні тут спинитися на тих явно нееламських зайдах-амардах трохи довше, ніж вони того варті, бо деякі дослідники як-раз їх притягали були до староеламської історії в характері сугубо-щирих еламців.

Спокуса добачати в неклинописних амардах еламську народність виникла була тоді, коли ассиріологи читали клинописну еламську назву "хатамті" за "хапірті" (або – "хабарді"), що правда, навіть і тоді, коли

[73] бо напр., коли б за наших часів який російський патріот сказав: "был русский на Руси, москвич из Москвы", то ясно, що цим він підкреслив би сугубу руськість Москви і москвичів.

[74] Про те, що назва "амарди" має рівнозначний варіянт "марди" див. у Страбона XI, 13, § 3, і він чергує обидві назви. У Геродота тільки "марди".

таке читання вважалося за правдиве, не всі дослідники Елама ладні були сушити собі мозок грецькими "амардами". Вінклер, приміром (1900), думав, що гадані тії "хапірті" були гірське еламське плім'я в Маль-амірі, тобто в східній гірській частині Хузистана на верхів'ях р. Каруна; спирався ж він не на грецькі звістки про "самардів", а безпосередньо на знайдений в Маль-амірі клинописний напис, де місцевий володар зве себе – так бо тоді читали – "царем хапірті".[75] Багатьом одначе історикам, (ідучи за Жюлем Оппертом) бажалося з'ідентифікувати клинописних "хапіртів" чи "хабардів" з начеб то близкозвучними самардами греків. Знали греки й римляни амардів у двох чи трьох місцях. Одні амарди жили, разом з ґелами, в теперішньому Ґіляні коло південного берега Каспійського моря, цебто дуже далеко од Елама[76], а якась найпевніш їхня ж група – навіть аж у Вірменщині, десь чи не поза озером Ваноні[77], отже од Елама ще геть далі. Другі амарди – в горах поруч Сузіяни й Персиди.[78] Індефікації з клинописними гаданими "хапіртами" піддавалися, в першій лінії, саме оці другі близькі до Сузіяни амарди, і таке ідентифікування в XIX в. здавалося настільки натуральним і принадним, що прим. Масперо, історик узагалі обережний, у своїй скількись разів виданій "Histoire Ancienne des peuples de l'Orient" не завагався лаконічно подати наче безперечну, доведену аксіому: "Les Hobardip – les Anardi de Strabon"[79]; на долученій мапі він оцю еламську область "Habardip" зазначив в теперішніх Бахтіярських горах[80], там, де грецькі джерела містять амардів. Тільки ж і для тодішнього, раннього, періода клинописного сходознавства це була рискована річ – зближати клинописний народ, що його ім'я прочитали за "хабарді" чи "хапірті", з відомими од греків амардами, чи мардами. Не було, як і досі

---

[75] Див. Г. Вінклер: "Западная Азія въ древнія времена" в III т. Гельмольтової "Исторіи человечества". Спб. 1903, ст. 93, 91 (по німецьки 1900).

[76] Про надкаспійських амардів – Страбон XI, 6, § 1 (тут вони звуться "мерди", без А); XI, 7, § 1; XI, 8, § 1; § 8; XI, 13, § 3 ("мардії, бо й так звуться амарди"). У Квінта Курція (I в. н.е.) в його історії Олександра Македонського ці надкаспійці (в кн. VIII) не "Awardi", ба "Mardi".

[77] Принаймні Тацит ("Літопис", кн. XIV, 23; рос. перекл. В. Модестова, Спб. 1887,ст. 433), описуючи похід Неронового воєначальника Корбулона на Вірменщину, згадує про мердів десь між Вірменщиною й Грузією.

[78] Про цих мердів, близьких і до Елама і до Персиди – Страбон XI, 13 § 6; XV, 3 § 1. Про них кажуть і Діодор Сицилійський (XVII, 73) і Квінт Курцій (у кн. V, 21.12), повідаючи, як Олександр Македонський у зимку 331 р. ходив з Персополя (в Персиді) приборкувати тих сусідніх мардів.

[79] І це навіть у 6-му ("entièrement refondue") виданні своєї "Histoire ancienne" (Пар. 1904, ст. 186; рос. пер. з 4-го вид., М. 1895, ст. 158).

[80] Закінчення "п" (в Habardip) – то в іменнях народів ознака множини. Окрім гаданого "Хабардін" чи "Хапіртіп" пор. "Madan" (Медія, медійці) і ин.

нема, поважних даних думати, що народ амарди з'явився в цих місцях, на еламській окраїні, передше од періода медійського або медоперського. Геродот (I, 125) цілком виразно каже про сучасних йому амардів, що вони щирі перси, тільки що кочові, не осілії. Може й Геродота пам'ятаючи (хоч його й не назвавши), солідний іраніст Фр. Шпіґель (ще 1873 р.) у своїй капітальній праці про старий Іран[81] звернув увагу на виразно-іранський характер слова "амарди" і висловив думку, що це племенна назва має ту саму етимологію, як перське "мäрд" (= "чоловік, мужня людина, хоробра людина"), по староперськи "мартійá".[82] Може бути, іменням тих хижих кочовиків "амарди", навіть було не справжнім власним іменням, а побутовим: попросту значило "мужні люди" (евфемістично чи не в розумінні: "витязі-розбійники"?).[83] А в тім, чи така, чи не така етимологія цього слова, це річ другорядна. Вагу має Геродотове свідчення, що амарди були іранці, – значить, нам рівнять їх з якоюсь клинописною еламською народністю не слід. А вже ж відколи (дякуючи о. Шейлю, працівникові над клинописними археологічними здобутками м. Сузи) для всіх стало ясно, що відповідне клинописне написання треба читати ані "хабарді", ані "хапірті", ба "хатамті", то мусів одпасти й самий привід притягати до старішої еламської історії отих пізніш відомих окраїнних "амардів": фонетично зблизити ще й "хатамті" до "амарди" – це вже не така легка річ.[84]

Так от, касситів та новозайд-амардів із стародавнього, гірського Елама, вимкнувши, ми в усіх инших еламських гірняках (побутово – в таких са-

---

[81] Fr. Spiegel: Eränische Alterthumkunde, т. II (Лпц. 1873, ст. 538).

[82] Забув Шпіґель додати авестійське "марета" (ото ще й санскритське "мртйа").

[83] Цього здогаду ми у Шпіґеля не знаходимо. Але він імовірний. В такому разі, однакова (побутова) назва у амардів коло Елама та Персиди і у амардів коло Каспія та коло вірменських кордонів Грузії може навіть не свідчити про якусь їх тіснішу племенну близькість.

[84] Це не значить одначе, що всяким иншим (уже не спеціяльно "еламським") фантазуванням над ім'ям "амарди" покладено край. Приміром, деяких рискованих здогадів допустився й C.F. Andreas у своїх (загалом дуже змістовних і цінних) статтях, які він іще в кінці XIX в. почав містити в новому виданні "Realencyclopädie" класичної старовини Pauly-Wissowa; поміж ними є статті "Амарди" і "Амард" (ріка Амард у Ґіляні над Каспієм, що її архаїчне ім'я Андреас справедливо зближає з пізніше відомим ім'ям "Амоль"). З Андреасовими статтями безперечно був ознайомлений В. Бартольд, аж пішов і на дальшії здогади. От, не так іще й давно (1924) він перед малопідготованою авдиторією бакинських слухачів без усяких застережень популяризував хиткі домисли про те, що ім'я надкаспійських "амардів" і надкаспійського міста Амоля (форма ж це – пізня), тісно сполучено з ім'ям (архаїчним ніби б) великої ріки Аму-Дар'ї, що амерди прийшли до Каспія дуже давно "с востока", що вони були не іранці, і т.и. Див. В. Бартольд: "Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира" (Баку 1925) ст. 10.

мих розбійниках здельшого) повинні либонь добачати правдиву етнографічну цілість. Це не значить, що вони не поділялися на споріднені племена, з певними племенними діялектичними відтінками в мові. Клинописні пам'ятки староеламської мови явно показують нам декільки наріччів.

Скільки було еламських племін або – те саме – скільки було наріччів чи говірок, про це ми не знаходимо цілком виразних звісток у клинописних документах. Доводиться йти на здогади. Двоє з племінних еламських угрупувань (натурально, побіч третього відомого, сузіянського) ми згадати можемо мабуть легко. З історичних аналогій, звісних нам у инших народів, ми сміємо підозрівати, що ті назви, які в пам'ятниках визначають иноді, або й часто, цілу націю чи цілу країну, могли б бути з первопочатку локальним ім'ям лиш для якогось владущого плім'я, що потім вибилося вгору та й запанувало над цілою країною, над иншими племенами. Таким живовидячки являється термін "Аншан", коли він з гір переноситься й на Сузіяну, таким міг би бути термін "Хатамті", що в текстах (не найдавніших) здебільша має виразно загальний характер (в розумінні "Елам"), але давніш мабуть чи не був назвою для одної з еламських гірських народностей.[85] Почасти цей здогад стверджується й документами-таблетками, які стосуються до III тисячоліття, до часів великої світової держави Сумеро-Аккадської, або династії м. Ура. За наймогутнішого царя тієї династії, Дунгі Урського[86] (бл. 2451–2394), що був сюзереном і для Елама, ми в Еламі пізнаємо трьох васальних володарів – "патесі": володіння одного зних – то Суза, другого – Аншан, третього – Адамдум.[87] Назва "Адамдум" (безфлексійно це було б "Аламд") – то живовидячки своя місцева вимова для того ймення, що з вимовою "Хатамті" зробилося пізніш частою назвою мабуть чи не для цілого Елама, а за часів Сумеро-Аккадської держави визначало воно собою якусь одну місцеву народність під управою свого місцевого "пателі".

Але локально котра ж це була народність? В котрій частині просторої еламської території вона в III тисячолітті сиділа? – В Сузі та Аншані, показують таблетки, були свої, инші патесі. Значить, кажучи методою "виключення", область адамдів (чи хатамтів) у половині III тисячоліття повинна була знаходитися в тій частині Елама, яка не належала а-ні до Сузи,

---

[85] Так думав і Едв. Майєр. Див. його Histoire de l'antiquité, т. III (1926), ст. 349; пор. ще ст. 114 і ст. 286.

[86] Нині клинописний знак, що позначав склад "Дун" в імені згаданого наймогутнішого царя шумерської III династії Уру читається «шуль», а ім'я самого царя – Шульгі. Згідно з сучасною хронологією історії Стародавнього Сходу, роки правління Шульгі – 2095–2048 рр. до н.е. [*прим. В. Храновського*]

[87] Це на таблетках з Телло. Див. Thureau-Dangin в Revue d'Assyriologie, V (1902); у Шейля – в Délégation en Perse, т. V (1904). Їх цитує в збірному огляді Дунківої держави, й Едв. Майєр: Histoire de l'antiquité, т. III (Пар. 1926), ст. 239, ст. 243.

ані до Аншана. Тільки ж і така глуха, геть невиразна відповідь здобуття "шляхом виключення", виходить ще глухішою, ніж здавалося б з першого погляду. Бо лиш про Сузу ми точно знаємо, де вона стояла; але де було первісно зерно Аншана або столиця аншанського патесі, або які були точні аншанські межі за часів Дунгі (тобто бл. 2451–2394), це ж для нас залишається величиною невідомою, принаймні більше здогадною, ніж справді відомою. І от, тому, що клинопись про це все мовчить, доводиться навпомацки шукати якоїсь виразнішої етнологічної відповіді у греко-класичних авторів. Зовсім виразної відповіді ми, правда, й у них не здобудемо.

Писали греки вже за перської епохи, як от Геродот, дієпис греко-перських війн. Найдокладніші ж звістки йдуть з часів Олександра Македонського. Він, підбиваючи під свою руку Передню Азію, з-окрема Персію, доручив своїм супутникам робити описи тих земель, які він завойовував; потім, трьома століттями пізніш, ті звістки критично використав географ Страбон в перших рр. н.е. Про Сузіяну та сусідні краї Страбон подає найбільше ті відомості, що він їх зачерпнув у Олександрового воєначальника Неарха; Неарх знав Сузіяну і сумежні землі з усіх боків, не тільки з суходолу, ба й з моря: він був адміралом у Олександра Македонського і сам особисто пливав флотою по Перській затоці коло сузіянських берегів.[88] Кажучи про гірські краї на півночі та на сході од Сузіяни (чи од "Кассії", бо й так він її звав), про краї тії поміж Сузіяною, Медією та Персидою (Фарсом), Неарх зазначає, що в горах держаться чотирі розбійницькі народи: коссеї, марди, уксії, елімеї.[89] Про коссеїв та мардів ми знаємо, що вони еламській етнології чужі. Два ж инчі народи – несумнівні еламці: "уксії" – то грецька вимова для персько-клинописного ймення "уваджійці", що так називали еламців староперси VI–IV в.; "елімеї" – то грецька вимова живовидячки не для иншого ймення, як "еламці". Місце, де жили уксії, Страбон зазначає дуже точно – на верхів'ях р. Хоаспа та р. Копрата, себто теперішніх рік Керхи та Діза: ріка Хоасп і ріка Копрат – каже Страбон – мають свій початок у землі уксіїв[90]; правда, східню границю тих уксіїв Страбон позначає дуже для нас невиразно[91]. Елімеїв землю (Елімаїду) – цю окреслює Страбон з меншою точністю; видко тільки що гірнякам-елімеям, безпосе-

[88] Про це у Страбона XV, 3, § 5; XVI, 3, § 7.

[89] Про ці чотирі народи – Страбон XI, 13, § 6; про мардів ще XV, 3 § 1.

[90] Страбон XV, 3, § 4 (про р. Хоасп); XV, 3, § 6 (про р. Копрат).

[91] Він ще називає тут р. Паситигр. Та з його неточного опису (XV, 3, § 5) ніяк не можна вияснити, котру саме ріку в її верхів'ях на землі уксіїв він під "Паситигром" розуміє; може, один з допливів чи рукавів р. Діза. Але який кричущий різнобій раз-у-раз виходив поміж солідними вченими з приводу Страбонового "Паситигра", це показує прим. Ф. Шпігель у розділі: "Ріки Сузіяни", в II томі своєї "Eranische Alterthumskunde" (Лпц. 1873), ст. 626–629. Шісдесять літ з того часу минуло, а дослідники так само не прийшли в цій точці до згоди.

реднім сусідам (і ворогам) з одного боку – сузіянців, з другого – медійців, дає Страбон основне місце, найшвидче мабуть, на верхів'ях чи в горішньому басейні теперішньої р. Карун.[92] Не можна одначе саме оце вичитати в Страбоновій "Географії" з безперечною певністю, бо Страбон, не розмежовуючи границь, тут-таки повідає (XVI, I, § 18) ще й про хліборобську, культурну Елімаїду, не гірську, не розбійницьку; а негірською Елімаїдою (просто "Елімаїдою", без епітета) звали за Страбонових часів землю на Каруні на горішньому, ба на долішньому, з лівого низового боку р. Каруна (бо правий низовий бік – це звалося узійці).[93] Будь-що-будь, Страбоновому читачеві все ж ясно, що землю гірських, нехліборобських елімеїв (тобто архаїчну територію цієї вітки еламського народу) локалізує Страбон не де, як на північнім сході од Сузіяни, нехай і не подаючи зовсім точних її кордонів[94].

Бачимо, що pendant до клинописної староеламської тріяди: "Сузіяна, Аншан, Хатамті" ми знаходимо у Страбона начебто відповідну новоеламську тріяду: "Сузіяна, земля уксіїв, земля елімеїв." Виникає підозріння: чи не одні й ті самі племена або землі ми в обох тих тріядах маємо? Що клинописна Суза (Шушан) є не що инше як те, що й Страбонова Суза, це цілком ясно, і де було володіння сузіянського "патесі", підданого – ми про це згадували – сумеро-аккадському династові Дунгі Урському (бл. 245? – 2394), про це сумніватися не доводиться. Так чи не слід було б нам володіння другого Дунгієвого еламського вассала, "патесі" аншанського, фіксувати в землі Страбонових уксіїв, а третього тодішнього еламського "патесі", адамського (тобто хатамського) – в страбоновій гірській

[92] Страбон, кн. XVI, I, §§ 17–18 (про елімеїв і Елімаїду).

[93] При нагоді слід завважити, тут, що й задовго перед Страбоном, з часів Ол. Македонського, у грецьких істориків географічний термін "Елімаїда" (Ἐλιμάις) рідше вже вказує на гірську північ, а найзвичайніше прикладається саме-іменно [*не розб.*] до культурної области на низовім Каруновім (Евлеєвім) лівобережжі; тобто Елімаїдою у них зветься спеціяльніш Елам південний, між надморською рівною Сузіяною і надморською Персидою (Фарсом). Молодший Страбонів сучасник Пліній здається, геть ігнорує якусь там Еламаїду гірську, північну; у Плінія елімаїдська топографія тільки така, що "Елімаїда" з одного боку одділяється од Сузіяни р. Каруном (Susianen al Elymaide disterninat amnis Eulaeus), а в другий бік, нижче Каруна, доходить "Елімаїда" морським берегом до Фарса (Infra Eulaeum Elymais est in ora juncta Persidi); див. Plinii Naturalis historia, ed. D. Detlefen (Берл. 1886), кн. VI, 27, § 135–136 (за иншими виданнями – VI, 31).

[94] Юсті в своєму нарисі "Geschichte Irans" у II томі всезбірки "Grundriss der iranischen Philologie" (Страсб. 1896–1904, ст. 485) стисло характеризує термін "Елімаїда" отак: "Elymais – nach den Elynäern im Norden (точніш було б: "in No") von Susiana benannt, jedoch das südliche Susiana umfasend". Це ж і буде те, що (не з такою, правда, прозорістю) сказано у Страбона.

Елімаіді.[95] Коли б за правдивість такого здогаду можна було зовсім ручитися, то ми мали б вигідну спромогу свідоміш локалізувати давнє племінне життя в старому Еламі, локалізувати й староеламські діялекти і т.и.

На жаль, наш здогад, хоч і яким натуральним може здаватися, все ж є більше як здогад, і побіч нього, як досвід показує, можна будувати инші, не такі. Ми ж бо вже бачили, обговорюючи географічні межі старого Еламу, які різнобіжні спірки можуть точитися поміж дослідниками з приводу територіального змісту терміна "Аншан". Адже коли Вінклер вважав за неминучу річ фіксувати головну Аншана точку далеко на півночі од Сузи, коло південно-медійської гори Бісотуна, тобто десь у землі уксіїв, то Нельдеке (що правда, без поважних прихильників) не завагався шукати того самого Аншана ген далеко на південному сході од Сузи, аж за Шіразом у Персії, в пізніших ахеменідських Пасаргадах, тобто в напрямі ультра-елімаїдському. І така різнобіжність тягтиметься напевне доти, аж доки нові клинописні відкриття (приміром, здобутки поневолених французьких розкопів у Сузі) дещо здогадне ствердять, а дещо геть зіб'ють або змодифікують.

Поки що, ясна зостається тільки одна етнологічна річ, з якої ми й почали цей розділ: в південно-західній, негірській половині Елама, в напрямку до Вавилонії, здавна жило багацько семітів-вавилонян, таких самих, супокійних купців та промисловців, як у Вавилонії, і столиця Суза здавна була сильно посемітизована; а в північній і східній частині Елама (по пізнішому – в землі уксіїв та елімеїв), в горах, перебувала етнічно-инакша, хоробра й войовнича людність, справжня основа еламської національности. Це, всіма сторонами, позначилося й на історії Елама, чи то в його відносинах до Двуріччя, чи то в його внутрішньому розвиткові культурно-побутових взаємовпливів.

V.
ХРОНОЛОГІЧНІ УВАГИ
(Дещо про хронологію Нижнеріччя IV–III тисячоліття)

Хронологія IV тисячоліття і значної частини III-го (коли не цілого) була в науці ввесь час сильно хитка. Така яскрава розбіжність у окремих дослідників, як незгода на літ сто, двісті, навіть триста для датування однієї й тієї самої події – це досі бувала річ звичайнісінька. Вистачить, для прикладу, навести датування епохального часу Нарамсіна, найвизначнішого володаря великосвітової Аккадської держави. Вінклер, у 1905 році, в результатному резюмі своїх довголітніх студій, вважав за потрібне зафіксувати Нарамсінове царювання десь так бл. 2750 року[96]; а автор широкові-

[95] Здається, цей самий здогад приходив в голову і Едв. Майєрові (Histoire de l'antiquité, т. III, 1926, ст. 115 внизу) тільки без виразного формулювання.

[96] Засновника Аккадської династії, Сарґона I, він датує "um 2800". Див. G. Winkler: "Auszung aus der Vorderasiatischen Geschichte". Лпц. 1905, ст. 7. Звичайно, що Вінклер ішов своїм шляхом не сам; пор. відому розвідку K. Lehmann: "Zwei Hauptprobleme der all-orientalischen Chronologie" (Лпц. 1898).

домої "Geschichte des Altertums" Едв. Майєр, у 2-му виданні своєї праці (1909), задатував Нарамсіна "бл. 2470–2440"[97], безмаль на триста років пізніш.[98] Дальші археологічні відкриття показали, що ближче до правди перша хронологія, а не отака пізня, як тоді у Едв. Майєра.

Чимало бо світла внесли в цю хронологічну справу двоє опублікованих 1906, 1911 р. фрагментарних клинописних списків для династій IV–III тисячоліттів, з цифровими вказівками, скільки років кожна династія панувала: список Ніппурський та список о. Шейля (відомого дослідника еламських текстів). З поміж них Шейлевський реєстр (1911) обхоплює династії Нижнеріччя десь-так починаючи з самого кінця IV тисячоліття (звичайно, що й Аккадська сюди входить) і досягає більше-менше до середини III тисячоліття, до епохи, коли в Нижнеріччя насунули з-поза Тигра гірняки-ґутії; скільки царів мала ґутійська династія, скільки часу панував кожен і скільки років існувала вся династія, цього в Шейлевському реєстрі нема. Ніппурський династичний реєстр є здобуток тих археологічних розкопів, що вела американська археологічна експедиція в Ніппурі; фрагмент, що його опублікував головний діяч американської експедиції Гільпрехт (1906) про сумерійську династію теж звісток не подає, але перелічує царів двох дальших династій 2-ої половини III тисячоліття – Сумеро-Аккадської та Ісінської (то вже опісля знайшлися й инші фрагменти Ніппурського реєстра). Незабаром тоді ж таки велику допомогу для хронології принесла астрономія, астрономічна аналіза клинописних звісток про деякі небесні феномени (Куглер, 1912).

Підо впливом Куглерових астрономічних вказівок мусів Едв. Майєр покинути свою перепізнену хронологію і, незабаром у 3-му виданні своєї "Geschichte des Altertums" (§ 328), подав хронологію иншу, вже зовсім близьку до Вінклерової. Вона була б до Вінклерової іще й ближча, коли б для гутійської епохи замість круглої чисто здогадної цифри "близько півстоліття" міг Едв. Майєр поставити цифру "124 роки і 40 днів", яка

---

[97] Ed. Meyer: "Geschichte des Altertums" 2-te Ausgabe, I Band, 2-te H. Штутгарт, 1909, ст. 475.

[98] Така розбіжність одбилася, між иншим, в найважливіших російських словниках – Граната в Москві, Брокгауза й Ефрона в Петербурзі. Для московського енциклопедичного словника Граната нарис вавилонсько-ассирійської історії писав я (т. IV, М. 1911, ст. 100–143; це було вкорочення з иншої моєї роботи: "Историческій очеркъ Вавилона-Ассиріи", вміщеної в II частині моїх "Семитскихъ языковъ и народовъ", М. 1910, ст. 220–290). По-при всеньку мою пошану для Едв. Майєра я мусів рішуче одкинути його датування та й зазначити: "Нарамсинъ – ок. 2750". А для петербурзького "Малого Энциклопедического Словаря" Брокгавса та Ефрона статтю "Вавилонія" дав Вл. Шилейко (т. XI, Спб. 1912, ст. 182–217) – і він, хоч і не зважився цілком прийняти кричуще-пізню неможливу дату Ед. Майєра (2470), все ж наблизився до неї, подавши для Нарамсіна дату, взяту од Дінга: "2600".

зробилася відома з клинописних відкриттів уже пізніш. Та такі неточності вирівнювати було б легко. А все ж і тепер іще, навіть серед тих, хто математично-точних астрономічних доводів не зважується одкидати, можлива буває кінець-кінцем певна хронологічна розбіжність. Бо, хоч астрономічна рахуба й непохитна, а цифрові дані династичних списків надаються до незовсім однакових толкуваннів, прим. деякі династії могли існувати рівночасно.

Стаття V. Scheil: Les plus anciennes dynasties connues de Sumer Accad, з'явилася в "Comptes rendus" паризької Académie des Inscriptions 1911 (octobre, pp. 606–620). Зручніш одначе користуватися Шейлевим списком в доповненому виданні C.J. Gadd: The early dynasties of Sumer and Akkad (Лондон, 1921), одкидаючи, розуміється, слабко умотивовану Ґаддову думку про одночасність трьох династій (кінцевих царів Кіша, Луґал-заґісі Урукського і Сарґона Аккадського). Складено Шейля опис за часів Вавилонської (Хаммурабієвої) династії, більше-менше бл. 2000 р.

H.V. Hilprecht: The Babylonian expedition of the University of Pennsylvania, series A. Cuneiform texts 6.XX, part I (Philadelphia, 1906), на ст. 39 і д. подано той фрагмент Ніппурського династичного списка, що торкається династій Ура (Сумеро-Аккадської, з володарями Уренґуром[99] та Дунґі і Усіна; напевне за Усінської династії й складено Ніппурський список, значить трохи раніш ніж список о. Шейля. – Инші частки цього самого Ніппурського династичного елабората потім теж познаходилися; їх опублікували A. Poebel (1914) та L. Legrain (1920, 1921, 1926) в виданні "The University Museum" (Babylonian Section) Пенсильванського університета, і тоді почасти той самий Пебель, почасти ж та й то основніш А. Унґнад ("Zur Rekonstrukzion der altbabylonischen Königsliste") дали більше-менше повну (хоч усе ж часто здогадну) реконструкцію того важливого Ніппурського реєстра династій) в "Zeitschrift für Assyriologie" 1922).[100] Починається він з легендарних післяпотопних династій, де кожен цар царює років 800, 900, або й понад 1000; а династії з нормальними людськими цифрами для кожного царя (прим. 7 літ панування) виступають перед нами десь-так після середини IV тисячоліття.[101]

Довга праця (ціла низка розвідок) астронома-клинознавця Ф. Куґлера зветься: F.X. Kugler Sternkunde und Sterndienst in Babel. Assyriologische astronomische und astralnythologische Untersuchungen; I том закінчений був

---

[99] Можливо, це – перший цар III династії Уру на ім'я Ур-Намму, попередник Шульгі (Дунгі). [*прим. В. Храновського*]

[100] Безперечно не інакше як за Унґнадом подають зреконструктований "ниппурський список в общих чертах" в російській науковій літературі через ст. 146–148 посмертної праці Б. Тураєва: "Классический Восток" I (Ленинград. 1924).

[101] В тім числі (в публікації Леґрена 1920) запорожнено прогалину між Шейлевським і Гільпрехтовим списками про владу народа Ґуті над Нижнеріччям ("всього 21 цар, панували 124 роки та 40 днів").

1907 р., а II т. додруковувавсь і після війни. В т. II, 2, зошит I (Мюнстер 1912, ст. 257 – і д.) розглядає Куґлер клинописно-астрономічні записи, зроблені протягом 21 року, проте, коли – якого місяця і якого дня – появлялася планета Венера і коли ставала невидима, у зв'язку з иншими астрономічними й календарними моментами. При записі 8-го року заціліла зазначка, що це 8-й рік панування вавилонського царя Аммі-садуґи (а нележав Аммі-садуга до тієї самої вавилонської династії, що й славний цар-законодавець Хаммурабі). Перевіривши математично за законами сучасної астрономії, всі поданії в клинописному записі астрономічні факти, Куґлер точно зміг показати, що осьмим роком Аммі-садуґи повинен бути тільки 1970-й; а що в нас є спис царів цілої вавилонської династії, де зазначено, скільки років панував кожен, то легко стало встановити: почалася вавилонська династія року 2225-го, законодавець Хаммурабі панував 2123–2081.[102] Далі за допомогою клинописних династичних списків не важко було йти хронологічно назад од Хаммурабієвої епохи до початків III тисячоліття і ще далі в IV тисячоліття, тай вираховувати, од якого року до якого панувала кожна попередня династія і кожен окремий династ.

Проти Куґлера виступив Е.Ф. Вайднер (1915, 1921).[103] Він, базуючися на синхронізмах вавилонської історії з хронологічно відомішою ассирійською, вважав за можливу річ одхилити математично-астрономічні доводи Ф. Куґлера і пересував усі Куглерові хронологічні дати на 168 років пізніш. Початок Хаммурабієвої династії кладе Вайднер на 2057 рік, а не на 2225-й, як казала-б астрономія. (Цар-законодавець Хаммурабі виходив би за Вайднером між 1955–1912 рр.).

Воно як звичайно буває, знайшов Вайднер і прихильників собі, нехай і не абсолютних. От приміром, Бр. Майснер (Bruno Meissner) у своїй доповіді на ляйпцігському з'їзді орієнталістів 1921 року: "Die gegenwärtigen Hauptprobleme der assyriologischen Forschung"[104] заявив, що він тимчасово прилучається до хронологічних висновків Е. Вайднера, "зовсім не ховаючи од себе, що й вони не розв'язують труднощів остаточно" (ст. 86) переказавши Вайднерову схему, Майснер кінчає так: "знов кажу, що за Куґлером

---

[102] Завдяки археологічним знахідкам 30–40-х рр. XX ст., було знайдено історичні матеріали, зокрема, переписку Хаммурапі з ассирійським царем Шамші-Ададом I; період правління Хаммурапі (Хаммурабі) було пересунуто на 1790–1750 рр. до н.е., і зараз більшість фахівців з історії Стародавнього Сходу співвідносить події докасситського завоювання Месопотамії й Еламу з цими роками. [*прим. В. Храновського*]

[103] E.F. Weidner: a) Studien zur assyrisch babylonischen Chronologie und Geschichte aus Grundneuer Funde (Лпц. 1917) в серії – "Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft" XX. вип. 4; Die Könige von Assyrien, neue chronologische Dokumenten aus Assur (Лпц. 1921, "Mitteilungen, XXVI, в 2).

[104] Реферат Бруна Майснера видруковано в "Zeitschrift der Deutsch. Morg. Gesellschaft", т. 76, 1922, ст. 85–100.

треба всі цифри зазначених років підвищити на 168" (ст. 89). Таким тоном Майснер не був би говорив, якби вважав Вайднерову хронологію за річ добре доведену. А от Арт. Унґнад у своїй спеціяльній статті про хронологічні подробиці в історії династій Ісина, Ларси та Вавилона (1920), в "Zeitschr. d. Deutsch. Morg. Ges.", (т. 74), ані трохи не захтів рахуватися з Вайднером і скрізь він виходить з дати астронома Куґлера, обережно додавши хіба: "nehmen wir Kugler's These als gesichert" (ст. 425). Своїх хронологічних поглядів, згідних з Куґлеровими не змінює Унґнад і досі.[105]

Які ж хронологічні цифри після всіх цих міркувань випливають окремо для кожного династичного періода, позазначуваного в Ніппурському та Шейлевому списках?

Звичайно, що хронологічному клинописному датуванню перших після потопових часів можна дати покій. Там такі династії: а) I –ша династія м. Кіша (існувала 18.000 років; початковий її володар "Варапець" панував 900 літ; б) – I династія Урукська (тут II царів, і один з-поміж них царював 1200 літ); – в) I династія м. Ура (троє царів, 171 рр.); – г) династія м. Авана, живовидячки еламського (троє царів, 356 літ)[106]; – д) II династія м. Кіша (існувати мала вона безмаль аж чотирі тисячі років: 3792, і царів її, що панували трохи не чотирі тисячі років, було тільки четверо). Всі вони носять явно мітологічний характер, і прикладати до них хронологічну схему чи Куґлерову, чи чию – річ марна.

Трохи певніш можна ставити питання про династію м. Хамазі, що її єдиний володар панував лиш 7 літ, – норма вже людська. Майснер, держачися схеми Вайднерової, датує Хамезійську династію "бл. 3250–3243" (ст. 87); тобто ми, виходячи із схеми Куґлерової і додаючи до Майснерових цифр ще 168 років, мали б для Хамазі дату: "бл. 3418–3411 рр." На Майснерову думку, зараз по Хамазійському цареві треба фіксувати III династію м. Кіша, з родоначальником царем Утугом бл. 3242 р., і допроваджувати її існування десь-так до "бл. 3000". Цебто (з додатком належних 168 літ III Кішська династія панувала бл. 3410–3168 рр.

Кішську III династію, каже за Ніппурським реєстром Майснер (ст. 87), на дев'яносто літ замінила династія Адабська. Здавалося б, ніби за Майснером мусить Адабська династія припадати на рр. бл. 3000–2910, або (з додатком різности 168 літ) – на рр. 3168–3078). – Але на скільки навпомацки йдемо ми тут, видко з того факту, що дальшу династію (з м. Марі на середньому Ефраті) починати мусить Майснер не з 2910 року, а бл. 2950 (за Куґлером це ніби вийшло б: 3118). Інакше сказати: Адабська ди-

[105] Див. прим. в одній його рецензії 1928 р. увагу і про хронологію Ґутійського панування в Нижнеріччі "Zeitschr. d. Deutsch. Morg. Ges." т. [*пропущ. у автора*] (1928), с. 145.

[106] Бр. Майснер у своїй доповіді "Die gegenwärtigen Hauptproblemen" (Z.D.M.Ges., 1922, т. 76), не вагаючися, висловився: die drei Könige der elamischen Dynastie von Awan" (ст. 87).

настія панувала, за Майснером, лиш півстоліття, а не тії дев'яносто літ, які для неї назначає клинописний Ніппурський реєстр.

Хронологічна таблиця для всіх тих немітологічних, більше-менше історичних династій, виглядала б так:

Хамазі 3418–3411
З-т дин. М. Кіша / з
родоначальником Утугом 3410–3168
Адаб 3168–3078
Марі 3077–3010

Далі йде в Ніппурському спискові вибита лакуна, і її запорожнюють, хто – II династією м. Урука, хто династією м. Ура. Розуміється, що такої династії хронологія не може бути нездогадна. А от, за династичними реєстрами, настає династія подвійного міста Акшак-Упі (чи, на грецький лад, м. Опіса на р. Тигрі)[107]. Звістки про цю Опіську династію подає не тільки Ніппурський реєстр, ба й реєстр о. Шейля, і через те ми здобуваємо певну спромогу контролювати хронологію дальших династій Нижнеріччя хоч би через порівняння обох тих клинописних реєстрів. Епоху тієї Акшак-Упіської династії Унґнад (1920), ідучи за Куґлером, кладе на рр. 3077–2979 (ст. 426).[108] Майснер (ст. 87–88), як і слід з Вайднерового погляду, датує Акшак-Упі "бл. 2900–2815". При тім він завважає, що далі піде порядок династій уже зовсім певний, чи забезпечений: "Von nun an ist die Raschenfolge der Dynastien ganzgesichert". Воно-так, але це не значить, що ми звідси стоїмо вже на геть непохитному історичному ґрунті, бо найближча дальша династія, т.зв. 4-та династія м. Кіша (2978–2873 за Унґнадом, 2815–2710 за Майснером) викликає собою з історичного, а тим самим і з хронологічного погляду все ж де який сумнів: заснувала (4-ту) Кішську династію, – каже клинописний реєстр – шинкарка Ку-бау (читали або ще досі читають і "Азаґ-бау")[109], що царювала аж сто літ. Що шинкарка

---

[107] Натурально, ми мусимо при тім одкинути побіжну увагу Бр. Майснера, ніби те подвійне місто Акшак-Упі лежало там, де пізніше ми знаємо Ктелійонт із Селевкією (столицю аршакідської і сасанідської династій Ірана). Гадати можна, позичив Майснер таку топографію не од кого, як од Ч. Вінклера, що висунув таку гіпотезу на чверть століття давніш, у своїх "Altorientalische Forschungen", кн. II, ст. 515 і т.д.; тільки ж Вінклерову гіпотезу важко погодити з тими топографічними вказівками про [*не розб.*], котрі ми знаходимо у грекокласичних авторів (Ксенофонт: Анабасіс II, 4, § 25; Страбон XI, 14, § 8 і ін.

[108] Ми, все маємо на увазі А. Унґнадову статтю: "Die Dynastien von Isin Larsa und Babylon" в 74 т. "Zeitschr. d. D. Morgen. Gesellsch." (1920) ст. 423–428.

[109] "Азаґ" див. прим. не раз в описі вавилонських печаток у виданні університетського музею Пенсильванії (Філадельфія 1925), що склав Леґрен, завідувач вавилонського відділу (Leo Legrain: "The culture Babyloniens from Cheir seals in the collections at the Museum").

в своїй харчевні спромоглася заснувати династію для цілої країни, це ще не так було б дивно[110], але вказівка, що тая цариця шинкарка панувала аж круглих сто років нагадує або ж щось дуже легендарне. Наводить на критичні думки й тая обставина, що дальшими представниками тієї 4-тої Кішської династії, наступниками цариці-шинкарки, клинописний реєстр називає таких володарів, які своїми йменнями фіґурують в одкопуваних археологічних написах; натомість розкопи виявляють перед нами (чи не тодішніх?) володарів м. Кіша з такими йменнями, що їх не знають обидві клинописні династичні реєстри. Не дурно ж обережний Едв. Майєр (§ 381) іще не зважується датувати (цифрами нашої ери) ані династію Опіса, ані (4-ту) династію Кіша, і тільки з дальшого контекста 3-го видання його "Geschichte des Altertums" (особливо з § 390) можна підозрівати, що міг би Едв. Майєр Опіську династію позначити більше-менше роками 3090–2992, а 4-ту Кішську – 2992–2800. Ставити роки нашої ери починає Едв. Майєр допіро з епохи того славнозвісного володаря, що прийшов на заміну 4-ій Кішській династії – першого світового монарха-завойовника Луґал-заґґісі Урукського: йому Едв. Майєр приділяє роки 2800–2775 (спізняючи його правдивішу хронологію літ на сімдесять).

Ось порівняльна таблиця для хронології Нижнеріччя III тисячоліття, як її, з одного боку за допомогою Куґлерових астрономічних даних фіксують Унґнад та Едв. Майєр (у 3-ім виданні своєї "Geschichte")[111], а з другого боку без уваги до Куґлера, прилучаючися до Вайднера – фіксує Майснер:

	Унгнад	Е. Майєр, 3-те вид.	За Вайднером Майснер
Дин. Акашак Опіса	3077–2979	3090–2992 ?	2900–2801
Кішська 4-та ("шинкарчина")	2978–2873	2992–2800 ?	2815–2710
Луґал-Заґґісі Урукський, завойовник "чо-тирьох сторін світа"	2872–2848	2800–2775	2709–2685

[110] бо з § 109-го законів вавилонського царя Хаммурабі, думається, можна зробити висновок, що корчми бували свого роду політичними клубами, де робилися змови проти "Царських палат". Коли ця думка правдива, то той самий § 109 містить у собі (в початку) ще одну вказівку – на велику вагу "шинкарок" (не шинкарів, а шинкарок) саме-іменно в політичних справах.

[111] Потім Едв. Майєр значно одступив од своєї хронології. Див. Edw. Meyer: Die ältere Chronologie Babyloniens, Assyriens und Aegyptens. Nachtrag zum I-ten Bande der Geschichte des Altertums", Штутгарт, 1925. Над-виснованими там цифрами ми вже не спинятимемося, так саме як не спиняємся над хронологією Кінга, Тюро-Данжена (Пар. 1918) і багатьма иншими.

Аккадська держава (де Сарґон I та Нарамсін)	2847–2651	2775–2578	2684–2488
[Нарамсін	2767–2714	2666–2610	2600–2546]
Урукська дин. 4-та – Панування народу Гуті	2624–2500	2550–2500	2461–2337
Уту-Хеґаль Урукський	2499–2474	2500–2469	2336–2296
Сумеро-Аккадська держава Ура (де Урекґуар та Дунгі)[112]	2473–2357	2469–2353	2295–2186
Володіння Ісінське	2356–2132	2352–2128	2185–1961
[Нашестя Еламського царя Кутур-Нахунті	2280–	2280–	не ясно]
Ларса (в другій своїй половині еламська)	2356–2095	2270–2093	2185–1926
Вавилонська династія	2225–1926	2225–1926	2057–1758
[Хаммурабі	2123–2080	2123–2080	1955–1912]

В цих трьох таблицях (ще инших ми вже не наводитимем) хронологію I-шого і 2-го стовпця легко погодити, додавши в Майєровім хронологізуванні ґутійського періода ті 74 роки, що були ще не відомі Едв. Майєрові, і відповідно попідвищувавши на 74 роки дати всіх попердніх династій. Після того дата кожної династії III тисячоліття буде у Унґнада і Едв. Майєра більше-менше однакова. Тих рамок держатимемся й ми. Але в хронологічно-однакових рамках кожної династії можливі будуть і після того погодження всякі розбіжности, бо кожен дослідник на підставі своїх критичних міркувань сміє датувати ту чи иншу подію якогось періода зовсім по інакшому, ніж инший дослідник. Приміром Унґнад, твердо стоючи на вказівках Ніппурського списка про Аккадську династію, яку заснував Сарґон Аккадський (2847), вважає, що Нарамсін був четвертим володарем тієї династії і панував 2767–2714 рр. А Едв. Майєр (§ 397, а), щоб уратувати пізнішу клинописну традицію, яка зробила Нарамсіна сином Сарґоновим, вставляє перед Нарамсіном Сарґона II і, таким способом, одсуває Нарамсінову епоху аж на чверть століття пізніш. Це не єдиний приклад того, який може траплятися, різнобій в поодиноких хронологічних подробицях у різних учених, хоч би в основних рядкових датах вони й погоджувалися.

Будь-що-будь, по-при всякі свої хитання старовинна хронологія Нижнеріччя являється перед нами багато точнішою, ніж, наприклад, єгипетська.

Спеціяльніше щодо еламської хронології, то вона в певній мірі підказується синхронізмами історичних еламських подій з тими моментами

[112] Ур-Намму. [*прим. В. Храновського*]

історичного життя в Нижнеріччі, для яких хронологію встановити дозволяють, напр., дані Ніппурського династичного списка. Частіш одначе звістки про відносини з Еламом ми знаходимо в документах вассального м. Лаґаша; а вже ж для лаґашських володарів досі, ще не знайдено якоїсь такої всебічної хронологічної підмоги, яку дає для сюзеренних династій Нижнеріччя Ніппурський династичний опис. Навіть дуже добре звісний культурно-славний Ґудеа Лагашський, що мав зносини з цілим тоді відомими світом, з Еламом у тому гурті, залишається для нас з хронологічного погляду величиною далеко не виразною. Ясно, правда, що він панував після епохи всесвітнього володаря Нарамсіна Аккадського, уже десь після 2700 р., але коли? Чи за останніх особливих представників аккадських династій (закінч. 2651), чи може ще пізніш? Звичайно датують Ґудею кругло між 2600 (слід би: 2650) – 2500 рр., не зазначаючи точніш чи ближче до першої цифри, чи може ближче до другої панував він, цей великий представник надморської культури й переможець Елама, що притягав і Еламців до своєї культурної діяльности. Точної ж дати для Ґудеї нема. Ще тяжча хронологія для Ґудеїних попередників у Лаґаші, що до їх належить між іншим і вславлений Еаннатум Лагашський, творець відомої "Яструбиної стели" з написами про його перемоги над ворожою коаліцією войовник "повних жаху" гір еламських (як висловлюється він у своїх написах). Західно-европейські вчені, навіть ті котрі найдавніших володарів Лагаша датують IV тисячоліттям[113], втискають Еаннатума ще в III тисячоліття. Прим. Едв. Майєр у III виданні своєї історії (§ 386) приділяє йому дату: "бл. 2950" (у II виданні, 1909, навіть "бл. 2700"). А російський клинознавець М.В. Нікольський, що видав, переклав і обслідував господарські документи перед Ґудеїних часів ("Документы хозяйственной отчетности древней Халдеи", М. 1908) називав їх пам'ятками IV тисячоліття. З особистих розмов із М.В. Нікольським мені відомо, що для датування тих пам'яток IV-им тисячоліттям було головних причин у нього дві. Одна – палеографічна: таблетки, що над їми працював М.В. Нікольський, являють нам письмо сильно архаїчне, яке веде нас швидче в IV тисячоліття, ніж у III-тє. Друга причина – важливіша: число лагашських володарів, які виясняються в досліджених у М.В. Нікольського таблеток та з інших джерел, виходить – думається йому – настільки значне, що кладучи на кожне панування лиш 25 літ, не можна вмістити всіх їх у III тисячолітті, а треба чимало перенести й в IV-те. Через те і ми вважаємо, що хронологічну дату для Еаннатума (бл. 2950), яку йому призначає Едв. Майєр, треба підвищити принаймні літ на п'ятдесять (бл. 3000). Це хронологія – для Лаґаша. Разом

[113] Лаґашський патесі Луґаль-шаґанґур був сучасником царя Меселіма Кішського, а Меселім Кішський вже фігура безперечно IV тисячоліття. Едв. Майєр (§ 382) датує Маґліма "бл. 3100", але напевне можна його одсунути років іще на сто назад, десь до 3200 р.

з тим, натурально, в Еламській хронології ми боротьбу гірняків еламських з Еаннатумом повинні будемо датувати як подію не III тисячоліття, а ніби ще IV-го, та й поки що починати хронологічно-приступную нам історію Елама допіру одтоді (коли ще не од Месіліма Кішського, бл. 3200 р.).

Правда, Ніппурський династичний список верховних володарів Нижнеріччя коже нам про еламську (Аванську) династію на престолі цілого Нижнеріччя ще в VIII тисячолітті, ніби бл. 7500 р. Ясно, що з такою легендарною хронологією нема чого рахуватися. Вона свідчить тільки, що книжники-клинописи III тисяч., котрі складали династичний Ніппурський реєстр, твердо вірували, що культурно-історичний зв'язок між Еламом та Нижнеріччям існував з як-найдавнішого часу, з покон віків; а для точної еламської хронології тая вказівка нічого не може дати.

VI.
НАРИС ЕЛАМСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Найстаріша сумерійська епоха теократів–февдалів. Чи не приборкував гірських еламців цар Месілім Кішський (бл. 3200). Тверда над Еламом рука намісників-"патесі" південно-сумерійського м. Лаґаша (Еаннатум, бл. 3000; Ентемена, бл. 2950). Торгові еламські зносини з лагашським патесі-демократом Урукаґіною (бл. 2950). З більшою комерційною вигодою увіходить Елам у склад розлогої держави завойовника Луґал-заґґісі Урукського (бл. 2872–2848).

Найстаріше історичне життя Елама, принаймні те, яке ми знаємо з клинописних пам'яток, йде не тільки рівночасно з життям Тигро-Ефратського сумерського Двуріччя IV тисячоліття перед н.е., ба й у тісному зв'язкові з ним[114]. Одним із культурних слідів (почасти й наочним доводом) цього тісного зв'язку являється той факт, що еламці найдавнішу свою систему письма явно позичили не од кого, як од сумерійців, тай то ще в архаїчній його формі ще не клинкуватій, а лінійно-фігурній[115].

Політичне ж об'єднання не виглядало таким тісним. Один сюзерен над цілою землею, правда, ніби й бував, і традиція (виявлена в III тисячолітті відомими реєстрами династій) казала, що такий верховний лад повівся ще з передпотопних часів, але в дійсності в основі своїй сумерійське Міжріччя IV тисячоліття та сусіднє лівобережне (де Елам) розбиті були на багацько дрібних, реальне самостійних, держав-міст з невеличкими своїми

---

[114] Передісторичне життя Двуріччя та Елама безперечно теж ішло попліч. Прим. не дуже давні (за часів світової війни) англійські та американські розкопи в надморському Еріду (тепер Абу-Шаграйм) виявили архаїчну керамику, дуже схожу з архаїчною керамикою, що виконано в Сузі. Див. про ті розкопи з Еріду – Journal of the American Oriental Society, т. 41 (1921), ст. 253 і д.

[115] Пам'ятки "протоеламського" письма" (правда, вже III тисячол. (видав о. Шейль в IV та X томах "Délégatoin en Perse".

територіяльними округами, з людністю може тисяч 20–30, коли не менше[116], і панували в тих міських державах в імени місцевого божества теократи-феодали "патесі", тобто васальні царі-первосвященики, точніше князі-первосвященики, оточені плеядою жерців, духівництва. Такими патесіятами були, приміром, південні сумерійські міста Еріду та Ур (обидва недалекі тоді од моря), Лагаш-Шірпурла (тепер Телло, теж колись не дуже далеко од моря), "книжний" Урук, у самій середині країни – Ніппур, вище на північ – Кіш та Аншак-Упі[117] і ин.; в містах Елама сиділи свої аналогічні "патесі", принаймні в м. Сузі (Шушані) із святилищем свого бога Шушинака.

Про взаємовідносини всіх тих міст у IV тисячолітті ми маємо звістки в поодкопуваних там і сям рясних клинописних написах їхніх володарів[118], далі – в пізніше складених написах на статуях, поставлених для їх пошани й для їх історії, в хроніках вавилонських часів, у династичних списках, скомпонованих у III тисячолітті, і т.и. З тих джерел ми довідуємося про їх боротьбу за свої тісні територіяльні межі або за зверхність. З джерел ми знаємо і про чвари поміж містами і про те, що з давніх давен найчастіше спромагалися здобувати собі політичну гегемонію над иншими містами, сюзеренну зверхність над усіма сумерійськими феодалами – "патесіями" (безперечно й над Сузою), не хто, як династи північно-сумерійського міста Кіша, але обидва з них таку геґемонію і володарі Урука, і Ура, і инші. Ніпурський династичний список веде таку ситуацію з легендарної давнини. Зараз після потопу, – навчає Ніппурський список, – запанувала І-ша Кішська династія, потім її політичну перевагу перехопили були на довгенько династи м. Урука (з епічним героєм Ґільґемешем) та м. Ура, а

[116] Урукаґіна Лаґашський, вже III тисячоліття (бл. 2880), про якого мова нижче, каже, що в його Лаґаші було люду "10 царів" = 36.000 душ. Рахували здавна сумерійці на дюжини, копи ("шуш", або 3600, що виходить шес [*не розб.*] ("пêр"), на "шари"; а "шар" або 3600, то виходить копа кіп. В грецькій транскрипції (як от у Бероса) ці терміни пишуться [σωσσῦ νῦρος, σάρος]; див. уривки з Бероса в Мюллерових Fragmento historicorum Graecorum, т. II (Пар. 1848), ст. 498–499.

[117] Більше відоме друге місто в пізній грецькій вимові "Опіс"; див. прим. у Ксенофонта "Анабасіс" II, 4, § 25, або в географії Страбона II, I, § 26; XI, 14, § 8; XVI, I, § 9. Що до назви "Акшак", то вона не твердо встановлена (читали й "Кошу" і інакше).

[118] Вони всі зібрані до купи в збірці F. Thureau Dangin: Les inscriptions de Sumer et d'Akkad (Пар. 1905); але відоміше – німецьке видання: Die Sumerischen und Akkadischen Königsinschriften, Лпц. 1907 (= I т. "Vorderasiatische Bibliothek"). Тюро-Данжен дає й транскрипцію і переклад і толкування (він справжній основоположник наукової сумерійської граматики). На ньому базуються автори загальних історій цього періода, як от L.W. King: A History of Sumer and Akkad. Лонд. 1910; 2-ге вид. 1916), або Ed. Meyer: Histoire de l'antiquité, т. III (Пар. 1926, з 3-го нім. видання), розділ: "Ires textes [*не розб.*]" ст. 151 і д.

після них запанувала на три з половиною століття династія еламського міста Авана[119], тільки ж потім Кіш, одсунувши еламців Авана, знов надовго (2-га династія) зміг панувати над усіма. Це виходить отак, мало бути в легендарних часах. Легенда – легендою, перевірити її тяжко. Що ж до епохи історичної, десь так із середини IV тисячоліття, то тоді справді двічі виринає на перше місце таки Кіш, та панує не поспіль, відступаючи на якийсь час своє перше місце чи Урукові чи Урові, чи Аншак-Опісові. Інакше сказати, попереду здобува сюзеренну владу, т.зв., 3-тя м. Кіша, або Утугова (бл. 3410–3168), потім після перерви, може двохстолітньої і заповненої сюзеренством инших міст, запанував наново (кажуть династичні реєстри) замість м. Акшак-Опіса той самий Кіш, його т.зв. 4-та династія (бл. 2978–2873), на чолі з трохи загадковою "шинкаркою "Кубау". І от роля Елама в оцю архаїчну, але вже історичну епоху IV тисячоліття, чи під сюзеренством котроїсь із двох династій Кішських, чи під сюзеренством якої проміжної (от. Акшак-Опіської, 3077–2979) зостається для нас частенько не надто виразною.

Домислюватися можна, що тісно-близька де Нижнеріччя рівнинна й культурна Сузіяна із столицею Сузою повинна була вже й у IV тисячолітті торгово й мирно використовувати своє вигідне посереднє становище між Тигро-Ефратським Нижнеріччям з одного боку та краями внутрішньої Азії і тимпаче Індії з другого боку. А войовничі гірняки еламські – ті навряд щоб будь-коли не мріяли або переставали мріяти про не менше для них вигідні забіги з своїх за-Тигрських гір на правий бік Тигра, на багаті культурні міста, хоч би рискували й здобувати там собі добру одсіч. Надто легко насувається думка, що енергійний цар Месілім Кішський (мабуть бл. 3200), який умів твердою рукою приборкувати феодальні чвари в Сумерському Нижнеріччі, напевне мусів ходити воюватися проти еламських гірняків, не дуже далеких своїх сусідів по тому боці Тигра. Тільки ж точних документальних даних у нас про щось таке нема нема[120], аж до кінця IV тисячоліття, коли представники 3-ої Кішської династії політично були занепали, на верховну владу мав тоді Опіс-Акшак. Саме отоді і в посеред инших сумерських васальних міст міцно висувався Лаґаш (Шірпурла), близький до Елама. І Опіс і Кіш лежали на півночі сумерської території, і були ближчі до Еламських гір, не до Сузи, а Лаґаш знаходився на сумерському півдні і був, можна сказати, близенький сусіда з Еламом, якраз негірським, а з рівнинним, сузіянським. Про лаґашські відносини до Елама часів Опіського сюзеренства ми судити

---

[119] Ми цілком прилучаємося, в толкуванні цієї вказівки про Аван, до концепції Бр. Майснера в його доповіді: "Die gegenwärtigen Hauptprobleme der assyriologischen Forschung" в Zeitsch. d. D.Morg. Ges., т. 76 (= 1922), ст. 87.

[120] Нема, принаймні, в тих епіграфічних джерелах про Месіліма Кішського, котрі опубліковано. Див. всезбірку Тюро-Данжена, ст. 25, 36, 160.

можемо вже не здогадно, а реально, бо здобуваємо тоді й зовсім точні документальні дані. І бачимо ми з них, що Лаґашеві доводилося мати діло не тільки з близькою до себе Сузіяною, бо треба було ходити походами далеко аж до гір. Одним з видатних лагашських володарів був патесі – Еаннатум (бл. 3000 р.), що свої бойові перемоги над усякими ворогами любив увічнювати на пам'яткових колонах-стелах, ще й з відповідними ілюстраціями. Велику аж світову славу (в орієнталістиці) здобула Еаннатумова "стела з яструбами", названая так через яструбів, чи може через яких инших хижих птахів, що (на барельєфі) шматують трупи Еаннатумових ворогів, побитих не зважаючи на їх міцну спілку проти Лаґаша. З Еаннатумового повідомлення ми пізнаємо, що передше, од цієї важкої війни (викликаної найбільше спіркою з сусіднім містом Уммою за порушені територіяльні межі), мусів він одбити наскік еламців; та він одігнав їх в повні жаху "гори Елама".[121] Коли "в гори", то, значить, не в Сузу: наскік на Лаґаш робили безперечно гірняки.

Тільки ж у якому невеличкому масштабі чинили вони тоді такі свої забіги, про це нам довідатися дає – таблетка з часів Еаннатумова небожа Ентемени (бл. 2950 р.)[122]: за його панування вдерлися були в Лаґаш 600 еламців і пограбували людність, та не встигли втікти, бо їх наздогнали лаґашські вояки з одним прикордонним жерцем на чолі, і забрали назад усеньке награбоване добро; про це жрець і сповістив володаря листовно. Цифра "600", занадто кругла, мабуть іще й прибільшена задля стилю[123], але коли вона й правдива, то свідчить тільки, що в тодішніх занадто малих, февдально-міських сумерійських державах усякі війни, сутички, перемоги одбувалися, можна сказати, в мініятюрному масштабі; і на тому тісному фоні якісь 600 чоловіка то вже була не аби яка сила[124].

Діялося це тоді, коли зверхниками в Нижнеріччі замість династів Опіса

---

[121] Рясні написи Еаннатума Лаґашського див. у Тюро-Данжена (нім. перекл.), ст. 10 і д. В гарному виданні: Restitution matérielle de la Stèle des Vautours par L. Heurey et Fr. Thureau-Dangin (1909) дано новий, виправлений переклад.

[122] Ентеменині тексти – Thureau-Dangin (1909), ст. 30 і д. Тут таки треба згадати Данженову статтю про еламський забіг – Revue d'Assyriologie, т. IV, (1906), ст. 139–142.

[123] "600" це один "нêр", або 1/6 "сар", а "сâр" ("шâр"), як знаємо, є "3600", або "копа кіп". Ми згадували, що сумерійці здавна рахували на дюжини на копи, на шістьсотки, ...йнера", на "шари".

[124] Та навіть Еаннатум, що поставив Яструбину колону на честь своєї блискучої перемоги над цілою лігою суперників, зміг назвати в характері дуже великої цифри лиш кругло 3600 людей (цебто І "сар" що загинули в тяжкому рішучому бою. Мабуть, на правду впало їх і менше, ніж ця підозрінно закруглена цифра. Всенька людність Лаґаша, літ півтораста пізніш, означається цифрою в десять сарів (36.000) як про це ми вже й згадували.

знову сталися володарі Кіша, тільки иншої, вже нераз згадуваної "шинкарчиної", або 4-ої династії (з 2978). Лаґашські патесі тоді ослабали та й ослабили. Звичайно, Елам цього не міг не відчувати, і хто зна, гірські еламці тоді може й не раз поновляли свої грабіжки. Особливо це могло чинитися після того, як на лаґашському троні засів, бл. 2880, ворог своїх занадто розпанілих патесі жерців, Урукаґіна Лаґашський, і розпочав у себе різку внутрішню боротьбу проти всесильної тоді класи духівництва, жреців-бюрократів, що своїми здирствами доводили до руїни ввесь народ – і ремісників, і хліборобів, і пастухів, і човникарів-рибалок[125]. У результаті тієї внутрішньої боротьби зовнішня політична сила Лаґаша-Шірпурли, або володаря Урукаґіни геть занепала. Ми знаємо, що Елам за Урукаґініних часів перебував з Лаґашем у торгових зносинах[126], значить, явно мав спільні економічні інтереси; але дивно було б, коли б нехай і не в сузіянців, а в сусідніх еламських гірняків не з'явилася знов охота не тільки одкинути всякі сюзеренні лаґашські претензії, ба й матеріяльне чимсь поживитися коло ослаблого сусіди отак як вони це зважувалися робити за Еаннатума та Ентемени.

Тільки ж, коли еламці й використали тодішню вигідну для них лаґашську ситуацію, то не надовго, бо замість ослабленого лаґашського володіння і "шинкарчиної" 4-ої кішської династії виступила в сумерійському Межріччі нова політична сила, міцніша за всі давніші, в особі енергійного Луґал-заґґісі Урукського (бл. 2872–2848). Він попереду був патесі в Уммі: а Умма – це сусідня з Лаґашем і дуже ворожа Лаґашеві держава[127], тая, що менше ніж півтораста тому літ коаліцію її побив Еаннатум Лаґашський (бл. 3000) і закрипив свою перемогу на прославленій Яструбиній колоні. Луґал-заґґісі, використовуючи внутрішню лаґашську колотнечу між володарем Урукаґіною та духівництвом, напав на Лагаш, занапастив Урукаґіну і геть пограбував і поруйнував його володіння (Лаґаш одтоді літ на сотню добре занепав). Потім переніс Луґал-заґґісі

---

[125] Написи Урукаґіни – у всезбірці Тюро-Данжена, ст т. 42 і д. Але високий соціяльний інтерес, викликаний у дослідників особою цього володаря-антеклерикали, стався причиною того, що його написи цитуються в загальних історіях сходу навіть дослівно. Див. прим. у Едв. Майєра: Histoire de l'antiquité, т. III (1926), ст. 172–173, або по російськи (великий текст) у лекціях Б. Тураєва: "Исторія древняго Востока", ч. I (Спб. 1913), ст. 82–83 (те саме в новому його виданні: "Классический Восток" I, Лнгр. 1924, ст. 152).

[126] Про торгові зносини Лагаша й Елама за Урукагіни свідчить нам одна з табле-ток колекції Н.П. Ліхачова, що її опрацював М.В. Нікольський.

[127] Колись замість "Умма" читали були "Ґішху". Це скидалося на теперішню назву: "Джоха". Та Фр. Грозний довів, що тра вимовляти "Умма". Див. Fr. Hrozny: Sumerisch-babylonisches – в страсбургській "Zeitschrift für Assyriologie", т. XX (1907) ст. 421–430.

своє воювання на всеньку тую територію Нижнеріччя, де були сумерійські міста, тай спромігся їх войовничо всі об'єднати (про семітські міста в Нижнеріччі він не згадує в написах). Він зробив столицею своєї держави місто Урук, яке в минулій історії вже двічі бувало столицею Нижнеріччя, тай, згуртувавши військо, "густе, мов трава", не обмеживсь на пануванні над Тигро-Ефратським Сумером, а розкинув свою монархію далеко на захід і на схід од великих сумерійських рік. У довгому подячному написові, вирізаному на кам'яному посуді, що Луґал- заґґісі пожертував храмові бога Енліля в Ніппурі і, він каже, що бог Енліль промостив йому шлях од Ефрата до моря Верхнього (Середземного) і од Тигра до моря Нижнього (Перської затоки Індійського океана).[128] Ясно, що Елам із своєю столицею Сузою не зміг утікти з-під сюзеренства цієї великої не тісно-сумерійської, а вже широко світової держави, з межами од моря до моря, нехай і як недовговічно панував над нею її засновник Луґал-заґґісі. З матеріяльно-купецького погляду Суза безперечно могла лиш виграти од того, що війшла в склад держави з такою розлогою територією, яка забезпечувала далекосяглі торгові шляхи аж до середземних портів, до берегів Сирії, до сумежних берегів Малої Азії. Вигідно було, річ ясна, торгувати з багатим, культурним Єгиптом, що своїми володіннями розкидавсь аж до південної Сирії, та безперечно величезні торгові вигоди давала комерція й варварською Малою Азією, повною нерозпочатих природних засобів. Про ті невичерпні багацтва дуже жваво й мальовниче оповідала, незабаром, прислана в Нижнеріччя депутація до найближчого Луґал-заґґісієвого наступника од купецької колонії (не еламців, правда, а семітів ассирійського типу), що нагадувала про своє існування серед варварів та й заохочувала того наступника йти завоюваннями ще далі в глиб південної Малої Азії[129].

---

[128] Великий напис цього царя Луґал-заґґісі Урукського (бл. 2872–2848) знайдено в Ніппурі, коли там робила свої пам'ятні розкопи американська експедиція (з Гільпрехтом на чолі); опубліковано його з перестарілим тепер, але ще й досі цікавим коментарем, у I томі Babylonian expedition of Pennsylvania (1893). Та звичайно, легше користуватися виданням у всезбірці Thureau-Dangin: Die Sumerischen und Akkadischen Königsinschriften (Лпц. 1907), ст. 152 і д.

[129] Клинописні тексти про цю торгову депутацію (після публікації О. Шрёдера 1914 і д.) видав з коментарями Е. Вайднер у розвідці "Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien" (в VI вип. серії "Boghazkoї Studien", 1922). Правда, Вайднер невдало вичитав у клинописному тексті каппадокійське місто Ґалашу, "wo teils ga-ap-su, teils (i) k-la-šu zu lesen ist, also keine Stadt Galasch vorkommt", (вказівка A. Ungnad'a в"Zeitschrift d. D. Morg. Gesel.") т. 82, 1928, ст. 146). Але суть клинописних комерційних думок про вигідний торг з багатющою Малою Азією і про потребу для Нижнеріччя взяти той торг у свої руки не міняється через те, що в відповідному написанні "keine Stadt Galasch vorkommt".

Самі такі сусіди Елама в IV тисячолітті аккадійці (по пізнішому вавилоняни) в північнім Нижнеріччі; луубійці й, оддалік, ґурійці по-за Нижнеріччям, з півночі. В III тисячолітті величезна імперія семіта-володаря Саргона I Аккадського (2847–2792), од Елама до о-ва Кипра; присяга еламських князів на вірність Нарамсінові, бл. 2767–2714, "панові всіх чотирьох сторін світа". Сильна семітизація еламського краю.

На царі Луґал-заґґісі Урукському прикінчується архаїчно-сумерійський період краєвого політичного життя, період дрібненьких держав-міст з перевагою якоїсь однієї, в межах лиш сумерійського Двуріччя та тісно-сусідніх місцевостей (Елам є в тім гурті). Після I-шої четвертини III тисячоліття нормою політичного життя стає отака широка світова монархія од моря до моря, яку заснував Луґал-заґґісі, або ще ширша. Тільки ж уже не сумерійському Урукові Луґал-заґґісієвій столиці довелося в III тисячолітті далі вести перед. Гору взяли замість сумерійців місцеві семіти-аккадійці, що іще й попереднього IV тисячоліття (тоді ще аккадійцями не звучися) сиділи були в північній частині Нижнеріччя, близько коло одноплемінних з ними ассирійців, і говорили мовою, яку ми тепер звемо "вавилоно-ассирійською".

Осередок свій вони мали, здавна напевне, тобто ще й у IV тисячолітті в місті Сіппарі коло р. Ефрата, там де до Ефрата близенько підходить своїм лоном р. Тигр; місто Аккад (Агада), що в III тисячолітті ми його побачимо в характері столиці для тих семітів, засновано було тоді не де, як саме поруч давнього м. Сіппара наче його друга половина. При кожній нагоді пнулися ті семіти до сусіднього сумерійського м. Кіша, а коли Кіш (4-та династія бл. 2978–2973) тратив свою сюзеренну силу в Нижнеріччі, семіти спромогалися навіть засісти в нім, як господарі. Трохи нижче над Ефратом, ніж Сіппар, лежало місто Вавилон, теж напевне здавна семітське; але воно в IV тисячолітті а ні чим не давало себе знати, в першу згадку за Вавилон ми документально знаходили в оповіданні допіро про подію бл. 2847 р. – про заснування м. Аккада[130]. Культуру семіти-аккадійці (батьки майбутніх вавилонян засвоїли собі сумерійську, релігію свою пристосували до сумерійської, мову сумерійську мусіли шанувати як священно-культурну; але безперечно, що й сусідніх з ними сумерійців вони

[130] Цю згадку ми маємо в збірці передзнаменувань, сприятливих або не сприятливих для того чи иншого діла (для приклада наводиться в таких випадках історична довідка), і в пізній вавилонській хроніці, яка черпала з того самого джерела, що й збірка передзнаменувань (найпередше знайдена в бібліотечній копії ассирійського царя Ашшурбаніпала VII в.; її звуть на латинський лад "Omna". Див. видання в "Keilinschriftliche Bibliothek", т. III (Берл. 1892. "Historische Texte altbabylonischen" (та L.W. King: Choronicles concerning early Babylonian kings" (Лонд. 1907).

з свого боку здавна повинні були ще й у IV тисячолітті семітизувати, маючи з ними постійні зносини, вступаючи в шлюб з ними і т.и.[131] Хто знає, чи не...*

[131] Вінклер державсь думки, що в IV тисячолітті зовсім уже не було на світі сумерійців, як живої народности, що вони були геть уже посемітизовані, і тільки в письменстві сумерійська мова держалася як священно-традиційна. Я, в "Семитскихъ языкахъ и народахъ" (частина II, Москва, 1910, ст. 222–224) був цілком прилучавсь до Вінклерового погляду, в супереч загально прийнятого поглядам Едв. Майєра. Тепер, за чверть віка після того, уже не бачу змоги обстоювати той давній погляд; сумерійська мова безперечно була жива не тільки в IV-ім, ба ще й у III тисячолітті, принаймні в Південній частині Нижнеріччя. Але що семітизування сумерійської народности доволі швидким темпом одбувалося в північному Нижнеріччі ще й у IV тисячолітті, про це, гадаю й тепер, не може бути сумнівів.

* *На цьому рукопис закінчується* – прим. упорядників.

А. Ю. Кримський

ПАРТІЯ ТА АРШАКІДИ, ЗВІДКИ ЇХНЯ ДЕРЖАВА ВЗЯЛАСЯ

ПАРТІЯ ТА АРШАКИДИ, ЗВІДКИ ЇХНЯ ДЕРЖАВА ВЗЯЛАСЯ.

(250 до Р.Х. – 224 по Р.Х.)

Року 323 помер Олександр Македонський. Величезна, яку він створив, греко-азійсько-єгипетська монархія, що її столицею було м. Вавилон, негайно розпалася, і його наступники ("діадохи" διάδοχοι) провадили більше як двадцять років ненастанні усобиці між собою[1]; з посеред їхнього гурту Селевк Нікатор як захопив восени 312 р. під свою владу Вавилонію, зробив той 312 рік ерою, так зветься, селевкидського літочислення. Року 301 після бою суперників-діадохів (при Іпсі[2]) колишня Олександрова держава розподілилася поміж чотирма володарями: Кассандром (Македонія і Греччина), Лісімахом (Тракія і Мала Азія), Птоломеєм (Єгипет) та Селевком. Селевкові і Нікаторові припала Сирія, Вавилонія, Вірменщина та Іран геть аж до пограниччів Індії. Інакше сказати: Селевкова імперія, хоч вона коротко звалася "Сирія", обійняла (без Малоазійського півострова, де теж частина була таки Селевкова) всі землі Передньої Азії – од Середземного моря й Сирії аж до Індії, та од Каспійського моря й р. Сир Дар'ї (Яксарта) – до Перської затоки й Індійського океану, – всі країни багаті й цвітучі. Так само, як Олександр Македонський, вважав Селевк за потрібне закладати грецькі міста в Азії і позасновував їх не менше, як 75 (в тім числі поза Аму-Дар'єю); безмаль десятеро з них здобули ім'я «Селевкія», більше ніж півтора десятка стали зватися «Антіохія» (бо це було ймення Селевкового батька).

Іран таким способом увійшов у склад сирійсько-вавилонського Селевкидського царства та й, – через намісників, звичайно, – перебував під управою сирійських володарів-греків "селевкидів", що резидували вони в такому далекому од Ірана пункті, як Антіохія над Середземним морем, а їхню увагу раз-у-раз одтягали од Ірану ненастанні військові зачіпки з іншими, сусідніми, наступниками Олександра Македонського – ішла боротьба з тими, котрі закріпилися в Малій Азії (а селевкиди розгорнули свої володіння аж до Смирни), ішла боротьба й з тими, котрі закріпилися в Єгипті, тобто з Птоломеями. Іран ще й зараз-таки після Олександрової смерти виявив певне намагання до самостійности: в Медії тубілець "атропат"[3] (що Олександр Македонський сказав йому 328 р. бути в Медії за

---

[1] Подробиці про розподіл імперії Олександра Македонського див. прим. на початку XVIII книги Діодора Сицилійського.

[2] Іпс – в малоазійській області Фригії.

[3] "атропата" було Аршак? (таке, яке ми незабаром побачимо і в иншій іранській країні).

сатрапа)[4] заснував тоді ж таки у своїй країні осібну державу, що прозвалася по-грецьки Атропатена (по-пізнішому та теперішньому "Азербейджан», у вірмен Атрпатакан).[5] А за третього селевкидського володаря[6], в півстоліття після бою при Іпсі заснувалася на сході од Атропатени, в теперішньому Хорасані, дежава П а р т я н с ь к а (бл. р. 250), що виникла вона одночасно або й у зв'язку з тим, як виникло ще одно самостійне володіння – Греко-бактрійське, що заснувалося на крайньому північному сході Ірана, в горішній системі р. Оксуса (Аму-Дар'ї) попід Індією, в т. зв. теперішньому Афганському Туркестані із старовинним головним містом Бактрою (по теперішньому "Бальх"[7]). Справа сталася ось як. Війна Селевкида Антіоха II Теоса (261–247) проти єгипетського державця Птолемея Філадельфа затяглася надовго та вичерпала державну снагу, і оце використала далека Бактрія. Тую Бактрію з часів Олександра Македонського греки добре таки поколонізували, і керував нею доти грек-намісник, залежний од селевкидів. Тепер оцей бактрійський намісник[8], користаючи з нагоди, проголосив свою непідлеглість (250) царству селевкідів, і Бактрія укупі з Согдіяною, тобто землею по той бік Аму-Дар'ї (де тепер Ташкент і Бухара) та з Маргіяною (=тепер Мерв) надовго склали собою в далекому глибу Азії поблизу Індії відокремлене самостійне грецьке царство.[9] Звісно, сусідні кочовики-гра-

---

[4] Арріян: "Похід Олександра" IV, 18, §3; VII, 4, §§I–5. Всі звістки класичних письменників за Атропата зібрано в невіличкій статті Т. Нельдеке: «Atropatene" В Zeitschr. d. d. Morg. Ges. т.34 (1880), ст. 692–697.

[5] Що назву для края «Атропатена» або "Атропатова Медія" дано через ім'я її володаря, про це категорично свідчить Страбон: ἡ Ἀτροπάτιος Μηδία τοῦ νομα ἔσχεν ἀπο τοῦ ἡγεμόνος Ἀτροπάτου (XI, 13, §1).

[6] Три перші Селевкидські володарі – то сам Селевк I Нікатор (312–280), його син Антіох I "Сотер" (280–26I, себто "ратівник", бо розбив малоазійських галлів), та Антіох II «Теос» (261–247, себто «Бог», з бундючним титлом, яке повинно було заявляти, що Антіоха II перемогти ніхто не може).

[7] "Бальха" чи "Бельх" – то цілком фонетична новоперська зміна стародавнього ім'я "Бахтрі" (так у Дарієвому написі).

[8] Той бактрійський державець звавсь Діодот βασιλεὺς Διόδοτος так на його монетах; Страбон XI, 9, §3); у Юстина (XLI,4) він іменується Теодот: eodem tempore etiam Theodotus, mille (!) urbium Bactrianarum praefectus defecit. Про греко-бактрійське царство, що, продержалося півтораста років, є чимала література (між иншим монографія Sallet, Берл. 1879); по російськи не так давно дав статейку В. Бартольд: "Греко-бактрійское государство" в "Известіяхъ Акад. Наукъ", 1916 (ст. 823–828); робота невеличка, але для довідок не зайва.

[9] Тому, що цар сусіднього невеликого північно-індійського царства Маурйа, який звавсь Ашôка (або, як тоді вже вимовляли, «Асока»), перейшов (бл. 263 р. до Р.Х.) в буддійство і виявив великі пропагаторські нахили, то буддійство за нього ж таки, за Ашоки, почало розповсюднюватися поза межами його держави

біжники які залюднювали собою теперішній Хорасан, неприхильно поставилися до того, що побіля їх виникло оце культурне й неслабке царство: адже його правителі-греки могли приборкувати їхні, з Хоросану, хижацькі наскоки краще, ніж далекий сирійсько-вавилонський уряд; – і оті перські кочовики (партяни, як вони себе звали) теж одкинулися од селевкидів і заклали осібну державу Партію.

"Партія" = Персія. Хоч партянський Хорасан лежить на півночі од Персиди (Пâрса, Фâрса), батьківщини старо-парських царів ахеменідів, але ж, як хорасанська людність була теж іранська, то обидві ті країни могли звати себе однаково, одна – Pârsa, друга (з суффіксом υα) – Παρθαυα, – два ймення, що поруч виступають найперше в клинописному написі Дарія Гистаспа, зазначаючи собою дві відповідні країни. Є, правда, й інші етимологічні толкування для ймення "Партія". Тільки ж, на нашу думку, найнатуральніше буде саме-іменно поясняти справу так, що ймення "Партія" й "Персія" – це попросту дві діялектичні різнозміни одного й того самого ймення, себто, що перша назва (власт. Παρθαυα) відповідає вимові північно-іранській, а друга (власт. "Пâрса") – вимові південній, яку віддаючи, греки, натурально, перекрутили на свій лад, та ще й по своєму з'етимологізували її і пристосували до грецького дієслова Πέρθω. Можна підозрівати, що несвідомо це вгадував і класичний світ, коли казав, що ім'я "Персида" замінилося ім'ям "Партія". (У Плінія Hist. Nat. VI, 25, §111: Persis – in Parthorum jam pridem translata nomen). Свідоміше про це догадувалися старі орієнталісти. От в енциклопедичній ельзевірній "Persia" (Ляйден, 1633, ст. 10), яку видав голандець Лат (Leet), читаємо, що робити з Персії і Партії дві окремі держави – це те саме, «ac si quis ex Θεσσαλία et Θετταλία diversas vellet facere regiones, quae non nist pronuntiatione differuntur"[10]. Тепер, з успіхами наукової лінгвістики, можна й лінгвістично зближати Pârsa й Παρθαυα. Вважати таке зближення за остаточно встановлене й непохитне я, певна річ, не хочу; зауважу, одначе, що за "Παρθα = Пâрса" стояв і відомий лінгвіст акад. Хв. Євг. Корш. Про це він ніколи ніде не писав, але усно заявив мені про свою цілковиту згоду зо мною, і це я печатно зазначив у своїй "Исторіи Сасанидовъ" (М. 1905, ст. 205).

в сусідньому Ірані, в тім числі по близькому Греко-бактрійському царстві. Таким чином поруч перської основи та антично-гелленського впливу в Бактрії почав виявлятися і вплив індійсько-буддійський. То була справа тим легша, що з свого боку греко-бактрійські володарі пнулися здобувати сумежні краї північної Індії та прилучати їх до своїх володінь, – це не раз їм і щастило зробити.

[10] Не такі вчені люди, як Лат, попросту зливали тоді назви "Партія" й "Персія" в єдиний синонім і навіть сефевідську Персію XVI–XVII в. любісінько титулували "Партія". Так, приміром, робив подорожній по Персії Тейхейро (1587–1605): див, його "Подорож" у новому Гаклюйтівському виданні (Лондон 1902), ст. 202 та ст. 240.

Засновник Партянської держави, на ймення Аршак[11], попереду – є така звістка – був кочував у Бактрії. Але як там сталася державна зміна 250 р., то він із своїм плем'ям одкочував із Бактрії до Партії чи до Хорасану і підігнав хорасанську людність одкинутися од грецької селевкидської влади й явитися самостійними людьми, народом, що живе як сам хоче. Подоробиці оповідаються не однакові;[12] важно лиш знати, що Аршак стався родоначальником царівської династії, яка взяла в свої руки владу над одзволеним Хорасаном або, як він тоді звавсь, над Партією. Рід свій аршакидська династія вела од ахаменідів та царя Кира, або навіть од мітичних чи напівмітичних староіранських царів.[13] Закріпившись в Партії, аршакидська династія спромоглася зробити цю закуткову країну центром державно-національного життя для Ірана, потроху-потроху об'єднати цілий Іран і виставити його, як гідного суперника, проти іншої держави, що теж потроху-потроху зростала в могутності, – держави римської.

Римські історики вважали цей державний розвиток партянської народности за дивовижну річ, мало не за чудо, неприродне для тих незначних, нікому невідомих кочовиків, якими доти були партяни. Історик Трог Помпей бл. Р.Х.[14] починає своє оповідання про партян (кн. 4І, розд. І) такими словами: «Партяни, що тепер наче поділили увесь світ поміж собою та римлянами, були за часів асирійських та медійських найневідоміші із народів на сході. Коли влада над сходом перейшла од медів до персів, партяни припали переможцям на здобич, як народ без усякого ймення. Потім, як над Сходом запанували македоняни, партяни поробилися рабами у македонян. От чому кожен повинен дивуватися, як це партяни дійшли своєю хоробрістю до такого щастя, що панують над тими народами, під якими вони колись перебували наче рабський люд.» Трохи пізніший од Помпея Трога латинський автор історії Олександра Македонського Квінт Курцій І в. н.е. писав про Олександрів прихід до области партян так (VI, 2): "Звідтіля прибули до области партян, народности, що тоді була геть невідома, а тепер – голова над усіма", "tunc ignobilem gentem, nunc caput omnium".

---

[11] По грецьки Αρσάκης, по латині Arsaces. Дехто читає це ім'я на німецький лад: "Арзак".

[12] Є два варіянти, див. у Страбона І в. (XI, 9, § 2–3). З одним переказом, що Аршак був бактрієць зроду, сам Страбон зазначає ніби свою якусь незгоду. З найширшими подробицями ми читаємо инший варіянт у Зосима V в. (І, 18), що дав коротку римську історію од Августових часів, але мусів дещо й давніще згадати.

[13] Див. у арабського всезбірного історика Табарія, Ляйд. вид. 1, 708 id., де серед инших генеалогій для аршакидів подано й таку, що їхніми прабатьками були цар Гоштасп (Гистасп) та його син Исфендіяр.

[14] Трог Помпей, як іще бачитимем, дійшов до нас у переробленій "епітомі" Юстина II в. н.е.

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
Нерясність джерел

Для історії кожної иншої великої держави ми звичайно знаходимо найдокладніші й найширші джерела в тубільних, спеціяльних літописах. Для історії Партії ми таких джерел не знайдемо. А греко-римські звістки, хоч які вони цінні, в багатьох точках бувають зовсім недостатні. Характеристично, що европейська наука до минулого століття не знала навіть багатьох іменнів і простісінької хронологічної послідовности царів партянських, політичних представників тієї великої світової держави. Літ тому буде яких сто, або лиш трохи понад сто, англієць-орієнталіст сер Джон Мальком, складаючи для своєї «Історії Персії» розділ про аршакидський період, писав: «Од смерти Олександра Македонського до запанування Ардешіра Сасаніда проминуло п'ять віків, і ці півтисячі років взагалі являють собою незаповнену для нас лакуну з історії Сходу".[15] Розуміється, буквально цих слів не можна брати,[16] і все ж вони типові для історика Ірану.

НУМІЗМАТИКА ТА ПРИКЛАД ТОГО, ЯКИМ ВАЖЛИВИМ ІСТОРИЧНИМ ДЖЕРЕЛОМ МОЖУТЬ БУТИ МОНЕТИ*

Єдине писане джерело, яке нам покинули для своєї історії партяни-аршакиди, це м о н е т и. І треба признати, що н у м і з м а т и к а сталася для історії Партії в декотрих точках навіть за найважливіше джерело. От, відтворити чи то послідовний ланцюг партянських володарів, чи то навіть точну або хоч приблизну їхню хронологію пощастило европейській науці саме-іменно вивчаючи монети царів партянських, їхніх васалів – розуміється, потім; почасти й їхніх сусідів. Партянські монети попереду недатовані, але починаючи з 37 р. перед Р.Х., тобто незадовго перед тим, як римська республіка обернулася в імперію, уже мають вони на собі зазначений рік і одтоді виходять дуже корисні найпередше, звичайно, для хронології. А вже ж для останніх часів панування аршакидської династії, скупо освітлених звістками класичних істориків, партянські монети з їх написами, датами і образками являються навіть найголовнішим твердим історичним джерелом, іноді й єдиним, до того ж раз-у-раз різнобірним.

Адже окрім відомостей характеру династичного та хронологічного, через студіювання монет вливається значне світло, найперше, на

---

[15] Sir John Malcom: Histoire de la Perse, т.I, ст. 126. (Ми раз-у-раз цитуємо французький переклад, бо він технічно зручніший).

[16] Мальком на оці має головним чином брак звісток у авторів с х і д н і х; грецькі та римські повідомлення знав і Мальком.

* Див.: Карлів Є. Історія Парфянського царства у пам'ятниках нумізматики. Династія Аршакідів // Нумізматика і фалеристика. – 2008. – №1. – С. 8–15.

внутрішні політичні відносини аршакидського царства. От, наприклад, нумізматикою можна встановити як узагалі значну самостійність окремих областей під управою васальних «мегістанів», так і дещо спеціяльнішеє про область Фарс, батьківщину давнішої іранської династії Ахеменідів (Кира, Камбиза, Дарія Гистаспа) і батьківщину майбутньої славнозвісної династії Сасанідів, які потім Аршакидів скинули. Виясняється, ця область жила своїм відокремленим життям, залишалася огнищем старо-іранської Зороастрової релігії і мало брала участи в загальному державному житті Партії. Все це видко і з написів і з образків.

Далі з культурного погляду – партянські монети теж надзвичайно важливе історичне джерело.

Датовано їх роками й місяцями не якої іншої ери тільки селевкидської[17]. Зпоміж партянських монет, драхми (найбільш вживані гроші) вибивалися простісінько за зразком драхм селевкидських і при тім засновник династії, перший Аршак (царем він іще не був) подавався в такім образі, що сам він сидить на омфалі і в руках тримає лук;[18] з часів, одначе, шостого аршакида Мітридата I (174–136), що під його владою об'єднався всенький Іран, замість омфали з'являється царський трон. Тетрадрахми (вони менше вживані) – ці різнобірніші, і тому дають культурних вказівок ще більше; між іншим, на них зображалася грецька Тиха (Τύχη = Доля), з рогом рясного багацтва, а коло неї сидить монарх; зображалася й Ніка (Νίκη = Перемога), зображався кінь або голова коня, тієї аж надто важливої тварини в партянському житті, і т. ін.

Великий, науки повний, історично-культурний інтерес являють собою образки ніби портрети кожного окремого царя.

---

[17] Див. вище ст. I. Селевкидська ера – 312 р. перед Р.Х.

[18] Ὀμφαλός по-грецьки значить «пуп», але зосібна у стародавніх греків так звався священний камінь, що переховувався в Дельфах у святилищі бога Аполона (див. докладно у Страбона IX, 3, § 6), Повідали, що камінь той звалився з неба (тобто був метеорит) і означав він собою пуп землі, осередкову точку землі (міт, як про це довідалися, подано у Піндара); а землю уявляли собі, як плискуватий щит (Од греків тому «пупові» вірили й римляни, – див., наприклад, про «пуп світа» у Варрона: De lingua Latina, VI). Переховуючися у дельфійському Аполоновому святилищі, «пуп землі» і сам уважався за божественний, за святощі; його оповивали стрічками-пов'язками, зливали на нього єлей; оздоблений він був двома образами з його мітичної історії (Страбон IX, 3,§ 6). Бога Аполлона часто малювали, що він сидить на омфалі; такий самий образ надавали і його синові Асклепієві (Ескулапові), а пізніш – і особам царської гідности. – Як відомо, євреї, християни і мусульмани перенесли місце для "пупа землі" в Єрусалим, бачиться на підставі псалмопівцевих слів: "Богъ... содела спасеніе посредъ земли"; при тім у християн незграбно зроблений камінний, спірально-розмальований пуп землі міститься в Єрусалимській церкві Воскресенія, ненадто далеко од "Гроба Господнього".

Засновник царства, перший цар Теридат I (248–214) малюється на монетах у національному вояцько-кочовому вбранні, в типовому лускатому панцері, що, входячи в склад партянської зброї, геть зовсім напинав собою і верховика, і його коня.[19] Поверх панциря напнуто на Теридатові I короткий плащ; руки та ноги залишаються вільні, і взуття на ногах скріплено рімінцями. Голова в Теридата I має на собі гостроверхий ніби конусовий шолом, що з нього спадають клапани для захисту вух та шиї: це той шолом, що про його сказав російський поет, начебто перекладаючи Анакреона: "узнаемъ парфянъ кичливыхъ, по высокимъ клобукам".[20] Але літ за сто після першого царя Аршака об'єдинитель Ірана Мітридат I (174–136) виступає на монетному образку в убранні перського «царя над царями»; цей цивілізований одяг залишається і на його дальших наступниках; при тім, одначе, на Мітридаті II Великому (124–87) знов з'являється кочовниче вояцьке вбрання, яке ми бачили на засновнику партянського царства.

Навіть самісінькі ймення партянських царів на монетах містять у собі, по суті, певну історичну інтересність, а епітети тим паче:

Ім'я династичного засновника "Аршак" (Ἀρσάκης) засвоював собі опісля, як видко з монет, кожен його наступник, на знак священної пошани для свого прабатька,[21] і до часів Орода I (56–37, того, що заподіяв загибель Крассові і завоював був Сирію) кожен цар партянський зветься на монетах тільки без свого справжнього ймення,[22] з додатком повсюдних

---

[19] З чого зроблені були оті панцерні луски, це важко вгадати з монетного образка: тут уже треба пояснення з писаного джерела. Амміян Марцеллін IV в. по Р.Х. каже про панцері у сарматів, теж лускаті, що їхні луски робилися ex cornibus rasis, тобто з нарізаних і вигладжених клаптів рога; тая луска нашпилювалася або нашивалася на полотняний одяг наче якесь рогове пташаче пір'я. Див. «Історію» Амміяна Марцелліна кн. XVII, розд. I2, § 2; рос. пер, Ю. Кулаковського, вип. I (Київ, 1906), ст. 191.

[20] Це так переспівує Анакреонта Пушкін. По-грецьки ж ми маємо от що:

Ἐν ἰσχίοις μὲν ἵππα
Καὶ Παρθίους τις ἄνδρας
Πυρὸς χάραγμ' ἔχουσιν
Ἐγνώρισεν τιάραις

Ця поезійка зветься "Анакреонтовою"; тільки ж видима річ, що приписано її Анакреонтові геть пізніш: поминаючи технічну структуру самого вірша, – не можна ж гадати, буцім Анакреонт, що жив у VI ст. перед Р.Х., знав партян. Іменням Анакреонтовим названо багацько поезій олександрійського та греко-римського періоду, навіть візантійського.

[21] Про цю титулову звичку пор. і у істориків Юстин XL, I, 5; Страбон XV, I, § 36.

[22] Обличчя, одначе, у кожного з тих «арсаків» виразно не таке, як у іншого, і одрізнити кожного легко можна за його монетним портретом, або як кажуть нумізматологи, за "іконографією".

і звичайних на ті часи грецьких епітетів: Ἐυεργέτης, Νικήφορος, Θεοπάτωρ, Ἐπιφανής, Θεός, Δίκαιος, то що; надто ж часто трапляється прозвання Φιλέλλην (=греколюб), яке однаково свідчить і про силу геллінізму в Азії після Олександра Македонського та діядохів, і про політичну увагу партянських царів до грецьких міст у Месопотамії та Сирії. Починаючи ж з наймогутнішого царя партян Орода I (того, що, казали ми, переміг Красса і був паном для Сирії), надто ж з часу панування римського кандидата Зенона I (8–11), поруч традиційних епітетів заявляються на монетах і власні ймення царів; через те вони стають ще певнішим історичним джерелом, – тим паче, що з того часу на них (як ми вже сказали були) бувають зазначені ще й цифрові дати.

Такі царські прозвання на монетах, як вищезгадані, Εὐργέτης, Δίκαιος, Θεοπάτωρ являють собою, як ми зазначили, інтерес головним чином загально культурній, бо свідчать про гелленістичний вплив, або являють інтерес загально-династичний.[23] Але є декотрі монетні епітети, дарма що коротесенькі, які свідчать про дуже характеристичні й важливі особисто-спеціяльні факти і освітлюють то, що в писаннях дієписів могло б викликати сумнів. От, з приміром: дійшла до нас греко-римська звістка, (Діона Кассія II–III в.) про те що партянський цар Ород I та його медійський співправитель Мітридат III вступили на престіл (бл. 57 р. перед Р.Х.) вбивши свого батька Фрагата III. Діонова звістка (XXXIX, 56) розбігається із звістками інших греко-римських істориків, і через те могла б викликати в нас сумнів; – і от евфемістичний епітет Φιλοπάτωρ (= "батьколюб"), яким титулують себе на монетах і цар Ород I, і його медійський співправитель Мітридат III, дуже вимовно вказують, що Діон подав інформацію правдиву; до речі завважити: що Мітридат III був, так само, як Ород I, теж сином Фрагата III (так його зве Діон), це теж видко із іще одного прозвання, яке фігурує на його монетах Ἀρσάκης Θεοπάτωρ, себто син Фрагата III Теоса.[24]

Або, от, інший аналогічний приклад на те, яку рішучу історичну вагу може мати коротенький епітет на монеті, – приклад стосується до того самого славного царя Орода I. З пізненької римської звістки[25] виходить,

---

[23] Нащадок додавав до свого особистого титла ще й той епітет, який належав його прабатькові; або (як це зробив могутній Ород I) славний нащадок сполучав гуртом у своєму титулі епітети всіх видатних своїх попередників. Династично-гегеалогічний характер може міститися і в такому епітеті, як Θεοπάτωρ (= або "Богоотчий", або "од батька-Теоса"); про це див. у дальшій виносці.

[24] Ἀρσάκης Θεοπάτωρ могло б, звісно, значити попросту «Аршакид Богоотчий» (пор. Момсен: «Римская исторія» т. V, рос. пер. М. 1885, ст. 334); алеж воно значить так само: "Аршакид, що має батька Теоса"; а Теосом звавзя саме іменно Фрагат III, про це виразно каже історик Флегонт Тралльський II в. (уривок 12 в Мюллеровій збірці: Fragmenta historicorum Graecorum, т. III, Пар. 1849, ст. 606).

[25] Пор. у Амміяна Марцелліна (IV в. по Р.Х.) кн. XXIII, роз. 6, § 23 (рос. пер.

що не хто, як Ород I,[26] переніс військову резиденцію партянських царів із столиці північно-східнього Ірану (з м. Гекатомпіла) поза пограниччя іранського плоскогір'я, в арамейську область р. Тигра, в наново забудоване передрічне передмістя Селевкії – пригород Ктесіфонт ("село Ктесіфонт", зве його Страбон XVI, 1, § 14), і таким способом заснував Ород (за синовою допомогою) ще одну столицю; трапляючися у пізненького римського письменника (адже IV в.), ця звістка могла б викликати у нас сумніви.[27] Отже ж епітет κτίστης ("засновник"), який надано Ородові I на одній з його монет,[28] дозволяє нам повірити римській звістці, що Ктесіфонт обернувся в партянську столицю саме за Орода I.

Можна було б обмежитися на поданому у нас огляді декількох монет самісінького Орода I,[29] – бо й Ородова нумізматологія сама-одна показує, яким чудовим і змістовним історичним джерелом можуть бути монети, ці маленькі, короткомовні пам'яточки: в кожному слові, в кожному епітеті, в кожній даті – в усьому можна знайти, як найцінніші історичні відомості.

Ба навіть мова монетних написів править за надто важливу історичну вказівку.

Відколи почалося партянське царство, за перших трьох століттів, всі написи на монетах (те, що в нумізматичній термінології зветься «легенда», або "читання") робилися у партян мовою грецькою, згідно з загальним духом епохи т. зв. г е л л і н і з м у.[30] Од гелленістичного впливу не втік

Ю. Кулаковського, т. П, 1906, ст. 180). В цім розділі Амміян перериває своє оповідання про похід імператора Юліана на Персію, щоб подати всякі інформації про Персії, географію та її попередню історію (партянську).

[26] або, як каже Амм. Марцелій, Пакор; а Пакор – то Ородів син, що допомагав батькові керувати державою.

[27] Страбон (XVI, 1, § 14), бл. 20 р. по Р.Х., не називає ймення того партянського царя, що зробив собі столицю в Ктесіфонті.

[28] Percy Gardner: The Parthian coinage (Лонд. 1877), ст. 39.

[29] Пор., приміром, ще ті Ородові монети, на яких його син Пакор являється царським співправителем (див. там таки у Персі Гарднера, ст. 41); такі монети свідчать, що повстання на користь царевича Пакора проти царя Орода I, яке зорганізував був месопотамський сатрап (див. Діон Кассій XL, 30), дійшло до щасливого краю тим, що батько не посварився з Пакором, а призначив Пакора допомагати йому в державному керуванні.

[30] Термін "геллінізм" запроваджено в науку од Дройзена, що його Geschichte des Hellenismus вперше з'явилася в 30-х роках XIX в. й опісля перероблялася є рос. переклад – з фран. редакції Буше Леклерка, 1883–1885). Під геллінізмом Дройзен розуміє той період, що настав од часів Олександра Македонського і виявив себе "в розповсюдненні грецького панування та освіти серед культурних народів сходу, які свій вік довікували»; гелленізм – це ж є тая культура, що виникла через злиття елементів грецьких та східніх. По російськи пор. ще, стисло, "Введение въ исторію Греціи" В. Б у з е с к у л а, 2 вид. (Харків, 1903), ст. 312–316. Нова праця – P. Jouguet: L'impérialisme Macédonien et l'hellénisation de l'Orient (1926: 502 ст. + 8 таблиць).

і такий військовий ворог галленського світу, як цар Ород I; це ми знаємо не тільки з істориків,[31] ба й з монет бачимо: він на їх вибивав написи теж грецькою мовою і титулував себе на них Φιλέλλην. Не перестає вибивати на грошах грецькі написи і низка його наступників, більше ніж півстоліття, – для них це була річ тим натуральніша, що за них Партія підхилялася Римові і здобувала собі царів з гурту тих аршакидських царевичів, котрі виховувалися в Римі.[32] Але бл. половини I в. по Р.Х. "легенда" аршакидських драхм міняється. Попереду легенда, не тратячи грецького вигляду, "барбаризується", тобто монетний напис робиться вже мовою тубільною, хоч літерами ще грецькими; і на те найстаріший приклад – монети царя Артабана III, що був сучасником римському імператорові Тіберієві, пом. 37. Незабаром поруч письма грецького з'являється легенда, зроблена письмом партянським[33], "пеглевійським"[34]; найстаріший приклад – монети царя Волагеса I, 51–78, сучасного імператорам Клавдієві та Неронові. Нарешті минає ще півстоліття – і пеглевійська легенда геть виганяє грецьку та й єдина запановує на аршакидських монетах (починаючи з монет Мегрдата або Мітридата VI, що попереду був одбивав престіл од свого брата Хосрова, а потім примирився з їм і хоробро воювався проти імператора Траяна, грабіжника, в 116 році, партянської столиці Ктесифонта). Таку зміну в мові й письмі на партянських монетах не можна вияснити тільки тим фактом, з Артабана 111 (10–40) почалася нова вітка аршакидів, яка пнулася до повної політичкої незалежности од Риму та до поновлення Партії в межах ахеменідського царства Кира Великого і дала (при Волагесі[35] I, 66) свою аршакидську династію так само царству вірменському та й ще декільком. Не можна тільки тими фактами поясняти переміну монетної легенди: аджеж і давніше, скажемо, Ород I не бажав політичної

---

[31] От, Плутарх у своїм життєписі: "Красс" (розд. 33) каже, що Ород непогано знав і грецьку мову і грецьку літературу; по-російськи див. переклад Спиридона Дестуніса: "Плутарховы сравнительныя жизнеописанія", т. VII (СПБ., 1821), ст. 429.

[32] Зрідка знаходять і ділові документи, писані в (західній) Партії грецькою мовою. Див. про такі новознайдені пергаменові пам'ятки E. N. Minns: Parchements of the Partian period from Aoroman in Kurdistan (з перського Курдистана) в Hellenic Studies, XXXV (1915).

[33] В сучасній перській мові парфянська мова називається пехлеві-ашкані (чи аршакідська-парфянська пехлеві). В сучасній же науковій термінології українською та російською мовою «пехлеві» відносять до середньоперської мови, поширеної в Ірані у III–VII ст. н.е., а парфянською – офіційну мову аршакідської держави. [*прим. В. Храновського*]

[34] Про термін "пеглеві" див. нижче, ст.

[35] Нині це ім'я читається українською та російською мовою – Вологес. [*прим. В. Храновського*].

залежности од греко-римського світу, а про те був Φιλέλλην, ще й на монетах це зазначав; ясно, барбаризація грецької легенди і поява легенди пеглевійської – це симптоматичний показ, що почалася азіятська (тісніш партянська) реакція проти самого гелленізму.[36]

Звичайно, що монети правлять за точне й промовисте джерело найкраще аж тоді, коли ми поруч монет маємо свідчення ще й будь-яких оповідачів-істориків. Такий паралелізм трапляється в нас частенько: монети доповнюють оповідання, – одначе, поодинокі країни партянського царства, в тім числі аж надто важлива з національного погляду Персида (Pârsa, Пâрс, Фâрс), що її історію за аршакидського періоду доводиться встановлювати (і, як ми бачили на ст. (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників), встановлювати навіть доволі докладно) виключно або трохи чи не виключно за її монетами;[37] так монетно відтворюючи історію Фарса,[38] здобуваємо в результаті дуже вимовну й рельєфну картину.

Щоб прикінчити справу про монети, як про історичне джерело, слід зазначити і головніші праці, де досліджується партянська нумізматика (в порядку надрукування більш-менш хронологічному). Це такі:

1) E. Q. Visconti ("der treffliche Visconti", як зве його іраніст фон Гутшмід):[39] Iconographie greque (Мілан, 1825) т. II і III. Під "іконографією" треба розуміти критичне студіювання образків («ікон») на монетах.

2) J. Lindsay: History and coinage of the Partians (Корк, I852).

3) A. de Longpérier: Mémoires sur la chronologie et l'iconographie des rois Parthes Arsacides, Париж 1853.

---

[36] Слово "пеглеві" (pahlavi, pehlvi) значить "партянський". Pahlav є правильна фонетична переробка архаїчної форми «Parthava" (=Партія). Див., як остаточне наукове слово, статтю Т. Нельдеке: «Pehlevi" в його книжці «Autfrätze zur persischen Geschichte" (Лпц. 1887), ст. 156; а докладно це довів вже й Ольсгавзен: Parthavo und Pahlav, Mâda und Mah (себто що «Mah" = "Медія»), ein Votum von J. Olshausen, Берл. 1877 (з «Monatsberichte" берлінської Академії Наук). Так звана пеглевійська мова (письменська мова партянська, а потім і сасанидська) носить у собі сліди як найсильнішого семітського арамейського впливу, – річ аж надто зрозуміла, бо партяни зробили собі столицю якраз на території арамейців, в м. Ктесифонті.

[37] Бо, прим., Страбон (XV, 3, § 3 і § 24) каже про сучасну йому Персиду загально, мало виразно.

[38] Пор. підсумки у Ф. Гутшміда: Geschichte Irans (Тюбинген 1888), ст. 156–160, та у Ф. Юсті в статті, що вміщено у страсбургському Grundriss der iranischen Philologie, 11 (1900), 486–488. У Гутшміда та Юсті подаються загальні підсумки, а окремі моменти добре освітлюються в описових монетних каталогах нумізматичних збірок, або в спеціяльних статтях, що ми їх нижче перелічуємо. Гутшмід, прим., виразно черпає все із праць Мордтмана.

[39] Таку характеристику для Вісконті дає Гутшмід побіжно в рецензії на "Tabari" Т.Нельдеке – Zeitschr. d. D. Morg. Ges. т. 34 (1880), ст. 734.

4) Великої пошани і в Росії, й на заході зазнав І. А. Бартоломей (J. de Bartholomaei), учений генерал російської служби, діяч кавказької війни, що призбирав мабуть чи не найкращу в світі колекцію монет аршакидських (та й сасанідських), а опублікував свою збірку лиш почасти сам, більше ж це зробив після його смерти акад. Б. Дорн (СПБ. 2-ше вид. 1873, 2-ге 1875) в добрих знімках. Для аршакидського періоду найчастіш цитується стаття під заголовком: J. de Bartholomaei – Recherches sur la numismatique Arsacide (Mél. de la Sociéte d'archéologie, II, p. 1, S. 22).[40]

Далі йдуть швидче каталоги монет, ніж розвідки, але з критичними увагами.

5) Le comte Prokesch-Osten: Les monnaies des rois Parthes, Пар. 1874–1875.

6) Percy Gardner: The Parthian coinage (Лонд. 1877) і його ж таки: The coins of the Greek and Scythic kings of Bactria and India (Лонд.1886).

7) Цікаві бувають, більше, правда, для ілюстрації, ніж для досліду, відповідні сторінки, де містяться знімки найхарактерніших монет (з портретами аршакидських царів) у історичних працях про Партію: – G. Rawlinson: The 6-th great oriental monarchy (Лондон 1873) та у F. Justi: Geschichte des alten Persiens (Берлін 1879, в історичній серії Онкена). Але тут матеріал не рясний, це ж тільки зразки. – Після того знов назвемо спеціяльно монетознавчі роботи.

8) А. К. Марков: Monnaies Arsacides, Subarsacides (цебто васальних земель або сатрапів), Sassanides, de l'Institut des langues orientales du Ministère des Affaires etrangères, Спб. І889; загальний покажчик 1891.

9) Wroth: Catalogue of the coins of Parthia (Лонд. 1903).

Як у нас зазначено в дужках в титулі роботи А. К .Маркова, Марков опублікував теж у своїм виданні, котрі були в музеї, монети аршакидських васалів (sub Arsacides) і, поміж їми, монети суто-перської области Персиди (Фâрса). А ось які будуть важливі ще інші видання та праці для монет Персиди, давніші од праці А. К. Маркова:

1) M. A. Levi: Beiträge zur aramäischen Münzkunde Eran's und zur Kunde der ältern Pehlewi-Schrift –т. 21 (1867), ст. 421–465. Тут він – автор з особливою увагою спиняється на тих монетах з Гамадана, Шіраза та Кирмана, які опубліковано в збірці Прокеш-Остена (у нас № 5), і вважає їх за найстаріші зразки пеглевійської легенди.

2) A. D. Mordtmann:

а) Persepolitanische Münzen в "Zeitschrift für Numismatik", т. IV (1877), ст. 152 і д.

б) Його ж: Weitere Beiträge zur Kenntniss der persepolitanischen Münzen у тій же "Zeitschrift für Numismatik", т. VII (1880), ст. 40 і далі.

В) Його ж: Zur Pehlevi Münzenkunde – в "Zeitschr. d. Deutsch. Morg. Ges.", т. 34 (1880), ст. 1–162. Ця остання розвідка торкається монет на партянських,

[40] Для сасанідських монет беруть, натурально, 2-ге видання Б. Дорна (1875).

а вже сасанідських, але там і сям можна з неї витягти деякі додатки до його праць про давніші монети з Персиди, надто на початкових сторінках.[41]

З останньої названої праці (А. Д. Мордтмана), сильно полемічної своїм стилем, читач, навіть не спеціялістом бувши, може легко побачити, з якими великими труднощами одбувається дешифрування та витолковування пеглевійських монет. І все ж, не вважаючи на деяку хиткість у відчитуванні написів, треба визнати, що заслуги нумізматики для встановлення аршакидської історії – величенні і цілком певні.

ДЖЕРЕЛА ОПОВІДАЛЬНІ:
а) ГРЕКО-РИМСЬКІ

Хоч яку велику вартість і правдивість мають монети в характері історичного джерела, все ж вони джерело дуже коротке, і ми не можемо не шукати найпередше джерел оповідальних.

За оповідальні джерела для історії Партії та аршакидів, ширшії од написів на монетах, правлять нам ті звістки, що їх можна буває виловити у істориків греко-римських та східніх, тобто східніми мовами писаних.[42] Теоретично, апріорно, могло б здаватися, що, з цих двох історичних гуртів, для нас важливішими повинні були б являтися історики східні: адже, мовляв, вони жили в самій Азії – чи на території партян, чи близько до їх, і могли б казати про партянську історію коли не критичніш од греко-римлян, то хоч з більшим засобом фактів. Направду ж, одначе, виходить, що вага східніх дієписів для наших студій над партянською історією значно менша, виключаючи хіба китайців; та й тії – короткословні; до того ж, через свою неспромогу точно віддавати своїм письмом перські ймення, можуть китайські письменники часто впровадити в помилку і загнати в поплутаний лабіринт. А чому інші східні джерела бувають для нас маловарті, – це ми на наочних фактах побачимо нижче. Головна ж причина їхньої меншої придатности полягає в тому, що ті східні тубільні автори не були сучасними свідками партян і, пишучи про аршакидів багатьма століттями пізніш од аршакидського періоду, вони в руках не мали й старовинних якихсь записів; до того ж, коли вони були перси, то мали династичний протиаршакидський (сасанідський) погляд на своє минуле, писали про тую партянську минувшину зневажливо, коротко, хитко й невиразно. Ось чому звістки грецьких та римських письменників, нехай які неповні, вони для історика вартніші понад усі иншії, і повинні бути зазначені серед найперших джерел.

---

[41] З цього погляду виходячи, можемо тут-таки принагідно зазначити одну велику, правда не оригінальну, працю, де підсумовуються результати сасанідського (не аршакидського) монетознавства: D. J. Paruck: Sasanian coins, Бомбей 1924.

[42] Тих, хто жив на сході, а писав по грецьки, ми заносимо до категорії істориків греко-римських, хоч би зроду вони були й орієнтали.

Немає нам потреби в нашій спеціяльній праці вдаватися тут у розгляд цілої грецької та римської історіографії, малювати її розвиток, аналізувати її всеньку і т. ін. Є й по-російськи дві дуже корисні великі розвідки, що розглядають цю справу: для грецької історіографії – гарно написане "Введеніе въ исторію Греціи" проф. В. Б у з е с к у л а (2-ге вид. Харків 1903, 531 ст.), для історіографії римської – проф. В. Модестов: "Введеніе въ римскую исторію", т. I (Спб. 1902), т. II (1904); 1-й т. "Введенія" В. Модестова перекладено й на французьку мову (1907). Інтересів спеціально партянської історіографії ці обидві поважні праці, розуміється, не мають на оці, а тому, наприклад, ми марне шукали б якоїсь, найпобіжнішої навіть, згадки у проф. Бузескула, скажемо, про Аполлодора Артемітського I в., дарма що Страбон, чимало взявши даних з "Партянської історії" Аполлодора Артемітського, характеризує його як письменника, що стоїть "на чолі всіх тих, хто писав про партянські війни" (II, 5, § 12). Трапляється іноді (нехай дуже рідко), що Бузескулове "Введеніе", узагалі сильно ряснеє на всякі бібліографічні довідки, несподівано забуває подати хоч би найелементарнішу бібліографію про якогось письменника навіть дуже відомого й важливого. От з Бузескула з рубрики про славного географа Птолемея II в. ("великого", каже проф. Бузескул, ст. 292) читач не довідається, чи існують якісь европейські вчені розвідки про Птолемеєву «Географію», ба навіть чи була вона колись друкована окрім "Карты европейской Сарматіи по Птолемею", що видав (це проф. Бузескул зазначає) у Київі 1899 р. проф. Ю. Кулаковський; після цього не дивниця нам, що Птолемеєве безпосереднє джерело, Марип Тирський I в., залишивсь у проф. Бузескула навіть на голе ймення не згаданий. Такі факти, звичайно, не перебивають працям В. Бузескула і В. Модестова бути вельми допомічними для тих, хто студіює грецьких та римських істориків на ширшу скалю.[43]

На великій всезбірці К. О. М ю л л е р а: "Fragmenta historicorum Graecorum" (4 т.т. Пар. 1841–1858) ми ширше спинимося в відповіднішому місці. До кожного "фрагментарного" автора К.О. Мюллер пододавав важливий історичний вступ, найбільше характеру життєписного.

Належно розуміти звістки греко-римських письменників не можна, на знаючи давньої географії. Европейських історично-географічних праць є чимало. Часом і доволі давні праці, багато в дечому перестарілії, зберігають свою ціну через згуртований в них сировий матеріял, як, от,

1) Bunburu: History of ancient geography (1819). А корисніші:

2) A. Forbiger: Handbuch der alten Geographie, 3 тт. 1-ше вид. Ляйпціг 1844; 2-ге вид. Гамбург 1877. Зруртований тут рясний фактичний матеріал, звичайно, ніколи не перестаріється. Для нас найцікавіший т. II.

---

[43] Через свою короткомовність не багато може для нас дати книга, цікавая своїм класово-матеріялістичним поглядом на історію й історіографію – Р. Пельман: "Очеркъ греческой исторіи и источниковедения" (Спб. 1910), перекладений з 4-го німецьк. видання за редакцією проф. С. Жебелєва (386 сторінок).

3) Heinr. Kiepert: Lehrbuch des alten Geographie, 1878 і його ж таки сильно відомий Atlas antiquus.

4) Hugo Berger: Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen, Лпц. 1887–1893; 2-ге вид. 1903.

5) H. F. Tozer: A history of ancient Geography, Кембридж 1897, в видавництві "Cambridge Geographical series".

6) Гадаємо, що не де, як тут-таки, слід зазначити одну джерелознавчу роботу, де й спеціяльно для партянської культурної історії та географії якийсь матаріял знайдеться. Це – Reinaud: Relations politiques et commericales de l'empire Romain avec l'Asie Orientale (l'Hyrcanie, l'Inde, la Bactriane et la Chine) pendant les cinq premiers siècles de l'ère chrétienne – в Journal Asiatique (mars-avril p. 94–234; mai-juin p. 297–441). Рено тут визбирав не спеціяльно історичні, а попросту культурно-географічні згадки класичних авторів про Азію перших п'ятьох століттів, між іншим і про Партію; він їх спробував науково освітлити, ще й додав географічні мапи, як вони перед їм здогадно вимальовувалися.

Ми, на жаль, приневолювані висловлюватися з певним застереженням: «Найвартніші для нас – звістки грецьких та римських письменників, нехай які неповні». А неповні зони зовсім не через те, що далека Партія, ніби, мало інтересувала греко-римський світ. Ні, вона інтересувала аж надто, і про ню писалося чимало, навіть багато. За перших римських імператорів встановився був навіть погляд,[44] що Рим і Партія начебто поділили між собою цілий світ, отже світова історія – то є, по суті, рівнобіжна історія тільки цих двох держав.[45] Але ж колосальна грецька література чи то першого періоду олександрійського, чи греко-римського, до нас у своїй масі не дійшла, та й те, що про Партію дійшло, не заціліло в своєму первісному вигляді, а являється відомі для нас здебільша в пізніших ексцерптах та компіляціях, і то сильно пізніших: з часів імператора Августа бл. н.е., з часів імператора Траяна, Гадріяна та Антонінів, II в. по Р.Х. От: допіру од Августової епохи маємо ми найстаріший (бо попередні загинули) історично-географічний нарис для земель Партянської держави у відповідних розділах "Географії" Страбона; разом з маршрутом Ісидора Харакського, складеним для шляхів Партії бл. н. е. за наказом імператора Августа, ця праця дає, розуміється, високоцінний історичний матеріял; але ж і нею, коштовною Страбоновою "Географією" користуючися, пам'ятати раз-у-раз треба, що обробляв Страбон свої давні джерела уже після того, як партянське царство мало за собою з надлишком два з половиною століття історичного життя. Так само допіру од часів Августових дійшов до нас, більше-менше в терпимому вигляді, систематично пов'язаний

---

[44] Ми принагідно за його й згадували, стор.

[45] Помпей Трог, в Юстиновому вкороченні, XLI, 1, § 1; пор. Страбон "Географія" XI, 9, § 2.

нарис політичної партянської історії тих самих двох з половиною століттів (доведений безмаль до нашої ери) в книзі про історію тих держав, на які розбилося царство Олександра Македонського; автор – П о м п е й Т р о г; на жаль, одначе, ця компіляція, сама вже по собі пізненька, заціліла для нас не так, як її написав сам Помпей Трог, а так, як її вкоротив (зробив з неї "епітому") історик II в. н.е. Юстин, і через те звичайно так і цитують автора того елаборату під ім'ям Юстин, а не Помпей Трог. За Августа таки, в тім «золотім вікові» римської літератури, склав всезбірну історію Рима "ab urbe condita" Т і т Л і в і й, і про відносини з Партією I в. до н.е. було там у Лівія чимало написано; але саме оцю частину Лівієвої історії ми в первописі не маємо, а знаємо її в укороченні, теж "епітомі", що зладив Флор у II в. н.е., або й ще в пізніших "епітомах". На грані I-II в. н.е. писав свої славнозвісні життєписи П л у т а р х і дав блискучі побутові картини партянського чи взагалі азіятського життя, тільки ж дав картини не своєї епохи, яку сам міг постерігати, а ще епохи римських завоювань в Азії (в біографіях "Сулла", "Лукулл", "Помпей", "Красс", "Антоній"); Плутарх являвсь тільки компілятором тих джерел, які для нас загинули. Або, ззнов: бл. середини II в. н.е., за Антонінів, дописав, грецькою мовою, свою компілятивну римську історію А п п і я н; компіляція його доходить тільки до часів Юлія Цезаря, тобто Аппіян пише про події, які одбувалися двома й трома століттями перед ним і які він міг знати тільки з загублених для нас джерел; і, на превеликий для нас жаль, в Аппіяновій всезбірці не стає спеціяльного відділа (він був написаний, та загубився), що так і звавсь: «Партянські справи». Кінець кінцем одначе треба визнати, що вищезгадані п'ять компіляторів (Страбон, Помпей Трог, Тіт Лівій, Плутарх, Аппіян) все ж спромоглися освітлити нам партянську історію першої половини державного партянського життя (III–I вв.) більше-менше прозоро, иноді аж ефектно, хоч самі й не були свідками того, про що писали. В значно гіршому становищі опиняємося ми для партянської історії II-го і четвертини III в. н.е., аж доки аршакідська династія в Ірані припинилася. Греко-римських письменників, що писали про Партію в II і III в. було чимало, це ж бо був вік блискучих римських походів аж на саму столицю партянську, м. Ктесифонт на р. Тигрі (туди доходили імператор Траян 116, полководці Марка Аврелія 165, Септимій Север 198), тож декотрі по-грецьки писані праці про Партію мали безперечно першорядну історичну вагу. Та здебільша все те, що тоді писалося, загинуло (в тім числі й топографія як-найсоліднішого історика Арріяна), або заціліло до нас у незначних уривках, і кінець-кінцем ми найбільше відомостей знайти можемо у компілятора-грека Д і о н а К а с с і я II–III в., що склав всезбірку для цілої минулої історії Риму од найдавніших часів та й довів її навіть до своєї епохи III в. Але й з Діоном, на жаль, ми часто буваємо безпорадно темні. Бо з Діонової всезбірки заціліла в своєму первісному авторовому тексті сама середня частина, а оповідання про події II–III в. ми читаємо не так,

як подав був сам Діон Кассій, а так, як його вкоротили пізніші візантійські еклектики (Ксіфілін, Зонара).

Окрім оцих заціліли для нас і, розуміється, дуже корисних компіляторів (Страбон, Трог + Юстин, Т. Лівій + Флор, Плутарх, Аппіян, Діон Кассій), де звісток про Партію, нахай і спізнених, погуртовано чималенько, вбереглася ще низка письменників, де звістки з партянського світу, іноді сучасні тим письменникам, подаються спорадично, аж надто припадково, і все ж їх притягати до діла варто. В тому нашому, що йде нижче, бібліографічному огляді ми декотрих поміж ними позазначуємо. Так само в бібліографічному огляді назвемо й деяких таких важливих авторів з відомостями про Партію (скажемо, Ератостен, Посейдоній Родоський, Теофан Мітиленський, чи хто), що, хоч для нас вони загинули, але на їхні праці покликаються і Страбон, і Плутарх, і инші з вищеназваних шістьох компіляторів, або всякі антологісти, бібліографи, енциклопедисти-лексикологи, як от приміром Атеней II–III в., візантійський патріярх Фотій IX в., словарник-енциклопедист Свіда X в., і ще дехто.[46] Щоб зовнішньо вирізняти тих незаціліли авторів, які відомі тільки з чужих цитат або мізерних фрагментів, ми рубрику про кожного з них позначатимем квадратовими дужками і залишатимем коло неї поля збоку.

1–2) Згідно з загально-науковою вагою (не спеціяльно для історії партян) випадає найпередше нагадати два великі наукові грецькі ймення

---

[46] Відомий історик-гелленіст Карл Отфр. М ю л л е р порозшукував, де можна було, цитати з загублених грецьких історичних авторів, систематично погуртовав їх докупи і, за допомогою паризької видавничої фірми Дідо, видав у світ чотирі дуже великі томи: Fragmenta historicorum Graecorum, collegit, disposuit, notis et prolegomenis (= дуже цінними вступами про кожного автора) illustravit, indicibus instrixit Car. Müllerus, Пар. 4 тт. 1841–1858; до всіх грецьких текстів Мюллер пододавав і свій латинський переклад. Перший том (найстаріші, до-Олександрові автори) нам для Партії не потрібен; т. II (П. 1848) – автори епохи Олександра Македонського та його наступників – «діадохів»; т. III, для нас найважливіший (Пар. 1849) – письменники пізнішої олександрійської та греко-римської епохи; т. IV (Пар. 1868) – то вже автори IV в. н.е. і пізніші, епохи вже після-партянської, але тут-таки дано фрагменти й з тих старих письменників, що їхнє хронологічно-належне місце Мюллер визначити в попередніх томах не спромігся; і тут-таки в IV томі (ст. 671–856, петитом, двома стовпцями на сторінці) долучено висококорисний альфабетовий покажчик "Index nominum et rerum", коштовний ключ до всіх чотирьох колоссальних томів "Fragment"-ів, з коротким змістом кожної поданої вказівки. Для латинських загублених істориків аналогічну роботу в деякій мірі виконав H. Peter: Historicorum Romanorum reliquiae, т. I, Ляйпціг 1870; 2-ге видання має відповідніший заголовок: Fragmenta historicorum Romanorum; т. II, Ляйпц. 1906. Та для нашої мети недовершена Петерова праця дає матеріялу обмаль, хіба для першого періоду партянської історії.

III–II в. Що одне ймення – то загублений уже для нас географ, а друге ймення – історик, який і для нас заціліів. Географ, що його втрату ми мусимо сугубо оплакувати, це олександрійський бібліотекар Ератостен (бл. 275–195)[47]; заціліілий історик – це Полібій (бл. 210–127). Ератостен-географ мав у своїх руках не тільки тую давнішу літературу про азіятські краї, яку зродили походи Олександра Македонського, ба й новіщі відомості, які неминуче повинні були приходити з глибу Середньої Азії, де в 250 році заснувалося греко-бактрійське царство з його широкими торговими азіятськими інтересами. Судити про вартість того матеріялу, який був у "Географії" Ератостена III–II в. ми можемо, хоч би, з виписок, поданих у географа Страбона бл. н.е. Полібій у своїй історичній праці, що до нас дійшла[48], змалював картину, як розповсюднювалася римська влада по світі з середини III в. аж до зруйнування пунійського Картагену (146), матеріялу, тісніш придатного для початкової історії парфян, у географа Ератостена було, мабуть, не надто багацько[49], у Полібія ми знаходимо такого матеріялу трохи більше, хоч кінець-кінцем – не гурт. Для нашої історичної мети практично важливішими й од Ератостена й од Полібія були б (коли б дійшли) уже тії дальші автори, що їх дописували-продовжували, або попросту переробляли.

[3) Серед тих, з Полібієм тісно зв'язаних, грецьких письменників, центральне місце обіймав утрачений тепер для нас солідний учений Посейдоній Родоський II–I в. (бл. 130–44), що пізніші автори цитують його аж надто часто, а ще частіш – явно його вичерпують, ймення його не називаючи. Посейдоній був геллен-сирієць з Апамеї[50]. В історіографії явивсь він безпосереднім продовжником Полібія, і заголовок своїй праці він надав: "Історія після Полібія", "Ἱστορία ἡ μετὰ Πολύβιον"[51]; починалася вона з подій 146 р. до Р.Х., а доходила, як видко з цитат, що-

[47] Через технічні причини ми не маємо тут спромоги виділити Ератостенову рубрику так, як зробимо для инших незаціліілих авторів, тобто наділивши їй поле збоку.

[48] Полібієва історія є й у російському перекладі проф. Хв. Г. Мищенка, 3 тт., Москва 1890–1899. Грецький текст – у ляйпцігській серії класиків Тойбнера та ще краще – Берлін (1867–187I, 4 тт.) в Вайдмановій серії.

[49] Те, що переказує Страбон (XI, 9, §§ 2–3) про початки партянського царства, могло б бути й у Ератостена; але ж на Ератостена саме тут Страбон і не посилається.

[50] Через те звуть його інакше "Посейдоній Апамейський", Ἀπαμεὺς της Συρίας у Страбона, у Свіди і ин. Та й К. О. Мюллер теж дав для розділу про нього заголовок: "Posidonius Apamensia" у своїх "Fragmenta historicorum Graecorum" т. III (Пар. 1849, ст. 245–296); тут у вступі – довга розвідка про Посейдонія, а за нею збірка цитат з нього переважно Страбонових та Атанеєвих.

[51] Заголовка цього цитує Свіда (= у Мюллера: Fragm. т. III, ст. 249).

найменше до 86 року, до перших зачіпок між римлянами та Мітридатом Понтійським, до диктатури Сулли; цитати свідчать, що велику увагу приділяв Посейдоній побутовій історії та економіці[52]. Та були у нього всі сприятливі умови, щоб писати й дальшу історію своєї доби. Був із Посейдонія філософ-стоїк, його високо шанували і перебував він у тісних зносинах з видатними й освіченими людьми своєї епохи. Учивсь у нього Цицерон, одвідував його на Родосі й тріюмвір Помпей "Великий". Помпей та його літературне-наукове коло могли Посейдонієві не трохи-чого переказати із власних історично-географічно-етнографічних здобутків, приміром про Помпеїві походи на схід в 60-их рр. перед Р.Х.; а вже ж тії походи, можна сказати без пересади, мало що не наново відкрили перед греко-римським світом Азію, і науково через них зафіксувалася безліч нових, свіжих відомостей. Адже з переможцем Помпеєм їздили й його освічені дієписи, як от повсюдний Помпеїв сопутник Теофан Мітиленський (одно з частих джерел і у Страбона); може й до Азії їздив з Помпеєм ще й инший частий Помпеїв бойовий сопутник, дужа вчений Варрон, і ще інші. Їх використовуючи, з ними радячися, міг Посейдонвй історію писати не тільки про епоху давню, перед-Помпеєву ба й про Помпеєву. І справді із Страбона (XI, 1, § 6) ми точно знаємо, що Посейдоній написав "Історію Помпеєвих часів", καὶ τὴν ἱστορίαν συνεγραψεν τὴν περὶ αὐτόν. Та Посейдонієва "Історія Помпеєвих часів" мало залишила після себе сліду, а Посейдонієва "Історія після Полібія" сталася за джерело для дуже багатьох найближчих його наступників – і для Діодора Сицілійського, і для Николая Дамаського (відомого нам з цитат), і для Помпея Трога, і для Страбона (що теж написав "Історію після Полібія", принаймні так він сам каже, XI, 9, §3), потім і для Плутарха, і, безперечно, для Діона Кассія II–III в., як одно з джерел для його компіляції (розуміється поруч Тита Лівія і ін.)].

Зараз після незацілілого для нас Посейдонія доводиться зазначити ще двох теж не зацілілих авторів, які були молодшими його сучасникам:

[4) Не зберігся Теофан Мітиленський (з о-ва Лесбоса), що жив десь-так між I00–40 рр. і брав близьку участь, як сподвижник-приятель і як негайний дієпис – сателліт Помпея «Великого», в усіх Помпеєвих походах[53]. Те, що цитують з Теофанового дієписання Страбон або Плутарх, могло б зватися, "Μιθριδατικά"[54].

---

[52] Для картин партянського побуту цікаві у Посейдонія, прим., уривки № 8 (ст. 254) і № I9 (ст. 258) про царське трапезування, № 9 (ст. 254) про дві колегії радників, що обмежають царську владу.

[53] Про нього і про аналогічного Антонієвого дієписа-сателліта дав дисертацію Fabricius: Theophanes von Mytlene und Dellius, als Quellen der Geographie des Strabons, Страсбург 1883.

[54] Такого заголовка й надав тим цитатам К. О. Мюллер у III т. своїх "Fragmenta historicorum Graecorum" (Пар. 1849), ст.312–316.

Найважливішою була, очевидячки, частина про азіятський Помпеїв похід 66–62 р., яким покладено край довголітній війні римлян проти царя Мітридата Понтійського; в цій частині Теофан Мітиленський показав себе не попросту автором військового щоденника, а й спостережливим описувачем норовів та побуту східніх народів, у тім числі народів Кавказу (Колхіди-Мінгреліі, Іберії-Грузії, нижньо-куринської Албанії-Ширвану); не міг він, розуміється, дечого не написати й за медійців та партян. Страбон, що, мабуть, іще й сам особисто встиг замолоду познайомитися з Теофаном Мітиленським, високо його шанував і гадав, що цей муж великого державного розуму "допоміг Великому Помпеєві щасливо довершити всі його подвиги"[55]; Плутарх (у життєписі: "Помпей" 37), хоч сам користувався Теофановою історією, обмальовував автора її як великого політичного інтригана; німець, автор «Римської історії», Теод. Момсен, що невисокої був думки й про самого "Великого" Помпея, захарактаризував Теофана Мітиленського так: "вірник-лакей Помпея, Теофан з Мітилен, пан слабодухого свого пана; це ж з нього почалося панування камердінерів імперського часу, яке в певній мірі було й тріюмфом гелленів над римлянами"[56]. Тільки ж ніхто не міг заперечити як-найбільшої Теофанової поінформованости в справах своєї епохи, а ... (*немає стор. № 58*).

А найцікавіша для нас Варронова праця "Про Помпея" (De Pompejo libri tres) зовсім не заціліла[57], і тільки з цитат, прим., у натураліста-енциклопедиста Плінія ми можемо бачити, які цінні дані про східні краї знаходилися у Варрона.[58] В неазіятських Помпеєвих походах Варрон брав безпосередню й важливу участь; через те можна підозрівати, що й у азіятському поході 66–62 р. він чи не був особистим учасником; а коли й не був, то просто од Помпея, од Теофана Мітиленського та од инших, хто з Помпеєм до Азії їздив, мав Варрон цілковиту спромогу знати всі їхні здо-

---

[55] Страбон XIII, 2, § 3: "Συγγραφεὺς Θεοφάνης – οὗτος δὲ καὶ Πολιτικὸς ἀνὴρ ὑπῆρξε καὶ Πομπηίῳ τῷ Μάγνῳ κατέστη φίλος καὶ Πάσας συγκαθώρθωσεν αὐτῷ τὰς πράξυς..."

[56] "Римская История" Ѳ. Момсена, т. III (Москва 1880), ст. 468.

[57] Заголовок Варронової монографії "De Pompejo" ми знаємо з каталога св. Гієроніма (IV в.) в листі до його побожної поклонниці Павли. Критично видав того листа Chappuis в додатку до моралізаторських Варронових «Сентенцій» (Пар. 1856).

[58] Ручитися, що в с і Плінієві цитати про схід позначені Варроновим ім'ям, узято тільки з монографії "De Pompejo", розуміється, аж ніяк не можна. Зміст їх одначе сам собою иноді натякає, що джерелом для них найприродніш могла бути саме-іменно книга "Про Помпея"; така, приміром, Варронова вказівка (Пліній: Hist. Natur. VI, 17, §51–52), що торговий шлях між Індією й портами Чорного моря через Аму-Дар'ю, Каспійське море, р. Куру і р. Ріон, обслідувано за Помпеєвим наказом (ductu) тоді, коли Помпей знаходивсь близько Каспійського моря.

бутки про тодішню передню Азію, про партянські справи й побут I в. до н.е., знати так, як сами вони впізнали.

6) Коли писання Посейдонія Родоського, Теофана Мітиленського та Варрона загубилися, то, здавалося б, що в великій мірі міг би нам замінити принаймні загубленого Посейдонія той грек-компілятор, що використовував і Полібія, і Посейдонія, і багатьох давніших і трохи пізніших – Діодор Сицілійській (писав, мабуть, в 50–20 рр. перед Р.Х.). Діодор скомпанував велику всесвітню історію відколи світ настав та й аж до Юлія Цезаря, під заголовком, що одразу показує ексцерптовий її характер: "Історична бібліотека"[59]. Перша її половина дійшла до нас, хоч і з лакунами, та більш-менш добре, і три останні книги цієї половини (кн. 18–20) являють собою первопочаток історії наступників – "діадохів" Олександра Македонського. У другій половині своєї "Бібліотеки" обмалював Діодор Сицілійський світові події III–I в. Там і про Партію давалися безперечно вельми для нас цікаві звістки, натягані звідусіль; дещо взяв для цього Діодор певне й з олександрійця II віку до н.е. Агатархіда Кнідського[60], значно більше з "Історії після Полібія" Посейдонія Родоського та доповнив ще іншими джерелами. І от саме оця, що була б для нас найінтересніша, друга половина "Історичної бібліотеки" Діодора Сицілійського – вона не збереглася для нас у своїй первооснові, а дійшла до нас хіба в самісіньких цитатах, компактних переповіданнях або ексцерптах (як от у патріярха Фотія IX в., в збірках Костянтина Порфирородного X в.), тощо[61]. Ті

[59] Найвигідніше видання Діодорової «Бібліотеки» – паризьке 1844, за редакцією К. Мюллера в серії Firmin Didot, і тоді ж таки вийшов переклад F. Hoefer (Пар. 1846, 4 тт.); а звичайніш цитують Діодора за ляйпцігськими виданнями в Тойбнеровій серії класиків. Бібліографію европерських дослідів про Діодора див., з критичними увагами, прим., у В. Бузескула: "Введение въ исторію Греціи" (Харк. 1903), ст. 265–273. Російська велика дисертація – М. И. Мандесъ: "Опыт историко-критического комментария къ греческой исторіи Діодора; отношеніе Діодора къ Геродоту й къ Ѳукидиду" (Одесса 190I; відзив про ню – проф. фон Штерна в «Записках» новоросійського університета 1902 т. 87); навіть, як із заголовка видко, ми у Мандеса бачимо дисертацію тільки про найдавніщі Діодорові джерела, а не про ті, які для нас найцікавіші.

[60] Агатархід Кнідський II в. до н.е. (бл. 190–115) найкраще репрезентується у Діодора зовсім не партянськими звістками, а своїм морським об'їздом країн коло Червоного моря, де він подає цінні відомості й про побут старовинно-культурної південної Арабії («гомеритського царства»): вид. в збірці Мюллера: Geographi graeci minores, т. I. Та була в Агатархіда й всесвітня історія – народів Европи й народів Азії, од смерти Олександра Македонського до середени II в. перед Р.Х., відомая нам з цитат. Див. К. О. Мюллер: Fragmenta historicorum Graecorum, т. III (Пар. 1849), ст. 190–198. Див. ще Leopoldi: De Agatharchide Cnidio (Росток 1892); Wagner: Agatharchides und der mittlere Peripatos (Ляйпц. 190I).

[61] Про ті візантійські вибірки IX–X в. у нас мова буде нижче, під №№ 37–39.

рештки, звісно, теж для нас корисні, але ясно, що не можуть вони рівнятися своєю вагою до тієї, першої, половини Діодорового "бібліотечного" компілювання, яке для нас заціліло, та партян ще не знає.

7) Міг би бути для нас сильно корисним джерелом молодший Діодорів сучасник Николай Дамаський, (народ. бл. 64 р. перед Р.Х. і прожив літ вісімдесять), що виховував дітей тріюмвіра Антонія та єгипетської цариці Клеопатри і був секретарем у царя Гирода Юдейського (40–4). Для Гирода написав Николай Дамаський велику «Всесвітню історію», доведену аж до своїх часів, тобто до імператорування Октавіяна Августа; тільки дійшли до нас із неї, в чужих виписках-цитатах, або в вибірках, самісінькі фрагменти. З цитат бачимо, що кн. 96–124 Николаєвої праці обіймали собою епоху Мітридатової війни проти римлян; тут Николай Дамаський міг попереду брати відомості з Посейдонія Родоського та Помпеєвих істориків, а дальші події, до Августа (аж до І44-ої своєї книги) знав Николай Дамаський, дворак-дипломат, не гірше од будь-кого, і тут він сам являється першоджерелом. Покликається на Николая Дамаського його сучасник географ Страбон (прим. ХУ, 11, § 72–73 в оповіданні про індійське посольство до імператора Августа); широко вичерпує Николая Дамаського його земляк юдей Йосип Флавій; мав у руках Николаєву "Всесвітню історію" Плутарх;[62] дуже не тяжко сконстатувати, що Николай Дамаський був одним з важливих джерел для Аппіяна. Загалом у багатьох звістках пізніших письменників-компіляторів про Азію та Партію, де ім'я Николая Дамаського й не названо, ми повинні буваємо підозрівати саме його, Николая Дамаського, як основне історичне джерело, хоч би зачерпнутеє вже з других-третіх-четвертих рук.[63]

8) Спеціяліст-знавець партянської історії Аполлодор Артемітенець (або Артемітський)[64] писав напевне за Августових часів; можна із Страбонових слів (XV, 1, §3) виснувати, що цей артемітець поподорожував трохи, пливав аж до Індії, – найпевніш для торгу. Страбон залічує Аполлодора Артемітенця до тих своїх джерел, котрі хронологічно од нього – Страбона не дуже віддалені (II, 5, §12; XV, 1, §3); та й Йосип Флавій цитує цього Аполлодора серед групи істориків Августової доби[65]. Безперечно, він був

---

[62] Плутарх у життєписі «Брут», повідомляючи про Брутову загибель, зовсім точно покликається на Николая, хоч узагалі Плутарх не надто любить називати свої джерела, тільки зрідка.

[63] К.О. Мюллер у своїх "Fragmenta historicorum Graecorum", т. III (Пар. 1849) ст. 343–464), зміг нагуртувати текстів Николая Дамаського значно більше, ніж інших загублених істориків.

[64] Артеміта – в Вавілонії, поясняє Страбон (XI, 11, §7), ширше – XVI, 1, §17.

[65] Див. Йосип Флавій: "Contra Apionem", II, 7, де Флавій каже, що Апіонову видумку можуть збити такі історики, як "Strabo Cappadox (народ. 63), Nicolaus Damascenus (народ. бл. 64), Timagenes (їх сучасник), Castor chronographus (цей старший літами, але їх сучасник) et Apollodorus; qui omnes dicunt..." і т.д.

би для нас одним з найцікавіших авторів, коли б зацілів. Страбон не раз покликається на Аполлодора Артемітенця; він свідчить, що Аполлодор написав історію партян, "Τὰ Παρθικα" (XI, 7, § 3; XV, 1, § 3) і що серед усіх тих, хто писав про партянські справи, центральне місце належить якраз Аполлодорові (II, 5, §12). З тих відомостей, які Страбон позичає у Аполлодора Артемітського, видко, що сильний був у Аполлодора елемент географічно-описовий і побутовий. Покликається Страбон на Аполлодора Артемітського і в звістках про давнішу історію греко-бактрійського царства й близької Індії (XI, 11, §I; XV, 1, § 3); і притім видко, що Страбон ставиться до нього з пошаною, хоч і завважає (XV, 1, § 3), що в повідомленнях про Індію й про її відносини до греко-бактрійського царства Аполлодор не відкриває нам нічого нового понад те, що нам уже й од давніших письменників було відоме. Ясно, що в повіданні про давнішу од нього історію Аполлодор Артемітський був попросту тямущим компілятором та й мабуть без Посейдонієвої праці не перебувся, – річ аж надто натуральна.

9) Батько римської історії Тит Лівій (59 до н. е. – 17 після н.е.), що почав писати за перших років імператора Октавіяна Августа, залишив нам історію своєї батьківщини "ab urbe condita", яка в заціліліій для нас частині кінчається подіями I67 р. тобто епохою, коли римляни ближчих стосунків з Партією ще не мали. Але ми добре знаємо, що в повному своєму вигляді Лівієва історія обіймала собою події значно дальшого часу, ціле I століття, аж до 9 р. перед Р.Х., тобто торкалася й азіятських війн Сулли, Лукулла, Помпея, Красса, Антонія, та й перших двох десятиліттів Октавіяна Августа. Про що писалося в загублених книгах Лівієвої історії "ab urbe condita", це ми знаємо з коротких "періох", або стислих резюме кожної книги, складених мабуть у II в. н.е.[66] Крім того всеньку суть незацілілих книг маємо ми у тих римських істориків, які з Лівієвого матеріялу робили витяги або переповідання для своїх власних коротших нарисів римської історії. Иноді у них до Лівієвої основи додавалося дещо з інших джерел, приміром із окремих життєписів славних людей, як це зробив незабаром після Лівія дуже несолідний В е л л е й Патеркул, облеслива особа, близька до імператора Тіберія (14–37), автор невеликої, зовсім нашвидкуруч складеної двохтомової "Historiae Romanae" (довед. до 30 р. н.е.)[67]. Більше дає для розуміння справжнього Лівія Юлій Флор I–II в.

[66] Текст Лівієвої історії Риму друкувавсь багато разів; найвідоміше видання – в ляйпцігській Тойбнеровій серії класиків; "Periochae" в критичній редакції О. Яна видано й окремо (Лпц. 1853).

[67] "Historia Romana" Веллея Патеркула тішиться одначе й досі популярністю та й не перестає наново друкуватися (прим, у Ляйпцігу 1876, ред. Halm; в Оксфорді I898 ред. Ellis); популярний французький переклад, вкупі з лат. оригіналом, у Нізаровій "Collection" (Пар. 1850 і ще). У XVIII столітті надруковано й російський переклад Ѳед. Моисеєнка: «Веллея Патеркула сокращеніе греческой и римской исторіи» (Спб. 1774; вид. Академії Наук).

(писав за імператора Гадріяна, 117–137); Флорів елаборат: "Римські війни" має в рукописах ще й інший заголовок: "Epitomae de Tito Livio libri duo" = "Вкорочення з Тита Лівія"[68]. Широко використав Лівія (але не самого-одного Лівія) компілятор Діон Кассій II–III в. у своїй, по грецьки писаній, великій "Римській історії".[69] Непогано, в розумній стислості, відзеркалює всю основу загублених тепер Ливієвих книг короткословний латинський історик Евтропій IV в. у першій половині свого елаборату "Breviarum historiae Romanae ab urbe condita"[70]; його, як і Флора, теж звали Лівієвим "епитоматором"[71], але ж треба мати на увазі, що Евтропій (так само як инший латинський історик Амміян Марцелін) особисто побував у Персії під час нещасливого походу 363 р. імператора Юліяна Відступника і через те міг иноді подавати ту чи иншу Лівієву звістку про партян у трохи підновленому власному світлі, от хоч би в новіщій етнічній термінології.[72] Далі, для встановлення загубленого Лівієвого тексту дає доволі матеріялу християнський апологет Орозій (бл. 417 р.) в відповідних розділах своєї праці: "Historiarum adversus paganos libri septem"[73]; він безперечно мав у руках і "Breviarum" Евтропія, тільки ж частенько ми бачимо у Орозія Лівіїв текст у повнішому вигляді. Дякуючи всім оцім Лівієвим епітомато-

---

[68] Найкритичніше видання Флорової "епітоми з Лівія" дав О. Росбах (Лпц. 1896, в Тойбнеровій серії класиків), долучивши до своєї книги ще й деякі инші неісторичні писання, що надписані ім'ям "Флор", хоч би й не "Юлій" (бо, думає, історик Флор і не звався «Юлій»). Спопуляризований франц. переклад, вкупі з оригіналом, дано в "Collection" Нізара (Пар. 1850, і ще). По російськи переклав Флорові "Римські війни" Л. Прохоров у XVIII в. (М. 1792).

[69] Про Діона Кассія ширша мова – нижче, під № 26.

[70] Кажемо: "у першій половині" книги – бо тільки ж для першої половини свого Бревіярія міг Евтропій брати матеріял з Лівія; для повідання про дальшу історію (а її довів Евтропій аж до 364 р. н.е.) мусів він, натурально, шукати інакших джерел. Друкувався Евтропіїв «Breviarium" часто, бо Евтропій довго правив у школах за обов'язкового автора для школярів; добрі видання – в ляйпцігській Тойбнеровій серії класиків (ред. Rühl, Лпц. 1887) та Дройзенове (Берл. 1879). В Росії був Евтропій друкований вкупі з спеціяльним словником (М. 1809); переклав на рос. мову С. Воронцов (М. 1759; 1779). З французьких перекладів, виданих укупі з лат. текстом, дуже спопуляризований – NISARD (Пар. 1830 в серії Collection des auteurs latins).

[71] Див. прим, енциклопедичний словник візантійця Свіди X в. під словом "Капітон": τῆς ἐπτομῆς Εὐτροπίον, ῥωμαίστι ἐπιτεμόντος Λίβιον τὸν Ῥωμαῖον (Капітон – це грецький перекладач Евтропієвого "Бревіярія").

[72] Напр. замість "партян" Евтропій писав про "персів": Lucullo parant contra Persas expeditionem (VI, 6). У Лівія ж напевне було написано: contra parthos.

[73] Орозієву історичну компіляцію критично видав Цанґемайстер (Відень 1882) у V томі "Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum".

рам та ексцерпторам, маємо ми перед очима коли не слово-в-слово цілий текст незацілілих частин історії Т. Лівія, то зате, так скажемо, цілу Лівієву "традицію", і користуватися нею для партянської історії можемо любісінько наче справжнім Лівієм. Не на честь Лівієвій критичності, мусимо зазначити, що патріотично-націоналістична римлянохвальна тенденція дозволяла Лівієві іноді допускатися зовсім негарних протиісторичних пересад та й, оповідаючи про азіятські справи, одхилятися од точної істини аж до такої міри, якої він не міг знаходити в своїх джерелах. От, мабуть прочитавши Помпеєву безцеремонну самохвальбу на тріюмфаторській його плакатній таблиці, що її несли в процесії, та на посвятному храмовому написі[74], Лівій не тільки не піддав гострій критиці тую кричущую самохвальбу, ба ще й додав, що Помпей, розбивши Тіграна Вірменського та Мітридата Понтійського, пішов з римським військом, наче б то, ще й у партянські володіння, в південну Медію, та й вступив, як пишний переможець, у саму столицю Екбатану (Гамадан)[75]. До таких пересад не доходив ані Помпеїв сателліт хвалій Теофан Мітиленський (відомий нам, що до Помпеєвих дій, із Страбона та Плутарха), ані Николай Дамаський (наскільки він перед нами здогадно прозирає з-по-під кори Аппіянової історії); знов же ясно, що не міг таку неправду вичитати Лівій і в совісного Варрона, якого, нема сумнівів, читав.

10–11) До гурту авторів, як-найпотрібніших нам для партянської історії, належить, не вважаючи на його короткість, чи краще сказати вкороченість, Помпей Трог, теж Августових часів, Тита Лівія сучасник. Єдиний систематичний, послідовно пов'язаний нарис партянського державного життя, який до нас дійшов, то два розділи, чи «книги», Трогової всесвітньої історії (кн. 41–42); в теперішньому вигляді це буде сторінок 15. Тому, що центральне місце в Троговій всесвітній історії належить македонській державі Филиппа та Олександра Великого (надто, правда, вже тим царствам "діядохів" III–I в., на які Олександрова імперія розпалася), зветься Трогова праця: "Historiae Philippicae". Всіх "книг" – 44, і перші шестеро – то тільки наче "пролегомена" до історії Филиппового та Олександрового царства, починаючи з часів ассирійських та староперських; а на самому кінці дві "книги" (43–44) – про Рим і його запанування над світом та дещо про Іспанію. Доведено виклад до подій 6-го року перед Р.Х. Латинською мовою писавши, використував Помпей Трог одначе письменників грецьких; а з-окрема були для нього явними джерелами "Історія після Полібія" Посейдонія Родоського II–I в. та збірка життєписів "Царі" або "Книга

[74] Про це міг Лівій прочитати, хоч би, в 40-ій книзі "Історичної бібліотеки" Діодора Сицілійського.

[75] Це так ми читаємо у Орзія (VI, 5), який, ясно, не міг і не мав потреби видумувати такі подробиці просто з своєї власної голови, а списав те, що було в Лівія написано.

царів" зовсім близького роками Тімагена Олександрійця, що з 55 р. до н.е. жив у Римі, але писав не по латині, а по грецьки;[76] Трогів дядько воював в Азії в поході Помпея-тріумвіра, тож міг Трог деякі дані про Азію знати ще й з фамільних переказів. Ерудит-енциклопедист Пліній каже про Помпея Трога (не з історичного приводу, правда, а з приводу швидче антропологічного), що з Трога учений – критично-суворий, "ipse auctor e severissimis"[77]; такий був Трог, очевидячки, і в історичних справах, причім долучав до політичної історії чимало матеріалу побутового. На жаль, у своєму первописі Трогова праця до нас не дійшла. Маємо з неї, по-перше, деякі цитати у пізніших авторів; по-друге, маємо й "прологи", тобто стислий зміст кожної книги Трогової історії; а головним чином маємо ми з цілого Трога послідовну "е п і т о м у", або вкорочене переповідання (сторінок понад 300 друкованих), що зладив Ю с т и н, певне в II в. н.е., хіба що може трохи пізніш[78]. Видають тую Юстинову епітому або під заголовком: "Justini historiarum ex Trogo Pompejo librit XLIV" (це так у XVII–XVIII в.), або під точнішим і відповіднішим заголовком: Justini epitoma "Historiarum Philippicarum" (це так зветься ляйпцігське критичне видання F. Rühl'я 1886 в Тойбнеровій серії)[79]. Про партян звістки иноді бувають у

[76] Народився Тімаген Олександріець в Сиро-Месопотамії мабуть 80–75 р. перед Р.Х.; див. прим, у К. Мюллера: Fragmenta historicorum Graecorum, т. III (Пар. 1849), ст. 318. Мюллер зміг у своїй збірці (ст. 317–323) нагуртувати аж надто мало цитат з Тімегена; тільки ж це був автор сильно читаний. Альфр. фон Гутшмід у своїй розвідці "Трог і Тімаген" (в "Litterarisches Centralblatt" 1872; передруковано в V томі Гутшмідових "Kleinere Schriften") доводив, що ціла всесвітня історія Помпея Трога є не що инше, як переробка Тімагенової життєписної "книги царів". Це, розуміється, надто сильно сказано; а все ж такі параллелі, як у Трога кн. XXXII, 3, поруч Страбона IУ, 1, § 13 (де для звістки про дельфійське святотатство кельтів-тектосагів подано і Тімагенів варіянт і Посейдоніїв) виразно показують, що Помпей Трог не тільки користувався Тімагеном, ба й міг давати йому перевагу перед Посейдонієм.

[77] Пліній: Histor. Natur. XI, 52, §274.

[78] Давніш, от хоч би в XVIII віці, вважалося попросту за аксіому, що жив Юстин за імператора Антоніна Пія (138–161); і двохтомове паризьке видання 1788 р., де абат Поль поруч латинського Юстинового текста подав рівнобіжний французьким переклад, починалося такими вступними словами од перекладача: "Justin vivoit sous Antonin le pieux. C'est tout ce qu'on sait touchant sa personne" (ст. V). Поважних причин переносити Юстинову діяльність з II в. на III-й, думаємо, таки нема.

[79] Друкувалася Юстинова епітома з Трога часто. Звичайно до видань додаються й "прологи", а часом – то й дословні цитати з Трога, які можна виловити у пізніших авторів. Популяризований французький переклад, разом з оригіналом, у Нізаровій "Collection des auteurs latins" (Пар. 1850 і пізніш).

Трога розкидані то там, то сям; а спеціяльні дві книги його партянської історії (кн. 41–42) звелися в Юстиновій епітомі, як ми вже підносили, до якогось нужденного півтора десятка сторінок[80]. І все ж вони аж надто для нас корисні, бо дають хронологічний ключ та провідну нитку подій і конспективно показують нам послідовний хід історичного партянського життя III–I в.[81] Багато цінних, але епізодичних, звісток у инших грецьких та латинських авторів про Партію ми можемо належно освітлити й хронологічно порозміщувати як-раз тільки дякуючи конспективній "нужденній" Юстиновій епітомі.

12) Хоч короткі, а надзвичайно корисні й змістовні – подорожно-маршрутні записки Ісидора Харакського "Σταθμοὶ Παρθικοί", що одбув свою подоріж по партянських володіннях бл. н.е. за дорученням од імператора Августа. Ісидор Харакський мав для цього добру географічну підготову. Заціліли "Партянські маршрути" для нас, нехай, не в зовсім повній основі, не без дефектів, та все ж кінець-кінцем у суцільному вигляді[82]. Харакс – місто на долішньому течінні Тигра та Ефрата коло Перської затоки в невеличкім Месено-Харакенськім царстві, що зформувалося бл. 127 р. до н.е. Це був міжнародній торговий пункт, де перебувало багато купців і греко-римських[83] і арабських[84], звідки кораблі одпливали й до Індії[85] і куди, розуміється, вчащало й сусіднє купецтво партянське. Виряжаючи тямущого посланця-соглядатая, який, з торгового Харакса почавши, склав би для Августа опис шляхів партянської держави, Август однаково мабуть керувавсь і стратегічними і торговими міркуваннями.[86] Ісидор, виїхавши

---

[80] Не я перший дозволив собі атестувати Юстинову епітому як "нужденну". Так само й Й. Маркварт в "Eranšahr" (1901) дає їй епітет "der jämmerliche Auszug" (ст. 205). І. В. Бузескул (у "Введеніи въ исторію Греціи", Харк. 1903, ст. 264) теж дозволив собі висловитися: "извлеченіе из Трога, довільно ж а л к о е, сделанное Юстиномъ во II или III в. по Р.Х."

[81] Пам'ятати одначе треба, що через Юстинову (або його копіїстів) недбалість залишилася в "епітомі" лакуна для подій між 94–55 рр.

[82] Друковані видання: а) Isidori Characent Stathmos Parthicos recensuit B. Fabricius (Дрезден 1849); б) в Мюллеровій збірці: Geographi Graeci minores, т. I (Пар. 1855), ст. 244–256; в) W. Schoff (Філадельфія 1914). Широко про Ісидора Харакського див. W. Tomaschek: "Zur historischen Geographie von Persien" (Відень 1883; відб. з віденських академічних "Sitzungsberichte", філос.-істор. класа, т. 101 і т. 102, ст. 145–231).

[83] nostri negociatores, як каже тут про них у Харакені Пліній: Hist. Natur. VI, 27, §140; і 28, §146.

[84] Пліній VI, 28, § 145 (купці з Петри); XII, 17, § 80 (з південної Арабії).

[85] Див., прим., трохи пізнішу звістку (вже 116 р.) у Діона Кассія LXVIII, 29: Траян,

[86] quem ad commentanda omnia in Orientem praemiserit divus Augustus – Пліній VI, 27, § 141.

з рідного Харакса, з Тигро-Ефратської низовини, попростував вгору до партянської столиці Селевкії-Ктесифонта на р. Тигрі, далі крізь Загроські гори переїхав до південної Медії (де м. Екбатана, тепер. Гамадан, та м. Рага, коло тепер. Теграна) та й, південно-каспійською «брамою», діставсь до Гирканії, до харасанської Партієни (де м. Нисея, коло тепер. Ашхабада), до Маргіяни (Мерва); звідти Ісидор зробив поворот на південь до Ареї (Герата) і, нарешті, доїхав до Олександрії-Олександрополя (теперішнього афганського Кандагара); там, на далекому краю партянських володіннів, міг він очевидячки бачити чимало купців-індійців, ба навіть дуже далеких наїжжих китайських купців з їхнім шовком, але сам не поїхав далі, поза кордони партянських земель. Ми з Ісидорового дорожника пізнаємо не тільки торгово-маршрутну географію тодішньої партянської держави, ба й її адміністративний поділ й адміністративні відносини; не замовчано й таку подробицю, що Сакастена (Сістан) не підлягала партянському "цареві над царями", а належала самим сакам. Додатком до важливого цього дорожника являються відповідні розділи й параграфи в VI книзі "Historiae Naturalis" Плиния[87], що взагалі Ісидором Харакським (ще й іншими його писаннями) часто користувався[88] і належну ціну його авторитетові складав[89]. А от не видко, щоб знав Ісидорову подорож або будь-яку його географічну працю його сучасник Страбон, який, до речі сказати, навіть і про місто Харакс не подав у своїй "Географії" жадних відомостей. Що правда, першими часами "Подорожник" Ісидора Харакського міг, з політичних мотивів держатися в секреті.

13) Широкий інтерес до партян, якого набуло греко-римське громадянство в I в. до н.е. (через війну Рима з Мітридатом та через инші причини), зробив те, що иноді для нас можуть правити за певне історичне джерело навіть поети Августового віку, чи пізніші[90]. От, характеристичні уваги про партянський побут знайдемо ми в "Георгіках" Вергілія (70–19 рр.), прим. III, 31. Чимало побутових, а ще більше історично-публіцистичних висловів та натяків на партянську адресу можемо ми виловити у Г о р а ц і я (65–8). От, у своїх "Еподах" (1, 12, 112) Горацій подає ходячу римську думку, видюче прислів'я про партянську підступність ("Parthis mendacior"), а в "Одах" розсипає про партян уваги дуже різнобірні: I, 19; II, 13; II, 16; III, 5 (про військові геть іранізовані поселення в Партії з полонених

[87] Див. VI, 29, § 112 і д.; а перед тим 15, § 44; 16. § 46.

[88] Пліній цитує Ісидора Харакського не менше, як двацять разів. У кн. VI, 27, § 141, Пліній через lapsus calami назвав Ісидора Діонисієм.

[89] Пор. в Histor. Natur. V, 36, § 132; VI, 27, § 141.

[90] Відомий дослідник старо-грецької історії Віллямовіц-Меллендорф гадав, що історію якогось стародавнього народа треба вивчати не стільки з його істориків, скільки з його поетів. Про цей його погляд див. уваги у В. Бузескула: "Введеніе въ исторію Греціи" (Харків 1903), ст. 487.

Крассових вояків); III, 6 (про Пакорів завойовничий похід на Сирію) і, в зв'язку з цим, II, 2 (про Фраата IV) та IV, 15. Такого матеріялу знайдеться в красному греко-римському письменстві чимало, тільки що він досі залишається недосліджений.

14) Великий учений грек тієї самої Августової "золотої" пори, незрівнянний всесвітній географ-малоазієць С т р а б о н (народ, бл. 63 р. до н.е. в понтійській Амасії, пом. мабуть 23 р. по Р.Х.) був не просто собі звичайний громадянин у Мітридатовому Понті, ба родич понтійського царського дому, через те добре був поінформований у політичних справах та відносинах в Азії. В його письменській діяльності найпершою працею була не "Географія". Передше од "Географії" скомпонував Страбон у Полібієвому дусі чисто-історичний елаборат, просторий (бо аж 43 книги), що, на превеликий жаль для нас, не зацілів, і знаємо ми його зміст або із слів самого Страбона в "Географії" (I, 1, § 23; II, 1, § 9; XI, 9, § 3), або із свідчень инших авторів. Заголовок Страбонової історії був Ὑπομνήματα (="Історичні пам'ятки", чи, краще, "Пропам'ятки"). Перші чотири книги тих "Гипомнем", чи "Пам'яток" становили собою наче вступ до цілої історичної праці й обіймали собою, як видко, епоху Олександра Македонського та років півтораста державного життя тих царств, що на їх розпалася Олександрова імперія, і кінчалися ці перші чотирі книги тими самими подіями, які занотовано в історії Полібія, отже більше-менше 168 роком. Далі, з 5-ої книги Страбонові "Гіпомнеми" носили додатковий окремий заголовок: "Історія після П о л і б і я" (такий, як і праця Посейдонія Родоського) і доходили аж до подій 27 р. до н.е. Посилання на Страбонові "Гіпомнеми" зустрічаємо ми у Йосипа Флавія та Плутарха (в життєписах "Сулла", "Лукулл", "Цезарь"),[91] але взагалі це не була історія сильно читана у широкій публіці, через те вона для нас не заціліла (як і Посейдонієва однойменна "Після-Полібієва історія") та й мало вже надії, щоб, донезнайденая, знайшлася б вона колись пізніш. Пожаліти про втрату Страбонових "Гипомнем" ми сильно мусимо через те, що VI книга "Гипомнем", як ми знаємо із слів самого Страбона[92], була присвячена спеціяльно історії партян: в ній Страбон – так він сам каже – "докладно говорив про партянські установи". Доводиться задовольнятися хоч тим, що чимало історично-географічних відомостей про партян та про землі їхньої держави Страбон подав у своїй незагубленій величезній і дуже змістовній географічній праці, яка зветься "Γεωγραφικὴ", тобто "Географія", і описує всеньку відому тоді землю вкупі з історичними споминами про кожну країну й народи її. Книг у Страбоновій "Географії" є 17, для історії партян міститься матеріял у кн. XI, кн. XV та

[91] Виписки згуртовано у К. Мюллера: Fragmenta historicorum Graecorum, т. III (Пар. I840), ст. 490–494.

[92] Це Страбон каже в "Географії" XI, 9, § 3.

кн. XVI.[93] Джерел у Страбона було багато. З географа-олександрійця Іратостена III–II в. (пом. 195 р.) він для партянської історії зачерпнути, розуміється, міг не гурт; більше зміг Страбон вичерпати історика Полібія та його продовжника Посейдонія Родоського II–I в., ще більше використав Помпеєвого сателлита Теофана Мітиленського; а як видко з даної у Страбона високої оцінки (II, 5, § 12), багато зачерпнув він з "Τὰ Παρθικά" Аполлодора Артемітського, що написав свою працю про партян і про війни римлян з ними незадовго перед Страбоном.[94] Загалом Страбон надавав перевагу новіщій літературі перед давньою: "Запанування римлян та партян принесло нам (історично-географічних) відомостей більше, ніж те, що падавали давніші писання", каже він (XI, 6, § 3). Сам Страбон, хоч і як багато подорожував, у Партії не був; він дальше як до Вірменщини не їздив (II, 5, § 11), і не знав найповніщого, рівночасного з ним "Партянського подорожника" Ісидора Харакського бл. н.е., тоді може ще секретного. Але до всього трохи давнішого, що черпав Страбон із чужих записів, ставився він з належною, тверезою критикою, чи до відомостей суто-географічних, чи до побутових і історичних. Справжню ціну Страбоновій "Географії", як видатному історичному джерелу, склала лиш нова наука.[95] За старих

[93] Давніші видання й переклади Страбонової "Географії", XVI–XVIII в., малокритичні. Критично видав Г. Крамер (Берл 1844–1852), Майнеке (Ляйпціг 1853) і, з I5-ма мапами, К. Мюллер (Пар. 1853–1858) . По французьки не зле перекладав Деляпорт дю-Тель (Пар. 1805–1819) ще тоді, як Страбонів грецький текст не був добре встановлений. По німецьки – Хр. Ґроскурд (Берл.-Штет. 1831–1834) та А. Форбіґер (Штутг. 1861–1865, 8 тт.). Ґроскурдів переклад має велику вартість і через свої рясно-докладні покажчики. Тими покажчиками (як і Мюллеровими і Форбіґеровими) добре покористувався російський перекладач Хв. Мищенко: "Географія Страбона въ семнадцати книгахъ" (Москва 1879; переклад – 856 стор.; "Указатель собственныхъ именъ й предметовъ" – додаткові 277 стор.). Мищенків "Указатель" все ж не повний; прим. кудись випало олово "Тохары", хоч про цю народність, аж надто цікаву для історії середньої Азії й східнього Ірану, у Страбона звістки є (кн. XI, 8, §2); нема вказівки на західніх кавказців – "Гептакометів" (XII, 3, § I8), що одіграли сумну ролю в Помпеєвому поході; в перекладі ім'я надкаспійського кавказького народа подано як "Витії" (з буквою "В"), а в "Указателе" нема "Витіи", хіба що читач догадається пошукати під літерою "У" ("Уитіи"); зміст слова "Тимагенъ-историкъ" не відповідає в "Указателе" тому, що сказано в тексті "Географії"; і т.и. Все ж Мищенків "Указатель" заслуговує великої подяки од читачів російського переклада.

[94] Про Аполлодора Артемітенця ми подали звістки під № 8. Тут нагадаємо тільки, що на Страбонову думку Аполлодор стоїть на чолі (або: займає центральну постать) серед усіх тих, хто писав про Партію: τῶν «τὰ Παρθικά» συγγραφάντων τῶν περὶ Απολλόδωρον τὸν Ἀρτεματηνόν (II, 5, § 12).

[95] Цікаво зазначити, що той самий Віллямовіц-Меллендорф, який аж надто не

часів Страбон читавсь мало, їм не користувавсь ані пізніщий од нього спеціяліст-географ Птолемей II в., ані близький до Страбона епохою свого життя римлянин-енциклопедист Пліній.

15) Пліній Старший народився 23 року н.е. (може, того самого року Страбон і помер); а загинув Пліній 79 р., надто зблизька досліджуючи пам'ятний вибух вулкана Везувія, що знищив Помпеї та Геркулан. З Плінія і історик і (найпередше) натураліст, і широкий енциклопедист. Йому належить славнозвісна географічно-космографічна енциклопедія: "Naturalis historiae libri XXXVII", яку він підніс майбутньому імператорові Титові 77 р. по Р.Х., синові імператора Веспасіяна. За наших часів над її критичним виданням з великою охотою колективно працювали найвидатніші нові європейські вчені всяких спеціяльностей, і в їх гурті славнозвісний натураліст Кювіє[96]. Великий ерудит, Пліній використав яких дві тисячі книжок; про це він каже в передмові, де значну частину використаних авторів називає на ймення[97]; між иншим, подорож Ісидора Харакського, по партянських торгових шляхах, Страбонові ще невідомая, Плінієві була знайома. Про землю, про географію, про народи, говориться у Плінія в перших шістьох книгах його "Натуральної історії"; там і про географію партян почасти й про їх історію, трапляються згадки, зокрема в книзі VI. Всі дальші книги "Historiae Naturalis" – то вже властива енциклопедія природничих наук (з медичною вкупі); але й у тих чисто природничих Плінієвих книгах ми теж натрапляємо на чимало даних про побут кожної країни. Коли, приміром, у XII книзі пише Плінїй про ароматні рослини,

---

високо ставить історіографію, збудовану на давніх політичних істориках, цінує Страбона, навпаки, дуже й дуже високо в характері спеціяльно історичного джерела: "Низько цінувати Страбона – річ недозволена", висловивсь він у філологічному часописі "Hermes" 1895 (т. XXX ст. 180).

[96] Ми маємо на думці паризьке видання Плінія 1829 р. з французьким перекладом Ajasson de Gransagne і з примітками, окрім Кювіє, ще инших натуралістів та філологів. Друкуватися почала "Historia Naturalis" з XV в. (1469 у Венеції). Загально приступні видання критично перевіреного тексту – ляйпцігське 1854–1860 (ред. L. Jahn; перевидав в 1870–1890-их рр. Майгоф) і берлінське 1866–1882, 6 тт. малої вісімки з добрими, зручними покажчиками (ред. Детлефсен). Німецький переклад дав Віттштайн (Ляйпц. 1880–1882). Французький, окрім того, що в виданні Ажансон де Грансаня (I829), дуже зручний для користування – Elittré (Пар. 1845, разом з латинським текстом, в Нізаровій серії).

[97] Див. видання Детлефсена, т. I Берл. 1866), ст. 17. Далі в передмові Пліній, коротко резюмуючи зміст кожної своєї енциклопедії, називає кожного разу цілу групу авторів, з яких черпав. Розуміється, фігурують у Плінія і географ Ератостен, і історик Полібій, і Посейдоній Родоський, і Варрон, і Трог, і Ісидор Харакський, і инші. Але не видко ані Теофана Мітиленського, з якого так багато брав Страбон, ані самого Страбона.

то тут (розд. 39, §§ 79–80) подає й важливі відомості про торг південної Арабії з партянами і зазначає відповідні торгові дороги. Та вистачить подивитися в покажчик при останньому томі Детлефсенового видання (т. VI, ст. 247) під рубрикою "Parthia", щоб побачити, яку цікаву картину партянського життя можна витягти з Плінієвої "Historia Naturalis".

16) В чисто хронологічному порядкові ми, поруч Плінія Старшого, зараз-таки повинні були б назвати ім'я юдейського історика Йосифа Флавія. Але сильнійший історіографічний зв'язок з усіма попередніми авторами має письменник-грек, що молодший був од Йосифа років на десятеро, а в історіографії вславився своїми життєписами видатних людей класичної старовини "Βίοι Παράλληλοι". Цей грецький письменник-біограф – Плутарх (бл. 46–120 рр.). Чотири Плутархові біографії давніших од Плутарха римських діячів, звязаних з попереднім століттям (тобто I в. до н.е.), коли римляни допіро знайомилися з Партією, мають для нашої мети серед Плутархового скарбу найбільшу ціну: "Лукулл" (хоч тісніш про Партію є в ній звісток ще не так багато), "Помпей", "Красс", "Антоній".[98] Надто в біографіях "Красс" та "Антоній" дає Плутарх докладне і, як ні-вкого, характеристичне оповідання про військові події часів великого партянського царя Орода I (року 50 і р.36–35 перед Р.Х.). У Крассовій-таки біографії подав Плутарх, між иншим, класично-прославлений довгий епізод про сміливе й підступне погублення цього тріюмвіра Красса, що його заманив на парламентерські пересправи партянський ватажок Сурена; в цьому епізоді пощастило Плутархові аж надто промовисто зхарактеризувати азіятські норови кривословних партян і, разом з тим, блискуче зілюструвати великий ступінь їхнього погелленізування (відома сцена з Еврипідовими "Вакханками"). Джерела свої Плутарх називає зрідка, а все ж иноді вони в нього цитуються. От, у Лукулловому життєписі цитує він незацілілу для нас працю Саллюстія; про Помпеїв похід Плутарх прозоро

[98] Плутарха часто друковано й перекладено на всі европейські мови. Добрі видання у Франції в паризькій колекції Didot, в Німеччині в ляйпцігській серії Тойбнера; зокрема див. Лпц. 1845 (Tauchnitz), 1839–1846 (C. Sintenis; він і в Берліні у Вайдмана 1858–1864). На російську мову Плутархові "Життєписи" перекладалися скількісь разів. Важливий був і є (не вважаючи на перестарілий російський стиль) переклад Спир. Деступиса: "Плутарховы сравнительныя жизнеописанія славныхъ мужей" (Спб. 1810–1821); "Лукулл" тут у т. VII (1821, ст. 64–221); «Помпей» у т. VIII (1821, ст. 260–483); "Красс" у т. VII (1821, ст. 322–446); "Антоній" в т. XII (1820, ст. 116–298). Новіший переклад – В. А л е к с е е в ъ: "Плутарховы Сравнительныя жизнеописания" – виходив у 1890-их рр, (в "Дешевой библиотеке" А. Суворина) порізненими, окремими книжечками, що разом їх набралося на 7 тт. Сильно незручно для наукових посилань, що в обох тих російських перекладах на поділяються життєписи на окремі розділи (не так, як у виданнях грецького тексту).

каже, що джерелом був тут для нього Теофан Мітиленський, Помпеїв вірник; в "Кассі" та "Антонії", здається, черпав Плутарх з усесвітньої історії Николая Дамаського, що виховував Антонієвих дітей. Тільки ж ці автори бували далеко не єдиними Плутарховими проводирями.

17) В гурті двірських письменників імператорського дому Флавіїв (що почався з Веспасіяна) перебував ф а р и с е й Йосип (Ἰώσηπος), що тішився прихильністю всіх трьох імператорів тієї династії – і Веспасіяна, і Тита, і Доміціяна. Писав він мовою грецькою. Звуть того юдея, за фамільним ім'ям його патронів, Йосип Ф л а в і й (народ. 37, пом. після 95). Дві свої великі історичні праці, одну – "Про юдейську війну" (що закінчилася Єрусалимським поруйнуванням), другу – "Юдейське давнознавство", або "Стародавності" Ἰουδαϊκῆ ἀρχαιολογία, присвятив Йосип Флавій темі, здавалося б, аж надто для нашої мети вузькій: спеціяльній історії свого невеликого рідного народу. Правда, перша половина "Стародавностей" то не більш, як простісіньке переповідання із старозавітної Біблії[99]; за те в другій половині трапляється багацько відомостей і про події в сусідніх краях, в Партії зосібна.[100] Для не-своїх часів чимало брав Йосип, у таких випадках, з усесвітньої історії Николая Дамаського, Иродового секретаря; події свого віку міг Йосип списувати, розуміється, просто так, як сам бачив і чув, як був для них живим свідком. Деякі дані, що ми натрапляємо у Йосипа Флавія, могли б здаватися зовсім несподіваними, бо вони, наче б то, геть далеченькі од його юдейських тем. Йосип Флавій охоче говорить про подробиці чи то політичного, чи то чисто-внутрішнього партянського життя, коли ті подробиці можуть бути поставлені в якийсь, нехай часом і не тісний звязок з долею юдеїв. Із звісток, котрі до Юдеї ближчі, ми в "Стародавностях" знайдемо дещо про війни партян проти селевкідів Сирії, потім і, ширше, проти римлян (кн. XIII, кн. XIV, де, розуміється, широке місце приділено завойовникові Сирії Помпеєві, і не забуто про

---

[99] Вона навіть починається слово-в-слово так, як "Буття" Мусієве: "В початку Бог сотворив небо і землю, та не видко було землі, глибока темрява вкривала її, Дух зверху носивсь над нею; і наказав Бог, щоб сталося світло", і т.и.

[100] Поміж европейськими виданнями Йосипових Флавієвих писань для користування дуже добре – те, що зладив Діндорф (2 тт., Пар. 1845–1847, у серії Firmin Didot) з латинським рівнобіжним перекладом, як воно взагалі водиться для грецьких авторів в видавництві Дідо, і з докладним покажчиком; а відоміще – вид. ляйпцігське (1850, Tauchnitz) та берлінське (ред. Niese). Є старий російський переклад "Древностей" Іос. Флавія – о. Мих. Самуілова (1818); а в 1898–1900 рр. у сіоністичному журналі "Восход" Г. Генкель дав новий російський переклад і "Древностей" і "Іудейской войны" (була й окрема відбитка). З незліченної літератури про самого Йос. Флавія назвемо тільки, і то виключно за-для її недавности, нарис Thackeray: "Josephus, the man and the historian" (Ляйпц, 1929; ст. X+160), звідки можна пізнати головну давнішу бібліографію.

похід Красса, що пограбував 54 р, храм в Єрусалимі, XIV, 7, § 1); або, знов, знайдемо чимале оповідання про те, як царевич Пакор, син славного царя Орода, завоював Сирію та Палестину (це є і в "Стародавностях" XIV, є і в "Юдейській війні" I, 13, з виразною авторовою стороничою неприязню супроти політики партянського завойовника, бо через ню постраждали інтереси Ирода Великого на користь Антигонові, наставленому на юдейське царство од партян). В XVIII та XX книгах "Стародавностей" – цілий потік різнобірних інформацій: про партянські звичаї й норови, про династичні чвари в партянському царстві, про спритне втручання хитрих римлян у династичні аршакідські справи, і т.и. В "Юдейській війні" (VII, 7) у 70-их рр. н.е., за Веспасіянових часів, освітлено у Флавія (з певними, правда, географічними непорозуміннями) нашестя чорномосько-озівських аланів (осетів) на Закавказчину й Азербайджан. Причина близького інтересу фарисея-патріота Флавія до Партії безперечно полягала ще і в тім, що юдейська релігія й юдейська громада в партянській державі тішилася (як і християнська) повною рівноправністю; бували там навіть тісно-юдейські васальні володіння (Адіябена в давній Ассирії)[101]; юдей міг здобути від партянського царя губернаторську сатрапську посаду в Вавілонії ("Стародавності" XVIII, 9, § 4); піддані партянам юдеї перебували в постійних зносинах з Єрусалимом, держали в вавілонських містах свої церковні скарбниці, де збиралися й переховувалися "Дидрахмові" внески для одіслання в Єрусалимським храм ("Стародавності" XVIII, 9), і т. и. З Партією близько ріднила Йосипа Флавія ще й спільна мова. В Палестині за Флавієвих часів людність балакала вже тільки по арамейськи[102], і так само арамейська мова була рідною мовою для людності в Вавилоно-Месопотамії, де, на р. Тигрі, стояла партянська столиця Ктесифонт. Натурально, що партяни, принаймні столичної округи, повсякчасно чуючи навкруг себе арамейську балачку місцевого люду, не могли не завчитися її гаразд уже хоч би з чисто-практичних щоденних потреб. Та вони не тільки балакати вміли по арамейськи, а й читали арамейську літературу. В передмові до "Юдейської війни" (§§ 1–2) Йосип Флавій просто свідчить, що він, скомпонувавши свою працю попереду не грецькою, а "рідною мовою", τῇ πατρίῳ [γλώσσῃ] συντάξας (думаємо, живою арамейською, а не мертвою гебрайською), мав на меті принести тим способом користь і дати точ. інформацію не тільки своїм землякам-юдеям, ба й деяким партянам[103] чи іншим чужо-

[101] Про Адіябенське царство з офіційною юдейською релігією. Йосиф Флавій, натурально, не забуває подати історичні подробиці і в «Стародавностях» кн. XX, 2, і в "Юдейській війні" II, 16.

[102] Див. А. Крымскій: "Семитскіе языки и народы", т. I (Москва 1903), ст. 88–90 і 145–146.

[103] Йосип мав на думці, явно не всіх парфян бо пише не "τοὺς Πάρθους", а лиш невиразно: Πάρθους без родівника "τοὺς"). Див. "Юд. Війна" I, 2 (в паризькому виданні ст. 5, рядок 12).

земцям, "які сидять вище над Палестиною" (τοῖς ἄνω βαρβάροις). Через отакі тодішні юдейсько-партянські взаємовідносини являються для нас Флавієві юдейські писання далеко на маловажним джерелом відомостей про Партію, особливо для І в. н.е., коли Флавій жив.

Йосипа Флавія обидва писання, як бачимо, одрізняються од инших вищейменованих наших джерел тим, що подають історичний матеріал і про І в. по Р.Х., не тільки про давнішу пору. Найбільше ж даних для історії І в. н.е. черпаємо ми з молодшого, ніж Флавій, історика Таціта.

18) Відомий латинський історик Корнелій Т а ц і т (бл. 54–117), безпощадно-правдивий дієпис того, що чинилося за епохи двох перших імператорських династії, і Августової, і Веспасіянової (цю Таціт іще сам бачив), є автор двох прославлених історичних праць, де й про відносини Рима з Партією І в. н.е. містяться високо-цінні відомості. Ті писання: а) "Літопис", або "Аннали", б) "Історії"[104], обидві скомпоновані під кінець Тацітового життя: "Історії" бл. 107 р., "Літопис" бл. 117 р. Для партянської історії важлива праця – то "Літопис" чи, по латині, "Annales", 16 книг, які починаються "ab excessu divi Augusti", з останніх днів Августового життя (пом. І4) і, даючи огляд епохи Тіберія, Калігули, Клавдія та Нерона, доходять до 66 року н.е. включно; а первісно доходили вони аж до загибелі Неронової (68), В Тацітовому цьому "Літописові" ми знаходимо широко-систематичне, докладне оповідання про всі моменти й перипетії римо-партянських відносин І в., про довгу боротьбу за Вірменщину і, нарешті, про нав'язані щиро-приязні стосунки між двома світовими великими державами, Римом та Партією, відколи Неронове правительство в 63 р. погодилося з партянським царем Волагасом І, і, що Вірменщина залишиться за Волагесовим братом аршакідом Терідатом, тільки з умовою, нехай вірменську корону аршакід Терідат здобуде в Римі по формулі з імператорових Неронових рук (кн. XV,

---

[104] Тацітові писання друкувалися скількись сот разів, налічують понад тисячу видань, починаючи з венетського бл. 1470 р. Найкращі критичні видання цілого Таціта – в ляйпцігській Тойбнеровій серії класиків (ред. Т. Гальм; 5-е вид. 1886); а окреме понад те – для "Анналів" берлінське, добре коментоване (ред. К. Ніппердей; 8-е вид. 1884) та паризьке 1875–1877 (ред. Жакоб); для "Історій" ляйпцігське з коментарями Гереуса (4-те вид. 1884), берлінське (ред. Е. Вольф) та паризьке Гёльцерове (1886, фірми Hachette); але є багато ще инших дуже путящих видань. Російський переклад «Летописи» дав А. Кронеберг (Москва 2 чч., 1858), а всі без винятку Тацітові писання подав по російськи В.И. Модестов: "Сочиненія Корн. Тацита", т. І–ІІ (Спб. І886–1887) зо вступною статтею, для якої він був уже здавна підготований своєю магистерською дисертацією: "Тацитъ и его сочиненія" (1864).

Намагаючися бути дуже дословним перекладачем, Модестов допускався важкенького російського стилю.

31)[105]. Що до другого Тацітового писання, до його "І с т о р і й", які обіймали були епоху всіх трьох представників династії Флавіїв (Веспасіяна, Тита й Доміціяна, уб. 96), то ми тепер з тих "Історій" маємо тільки початкову третину (може, й менше, ніж третину), всього чотири з половиною книги, для подій двох років (68–70) – оповідання про ті усобиці, які настали після Неронової загибелі й привели до заснування імператорського дому Флавіїв в особі Веспасіяна; найцінніші ж дві третини "Історії", де містилося оповідання про епоху самого Веспасіяна, Тита й Доміціяна? це – загублено[106]. Звичайно, що в цих недокінчених Тацітових "Історіях" (лиш двох років!) ми для парфянської історії можемо знайти матеріялу не гурт; але навіть де дрібне про партянські справи, що побіжно кинув Таціт в «Історіях», аж ніяк не позбавлено інтересу для нас. Така, приміром, буде характеристична згадка (1, 6) про задуману й уже потрохи налагоджувану Неронову військову експедицію на Кавказ бл. 67 р., коли треба було приборкати хижих налітачів-аланів (осетів), а тим часом римське правительство із своєї далечини так недобре розбирало кавказьку топографію, що готувало поважну коштовну війну проти зовсім иншого народу – супокійних албанів на низовині р. Кури.

19) Більше-менше ту саму епоху цезаристичної історії Риму І в. н.е., яку обмалював в "Анналах" Таціт, – обмалював в інакшій літературній формі, але, можна сказати, рівночасно з Тацітом, молодший роками од Таціта латинський історик-біографіст Светоній. Молодість його проминула ще під династією Флавіїв, зокрема під тираном Доміціяном (уб. 96), а найкращу свою письменську діяльність розгорнув Светоній (як і Таціт) уже тоді, як над Римом панували імператори "щасливого періоду римської імперії" Траян (98–117) та Гадріян (117–138); Саме за перших літ Гадріянових, бл. 120 р., Светоній і написав свою збірку: "Життя дванацятьох імператорів" – "Vitae XII imperatorum", од Юлія Цезаря до Доміціяна.[107] Як же

---

[105] Тому що кінець Тацітового "Літопису" загубивсь, характеристичний для партянського побуту опис довгої Терідатової подорожі до Риму й урочистого його коронування читаємо ми вже в грецькій компілятивній "Римській історії" Діона Касія II–III в. (в кн. LXIII), що Таціта мав у руках, треба гадати.

[106] На жаль, і в грецькій компіляції Діона Кассія II-III в. відповідна частина (кн. 65–67), в певній мірі заснована, мабуть, і на Тацітових "Історіях", дійшла до нас у сильно дефектному вигляді.

[107] Через свою пікантність Светонієві "Життя дванацятьох імператорів" (або, як часто чуємо у французів, "Les douze césars") друкувалися й перекладалися частенько (є французькі переклади XVIII в. з непристойними гравюрами-ілюстраціями). З наукових виданнів можна назвати, прим., лейпцігське Бавмартена-Крузіуса (1816), пізніш – C. Roth, і ін.; паризькі, вкупі з франц. перекладом в "Collection" Nisard'a (Пар. 1850), E. Ressonneaux (П. 1856), і ін.

немало кожен імператор чи Августової чи Флавієвої династії мав якесь діло до Партії, то й це знайшло свій відбиток в Светонієвих біографіях тих цезарів. От, і в першому життєписі "Юлій Цезар" (§ 44) маємо цікавий план походу на Партію через Вірменщину та північну Медію. Найцінніші – ті вказівки, котрі Светоній давав як самовидець, або хронологічно-близький свідок подій. Сюди, приміром, належить оповідання про дипломатичні заходи старого партянського царя Волагаса I бл. 75 р. перед Веспасіяновим правительством зорганізувати спільну оборону кавказьких просмиків проти аланських хижацьких наскоків ("Доміціян" § 2).

Таціт і Светоній, що подали сумні картини проминулої для них епохи "дванацятьох цезарів" I в., сами жили, це ми бачили, в "щасливий період Римської імперії" який настав після загибелі тирана-Доміціяна (96) і заповнив собою трохи чи не ціле II століття, попереду під імператоруванням Траяна та Гадріяна, потім обох перших Антоніїв (Пій, 138–161 та філософ Марк Аврелій, 161–180). З партянами відносини у Рима тоді не переставали існувати, а иноді бували й дуже пам'ятні, як, от, за Траяна, що в 116 р. ходив походом аж на саму столицю партянську, м. Ктесифонт на р. Тигрі; та й за філософа Марка Аврелія одбувсь такий римлян похід на Ктесифонт (164–165). На жаль для нас, в тодішній римській історіографії II в. ми не знайдемо такого сильного збагачення наших відомостей про тогочасну Партію, якого ми могли б сподіватися. Навпаки, партянське життя II віку (так само як і першої четвертини III в., коли для імперії розпочалося, так воно зветься, "військове панування") дуже й дуже недостатньо освітлюється для нас греко-римською історіографією II в., з якой, до речі сказати, чимало цінних писаннів навіть і не збереглося до нас: затратилися. Маємо ми од II в., правда, декілька латинських та грецьких непоганих історіографічних виробів (компіляцій та вкорочень), що для партянської історії нам правлять за вельми потрібне джерело; але ж ті елаборати повідають про партянські оправи не сучасні їм, не про події II в. н.е., а оповідають про події того давнього періоду, коли Рим був ще республікою, не імператорською державою. За Гадріянового імператорування писав відомий уже нам епітоматор Ф л о р, той, що вкоротив римську історію Тита Лівія, доведену тільки до Октавіяна Августа. Напевне під Антоніном Пієм або Марком Аврелієм працював Юстин, що, як згадували ми, зладив суху епітому з історичного нарису Помпея Трога про після-Олександрові держави, доведену теж тільки до Августових часів[108]. До цієї ж таки категорії елабораторів давнього, а не нового історичного матеріялу належить, кінець-кінцем, і видатний історик-грек II століття Аппіян:

20) Аппіян, письменник середини II в. (жив за Гадріяна та Антоніна Пія), греко-єгипетський краянин, римський урядовець-фінансист, залишив нам чималу обсягом, по грецьки писану "Римську історію", що

[108] Про Флора див. у нас під № 9, про Ю с т и н а – під № 10–11.

доходить, наскільки заціліла, тільки до передодня початків імперії. Вона монографічно розбивається на спеціялізовані відділи: "Старо-італійські справи", "Відносини з самнітами", "Завоювання Галлії", "Сіцілія та острови", "Війни в Іспанії", "Ганнібалова війна", "Дальші Пунійські справи", "Македонські", "Війни в Сирії", "Мітридатова війна" (Μιτριδάτειος, це великий відділ), «Справи в Іллірії»; а остатній, він і найбільший, відділ – то п'ять книг "Εμφυλίων" = "Усобиць" (од Сулли до загибелі Юлія Цезаря й початків 2-го тріюмвірату). Цей останній відділ: "Усобиці" (або "Громадянські чвари") явно обірваний. З Аппіянової передмови, де автор згори каже про зміст цілої своєї праці, видко (§ 14), що кінчалася його Ῥωμαϊκὴ ἱστορία оповіданням про те, як римська держава після боротьби між Августом та Антонієм обернулася в монархію (ἐς μοναρχίαν περιῆλθεν), причім і Єгипет дістався римлянам (ὑπὸ Ρωμαίους ἐγένετο). Коли так, то виходить, що загубивсь для нас з Аппіянової праці не надто великий шмат. Але з указівки самого-таки Аппіяна в контексті його відділу про "Усобиці" (кн. II, 18) ми бачимо, що він повинен був написати ще один спеціяльний відділ: "Παρθυακὴ γραφή", бо, повідаючи в "Усобицях" про Крассову загибель у партянському поході (53 р.) зовсім без широких подробиць, Аппіян додає: "Та про Крассову біду будуть звістки в "Партянському відділі" ἀλλὰ τὴν μὲν κρασσου συμφορὰν ἡ Παρθυακὴ δηλώσω (futurum) γραφή. В тім сподіванім суто-"Партянськім" відділі, очевидячки, могло б бути оповідання не тільки про давніші римські відносини з партянами (такі, як от про нещасливий той Крассів похід), ба могла б і йти мова ще й про недавню щасливу Траянову війну проти партян в 115–117 р. та про його гордовитий в'їзд у Ктесифонт, партянську столицю в 116 р. На жаль, такого приобіцяного відділу: "Παρθυακὴ γραφή" ми в рукописах Аппіянової праці не знаходимо (та й чи встиг справді його скомпонувати Аппіян?)[109]. І приневолені ми, Аппіяна читаючи, задовольнятися для партянської історії (та й то виключно до Августового запанування) самісінькими тими Аппіяновими відомостями, що він їх порозкидав по инших історичних відділах, котрі встиг написати і котрі для нас заціліли. От, у "Сирійських справах" знайдемо ми дані про партянське перебування III в. в єкладі сирійської держави нащадків Селевка Нікатора (розд. 55, 57) і про визвольну понад столітню боротьбу Партії проти селевкідів (1, 48, 65). В відділі "Μιθριδάτειος" подано (розд. 97–118) довгу,

[109] Те, що друкується часом, або колись друкувалося, в характері ніби-то уривків з Аппіянових "Παρθικά" аж ніяк не належить Аппіянові, і в критич. виданнях не подається. Див., прим.; те, відоме, видання Аппіянової "Римської історії" (з латинським перекладом), що вийшло в паризькій серії Firmin Didot (Пар. 1877). У передмові редактор зазначає, що гадані фрагменти з наче-б-то Аппіянового відділу «Партянські справи» він свідомо викинув із свого видання, бо то зовсім не Аппіянове писання, а вибірки, приміром, з Плутархових життєписів.

послідовно розгорнену картину Помпеєвого азіятського походу 66–63 р., що зачепив і кавказців і партян. В "Усобицях'" читаємо, нехай і коротко, про вищезгадану Крассову загибель 53 р. (II, 18), про Помпеїв намір після невдалої боротьби з Цезарем утікти до партянського царя (II, 83), про партянську допомогу військам Цезаревих убійників (IV, 59, 63, 88), а потім про партянські нашестя й завоювання в Малій Азії та Сирії (IV, 63; V, 10, 65; ще й у "Сирійських справах" 51), про нещасливий Антонія похід на Партію (V, 10, 65, 75, 133–134); серед побутових деталів тут, прим., є про Пальміру, куди партяни ввозили дорогі індійські та арабійські товари (V, 9)[110]. Джерел своєї, на зміст дуже й дуже не бідної компілятивної всезбірки Аппіян, можна сказати, ніколи не називає. Для найдавніших, початкових партянських подій міг він вичерпувати Полібія III-II в.; його він несподівано (правда, не для партянських справ) навіть якось і зацитував[111]; знов же й порівняння деяких уступів у Полібія й у Аппіяна не залишає сумнівів, що Полібієву історію Аппіян у руках мав. З двох "Історій після Полібія", Посейдонія Родоського та Страбона-понтійця, Аппіян очевидячки міг читати й Посейдонієву, але для спеціяльного відділу про Мітридата Понтійського придатнішою могла б бути тая, з понтійськими інтересами, "Історія після Полібія", яку написав Мітридатів родич Страбон (вона по інакшому зветься "Гипомнеми" = "Пам'ятки"); тільки ж поважні підстави дозволяють думати, що головною провідною працею дуже часто бувала для Аппіяна "Всесвітня історія" Николая Дамаського, Гиродового секретаря. Инші Аппіянові джерела для обмалювання римо-партянських відносин I в. до н.е. вгадати важче; хіба, що апріорно (почасти й за текстуальними порівняннями) можна підозрівати, що препрославлену римську історію "ab urbe condita" Тита Лівія Аппіян теж вичерпував[112], хоч і не давав переваги отому квасно патріотичному римському елаборатові перед об'єктивнішими грецькими писаннями, скажемо, перед менше римляно-хвальною всесвітньою історією Николая Дамаського.

---

[110] З друкованих видань Аппіянової "Ρωμαϊκὴ ἱστορία", окрім вищеназваного паризького з латинським перекладом у серії Firmin Didot (1877), назвати слід ляйпцігські в Тойбнеровій серії класиків (Mendelssohn, 1879–1881, 2 тт.; та P. Viereck, 1905). Німецькі переклади – Ділленіус (Штутг. 1828, 3 тт.), Войс (Лпц. 1837–1838, 2 тт.).

[111] Навівши в "Пунійських війнах" (розд.132) сумну картину картагенського зруйнування 146 року та згадавши, що Сципіон Африканський елегійно зацитував тоді Гомерові вірші про неминуче зруйнування священного Іліона (Трої), Аппіян зазначив, що це він вичитав у Полібія, свідка тієї сцени:

[112] Порівнювати Аппіянів текст ми можемо, розуміється, не безпосередньо з Лівієвим (бо відповідна частина Лівієвої історії вже загубилася), а тільки з текстом Лівієвих епітоматорів та ексцепторів (Флора II в., Евтропія IV в., Орозія V в.). Таке порівняння, звичайно, не може не виходити дуже хитке й спірне.

21) Не зовсім віддає факти свого, II-го, століття й усесвітньо прославлений астроном-географ, греко-єгиптянин Клавдій Птолемей = II в., що писав за епохи Антонінів. Птолемей не був географом такого типу, як словоохочий Страбон, що присвячував багато уваги історичним споминам про кожну країну, про кожне місто. Птолемей – вузькіший; він ані до історичного оповідання не має охоти, ані навіть продуктів якоїсь країни не має звички перелічувати[113]. Він автор географії не історично-побутової, а фізично-математичної: "Γεωγραφικὴ ὑφήγησις" на вісім книг, з долученими (це річ сильно важлива) географічними мапами – часом десятків троє – для цілого залюдненого світу[114]. Топографія кожного місця зазначається географічною його довготою (μῆκος) та широтою (πλάτος) в градусах і хвилинах; 1-ий меридіян лічиться од одного з Канарських островів ("Щасливого"), мовляв, од краю відомого світа. Хоч писав Птолемей, певне, за Антонінових часів, після половини II в. н.е., все ж його Географія фіксує географічно-топографічні факти не так для середини II-го століття, як хіба для початку його, може навіть іще для кінця I-го століття. Бо за головне географічне джерело, на яке Птолемей звичайне посилається, правив Птолемеєві Марін Тирський (Μαρῖνος ὁ Τύριος ὕστατος τε τῶν καθ' ἡμᾶς, як каже Птоломей, I, 6, § 1); зовсім можлива річ, що цей "останній" (ὕστατος) Птолемеїв попередник писав років яких на п'ядесятеро передше од його, тобто підсумовувати й резюмувати міг

[113] Коли зрідка, прим., у звістках (VII, 4) про о. Тапробану (Цейлон), Птолемей несподівано каже й про те цікаве, що на острові родиться, це одразу аж кидається в вічі через свою незвичайність. Видко, о. Цейлон являвся тоді для ширшого греко-римського світу занадто маловідомим, був наче допіро незнаний, і через те Птолемей не обмеживсь на сухій математично-географічній топографії. А побільше Птолемей того не робить і таких оповідань не дає.

[114] Видавалася Птолемеєва "Географія" найбільше в XV–XVI вв. (між 1475–1525 рр. друковано її 21 раз!). В XIX в. залишило в науці після себе великий слід теє більше-менше повнеє видання (з латинським перекладом), що зладив F. G. Wilberg (Essendiae 1834) далі – лейпцігське 1845 (Tauchnitz). Цінне – нове паризьке, неповнеє лиш трохи, з латинським перекладом і з ерудитними примітками К. Мюллера (1901, в серії Didot); розуміється, тут подано й мапи. Рукопис Атопського Ватопедського манастиря опублікований був факсимільно фотолітографським способом теж у Парижі (1867); видав його П. Севастьянов з передмовою В. Лянґлюа (мапи тут репродуковано на ст. XCIII–XCV); але воно й рівнятися не може з чотирьохтомовою імпозантною фототипічною репродукцією Ватиканського кодекса, що з великим науковим апаратом випустив єзуїт Йоз. Фішер (Ляйпц. 1932, 4тт.). Він-таки дав змістовну «introduction" до цілком повного англійського перекладу E. L. Stevenson'а (Нью-Йорк 1932). По російськи варта уваги передмова Юл. Кулаковського до його видання: "Карта Европейской Сарматіи по Птолемею" (Київ 1899).

тільки ті географічні відомості, які греко-римський світ встиг набути на кінець І-го, на початок ІІ-го в.[115] В І столітті, коли між Партією та Римом, після замирення між імператором Нероном та царем дарів Волагесом І (63) запанували на чималий шмат часу щиро-приязнії відносини й зносини, призбірувати географічні відомості про партянські землі було римським громадянам лекше, ніж колись. Що правда, новітніми географічними даними про партянську розлогу державу та її точнішу топографію збагачували греко-римлян І в. н.е. не тільки такі науково підготовані розвідувачі, як командирований ще колись од першого імператора Августа Ісидор Харакський, а й звичайнісінькі купці-подорожні, не з учених людей. Комерційні шляхи вони, одначе, могли описувати не погано, та ще й такі, котрі доти були мало для римлян відомі. Використовуючи довгенький супокій між римською та партянською державою після Нерона та знаючи, що в області між Аму-Дар'єю (пізнішому Туркестані) запанувала в другії половині І в. доволі тверда китайська влада[116], римсько-піддане купецтво иноді зважувалося робити комерційні подорожі (по шовк, скажемо) геть крізь цілу партянську державу до її далеких кордонів, далі крізь тохарську Бактрію та китайсько-піддані середньо-азійські землі (очевидячки, крізь Фергану та кашгарський край, крізь область р. Тарима) – та й аж до самої столиці "серів" (= китайців). За Маріновим свідченням (а од нього це списав Птолемей, І, 11, §§ 3–6) див. ще кн. VI) такий був македонський негоціянт, "з батьків купець" (ἐκ πατρὸς ἔμπορος), Маес Тітіян; капіталіст-багатир, він сам особисто й не хтів їздити до занадто неблизького Китаю, а виряжав туди своїх прикажчиків та й, з їхніх слів, зміг подати Марінові Тирському географічно-маршрутні подробиці, цікаві, розуміється, й для партянської економічної історії[117] дарма що науково вони виходять не такі точні й бездоганні, як того міг би забажати теперішній дослідник історичної географії.

22) Якщо Аппіян не встиг у своїй "Римській історії" подати нам задуману "Παρθυακὴ γραφή" "з оповіданням про новіші римо-партянські від-

---

[115] Розуміється, де можна бувало, Птолемей доповнював і виправляв Маріна Тирського (див., прим. І, 17, § 3), але це не міняє загальної справи; в основі Птолемеєвої Географії ми найчастіш читаємо лиш Маріна Тирського, з грані І-ІІ вв.

[116] Саме на другу половину І в. н.е. припадає тут діяльність славного тодішнього китайського полководця Бань-чжао, що не тільки запровадив порядок у "Західнім краї" (так звалися по китайськи ці області), ба розсунув китайські володіння (95), гадають, аж до Каспійського моря (до Аральського – то то вже напевне). Див. F. V . Richthofen: China, т.І (Берл. 1877), ст. 448–456 і 511–515, та його ж таки стаття: Ueber die centralasiatischen Seidenstrassen bis zum II Jahrh.n.Chr." в берлінських "Verhandlungen der Gesellschaft für die Erdkunde" 1877 (т. IV).

[117] Потім, за початкової історії сасанідської, цей самий шлях описує Амміян Марцелін (XXIII, 6, § 60) близько до Птолемеєвого опису.

носини, ще й II століття н.е. (приміром про ефемерно-блискучий Траянів похід на Ктесифонт 116 р.), то це докладно зробив був і скюмпонував був спеціяльну працю "Τὰ Παρθικά" инший відомий письменник II століття, малоазієць з Бітинії, критичний історик-компілятор Арріян, що жив за імператора Гадріяна та обох Антонінів. Ми, з низки історичних писаннів Арріянових, маємо заціліли́й тільки високоцінний його елаборат про дії Олександра Македонського: "Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου"; це компіляція путяща, критично з добрих джерел зачерпнутая, і ніколи не перестане тішитися належною їй пошаною. Але Арріянові писання про після-Олександрову історію, в тім числі його "Παρθικά" = "Партянські дії" або "Партянські справи" (так само як і його "Βιθυνικά") до нас не дійшли. Зміст "Партянських дій" ми знаємо з "Бібліотеки" патріярха Фотія IX в. Знаємо, що ця Арріянова Партянська історія як вкладалася в 17 книг; починалася вона з найперших аршакідів та їхньої боротьби проти сирійських селевкідів, далі подававсь у Арріяна систематичний перебіг взаємовідносин партяно-римських, та й то не тільки давніших, перед Р.Х., а й новіших, геть аж до того II-го століття, коли Арріян сам жив. Не стільки з Фотія, скільки з инших цитат ми здогадко довідуємося, що оповідання про блискуче-щасливу війну імператора Траяна з партянами в 115–117 рр. обіймало собою чи не всеньку другу половину Арріянових "Партянських дій". Розуміється, не міг Арріян об'єктивно не освітлити й тую прикінцеву соромну невдачу, якої зазнав Траян на повороті з Ктесифонту додому через партяно-підданого арабського царика м. Гатри в північній Месопотамії між Тигром та Ефратом і яка різко прискорила Траянову смерть[118]. На жаль, оце Арріянове дієписання "Παρθίκα", наукової вартости напевне ані трохи не нижчої, як його "Олександрів похід", затратилося, і ми можемо з нього прочитати самісінькі порізнені цитатні фрази[119] або вкорочене переповідання. Та от не доводиться навіть сумніватися, що саму суть другої половини утрачених для нас "Партянських дій", тісніше про Траянову експедицію в Партію, маємо ми в відповідній частині (принаймні, в 68-ій книзі) компілятивної Римської історії грека Діона Кассія, пізнішого од Арріяна на скількись десятиліттів. І в дуже багатьох инших історичних

[118] Як об'єктивно писав про все це Арріян, ми судити можемо навіть з короткого переповідання в пізнішого (II–III в.) компілятора Діона Кассія (кн. 68), що безперечно переписував Арріянові "Партянські дії".

[119] К. Мюллер у III томі своєї збірки; "Fragmenta historicorum Graecorum" (Пар. 1849, ст. 586–601) погуртував цитати із Арріянових "Παρθικά" і з Арріянових "Βιθυνικά"; та Мюллера можна й доповнювати, бо, прим., він не навів важливої цитати із словника Свіди X в., даної під словом "ἐπίκλημα" (там звістка з Траянового часу). В другій половині минулого століття знайшов Райценштайн уривки з 7-ої книги иншого Арріянового писання: "Історія після Олександрового часу", – див. в "Breslauer Philologische Abhandlungen" 1888 (III, 3).

працях, де буває мова про Траянів похід, слідно не кого, як Арріяна. Часто його ймення замовчується при тім, а часто й називається охоче (як от у візантійських хроністів VI–IX в. – Малали, Синкелль).

23) Арріян, хоч дожив до часів Марка Аврелія (161–180), на встиг уже нічого написати про нову війну, що виникла за якесь півстоліття після Траяна, і про сполучене з нею знов щасливеє для римлян ще одно римське нашестя II в. на Партію та на їхню столицю Ктесифонт понад Тигром, – щасливеє, коли не лічити страшної спустошливої джуми, що принесли тоді в 160-их рр. римські війська в Італію й далі в Европу. Теє, на Ктесифонт, римське нашестя одбулося в кінці римо-партянської війни 162–165 р. між новонасталим імператором М. Аврелієм (або, точніш, полководцями його сирітського со-правителя Вера) та старим партянським «царем над царями» Волагесом III (148–191). Війна тая викликала собою цілу хмару історично-панегіричних писань, тепер уже – і це справедливо – призабутих. Проти них узяв тоді в руки насмішкувате перо відомий "Вольтер античного світу" сатирик Л у к і я н (жив бл. 125–200), огречений сирієць з північно-сирійського, чи коммагенського, міста Самосати, всесвітньо прославлений автор сатиричних "Діялогів між богами". Лукіян ущипливо, навіть у фельєтонному стилі, висміяв усіх тих непокликаних та облесливих дієписів у своєму, сугубо цікавому для нашої джерелознавчої мети, трактаті: Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν = "Як треба історію писати", чи швидче "як не треба історію писати". Історію писати, каже Лукіян, не таке просте діло, як на цікаві проходки ходити або за обід сідати; дієпис повинен бути безстороннім і правдомовним: фигу бачить – нехай так і каже: "фига", миску бачить – нехай так і зве її "миска". З дієписів римопартянської війни 162–165 років Лукіян, натурально, лиш глузує, він розбирає їхні недоречні, кумедні помилки та пересадні видумки, декого називає і на ймення, декого делікатніше зве: "а ще з них один" "εἷς μεν τις αὐτῶν", або попросту "τις" = "якийсь".[120] До перших моментів цієї війни належить і (пізніше писанеє) кусливе Лукіянове питаннячко: "Ἀλέξανδρος ὁ ψευδόμαντις" = "Олександер лже-пророк"; той Олександер (§ 27) підбив каппадокійського префекта своїми пророкуваннями швидче перейти з

[120] Друкувалися збірки Лукіянових писаннів багато разів (з XV в. починаючи), і в них, ясно, міститься й трактат "Як писати історію". З критичних виданнів цілого Лукіяна назвемо, приміром, Jacobitz (Ляйпц. 1836–1841), Фріцше (1860; 1882–1885), в паризькій серії видавництва Дідо – G. Dindort, з латинським перекладом (нове видання Пар. 1884). Зокрема трактат "Wie man Geschichte schreiben soll" увійшов з німецьким коментарем Зоммербродта в III том "Lucian's ausgewählte Schriften" в берлінській Вайдмановій серії 1860-их рр. В збірці К. Мюллера: Fragmenta historicorum Graecorum, т. III (I849, ст. 646–655) подано, з латинським перекладом, усі ті уступи з Лукіянового трактату, де Лукіян критично наводить цитати з дієписів війни 162–165 рр.

одним римським легіоном через р. Ефрат, і там численне партянське військо його оточило й знищило. – Ясно, що Лукіянів памфлет на непокликаних дієписів, вкупі з деякими вказівками в инших Лукіянових писаннях, являється для нас одним з неостатніх джерел для партянської історії, принаймні в межах 162–165 рр.[121]

24) Саме в зв'язку з названими двома походами римлян на Партію (і за імператора Траяна і за Марка Аврелія) варто тут згадати трактат "Principia historae" = "Початки історії" філолога М. К. Фронтона II в. Цей філолог Фронтон жив за часів Траяна, Гадріяна та обох Антонінів, Пія і М. Аврелія; для "філософа на троні" Марка Аврелія він був і навіки зостався шановним учителем. Серед инших Фронтонових трактатів та посланнів оті "Початки історії" дійшли до нас неповно, але чималою частиною[122]. У Фронтона без усяких патріотичних прикрас і без патріотичних применшувань обмальовано колосальну недисциплінованість, моральний розклад і ганебну боязливість римського вояцтва на сході, що, "партян углядівши, зараз показувало їм спину" (вид. Набера, ст. 206). Контрастом проти норовів такої салдатні захарактеризовано у Фронтона образ імператора Траяна: суворий, грубуватий вояка, з «паннонськими» малокультурними звичками, "Pannoniorum inscitiae". Фронтон зовсім не намагається оббілити малодостойну й криводушну Траянову поведінку супроти вірменського царя-аршакіда Партамасіра, що довірливо з'явивсь до римського табору й заплатив за свою довірливість смертю (ст. 209). Не затушовує Фронтон і Траянові невдачі після того, як здобув Траян партянську столицю Ктесифонт і самовпевнено позапроваджував римські митниці на Ефраті та Тигрі (ст. 209). В початку другої, уже не Траянової протипартянської війни, 162 р., Фронтон зазначає, що спільний з М. Аврелієм імператор Вер попереду просив мира у царя Волагеса III, та той одмовив (ст. 208). Часом такі моменти висвітлюються і в листуванні М. Фронтона з Вером чи Аврелієм (ст. 121, ст. 127).

25) До нас не дійшов ширший історик Партії, малоазієць-"іонієць" Асіній К о д р а т, чи точніш Квадрат, II в., автор поважних "Παρθικά", що жив, десь-так, між 150–230 рр., тобто був молодший од Лукіяна на ціле покоління. Проти автора "Римської історії" Діона Кассія II–III в. Кодрат був мало старший роками; тільки ж Діон, пишучи свою збірку між 230–234 рр., мав змогу читати "Παρθικά" не тільки Арріянові, ба вже й Кодратові, "по іонійські писані".[123] З лаконічних покликаннів візантійських еклектиків-

[121] Через те Лукіянові звістки охоче й з користю притяг E. Napp для своєї прекрасної монографії: De rebus imperatore M. Aurelio Antonino in oriente gestis (Бонн 1879).

[122] Фронтонові писання видав С. А. Набер (Ляйпц. 1867).

[123] "Ἰαδι διαλέκτῳ" – це слова не Діона, візантійського енциклопедиста-лексиколога Свіда X в. в статті "Καδράτος". Як зразок іонізмів у Кодрата, можемо вказати

словарників на ці "Партянські дії" Асінія Кодрата та з трохи ширших виписок у греко-латинських істориків IV–V в. ми можемо здогадуватися, що починав Кодрат свою історію, може, так, як і Арріян – згадкою за найперших аршакідів. Тільки ж така згадка не була напевне довгою, і так само доволі коротко, тільки до III книги (а всіх книг було не менше, як дев'ятеро), повідав Квадрат про партяно-римські відносини в кінці періоду республіканського та перших імператорів. З III книги йшло вже ширшеє оповідання про події II в. н.е.: про війну Траянову 114–117 р., за яку повідав і Арріян, далі ще ширше про війну часів М. Аврелія 162–165 р., якої Арріян уже не торкнувся, нарешті, як видко, подав Квадрат відомості й за війну Септимія Севера, коли в 199 році римські війська ще раз, утретє вже в II в., доскочили були до столиці Ктесифонта та й пограбували її, але зате од арабів месопотамської Гатри здобули (як і за Траяна) добру одсіч. Що саме, в подробицях, писано було в "Пароіках" Асінія Квадрата, ми точніш визначити не годні: цитати з нього у пізнішій літературі надто скупі[124].

26) Велика всезбірка повної "Ῥωμαϊκὴ ἱστορια" = "Римської історії" од заснування Рима до 229 р. н.е., що старанно скомпілював в 230–234 рр. малоазійський грек, римський сенатор і високий адміністратор Діон Кассій (жив бл. 155–235 рр.), мусить нам собою заміняти багато тих, давніших, історичних праць, які до нас в оригіналі не подоходили, а загубилися. Надто для подій цілого II-го і четвертини III віку Діонова "Римська історія" частенько показується нашим геть-єдиним пов'язаним історичним джерелом; що до звісток з історії партянської, то Діон, дуже вимовно, встиг зазначити (в 80-ій книзі) уже й кінець аршакідської династії та перехід влади над Іраном до нової династії, південного перса-саса-ніда Ардешіра (Ἀρταξέρξης – зветься він у Діона). Розклав свою велику «Римську історію» Діон на 80 книг. Та не всі вони однаково добре збереглися. Найкраще, найціліше, дійшла до нас тільки середня частина (кн. 36–60, там де обмальовується епоха Помпея, Цезаря і перших імператорів Августового дому, до 46 р. н.е.), та ще непогано заціліз текст прикінцевої книги 79-ої й початку останньої книги 80-ої (про події 216–222 р., для яких Діон Кассій був живим свідком). Решту маємо ми або фрагментарну, в цитатах і довгих дословних виписках у візантійських літераторів (між иншим у збірках Костянтина Порфирородного X в.), які дозволяють нам мозаїчно відновити ту чи иншу книгу (reliquiae), або ми маємо зміст оригіналу в укороченому, тільки ж систематично пов'язаному, переповіданою двох візантійських еклектиків-істориків – пізненького Иоана Зонари

його речення, дословно зацитоване (під словом "Іберія") в географічному словнику Стефана Візантійця VI в.: Καί τοι λιγυσί θ' ἅμα καί Ἰβήροισι πολεμέοντες (по атицьки було б: Ἰβὴροις πολεμοῦντες).

[124] Що можна було позбирати з Асінія Квадрата, подав К. Мюллер у своїй збірці: Fragmenta historicorum Graecorum, т. III (Пар. 1849), st. 659–664.

XII в.[125] та мало чим ранішого Ксіфіліна XI в.[126]; Зонара переказав, книга за книгою, першу четвертину Римської історії Діона Кассія (кн. I–21), а Ксіфілін стисло переказав кн. 36–80. Кінець-кінцем, перед нами виринає Діонова "Ῥωμαϊκὴ ἱστορία" в своїй більше-менше неперервній цілості, дарма що не скрізь у дословному авторовому тексті[127]. Джерел своїх Діон Кассій ніколи не називає, але видно, що кожну історичну звістку він перевіряв за декількома авторами і подавав читачеві те, що вважав за найімовірніше. Коли він вагався, кому з авторів оддати перевагу, то иноді це просто й зазначав, самих авторів одначе не іменуючи. Казав, приміром: "Про це повідають багато неоднакових подробиць, але виразної правди поміж ними встановити я не можу; скажу ж тільки те, що точно знаю", "οὐ δύναμαι τὸ σαφὲς πολλῶν λιγομένον εὑρεῖν ὅ δ' ἀκριβῶς ἐπίσταμαι φράσω" (XXXVI, 11, § 1). Для перед-Августової епохи, безперечно, найголовнішим джерелом для Діонової компіляції була патріотична, римлянохвальна історія "ab urbe condita" Тита Лівія, але її націоналістичну самохвальбу Діон трохи вмірковував своїми грецькими письменниками, очевидячки історією римського світового запанування грека Полібія III–II в. та "Історією після Полібія" Посейдонія Родоського II–I в.; підозріваємо (на більшеє не маємо права), що була в Діона під руками ще й (загублена для нас) всесвітня історія Николая Дамаського, інтимного дворака у Антонія з Клеопатрою та у юдейського царя Гирода. Для імператорської епохи міг Діон Кассій користуватися, мабуть, і Тацітом, а що вже напевне – то життєписами окремих імператорів I–III в. (в первописі здебільша вже тепер не заціліли). Для партянських справ, безперечно, мав Діон Кассій у сво-

[125] З о н а р и н а всесвітня історія часто друкувалася в повній своїй цілості; добре видання – в ляйпцігській Тойбнеровій серії класиків (ред. L. Dindort, Лпц. 1868–1875, 6 тт., з покажчиком), та ще в 134–135 тт. паризької "Patrologia Graeca" Міня, з латинським перекладом. Старий французький переклад – "Chroniques ou annales de Jean Zonaras" J. Millet de Saint Amour (Ліон 1560; передрук. Пар. 1583). Ширше про Зонару див. нижче під № 40.

[126] К с і ф і л і н о в е "Вкорочення Діона Нікейського" звичайно друкуєтьзя, як додаток до виданнів "Римської історії" Діона Кассія, – і прим. у ляйпцігських Тойбнерових (ред. Діндорф 1863, ред. Мельбер в 1890-их рр.), або в берлінському Діоновому виданні (ред. Боасевен, т. III, 1901, ст. 479–730).

[127] Ми користуємося виданням У.Ф. Боасевена: Cassii Dionis Cocceiana "Historiarum Romanarum" quae supersunt, ed. U. Ph. Boissevain (Берл. 1895–190I, 3 тт.); у III томі, в додатках, долучено не тільки текст Ксіфілонової епітоми, ба ще й тексти деяких инших ексцепторів. В передмові до I тома перелічено всі дотогочасні видання та переклади. З виданнів, до Буасевена, варті уваги ляйпцігські в Тойбнеровій серії (ред. Л. Діндорф I863, ред. J. Melber 1890–1894), а надто – французький переклад E. Gros (10 тт., Пар. 1845–1870) з рівнобіжним (en regard) грецьким текстом оригіналу, в серії Firmin Didot.

єму розпорядженні і ті "Παρθικά", що написав Арріян, і мабуть ще й ті "Παρθικά" (хронологічно доведені дальше од Арріянових), що дав Асіній Кодрат, сучасник самого Діона Кассія. Нарешті, для кінця II-го й початку III-го століття основним джерелом для Діона могли бути його особисті спостереження, як свідка-сучасника. А втім, питання про джерело великої обсягом Діонової компіляції надто складне й ще далеко не висвітлене[128]. Але, хоч би як воно висвітлювалося, залишається тільки важливий факт фактом, що після Помпея Трога (=Юстина), Страбона, Плутарха, нам для історії партян доводиться найчастіш удаватися не до кого, як до цього компілятора, Діона Кассія II–III в.

27) Здавалося б, міг би добре доповнювати Діона Кассія, чи будь-кого, в справах партянської історії II–III в. реторично-балакучий Діонів сучасник, грек-сирієць Геродіян (пом. чи не в 240-их рр.). Він, у вісьмох книгах, записав історію од смерти імператора М. Аврелія (180) та й аж до імператора Гадріяна III (238). Тільки ж чимала група європейських дослідників вважеє, що з Геродіяна – джерело не раз-у-раз певне; і що навіть до двох остатніх його книг, де видко свідка подій, треба ставитися обережно. На инших, навпаки, Геродіян справляє враження аж надто великої об'єктивности (приміром, без прикрас повідає він про тяжкий римський неуспіх саме тоді, коли августохвальний инший автор[129] малює ту саму подію мов би римський тріюмф. Тільки ж, хоч би й як ми шанували Геродіянову об'єктивність, ми не можемо не бачити, що Геродіян не дбає про хронологію і, при нагоді, ладен допускатися цілком виразних, аби ефектних, видумок[130]. Побутовий бік таких, припустім, "видумок", або спірних звісток, все ж може у Геродіяна бути геть правдивим (напр. в кн. IV, 20 опис багатого партянського весілля; або в IV, 18 про ролю купецтва; або в кн. IV, 28 звістка про бойовий (не вантажевий) корпус верблюдів у партянському війську; або в VI, 6 вказівка на подвійну царську діядему, і т.д.).

---

[128] Розвідок про можливі Діонові джерела було чимало. Див. прим. 1) Wilmanns: De fontibus et auctoritato Dionis Cassii (Берлін 1835); 2) з таким самим заголовком – Grasshoff (Бонн 1867); 3) Boottcher: Uber die Quellen des Dio Cassius (Гальберштадт 1872). І інші.

[129] Лампрідій, в життєписі "Олександер Север" 56 (про побоїще 233 р.).
Пор. дисертацію E. Waaz: De Herodiani fontibus et auetoritate (Берл. 1909).

[130] Видавати Геродіяна, як дієписа поважного, почали давно (Венеція 1573; Оксфорд 1699), і навіть його критики-неприхильники не перестають користуватися ним поруч його сучасника, Діона Кассія. Нёльдеке (в "Aufräze zur persischen Geschichte", Лпц. 1887, ст. 89) марне дивується, що такі поважні дослідники, як Ровлінсон, Шпіґель, Моммсен, можуть приділять Геродіянові більшу увагу, ніж того він вартий. Нельдеке забув, що Геродіянову вірогідність обороняв і такий суворий історик, як Гіббон (т. I, розд. 8). Ровлінсон в історії сасанідів (1876, ст. 45–46) детально поясняє, через що він більше вірить Геродіянові, ніж Лампрідієві.

28) З чисто побутового погляду иноді, хоч нечасто, може правити нам за додаткове історичне джерело про партянську суспільність III в. ще один сучасник Діона Кассія та Геродіяна напів-белетрист філософ Філострат з Атен (жив, десь-так, між 172–244). Для релігійно-екзальтованої імператриці Юлії Домни, орієнталки-сиріянки зроду, жінки імператора Септімія Севера (193–211, того, що на прикінці III в. ходив походом на партянську столицю Ктесифонт) написав Філострат, десь у 210-их роках побожну релігійно-філософську повість, повну оповідань про подвижницькі чудеса: "Житіє Аполлонія Тіянського". Той святий подвижник-пітагореєць Аполлоній, нечувано-сильний чудотворець, жив у I в., і про нього вже було писане житіє, яке, начебто, мало вийти з-під пера одного його вченика, ніневійця зроду; а Філострат розробив те житіє на довгеньку повість. За ходом тієї повісти, Аполлоній Тіянський іде до Вавилонії в партянській державі, щоб почути науку халдейських жерців, і от у Філостратовому оповіданні про перебування св. Аполлонія Тіянського з Вавілонії ми знаходимо жмут цікавих побутових подробиць, що відзеркалюють собою, гадати треба, справжню живу картину культурного партянського життя, коли не I-го століття, то початків III-го. От, можна зазначити цікаву звістку про писану регістрацію чужинців, котрі в'їздили в кордони партянської держави, та видавання їм посвідки-візи з правом на в'їзд (I, 20). Або, далі – опис царських гелленістично-орієнтальних палат у Вавілонії (I, 25) вкупі з характеристичними сценами двірського життя; характеризується царське судилище (а суд часом не без тортур, I, 21; церемоніяльна авдієнція для чужинців (I, 28; I, 34), бучне полювання на диких звірів (I, 28; I, 38) то що. Або, знов: кинуто світло й на деяку політичну ролю євнухів царського харему (I, 37; I, 2I), які, так виходить з Філостратового оповідання, існували і в побуті партянських царів (Але що євнухи не досягали такого впливу в партянській аршакідській державі, якого досягали вони в державі староперських ахеменідів, це видко з того факту, що, окрім як у Філострата, ми про аршакідських євнухів не натрапляємо згадок у греко-римських авторів)[131]:

29) Щоб закінчити наш огляд основних джерел, треба зазначити ще одну групу джерел – в римському біографічно-імператорському дієписанні ("historia augusta"), яку ми маємо в пізнішій компілятивній обробці шістьох латинських авторів уже IV в. (Діоклетіянової та Костянтинової епохи)

[131] Філостратове "Житіє Аполлонія Тіянського", разом з иншми його писаннями та ще писаннями двох других Філостратів, видав Отфр. Олеарій: Philostratorum quae supersunt ornia (Ляйпц. 1709), і цього старого видання ще й досі не витіснили з наукової обихідки пізніші (Кайзер, Лпц. 1820; Вестерман, Пар. 1849). По французьки – Philostrate et ses lettres; Apollonius de Tyane, sa vie, ses voyages, ses prodigues, traduits du grec avec introduction, notes et eclaireissements (Пар. 1862). Див. ще Jessen: Apollonius von Tyana und sein Biograph Philostratus (Гамбург 1885).

в далеко не первосортній латині; але корінням своїм тая августо-життєписна група вся лежить у II–III в. Це послідовна низка біографій для всіх римських "августів" (=імператорів) од Гадріяна (117–136) до Нумеріяна (284; після нього почав імператорувати Діоклетіян). Тих шістьох авторів, яким належать оті компілятивно-складені життєписи, звуть збірно: "Seriptores Historiae Augustae"[132], хоч цитують звичайно кожного осібно за його йменням[133]. Ми не повинні в них шукати великої критичности та суворої точности, женуться ці шестеро компіляторів найбільше за дешевою інтересністю та анекдотами, для своїх героїв-августів бувають сторонничі, – і все ж ми без них перебутися аж ніяк не можемо. Візьмімо приклад. Відомості про епоху імператора Коммода (180–193) ми знаходимо тільки в трьох джерелах: у фрагментарних "реліквіях" 73–74 книги Діона Кассія, у Викладі може незавсіди певного Геродіяна (кн. I) та в життєписному "августовому" елабораті одного з тих шістьох "scriptorum" (Лямпрідія) – і бачимо, що в невеличкій та почасти дефектній тій джерельній трійці непершорядний "scriptor historiae augustae" дуже стає нам у пригоді, не може не обійняти доволі поважного місця[134]. Розуміється, иноді трапляється у цих авторів IV в. ще й антиципація в висловах, приміром вони наперед можуть назвати іранців II–III в. "персами", коли ми сподівалися б зустріти тоді назву ще "партяни"[135], тощо. Та це вже дрібні вади.

***

Закінчивши наш огляд основних греко-римських джерел, ми до всього вищевказаного повинні додати, що іноді тую чи іншу цікаву рису з життя Партії, тую чи іншу цінну історичну подробицю, ми ще можемо випадково знайти й у пізніших, аршакідам не сучасних, письменників, що жили

---

[132] Їхні йменння: Спартіян, Вулькацій, Галлікан, Полліон, Вопіск, Лампрідій, Капітолін. Для нас найкорисніш будуть Ел. Спартіян (життєписи: "Гадріян", "Септімій Север", "Каракалла") та Юл. Капітолін ("Антонін Пій", "М. Аврелій Філософ", "Вер"). Можлива річ, що Юл. Капітолін звязав усі імператорські життєписи в одну збірку, вчинив першу для неї редакцію.

[133] Критичне видання – Scriptores histroriae augustae ab Hadriano ad Numerianum, H. Jordan et Fr. Eyssenhardt recensuerunt, 2 тт. (Берлін 1864, у Вайдмановій серії). Є паризьке видання з рівнобіжним французьким перекладом в Nisard'овій "Collection des auteurs latins", том "С" (Пар. 1850); попереду йде там Светоній, далі "Les écrivains de l'histoire auguste".

[134] Правда, спеціяльно про азіятські відносини ми, хоч і всіма трьома джерелами користуватимемося, знайдемо відомостей все ж не багато. Але з такому становищі ми перебуваємо взагалі для останніх десятиліттів існування партянської держави.

[135] От, Юл. Капітолін («М. Авр. Философ»,§ 26) зве послів царя (Валагеса III) "перськими послами".

вже після того, як не стало партянської династії аршакідів, і знали Іран не як аршакідську "Партію", ба вже як сасанідську "Персію".

30–31) До таких істориків належать, наприклад, двоє учасників перського походу Юлія Відступника 363 року, латинські автори Евтропій IV в. та Амміян Марцеллін. В короткому "Breviarium historiae Romanae" акуратного Евтропія[136], доведеному до 364 року ми чогось невідомого про історію партян виловимо мало, а все ж часом він буває придатний для нас тим, що декотрі його звістки не зовсім збігаються з тими, які ми знаходимо приміром у Діона Кассія (ясно, що джерела в такому разі у обох бували не однакові, або вони їх не по однаковому розуміли) і це дає нам якусь основу для критичного порівняння. Амміян Марцеллін – той містить значно більше.[137]

Повідаючи про Юліянів похід на Персію (це найважливіша частина його історії), він (кн. XXIII, 6) робить широке відступлення, щоб викласти відомості про характер перської країни і трохи про її минуле. Починає він цей відділ повіданням про партянську первоісторію, про Аршака I[138], а в дальшому викладі не забуває згадати про Пакора (очевидячки сина царя Орода), що добре забудував столицю-Ктесифонт, або про бактрійсько-аршакідські непорозуміння, то що. Узагалі серед географічних даних про Персію, проскакують у Амміяна ремінісценції за партянські часи, от хоч би за страшну джуму (XXIII, 6, § 24), що її в 165 р. перенесли римські вояки з землі партян до Европи. Про Медію кажучи, про її продукти, про нафту (XXIII, 4, § 14; 6, § 97; XXIV, 6, § 5), подає Амміян рецепт для вогненної зброї з нафти, що в війні між Римом та Партією так багато шкоди чинила римлянам, приміром у месопотамсько-арабській Гатрі; спомини про Гатрську облогу приходять у голову Амміянові Марцеллінові тоді, як він, з побитим римським військом, вертає додому проз Гатру (XXV, 8, § 5). Хижацько-партизанська роля окраїнних арабів («Ассанітів» у тім числі, XXIV, 2, § 4) у війнах між Римом та Партією висвітлюється аж надто ілюстраційно. Деякі історичні спомини про римо-партянські сутички вкладено в промову Юліяна Відступника до вояків (XXIII, 5). І т.и. Отже Амміян Марцеллін є змістовне історичне джерело не тільки для часів сасанідської

[136] Бібліографію Евтропія див. вище, під № 9 (там, де про Лівія).

[137] Амміянові "Res gestae" дійшли до нас тільки другою своєю половиною, а саме: книги 14–31, для подій 353–378 р. (кінчаючи облогою Царгороду, що вчинили готи, гунни та алани). Добре видання – в ляйпцігській Тойбнеровій серії (1874–1875, ред. Гардтгавзен та берлінське (1910, ред. Кларк). Німецькі перекладачі – І. А. Вагнер (Франкф. 1793–1794), Бюхеле (Штуттг. 1853–1854) і його продовжник Тросс (Ульм 1898). По французьки, вкупі з латинським текстом – в Nisard'овій "Collection des auteurs latins", том "F" (Пар. 1851). Добрий російський переклад – Ю. Кулаковського (Київ, 1906, 1807, 1908, 3 чч.).

[138] Тут Амміян, можна сказати – дословно, збігається з епітомою Юстина XLI, 4.

Персії, ба й для аршакідської Партії (Терміни "Персія" і "Партія" він байдужісінько плутає, як синоніми).

32) Не новий матеріял, і не рясний ані трохи, інтересний за те своїм критичним вибором, коротко подає нам про партян, у відповідних уступах стисла й толково написана "Нова історія" Риму, що її склав по грецьки в V столітті візантійський адміністратор-фінансист Зосим, для періоду од Августа до 410 р.[139] Ця компактна, розумно скомпанована компіляція V в., що мала на меті вияснити, чому могутній колись Рим занепав (на християнство складає Зосим чималу вину), цікава буває для нас, як матеріял для критики подій тоді, коли Зосим дає перевагу тому, а не інакшому варіянтові якоїсь звістки, що ми її знаємо в неоднаковому викладі у инших авторів. Сюди, на найпершому місці, належить Зосимове оповідання (I, 18) про початок партянського (Аршака I) повстання проти селевкідської влади, – не таке, окажемо, як у Страбона ("Геогр." XI, 9, § 3) і не таке, як у Юстина (XL, 4), а таке, яке ми знаємо з фрагментарних "Партянських дій" Арріяна,[140] дарма що на Арріянове ймення Зосим не покликається.

33) Допомогу для студій над партянською історією може давати й географічний словник (Ἐθνικά) VI в., що його склав Стефан Візантієць[141], бл. середини VI-го століття[142]. В кожнії статейці цього словника ми знаходимо не тільки суто-географічну відомість про якесь місце, а звичайно ще й коротеньку, лаконічну ремінісценцію про щось історичне, зв'язане з цим місцем, і тоді бачимо ми й покликання на якогось давнішого історика. Скажемо, в статейках про ті місця в Партії, що мали якусь вагу в

---

[139] Зосимову "Нову історію" надруковано в боннському "Corpus scriptorium historiae Byzantinae" (1837) та в ляйпцігській Тойбнеровій серії класиків (1887, ред. L. Mendelssohn). Є переклади французький, німецький, англійський.

[140] Порівн. К. Мюллер: Fragmenta historicorum Graecorum, т. III (Пар. 1849), ст. 587, – тут Аррияна витягнуто з "Хронографії Г. Синкелла" VIII–IX в. та з "Бібліотеки" патріярха Фотія IX в. Що до Зосима, то він міг у V в. читати Арріяна ще повного, бо ще тоді незагубленого; але міг він посередньо використати Арріяна, прим., за історією Дексиппа Атенського III в. (загубленого тепер), яку він добре знав.

[141] В XVII в. видав Стефана Візантійця Беркель (Ляйден 1694). Критичніше – Діндорф (1825), Вестерман (1839), Майнеке (1849).

[142] "wahrscheinlich im 5 Jahrhundert" – каже одначе про Стефана Візантійського авторитетний візантиніст Крумбахер (ст. 254) у своїй історії візантійського письменства (Мюнхен 1897), що починає її Крумбахер допіро з 527 року і, через те, Стефана Візантійця до неї не вносить. Проти цієї Крумбахерової думки можна вказати, прим., на статтю "Акони" в словнику Стефана Візантійського. Стефан у тій статті каже, що острів Акони коло Халкедона належить Петрові Патрицієві-магістрові; а ми ж знаємо, що Петро, відомий історик, здобув звання магістра бл. 538 р., а патриція допіро бл. 550 р. (див. К. Мюллер: Fragm. hist. Graec., т. IV, Пар. 1868, ст. 181, у життєписній передмові до заціліли фрагментів з Петра).

римо-партянських війнах, Стефан Візантійський посилається скількісь разів на загублені вже для нас "Пареіка" Арріяна (пор. статті "Холобетена", "Хоха", "Хазена" і ин.).

34–35) Років зо сто після "Нової історії" чисто світського та ще й протихристіянського письменника Зосима, уже в вік візантійського імператора Юстиніяна Великого (527–565) та неменше великого перського царя-сасаніда Хосрова I Ануширвана (531–579), склав у Сирії свою маловчену, але на обсяг не малу і широко всім відому "Хронографію", тобто хроніку всесвітньої історії од світостворення до кінця днів Юстиніяна Великого, працьовитий християнський чернець-монофізит, навіглас аж до диких куріозів[143] – Йоан Малала з Антіохії VI в.[144] За безперечно цінне історичне джерело правити мав би Малала властиво лиш для свого століття, коли в Ірані ніяких аршакідів не було, а були царі-сасаніди; в передмові до "Хронографії" він виразно каже, що для VI віку користувавсь він оповіданнями старих людей; спеціяльно ж про Персію мав він різнобірні звістки перса Тімотея, що попереду був перським урядовцем (Βασταγιάριος), а потім перейшов на християнську віру. Та оцей Йоана Малали ближчий інтерес до перських справ дозволяє нам не легковажити й ті звістки в його "Хронографії", які торкаються періода ще партянського і які Малала без мудруваннів повихоплював еклектично у своїх попередників, почасти вже тепер затрачених. Не можна, приміром, не брати на увагу той факт, що Арріянове (II в.) оповідання про Траянів похід 115–117 рр, на партянську столицю Ктесифонт через виразне Малалине посилання на Арріяна стало відоме нам, як іменно Арріянове, можна сказати, виключно з великої цитати в тій немудрій "Хронографії" Йоана Малали[145]. Ясно, що чимало й инших відомостей про Траянів похід, які ми знаходимо тільки у Малали і більше ніде, міг Малала зазначити з того самого відомого йому Арріяна, тільки вже на ймення його не називаючи; ясно теж, що не самісінького Арріяна, а ще й инших поважних старих письменників, компетентних у партянських

---

[143] Геродот, на його думку, писав пізніш од Полібія (ст. I57 бонн. видання), Ціцерон та Саллюстій – то були наймудріщі з римських поетів (ст. 2I2), і т.и.

[144] "Хронографію" Йоа́на Малали видано в боннському "Corpus" – і візантійських істориків (1831, ред. Л. Діндорф) та в паризькій Мінєвій "Patrologia Graeca", т. 97 (ст. 9–790). Чималу літературу про Малалу навів К. Крумбахер у своїй "Geschichte der byzantischen Literatur" (Мюнхен 1897), ст. 325–334.

[145] Див, "Хронографію", ст. 270–273 в боннському виданні. Звідти (не все) – у К. Мюллера в Fragmenta historicorum Graecorum, т. III (Пар. 1849), ст. 590. У Мюллера наведено ще одну цитату з Арріяна про цю саму подію – із енциклопедичного словника Свіди X в. (із статті: ναῦς), але то цитата ж не зовсім коротка. Розуміється, маємо ми про Траянів похід зовсім широке оповідання в 78-ій книзі Діона Кассія, та джерела свого Діон не називав (хоч гадати треба, що без Арріяна не перебувсь).

справах, сміємо ми підозрівати або вгадувати в нехитрому безіменному Малалиному викладі (чи вичерпуваних безпосередньо з їхнього оригіналу, чи вже з других-третіх рук – то вже инше питання). – Од цього хроніста Йоана Малали слід одрізняти (хоч не всі дослідники бажають одрізняти) иншого, трохи пізнішого його земляка-антіохійця, що зветься просто Йоан Антіохійський, або Йоан Монах; цей у своїй "Хроніці" – зовсім не такий наївний неук, яким показав себе Малала в своїй "Хронографії"[146]. За перводжерело правити має він, розуміється, ж тільки для сучасних йому подій VI–VII в. (кінчається його "Хроніка" імператором Фокою, 602–610). Оповідання ж його про ті римські часи, коли існувала партянська держава, часто збігається з "Бревіярієм" Евтропія IV в., де в основі першої половини книги лежить укороченая традиція Тіта Лівія, докладно виявленая нам у Діона Кассія II–III в. Безперечно, що й Діон Кассій теж був помічним джерелом для "Хроніки" Йоана Антіохійського. Одна аж надто важлива звістка, про самозванця лже-Нерона, що з'явивсь на партянській території і був викликав визвольні надії у підданих Римові східніх народів, набуває для нас у "Хроніці" (ст. 578–579) сугубу ціну через те, що дійшла в оригіналі, та й у короткому Ксіфіліновому переповіданні Діонової "Історії" нема цієї звістки[147]. Починаючи (ст. 583) з імператорування Ант. Коммода (180–193) головним джерелом для "Хроніки" Йоана Антіохійського стає, явно, Геродіян II–III в., або, може, якийсь автор, близький викладом до Геродіяна; та про партян "Хроніка" дає тут повідомлення вже зовсім побіжне (як от, ст. 590, про підступне сватання 216 р. імператора Каракалли з царевою дочкою), і історична його вага остаточно низиться для нас тим фактом, що чималая Геродіянова історія, де про Каракаллине сватання говориться широко, дійшла ж до нас, нікуди не загинула.

36) З дальших візантійських хроністів деяку, нехай невелику, користь для партянської історії може дати й християнський церковник Георгій Синкелл VIII–IX в. (пом. після 810 р.) своєю еклектичною "Хронографією" "Ἐκλογὴ χρονογραφίας" (од початків світу до імператора

---

[146] Те, що заціліло з "Хроніки" Йоана Антіохійського, видрукував К. Мюллер у додатку до IV тома своїх "Fragm. hist. Graec." (Пар. 1868), ст. 535–622. Ближча аналіза того тексту (Крумбахер "Gesch. d. byz. Litt." Мюнхен 1897, ст. 334–337) показує, що в ньому можна або й треба одрізняти аж двох авторів, а не єдиного. Котрий був справжній "Йоан Антіохійський", вирішити важко.

[147] Про лже-Нерона (що "Апокаліпсис" Йоана Богослова про кінець світу виник, мабуть, у звязку з проти-римським виступом оцього самозванця-авантурника) ми в старих джерелах маємо коротку згадку у Светонія ("Нерон" 57) та лаконічну фразу в "Історії" Корн. Таціта (I, 2). Тому вимовне оповідання І. Антіохійського (ст. 578–579) показується дуже незайвим для нас історичним причинком (Ще про лже-Нарона є й у еклектика Зонари, кн. XI, 18, що про його велику збірку XII в. ми маємо сказати пару слів далі).

Діоклетіяна 284 р.)[148]. Кажучи про найранішу партянську історію, про Аршака I (ст. 284, B), покликається Синкелл на Аріяна II в., тобто на його "Партянські дії". Це не значить, правда, що Синкелл, пізній компілятор VIII–IX в., читав Арріянові "Партянські дії" в первописі II в.: напевне він зачерпнув Арріяна з попередніх компіляцій, з третіх-четвертих рук. І все ж важно: в основі Синкеллової звістки ми маємо виписку не з кого, як з авторитетного Арріяна, письменника, що його "Партянських дій" ми вже в оригіналі прочитати не можемо. І далі Синкеллове повідання про партян, про аршакіда Терідата (ст. 284, B), ясно, теж є Арріянове в основі своїй; так само мабуть і в ще дальшому Синкелловому викладі, де буває мова про партян, знов-таки може для нас иноді прозирати затрачений тепер Арріян, нехай у третьому-четвертому розчині. Не без інтересу читаємо ми в "Хронографії" Г. Синкелла про справи II–II в., про доволі для нас темну епоху, коли влада аршакідських владарів над Іраном уже хилилася до занепаду, і нарешті гору взяла сасанідська династія. Як і в Йоана Антіохійського VI–VII в., так і в Синкелла VIII–IX в., слідно тут чималу схожість із Геродіяном II–III в. Цей факт можна, розуміється, толкувати так, що Геродіян стався для обох за джерело; але такий поважний дослідник, як Моммсен, не побоявся висловити думку, що Синкелл не черпав з Геродіяна, а попросту обидва ці письменники (Геродіян і Синкелл) могли черпати з одного спільного історичного джерела[149], якого ми вже не знаємо.

37–39) Декількома побіжними словами слід нагадати (бо ми вже про їх не раз згадували) три відомі візантійські вибірки IX–X вв. із класичного грецького письменства, які нова европейська наука з'єднала ще з іншим цитатним матеріялом і, все разом, систематичніш посортувала в певну цілість для кожного окремого автора так, наскільки той фрагментарно виписуваний матеріял давав змогу, повоскрешала дуже багато таких письменників класичної епохи, що могли вважатися за зовсім уже для нас пропащих. Ці еклектичні збірки – "Бібліотека" патріярха Фотія IX в., збірники імператора Костянтина Порфирородного X в. та енциклопедич-

[148] Перше видання Синкеллової "Хронографії" критично зладив Як. Ґоар (Goar) в паризькому "Corpus"–1 (1652). Та звичайно всі користуються виданням у боннському «Corpus scriptorum historiae Byzantinae" (2 тт., Бонн 1829, ред. В. Діндорф). В кінці XIX в. нове видання для ляйпцігської Тойбнерової серії здадили Г. Ґельцер та В. Райхардт.

[149] Див. Т. Моммсен (рос. переклад): "Римская исторія", т. V (Москва 1885), ст. 411 – з приводу нещасливого кінця вже згадуваної (під № 27) експедиції Олександра Севера 233 р. проти першого сасаніда Ардешіра, яку Геродіян (VI, 6), Йоан Антіохійський (ст. 593) і Синкелл (ст. 674; далі ще й Зонара) характеризують, як συμφορά (лихо для римлян), а "scriptor historiae augustae" Лампрідій перевертає на тріюмф для імператора.

ний філологічно-історичний "Лексикон" Свіди теж X в. Учений книжник Фотій (бл. 820–891; на патріярха обраний в 858) прочитавши для своїх учнів-слухачів якогось прозаїчного старого автора, писав наукове резюме того, про що той автор говорить і характеризував, яка його наукова вартість; коли, на Фотієву думку, прочитаний рукопис містив багато матеріалу деинде невідомого, то Фотієві резюме оберталися в дуже й дуже широке переповідання-реферат того, що він вичитав. Оті високоцінні Фотієві резюме та реферати-переповідання й складають собою славнозвісну Фотієву "Бібліотеку"[150]. – В серії еклектичних збірок, зроблених за проводом імператора Костянтина Порфирородного (912–959), численні виписки з різнобірних авторів старого письменства порозбивано, за внутрішнім змістом, по спеціяльних книгах: "Посольства" (до чужих народів і од чужих народів – персів, гунів, тюрків, чи кого), "Добрі людські прикмети і лихі вади" (Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας), "Змови проти царів" (Περὶ ἐπιβουλῶν κατὰ βασιλέων γεγονυιῶν, тобто тексти в історії державних змов, або революційних рухів; це дуже широкий відділ), "Військові хитрощі" ("Стратегеми") і ин.[151] – Більше-менше тоді ж, як складалися еклектичні Костянтинові збірники, широкоерудитний філолог Свіда, чи Суїда (Σουΐδας, Σούδας – ім'я мабуть тессалійське), десь-так бл. половини X в. обробив величезного, можна сказати монументального енциклопедичного словника ("Лексикон"), змісту побільше філологічно–історичного. Кожна стаття-слово тієї Свідиної енциклопедії комашніє цінними виписками із старих письменників, і велика сила поміж ними є таких, тепер уже загублених, що торкаються того чи иншого моменту в історії Ірана під володінням партянської аршакідської династії[152]. Розпорошені в названих

---

[150] Збірка всіх Фотієвих писаннів не тільки «Бібліотеки» міститься в 101–104 тт. Міневої "Patrologia Graeca" (Пар. 1860), а «Бібліотека» здавна друкувалася й окремо; цінувалося видання "Бібліотеки", що колись дав Hoerschel (1653), а в 1824 р. критично її видав у Берліні Імм. Беккер, 2 тт.

[151] Через незручний розподіл погуртованих текстів у Костянтинових збірках европейці не беруться до спільного видання геть усього матеріялу, геть усіх збірок укупі (використовують і друкують матеріял по-інакшому). Нечасто й окремі відділи друкувалися непереробленi, як от "Посольства" (Антверпен 1582), "Добрі прикмети й лихі вади" (Пар. 1634, ред. H. Valesins), "Державні змови" (3 тт., Дармштадт 1848–1855, ред. К. Федер).

[152] "Лексикон" Свіди почали публікувати друком ще в XV в. (Мілан, 1499, ред. Дим. Халкондила) і потім геть аж до XIX в. друкувавсь той "Лексикон" часто й охоче, як настільно потрібна праця для кожного філолога й історика. Надто добреє видання – в Оксфорді 1834 (ред. Th. Saisford), 3 тт., з дуже вигідними покажчиками; але ще кращеє – що випустив Готфр. Бернгарді (Bernhardy, Галле і Брабншвайг 1834–1853, 4 великі полутоми) з рівнобіжним латинським перекладом; в ерудитній, змістовній передмові подав Бернгарді, між иншим, і всеньку попередню літературу про Свіду.

трьох візантійських еклектичних елаборатах (Фотія, Костянтина та Свіди) витяги та цитати із стародавніх авторів сильно збагатили собою взезбірку праці К. Мюллера "Fragmenta historicorum Graecorum" (Пар. 1841–1851) та й другу аналогічну його всезбірку: "Geographi Graeci minores" (Пар. 1855–1861)[153].

На останці залишається нам сказати слово про славетню історичну всезбірку Й. З о н а р и XII в. Що вона може дати для історії аршакідського періоду?

40) Йоан З о н а р а (першої половини XII в.) – останнє справді значне ім'я в візантійській еклектичній всесвітній історіографії. Покинувши важливу двірську посаду, постригся він у черці та й аж тоді склав своє велике на обсяг "Вкорочення історій" – Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν од найдавнішого часу до 1118 року[154]. Зонарин елаборат одрізняєтьоя од елаборатів візантійських його попередників-еклектиків тим, що автор, компілюючи свою всезбірку, часто вдававсь не тільки до готових пізніх компіляцій, ба й до старовинних першоджерел (приміром, безпосередньо до Геродота і дальших) та й коротко, але завсіди точно, переповідав ті першоджерела. Для періоду римського мав Зонара в руках кн. 1–21 "Римської історії" Діона Кассія II–III в., що доходили до картагенського зруйнування, до 146 р. перед н.е.; в первописному своєму вигляді ці Діонові I–2I книги уже тепер для нас загинули, і лиш у Зонариному доволі детальному переповіданні сама їх суть для нас вратувалася[155]. Тільки ж, натурально, матеріялу для історії партянського царства (що виникло в 250 р.) ми тут у Зонари багацько ще не знайдемо. Для періоду римських завоювань в Азії переказує Зонара Плутарха (життєписи "Помпей", "Антоній", "Цезарь", "Брут"); та

[153] Вважати, що працьовитий К. Мюллер склав збірку вже геть вичерпну, аж ніяк не можна. От прим. у Свіди під словом "ἐπίκλημα" дано цікаву цитату з Арріянових "Партянських дій" про неприязні відносини між царем Пакором і Траяном; у Мюллера в рубриці накопичено виписок з цього Арріянового писання (Fragm. III, ст. 589) як раз не стає Свідиної цитати, даної під словом "ἐπίκλημα"; на це ми вже звертали увагу, кажучи про Арріяна (№ 22).

[154] В XVI столітті Зонарине "Вкрочення історій" було і надруковане (Базель 1557, з латинським перекладом) і перекладене по французьки (Ліон 1560) та по італійськи (Венеція 1560). В XVII в. для паризького "Corpus"-у цінне видання владнав Дюканж (1686–1687, 2 тт.; передрук. в Венеції 1729); він для зручності розподілив довгу Зонарину хроніку на 18 книг. З новіших видань зазначимо ляйпцігське в Тойбнеровій серії (1868–1875, 6 тт. З покажчиком; ред. Л. Діндорф) та паризьке у Миня "Patrologia Graeca", тт. 134–135.

[155] У друкованих виданнях Діонової "Римської історії" замість незацілілого оригіналу 1–21 книги так і подається текст Зонариного вкорочення,і лиш зрідка можна буває поповнити той текст деякими випадково незагубленими фрагментами справжнього Діона Кассія.

Плутарха маємо ми і в первописі. Коли потім Зонара для I–III в. знов шукає звісток у Діона Кассія, то вже користується (принаймні од часів імператора Нерви) не справжнім Діоном, а сухим Ксіфіліновим укороченням XI в., яке ми знаємо й незалежно од Зонари. Безперечні цінні дані зустрічаємо ми у Зонари аж для історії III–VI в., коли в Ірані сиділи вже не аршакіди. Тут він використав незацілілую вже для нас компіляцію Петра Патриція (що містила виклад історії од Августа до Юліяна Відступника), – компіляцію цікаву своїми давніми фактами, хоч автор, Петро Патрицій жив уже в VI столітти і безпосередньо знав Персію вже сасанідську (він їздив послом до шаха Хосрова I Ануширвана)[156]. Петра Патриція слідно у Зонари тільки до оповідання про Костянтина Великого; далі (в XIII кн.) в викладі подій 322–450 рр. джерело неясне; а от трохи далі зробив Зонара для історіографії, можна сказати, незаміниму послугу, переказавши чиюсь дуже й дуже путящу, тепер уже теж загублену, історію – якогось аноніма, а саме для часу од Льва I до Юстина II (457–565). Що й для історії Ірана ця Зонарина "анонімна" частина має першорядну вагу, про це нема чого розводитися; тільки ж у 457–565 рр. не був уже Іран аршакидським, а давно був сасанідським, і тут хіба лиш якась спорадична звістка придається, ретроспективно, й для дослідників періоду аршакідського. На дальших складових частинах Зонариної всезбірки (де окрім Теофана VIII–IX в. виступає історик Нікифор-патріярх IX в., Георгій Амартол IX в., Симеон Магістр X в., Кедрен XI в. і ще де-хто) нам, очевидячки, нема ніякісінької потреби спинятися.

З греко-римських і – через них – візантійських письменників назвали ми чотири десятки найпотрібніших. Їх студіюючи, маємо ми безперечну спромогу накреслити історію Ірана під аршакідами більше-менше прозоро й суцільно. Прогалини одначе залишаться, як ми вже були наперед згадали, і то прогалини поважнії, надто для II–III в., для кінця аршакідського періоду. Тут – казали ми – діткливо дає себе відчувати недостача такої провідної нитки, яку ми маємо в конспективній Юстиновій епітомі з Помпея Трога для III–I вв. перед Р.Х. Хронологія та послідовність подій виходить для кінця партянської епохи нераз темненька; звісно, нумізматика добре стає тут нам у пригоді, але тільки до певної міри. Окрім того загальна велика вада греко-римських джерел – це тая, що визирає з них історія Ірана побільше зовнішньо політична; внутрішній побут партянських земель економічний їх

[156] Дещо з компіляції Петра Патриція (в тім числі трохи й про Партію) фрагментарно зберзглося для нас і побіч XII книги Зонариного історії. Див. в IV томі Мюллерових "Fragmenta historicorum Graecorum" (Пар. 2-ге вид. 1868, ст. 181–190). До виданих там Петрових фрагментів, мабуть, треба долучити й той шмат, що Мюллер (ст. 191–199) надрукував як чиєсь анонімне продовження історії Діона Кассія; той "анонім" є, либонь, не хто, як сам-таки Петро Патрицій (Про це є стаття C. de Boor в "Byzantinische Zeitschrift" 1892, ст. 13–33).

розвиток (окрім міжнародного торгу), класова боротьба – це все освітлюється уривково, несистематично, неповно. Життя східніх провінцій партянської держави освітлено в різко недостатній мірі.

***

УВАГА ПРО СХІДНІ ДЖЕРЕЛА

Попри всю свою неповність і недобалаканість грецькі та латинські письменники, взяті вкупі з археологічними (нумізматичними) вказівками, являються для історії партянського Ірану матеріалом високої вартости і, до того, численно не вбогим.

Безмірно менше відомостей дають нам про Партію та про аршакідів письменники східні.

Поміж ними можна зазначити п'ять груп (практично навіть тільки чотири):

а) непевні через свою легендарну епічність і тенденційну занедбаність сасанідсько-перські, і то в передачі не давній перській, а вже арабській,

б) попереду непогані, але зовсім короткі, потім не короткі, але погані й навмисне заплутані – вірменські,

в) маловартні грузинські,

г) добрі й певні, але скупі – сирські,

д) може чи не найважливіші – китайські.

а) ДЖЕРЕЛА САСАНІДСЬКО-ПЕРСЬКІ

Персько-сасанідські джерела не дійшли до нас у своїм первописі.

Головне – це "К н и г а (іранських) володарів" ("Хватâй-нâмак", чи, як звичайно вимовляють на новий перський лад – "Ходай-намé"), цебто історія володарів Ірана, царів перських. Була це всезбірка державно-офіціального характеру, з явною перевагою (особливо в початкових частинах) епічної традиції, – всезбірка писана мовою т.зв. пеглевійською, тобто середнє-перською. Наказав скласти цю історичну всезбірку сасанідсвкий шах Хосров I Ануширван (531–579); опісля останній сасанід Єздіргерд III, що довго боровся проти мусульман-арабів, подбав, щоб "Книга володарів" зредагована була далі аж до шаха Хосрова II Первіза (590–628). За халіфських часів VIII–IX в, цю історичну працю скількись разів перекладено на арабську мову. Приміром, історик Хамза Іспаганський X в. свідчить, що в його руках було аж восьмеро перекладів; своїм матеріялом показувалися вони дуже неоднакові між собою, тобто мали в собі додатки ще з инших пеглевійських джерел[157]. Тих перекладів нема вже тепер. Маємо з них лиш виписки та витяги у декількох арабських істориків або й географів IX–X в. і найширші та найменше розірвані між собою виписки з арабського перекладу

[157] Див. Hamzae Ispahanensis annales, ed. J. Gottwaldt (Лпц. 1844, 1848), ст. 8 араб., ст. 6 лат.; ст. 16–17 араб., ст. 11–12 лат.

"Книги володарів" – це ті, що вніс до своєї історичної всезбірки арабський історик Табарій (народ. 839, пом. 923[158]). За інакшою редакцією, ніж тая, що ми бачимо у Табарія, звіршував пеглевійську "Книгу володарів" (вона буда прозаїчна) новоперською мовою Фирдовсій (народ. бл. 935, пом. бл. 1020) і надав своїй епопеї заголовок "Шаг-намé", цебто "Книга царів"[159].

Для аршакідського періоду оця "Книга володарів" являється джерелом більше ніж непевним.

Адже в очах владущих іранців сасанідського періоду, коли "Книга володарів" зформувалася зредагувалася, попередня епоха довгого історичного життя Ірану під володінням аршакідів, не краще як під попереднім володінням греків-селевкідів, то була епоха, мовляв, не своя, а начебто епоха довгої чужоземної узурпації. Дарма що аршакіди виразно вважали й проголошували себе за нащадків та законних представників старої перської держави "царів над царями" (це ж і на монетах їхніх ми прочитати можемо), сасанідська династія, що скинула аршакідів з престолу, і офіційна сасанідська історіографія ставилися до аршакідського ("ашканського") п'ятьсотлітнього панування в Ірані, як до незаконного чужоземного interim, дивилися на аршакідський період як на сумну лакуну між національним царством найдавніших староперських царів та відродженим перським царством сасанідів; думалося, що аршакідський період – це з національного погляду така порожнява, яку, мовляв, можна б і геть викреслити з національного життя Ірану. Через те не було під сасанідами великого інтересу точно пам'ятати історію "ашканів"; і "Книга володарів", за сасанідів зредагованая, зберегла нам аж на диво мало якихсь звісток про аршакідів та про їхню партянську державу. Усі вкупі аршакідські володарі, коли подається загальна цифра володарів, увижаються за один

---

[158] Арабський текст Табарієвої всезбірки опубліковано колективними заходами групи найкращих арабістів у Ляйпцігу в кінці минулого і в початку нашого століття, а потім передруковано в Египті, в Каїрі. Відділ, що Табарія зачерпнув з "Книги володарів", міститься в ляйденському виданні в серії I, т. 2 (Ляйд. 1881–1882); за редакцією Барта і Нельдеке; частину його, виключно про епоху сасанідів, переклав Нельдеке по німецьки (Ляйден 1879).

[159] Фирдосієва Ш а г-н а м е друкувалася по-перськи і перекладалася на европейські мови дуже часто. Для аршакідів треба брати або незручне колосальним форматом видання Ж. Моля, або якесь східнє видання, приміром старе калькутське або нове тегранське; бо, хоч найзвичайніш учені користуються ляйденським критичним виданням тексту Й. Вуллерса (1877–1884) але ж він не скінчений, доходить тільки до Олександра Македонського. З перекладів найвідоміший французький прозаїчний Ж. Моля(Mohl); але він є зручний для користування тільки в малоформатному паризькому виданні 1876–1878 рр. (воно в XX в. було передруковано знов, у тому самому зручному форматі); розділ про аршакідів ("ашканідів") – у т.V, ст. 212–264.

№, під заголовком: "Царі аршакідські" так у Табарія (I, ст. 706–711), так і у Фирдовсія. Ба навіть число літ, що перебігло між останнім ахеменідом Дарієм і першим сасанідом Ардешіром, дуже вкорочено в сасанідській офіційній історіографії: вважають, що минуло тільки 266 літ і що християни неправдиво для того часу налічують 523р.[160]; а поет Фирдовсій дає "ашканській" династії тільки 120 літ. Та навіть і ті коротенькі звістки, на яких "Книга володарів" захтіла обмежити своє повідання про аршакідів, виходять неісторичні, засновані на якихсь хитких легендарних переказах. І царі тут названі якісь дивні, здебільша нізвідки не відомі; у Табарієвій версії вони такі: Ашк, Сабур (сучасник Ісуса Христа, додає Табарій), Ґудерз Старший, Біжен, Ґудерз Молодший, Нарсі, Гормоз, Ардаван Старший, Кисра (=Хосров), Балаш (=Вологес, один на всеньку династію), Ардаван Молодший, що його скинув з престолу сасанід Ардешір. Яскраво ілюструється непевність і неповність персько-сасанідського джерела для історії Партії хоч би тим фактом, що найславніших партянських царів, навіть котрі перемагали господарів світу римлян і сталися для нас добре відомі з греко-римських джерел, "Книга володарів" не всіх згадує, і такі славні партянські ймення, як Мітридат I, що об'єднав Іран, або Ород I, що вчинив загибель тріюмвірові Крассові і спромігся був одібрати у римлян Сирію, аж над Середземним морем, не фігурують у "Книзі володарів" навіть хоч би на голе ймення.

б) ДЖЕРЕЛА ВІРМЕНСЬКІ

Здавалося б, що не хто, як вірменські історики, повинні бути для нас важливіші од усіх інших східніх для справ партянського періоду. Адже Вірменщина мала постійниий близький політичний зв'язок з Партією. За шостого аршакіда Мітридата I (174–136, – отого що об'єднав Іран і поновив титло "цар над царями") Вірменщина увійшла в склад партянської держави. Далі, як запанував над вірменами Тігран Великий (95–56), Вірменщина зробилася, правда, самостійною державою, та за те вона у своїй тодішній недовгочасній могутності сама натискала на Партію, тобто й тоді повинна була знати її гаразд. Потім Вірменщина за римського імператора Нерона (63) здобула собі васального царя Трдата з царського дому партянських аршакідів. Ця аршакідська вірменська династія, хоч вона обернулася в національно-вірменську, перебувала в постійних відносинах з рідною для неї династією у Партії. Бували моменти, коли партянським царям щастило піднови

[160] Такою заявою й починається відділ історії сасанідів у всезбірці Табарія (ст. 813; нім. ст. 7). Хамза Іспаганський (ст. 14 араб., ст. 10 лат.) розтягає, правда, аршакідську епоху на 344 роки; тільки ж і ця цифра виходить на півтораста років нижча од справжньої, яку ми точно знаємо із синхроністичних даних всесвітньої історії.

Відсутня с.168 (222).

у вірмен не гурт, в деякій мірі могла б пояснятися тим міркуванням, що для вірменських дієписів за цікаву здалася головним чином історія аршакідів лиш своїх, вірменських, не партянських. Тільки ж, мабуть, більшу силу мала важливіша причина – тая, що вірменської історіографії, сучасної партянському періодові іранського історичного життя, н е м а. Це не значить, що вірмени, скажемо, за славного панування Тіграна Великого (95–56) не почували охоти до писаної історії свого краю. Навпаки, почували охоту велику, і коло самого Тіграна проживав путящий дієпис II–I в. малоазієць Метродор Скепсійський (загинув через Мітридатову інтригу в 70)[161]. Метродор написав дуже, як бачиться, змістовну "Тігранову історію", "Τὰ περὶ Τιγράνην", яка на превеликий жаль, для нас не збереглася[162]. Але ж тоді панував гелленізм, Метродор писав для погелленізованого Тіграна, натурально по грецьки, і коли б його "Тігранова історія" не пропала, ми б її в джерелознавчому нашому огляді повинні були б розглядати в відділі письменства греко-римського. Вірменський мовою писатися література почала не за аршакідсько-партянської доби, а значно пізніше, відколи Вірменщина навернулася на християнську віру (в IV в.) і здобула (бл. 406 р.) путній альфабет для вірменської мови, що його надумав св. Маштоц, автор альфабету таксамо грузинського й албанського, або алванського[163]. Викликана християнством і його потребами, з'явилася й спеціяльна вірменська історіографія; в IV столітті вона могла писатися тільки в мові грецькій або сирській, у V-ому – вже в мові, вірменській. Це ціла низка талановитих і змістовних вірменських істориків[164], що їх вагу

---

[161] Про цей Метродорів кінець див. у Плутарха в життєписові "Лукулл" 22.

[162] Котрі цитати з Метродора заціліли, погуртував К. Мюллер: Fragmenta historicorum Graecorum, т. III (Пар. 1849), ст. 203–205.

[163] Біографію св. Маштоца (чи, як його звуть пізніші, св. Месропа) і історію вірменського, грузинського й албанського альфабетів написав у V столітті К о р ю н (друк. в Венеції 1833; коротша редакція – в Венеції 1854; обидві редакції вкупі – 1894). Німецький переклад Б. Вельте (Тюбінг. 1841); французький Н.О. Еміна в азбуці В. Лянклюа: Collection des historiens de l'Arménie, т. II (Пар. 1869), ст. 1–16. Поруч Корюна V в. має певну цінність пізнішеє "Похвальне слово Месропові", що написав Карапет Сасунський (видав учений ечміядзинець архимандрит М. Тер-Мовсесян 1887, за рукописом XIII в.). Цілком для читача ясно, що Карапет Сасунський хоч і пізніший за Корюна, мав у руках якесь старе джерело, де містилися певні звістки, відсутні у Корюна, але заразом сильно важливі для історії вірмено-грузино-алванського альфабету); прим. ми з Карапета Сасунського (ст. 24) бачимо, що Месроп знав сирську мову, – факт, у Корюна замовчаний.

[164] Їх огляд, з докладним зазначенням видань та перекладів, подав К. Патканов: "Библіографическій очеркъ армянской исторической литературы". Спб. 1880; це відбитка з I тома (ст. 455–511) "Трудовъ 3-го Международного съезда

давно вже належно оцінила европейська наука[165]. Од аршакідського періоду в Ірані одділяють їх довгі роки: півтора століття, два століття, два з половиною. Для сасанідської історії вони дають багато[166], для партянсько-аршакідської стільки дати не можуть.

Двоє з старих дієписів Вірменщини, що писали (так каже стара вірменська традиція) по грецьки, залишилися відомі тільки в вірменських перекладах чи переробках V в. Один – це Агатангел IV в., що дав більше як столітній опис подій од занепаду партянських аршакідів та й аж до 330 р.; другий – Фавст Візантієць IV–V в., що дописав історію більше-менше до 390-их рр. Грецького їх текста ми, як сказано, не маємо[167], а вірменський їх текст V в. не показує нам абсолютно ніяких грецизмів. Одні

Оріенталистовъ 1876"; та ще зовсім коротко Патканов про їх говорить у своїм малім "Очеркъ исторіи древней армянской литературы" ст. 605–608 в І-му т. "Всеобщей исторіи литературы" В. Корша (Спб. 1880). Значно змістовніший – Х. Кучук-Іоаннесов: "Краткій очеркъ армянской литературы V века" в "Восточномъ Сборнике въ честь А.Н Веселовскаго" (Москва 1914), ст. 379–392. Зазначити треба, що і у Патканова 1870-их рр. і у Кучук-Іоанесова 1914 р. багато залишилося традиційної некритичности супроти декотрих улюблених вірменських дієписів.

[165] Найважливіші старовірменські історики, у французькому перекладі, всі ввійшли до двохтомової збірки за редакцією Vict. Langlois: Collection des historiens de l'Arménie, (Пар. 1867–1869). Трьома роками пізніш він, В. Лянґлюа, явивсь редактором другої половини V тома "Fragmenta historicorum Graecorum" (Пар. 1872), тієї самої славнозвісної всезбірки, де тт. I–IV зредагував К. Мюллер. До V тому оцих Fragment-ів взяв Лянглюа буква-в-букву, сторінка-в-сторінку, виключно все те саме, що було в першому томі його недавньої "Collection" (найважливіше: Агатангел, ст. 99–194; псевдо-Агатангел, ст. 195–200 з передмови до "Історії Гераклія-імператора" єпіскопа Себеоса VII в. Фавст Візантійський, ст. 203–310; Зеноб Глак ст. 335–355). І для нас однаково, чи покликатися на V том "Fragment"-ів чи на І-ий том "Collection des historiens de l'Arménie", бо це – те саме. В другім томі "Collection" містяться Корюн, Хоренський, Егіше, Лазар Парпський, Езнік-антизороастрієць, тобто оригінальні вірменські історики V віку.

[166] К. Патканов навіть написав дисертацію: "Опитъ исторіи династій сасанидовъ по сведеніямъ, сообщаемымъ армянскими писателями" Спб. 1863 (прискорена відбитка з "Трудовъ Восточнаго Отделенія Археол. Общ.", т. 14, Спб. 1869, ст. I–XXIII та 1–96.

[167] Є, правда, грецький текст Агатангелової історії, доволі широко відомий і на заході, не раз здавна й друкований (в серіях житій свв. людей) через свою інтересність для побожної історії того, як розповсюднювалася християнська віра на світі. Тільки ж вірменізми того грецького елаборату явно показують, що тут ми маємо не первопис, а грецький переклад уже з вірменської мови, зроблений, на Гутшмідову думку, між 555–591 рр. (Див. його статтю "Agathangelos" у "Zeitschr.

з вірменістів добачають у цьому факті просте свідоцтво, що вірменський переклад з грецького оригінала роблено рукою дуже тямущого перекладача-стиліста V в., такого приміром як Корюн; инші, скптичніші, роблять з цього факту і ще з инших даних інакший висновок – що ніякого грецького оригіналу ані історії Агатангелової ані Фавстової в IV столітті не існувало, і що надписані їхніми йменнями історичні писання – то ніякі переклади, а оригінальні вірменські, вироби V в., одразу так і писані по вірменськи. Питання цеє ще й досі зостається невирішеним. Тільки ж коли ми навіть триматимемося давнього консервативного погляду, що Агатангел і Фавст, греками бувши, а не вірменами, писали ще в IV столітті по грецьки, то ми однаково приневолені будемо визнати, що відомії нам вірменські переклади їхніх історій, зробленії в V в., на століття пізніш од своїх, нехай і грецьких (нам невідомих) оригіналів, не були дословними перекладами первісного текста, а вийшли з них переробки, явно підновлені не в одній точці, змінювані напевне й після V століття. – В царині партянсько-аршакідської історіографії для нас з-поміж цих двох греків (чи гаданих греків) важливіщим мав би бути А г а т а н г е л, особливо коли б ми мали гарантію, що жив він іще в IV столітті. Він бо й починає свою історію короткою повістю про останні часи аршакідів і про перехід влади над Іраном до династії сасанідів, а вже після того широко описує, як розповсюднилося християнство у Вірменщині через проповідь Григора Просвітителя в 300-их рр. за вірменського царя Трдата; доведено ж у Агатангела виклад подій, як ми вже зазначали, до 330 р.[168] Рясніший од Агатангела в своєму повіданні другий грек Ф а в с т Візантієць IV–V в. (або трохи пізніший, якщо був це письменник чисто вірменський) написав був доволі-таки широку "Історію Вірменщини" або "Історичну бібліотеку" – аж у шістьох книгах;

---

d. Deutsch. Morg. Ges." т. 31=1877). Десятьма роками пізніш од Гутшміда Paul de Lagarde, критично друкуючи (1887) той Грецький текст Агатангелової історії, дав аналізу евангельських чи инших новозавітних цитат його, – і вияснилося, що цитати в тому грецькому Агатангелові не збігаються з канонічним грецьким Новим Заповітом, а являються виразним перекладом з вірменського. Отже, це виходить елаборат пізнійший од вірменського.

[168] Вірменський текст Агатангелової історії, критично видрукували вчені мехітаристи в Венеції 1835 (з нього італійський переклад Томазео, Венеція 1843) та в 1862 р. У вищеназваному V томі "Fragmenta historicorum Graecorum" (Пар. I872="Collection des historiens de l'Arménie" т. I) на ст. 99–194 Лянґлюа не тільки подав французький переклад вірменського тексту, ба вмістив і пізніщую од вірменської грецьку версію (здогадно VI в.) у супроводі латинського перекладу до неї. – Про критичну – суворо критичну статтю "Agathangelos" Альфр. фон Ґутшміда (в "Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges." т. 31=1877, ст. 1–60) ми вже мали нагоду згадати; вона – дуже добра коректива для оптимістичних поглядів В. Лянґлюа на Агатангелів текст.

але в тім вигляді Фавстової "Історії", в якому вона до нас дійшла, перших двох книг не стає. Тимчасом зовсім можлива річ, що оті I–II книги, які до нас не дійшли, містили в собі історію ще перед-сасанідську[169]. А ті Фавстові книги, що заціліли, тобто кн. III–VI, являються попросту продовженням історії Агатангелової і обмальовують трохи менше ніж півстоліття, од 344 р. та й аж до розподілу Вірменщини між сасанідською Персією та Візантією бл. 384–387 р.[170]. Передсасанідські ремінісценції можна тут підловити в побутових описах (напр., феодального ладу), на які Фавст дуже не скупий. Порівнюючи "Історію Фавстову" з "Історією Агатангеловою", сувора критика ставить Фавста значно вище і загалом складає йому чималу ціну.

Щодо письменників сирських, котрі розпочали вірменську історіографію своєю рідною сирською мовою, але теж рано були перекладені на вірменську і зробилися для Вірменщини національними рідними авторами, то до таких належить у IV столітті Зеноб Глак, що пособляв Григору Просвітителеві навертати Вірменщину на христову віру. Він коротко описав свою з ним місіонерську діяльність в області Тарон[171]. Аршакідська Партія фігурує тут, і то коротко, хіба останніми своїми моментами.

---

[169] Напевно бо не яку іншу "Історію Вірменщини", як Фавстову, цитує Прокопій Візантієць VI в., наводячи оповідання про першого Аршака (див. Прокопія "Про Юстиніянові спорудження" III, 1; пор. його "Війну з персами" I, 5, де вже абсолютно ясно, що "Історія Вірменщини", на яку й там покликається Прокопій, є безперечно Фавстова).

[170] Вірменський текст Фавстової історії надруковано в Венеції 1832; С.-Петербург 1883 французький переклад Н.О. Емина – в I томі "Collection des historiens de l'Arménie", або, що те саме, в V томі "Fragmenta historicorum Graecorum", ст. 203–310. З літератури про Фавста Візантійського важливі роботи – Н. Адонца. Після статті "Начальная исторія Арменіи" в "Византійскомъ Временнике" 1911 (VIII), де вказано (ст. 1–2), що в руках Юстиніянового історика Прокопія VI в. був ще первісний, ще непереоблений, текст Фавстової історії. Дав Н. Адонц спеціяльну статтю: "Фаустъ Византійскій, какъ историкъ" в "Христіанскомъ Востоке" VI (1917), ст. 235–272. Сам-таки Адонц надав тій своїй роботі ще инший заголовок: "Римско-персидскія отношенія за первую половину IV в. и армянскія о нихъ преданія". Адонц рельєфно, наочно показав, що навіть у підновленій своїй редакції Фавст не перестає бути цінним історичним джерелом. Звістки його, правда, йдуть не з писаних, точних джерел, вони будуються на живих споминах та усних переказах, містять у собі чимало неточностей й байок-анекдотів, але, взяті докупи з римськими істориками IV в. (такі – Аврелій Віктор, Евтропій, Руф Фест, Амміян Марцеллін, грек Петро Патрицій), виходять вони зовсім корисні для дослідника і ілюструють загальне тло подій неаби-як.

[171] По вірменськи Зенобову Глакову історію християнської проповіді в Тароні надруковано в Венеції 1843. Враження таке – що в ній є і компіляції, хоч і

З природних вірмен, котрі в V в. виступали на історіографічне поле вже й сами, вирізняється своєю письменницькою талановитістю вардапет Егіше, що блискуче списав релігійну боротьбу християн-вірмен, на чолі з князями Маміконянами, проти зороастрійців-персів фанатичного шаха-сасаніда Єздигерда II (438–457)[172]. Натурально, що джерелом для історії партян ця книга не являється, хоч иноді в ній (у промовах, у листі до візантійського імператора Теодосія II, в розд. 3) трапляються згадки й за те, що діялося колись. Не надто може правити за партянсько-аршакідське джерело, хіба випадковими дрібницями, і Лазар Парпський, кінця V в. (народивсь у 440-их рр.); він продовжив Агатангела та Фавста Візантійського і дав дієписання ще на одне століття од 388 року до 485 р., користуючись і вардапетом Егіше[173]. Слід зазначити, що мабуть у тодішній-таки вірменській літературі віку V-го, чи початку VI-го, з'явився переклад (не з грецького оригіналу, а з сирської версії) відомої "Церковної історії" Евсебія Кесарійського (першої четвертини IV в.)[174] і переклад його ж таки "Хроніки". Евсебій "церковний Геродот", своє оповідання починаючи з сотворіння світу і доводячи до близьких йому подій Костянтина-імператора, натурально, захоплює й епоху, коли ще існувала партянська держава;

старовинні. Французький переклад E. Prudhomm'a – в Journal Asiatique 1863 (і відбиткою). Еміна французький перекдад – в "Collection" Лянґлюа т. I = "Fragmenta hist. Graec.", т.V (ст. 335–355).

[172] Видавалася "Історія вардапета Егіше" багато разів (між иншим у Венеції 1883). По англійськи переклав Нейман (Лондон 1830), по італійськи Капеллетті (Венеція 1841), по французьки Кабараджі (Пар. 1844) і в "Collection" Лянглюа т. II (1869), ст. 179–251. По російськи переклад "Истории Егише Вардапета" зладив П. Шаншієв (Тіфліс 1853; 344 ст.); а новіший, з примітками, російський переклад – Ем. Діллен: "Армянскіе этюды. II. Егише – Война армянъ противъ персовъ" (Харків 1884).

[173] По вірменськи Історія Лазаря Парпського друкувалася в Венеції (1793; 1807; 1873). Французький переклад С. Гезаріяна в "Collection des historiens de l'Arménie", т. II (Пар. 1869), ст. 255–368. Давніший французький переклад Кабараджі (Пар. 1843) – вкорочений.

[174] Вірменський Евсебій Кесарійський часто друкувався (найкращеє видання 1876–1877 за рукописами бібліотеки мехітаристів у Венеції). Але для історика більшу вагу мають видання (й переклади) ще на зовсім затраченого сирського тексту, про які буде мова нижче, в сирському відділі. Невірменісти розуміється мусять цитувати Евсебія за перекладами – з вірменського. Дуже був відомий – Eusebii "Chronicorum Canon" ed. Mai, Мілано, 1818, чи краще 1833), Не менше розповсюджені були посилання на видання: Historia Ecclesiastica, ed. Burton (Оксфорд 1838). Далі всі Евсебієві писання увійшли в паризьку Міневу "Патрологію" т. 19–24, а в 1900-их рр. – в серію берлінської академії наук: "Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte".

та справді цікавого матеріялу спеціяльно про Партію ми і в вірменському перекладі Евсебія знайдемо не багато, зрідка лиш дещо (приміром, у "Церковній історії" III, 1 про успішну християнську проповідь ап. Томи в партянській Месопотамії та V, 23 про християнські парахвії ("паройкії"), що скликають бл. 197 р. собор в Едесі для обговорення пасхальних питань; або в "Хроніці" I, 40, § 18 про добряче партян поводження з бранцями).

Десь-так в VIII столітті (в IX-ому вже її цитують) з'явилася найславніша в усій вірменській історіографії патріотично-націоналістична праця: "Історія Вірменщини", псевдепіграфічно надписана ім'ям Мойсея Хоренського V в. і повна як-найширших, як-найцікавіших, як-найбрехливіших подробиць про партянсько-аршакідську епоху, що їх ніде-инде нема й не буде. Події, тверезо розказані у Агатангела, Фавста та Лазаря Парпського, тут подаються з несподіваними додатками; а те, що ми знаємо з класичних грецьких авторів, от хоч би з Геродота V в., як факти VI в. перед Р.Х., фантастично виринають в "Історії Вірменщини М. Хоренського" як факти вірмено-аршакідської епохи I в. перед н.е. У звязку з пророкуванням Дельфійського оракула царство Креза Лідійського, по тому боці ріки Галіса, розбив (каже автор цієї «Історії Вірменщини») зовсім не великий перський цар Кир, ба вірменський цар-аршакід Арташес I близько 100 року перед Р.Х., "а тому що в Римі тоді йшли великі розрухи та заколоти, то ніхто й не чинив особливого опору проти Арташеса" (кн. II, 12); далі "Арташес розбив лакедемонців, розігнав фокейців, Локриди людність піддалася йому, беотійці ввійшли в склад його війська, одно слово – геть уся Геллада платила йму данину жаху" (II, 13).

Починається ця славетна фальсифікація авторовим привітанням і похвалою Сагакові Багратунієві V в.; той Багратуній був, поставлений од персів, воєвода-"марзпан" Вірменщини 481–483 р., і от, мовляв, на його ніби прохання й повідає Хоренський "Історію Вірменщини" з найдавніщих її часів, од її первопочатку. Оповідання теє про вірменську давнину розбито на три частині чи "книги". Перша книга – історія легендарної династії гайкідів, а на кінці її додаток – перський міт про лютого Аждагака (Зогака) та його переможця Грудено (Ферідуна); 2-га книга – од Олександра Македонського до смерти Трдата III Великого, що за нього (302) Вірменщина перейшла на християнську віру дякуючи св. Григорові Просвітителеві; 3-тя книга – од Трдата до кінця династії вірменських аршакідів (429) і ще трохи далі. Високо шанована у вірмен, а од них і у европейців наче б то несумнівне писання V в., дійшла до нас "Історія Вірменщини М. Хоренського" в безлічі рукописів (є з XIV р.) і дуже часто друкувалася (ще з XVII віку)[175] та

[175] Після Амстердамського видання 1695 р. велику вагу для популяризації Хоренського мало лондонське, 1736, братів Вістонів (Whiston), з коментованим латинським перекладом. В XIX в. вчені мехітаристи критично видали всі твори, надписані Хоренського ім'ям, у Венеції 1843; передруковано знов у Венеції 1865

й на багато європейських мов перекладалася[176]. Більше ніж тисячу років, геть до останньої пори, вважалася ця "Історія" за опору всієї класичної вірменської літератури, а її гаданого автора, Мойсея Хоренського нібито V-го століття, величали: "батько письменства"[177] або "батько вірменської історії";[178] а один з французьких перекладачів-дослідників, Вікт. Лянґ'люа, назвав Мойсея Хоренського "вірменський Геродот"[179].

Допіро в 1890-х рр. навіч доведено було, що зовсім не в V столітті жив той автор, а трома століттями пізніш, бо, якбищо був з нього письменник V в., то не міг би він робити буквальних виписок і запозичень із таких писаннів, котрі в вірменському письменстві поз'являлися не передше од VII віку. Порівняльна текстуальна аналіза, що зробив А. Карієр[180], показала, що автор "Історії Мойсея Хоренського" користувався вірменським перекладом апокрифічного "Житія св. Сильвестра" та церковної історії Сократа; але ж "Житіє св. Сильвестра" навіть у своєму оригіналі скомпоновано було допіро в початку VI в., а на вірменську мову перекладено очевидячно ще пізніш; Сократову ж церковну історію перекладено в кінці VII в. (і Сильвестрове житіє внесено до неї в характері вступу). Ще більше, ніж Карієр, понаводив усяких цінних паралелів московський

і в Тіфлісі 1881. Характеристику окремих видань можна знайти на ст. 482–496 статті Ад. Бавмґартена про ніби Мойсеєву "Хрію" в "Zeitschr. d. Deutsch. Morg. Gesellsch." т. 40 (1886).

[176] Хоренського "Історію" перекладено на мову латинську (1723, 1736), французьку (1836, 1844, 1869 в "Collection" Лянглюа), італійську (1841, 1850), німецьку (1869). По російськи попереду дав переклад І. Іоаннисов (Спб. 1809), далі Н. Емін: "Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго" Москва 1858. Потім Емін геть переробив свій переклад, позмінював і свої коментарі; посмертно його нового переклада видано в Москві 1893 в серії Лазарівського інститута східніх мов (тут ст. I–XXXVI вступ, ст. 1–216 російській переклад, ст. 217–323 примітки та покажчик). Еміна переклад безперечно найкращий поміж усіма, але й він не замінить оригінала. От, в кн. II, 65 (ст. 113) суто-важливий уступ про ніби-хазарське нашестя бл. 199 р. читається у Еміна: "Массы г о р ц е в ъ, я разумею толпы хазиров и басиловъ, прошли чрезъ врата Чора". В вірменському первописі сказано не "гірняків", а "людей півночі" (по російськи треба було б перекласти "Северянъ").

[177] Каганкатвацій X в.: "Історія агванів", кн. 1, 8; рос. переклад К. Патканова (Спб. 1861), ст. 8.

[178] Див. передмову Н. Еміна до 2-го видання його перкладу "Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго" (М. 1893), ст. XIII.

[179] Це в передмові до I тома "Collection des historiens de l'Arménie" (Пар. 1867) або до V тома "Fragmenta historicorum Graecorum" (Пар. 1872), ст. XV.

[180] A. Carrière: Nouvelles sources de Moise de Khoren (Відень 1893) і до цього (Відень 1894).

професор-вірменіст Г.А. Халатьянц,[181] – він схилявсь до думки, що автор містифікатор жив може й не в VIII в., а вже на початку IX в. Отже титул "батько вірменського письменства" абсолютно не підходить до автора цієї "Історії Вірменщини", бо він, бачимо, мав позаду себе вже довгу нитку вірменських істориків – і Агатангела, і Фавста, і Лазаря Парпського, і Корюна, та й готовий вірменський переклад історичних писань Евсебія Кесарійського, і навіть, як показує порівняння, сам щедро черпав із них звістки, тільки перекручував на свій лад. Агатангела (бо мовляв ще IV в.) він не побоявся назвати на ймення, "Агатангела, тямущого секретаря царя Трдата"; тільки ж додав, що Агатенгел "переглядає події коротко, а я хочу розказати історію цього часу докладно, з самісінького початку, з усіма подробицями, з як-найменшими, але правдивими повіданнями" (II, 115). Іменнів Фавста, Лазаря, Корюна він, хоч саме з них набрався звісток, не назвав, розуміється; через природню фальсифікаторську обережність він і не міг їх, авторів V в., згадати, щоб не підірвати в читача віру, що "Історію Вірменщини" подає справжній Мойсей, теж автор того самого V в.; але що "батьками вірменського письменства" були вони, а не він, це ясно.

Знов же й звати його "вірменським Геродотом", як це зробив Лянглюа, теж не чля, бо Геродот, хоч який був наївно-довірливий, все ж щиро шукав історичної правди; а гаданий Мойсей Хоренський свідомо копичив національно-патріотичну видумку на видумці, ані трохи не соромлячися їхньої протиісторичности, анахроністичности й неймовірности. А щоб надати авторитету своїм отим безсоромним видумкам, автор "Історії Вірменщини Мойсея Хоренського" поробив низку покликань на такі історичні "джерела", що вони навряд навіть чи колись існували на світі, або, якщо існували, то аж ніяк не могли містити в собі тієї дикої неймовірщини, яку – наче б то з них – цитував гаданий Мойсей Хоренський.

Для початкової епохи в історії своєї батьківщини Мойсей Хоренський (так од його ймення запевняє автор-фальсифікатор, кн. I, 8–9) використав старовинну історичну працю (відому тільки йому та ще невиясненому анонімові перед їм) історію якогось сирійця Мар-Абаса Катіни, що мав – так каже Хоренський – жити ще перед Р.Х.(!) у II столітті перед н.е.[182] Цей Мар-Абас Катіна, "мудрий знавець халдейського і грецько-

[181] Магістерська дисертація – Г.А. Халатьянц: Армянскій эпос в исторіи Арменіи Моисея Хоренского, опитъ критики источниковъ (Москва 1896). Докторська дисертація: Армянскіе Аршакиды въ Исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго (М. 1903).

[182] Того анонима, що знав ім'я Мар-Абаса, звуть інакше "псевдо-Агатангел". Його писаннячко вміщено замість переднього слова на чолі унікатного рукопису "Історії імператора Геракла" єпископа Себеоса VII в.; вмістив його не Себеос, а якийсь переписувач Себеосової монографії. Видрукувано Себеосову "Історію Геракла" вкупі з оцим не-Себеосовим анонімним переднім словом у Царгороді

го письменства"[183], ніби-то склав свою працю для тодішнього вірменського царя Вагаршака (бл. 150 р. перед Р.Х.) взявши собі за підвалину знайдене в Ніневійському архіві ще стародавнішеє писання під отаким пікантним заголовком: "Ця книга, перекладена з халдейської мови на грецьку за наказом Олександра Македонського, містить у собі правдиві старовинні оповідання давніх людей і прабатьків"[184]. Для історії ж дальшого часу цитує "Історія Вірменщини М. Хоренського" таке несподіване джерело, як "Улюп, жрець Апійський, що писав (якою мовою – не сказано) храмові літописи та історію багатьох инших подій"[185]. Чи й сам Хоренський бачив ті "Улюпові храмові літописи", не ясно[186], але надто велику допомогу од того апійського літописання знайшов собі він – так він каже – в праці про історію вірмен славного сирського гностика Бардесана з Едеси II–III в., "що показав себе істориком в дні останнього Антоніна" (II, 66; рос. ст. 113); останній Антонін Коммод це мабуть Карокалла 211–217). Історія старого сирського письменства нам не каже, щоб серед численних Бардесанових писаннів була й "Історія Вірменщини"; звичайно, що могла б бути. Але подробиці, що про ню подає Хоренський, дивовижні. Він каже, що Бардесан прийшов був із своєю проповіддю до Вірменщини, та тут його не прийняли; тоді він "зайшов до твердині Ані, де прочитав храмову історію (жерцеву Улюпову, треба гадати), що містила в собі й діяння царів; Бардесан переклав її на сирську мову[187] і додав до неї записи про події свого часу, а потім її перекладено на грецьку мову" (II, 66; рос. ст. 114).

1851 та в Петербурзі 1879. Петербурзьке видання зладив К. Патканов; він-таки, ще перед тим випустив російський переклад "Исторіи императора Иракла" (Спб. 1862), де, розуміється, переклав і анонімний вступ. Французький переклад самісінького вступу (без Себеоса) – у Лянглюа в I томі його "Collection" або V томі "Fragmenta" (ст. 195–200) під заголовком "Le pseudo-Agathange: Histoire ancienne de l'Arménie". Заголовок "п с е в д о-А г а т а н г е л" пояснюється тим, що автор вступу до Себеоса, покликаючися на Мар-Абаса, властиво лиш переповідає того довгого історичного написа, якого начебто власною рукою зробив Агатангел IV в. на колоні царських палат міста Нісібіса; порівняння з історією справжнього Агатангела показує, що звістки колонного напису не збігаються з історією Агатангеловою, і їх писати Агатангел не міг.

[183] "халдейського" (=арамейського), мабуть, повинно значити: "писаного мовою, рідною для сирійця Мар-Абаса".

[184] Цей заголовок див. у Хоренського I, 9 (рос. пер. Еміна 1893, ст. 15). Пор. ще II, 9 (рос. ст. 62), де Хоренський робить зазначку: "Тут припиняється мова старця Мар-Абаса Катіни" і для дальшого оповідання називає вже инше джерело.

[185] "Улюп" – це очевидячки ім'я "Олімпій", в арменізованій формі.

[186] Див. контекст в II, 48 (рос. ст. 97). На думку Г.А. Халатьянца ("Армянскіе Аршакиды", 1903, ст. 100) це, навпаки, доволі ясно ("Хоренскій ясно даетъ понять, что «Храмовою исторіей» Улюпа онъ пользовался", і т.д.).

[187] А якою ж мовою була вона писана? З контексту у Хоренського ясно виходить, що оригінал був писаний ані по-сиро-халдейськи, ані по грецьки. З попереднього застереження (I, 3) ми твердо довідуємося, що не могла вона бути писаною й по вірменськи. По пеглевійськи?

Обидва ці джерела, і сирієць Мар-Абас Катіна з його ніневійським архівом перед н.е., і сирієць Бардесан з його анійським архівом II в. н.е., не можуть не викликати різнобірних сумнівів. І аж дивно тепер стає, чому до заяв Хоренського про них і до цитування всяких ніби з них видумок поставилися европейська критика не одразу з тією суворістю, з якою б належало.

Найдивніш – що не одразу дано належну одсіч видуманому або неправдиво обробленому Мар-Абасу Катіні. Правда, ще в першій половині XVIII в., скоро-но Европа з Хоренським допіро познайомилася, берлінський вірменіст Ла Кроз в 1720–1730-их рр. скількись разів підносив, що з Мойсея Хоренського не історик, а байкар (fabulator), що анахроністично він давній добі накидає такі історичні факти, які можна датувати не раніш од VI в., або й ще пізніш, що писати міг Мойсей Хоренський хіба в IX–X столітті, а ніяк не в V-му[188]. Але спеціяльно критикувати Мойсеєві джерела, Мар-Абасу Катіну з-осібна, Ла-Кроз не потурбувавсь. Уже ж більше-менше тоді-ж-таки учений француз Ф р е р е (пом. 1749) взяв під різкий сумнів Мойсеєве оповідання як-раз про халдейця М а р-А б а с а Катіну (ніби II в. до н.е.) "невігласа-брехуна", що мав нахабство (hardiesse) покликатися на свої видумані "археологічні відкриття" в видуманих ніневійських архівах[189]. Тільки ж той пієтет і авреоля, якими оточив Мойсея Хоренського вірменський народ, гіпнотизував і европейських орієнталістів, засліплював у них здорову думку й здорову логіку. Фреретова спроба розбити історичну вірогідність джерел "Історії Мойсея Хоренського" на багатьох справила враження чудакуватої вихватки. Представник вірменістики і іншого сходознавства у Франції першої половини XIX в. А. де Сен-Мартен, учень славного Сильв. де Сасі, так сліпо оддавав Мойсею Хоренському з його Мар-Абасом Катіною перевагу перед іншими вірменськими істориками, не раз навіть перед греко-римськими джерелами, що тепер важко навіть серед ученого світу знайти читачів на його довірливі, хоч безперечно ерудитні й пильні, праці про аршакідський період[190]. Натурально, що й російська орієнталістика першої половини XIX в., яка звикла плентатися в хвості орієнталістики европейської, дозволяла собі

---

[188] Про це все можна легко довідатися з Лакрозового листування, виданого після його смерти: "Thesaurus epistolici Lacrosiani" (Ляйпц. 1741–1746, 3 тт.).

[189] Посмертне видання N. Fréret: Oeuvres complètes 20 тт. вийшло вже за часів революції (Пар. 1796–1799); а потім було ще одно видання, в XII т. міститься його "Mémoire sur l'ère arménienne" (ст. 187–254), де на ст. 207–208 Фрере торкається й Мар-Абаса, висміюючи його ignorance, hardiesse en mensonges.

[190] "völlig unbrauchbar", характеризує Ґутшмід Сен-Мартенові "Fragments d'une histoire des Arsacides" (Пар. 1850). Див. A.v. Gutschmid: Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne (Спб. 1887), ст. 2 (в "Mémoires" Академії Наук, 7 серія, т. XXXV, № 1).

зневажливо й зарозуміло висловлюватися на фреретову адресу, згадуючи його критичну спробу звалити Мойсея Хоренського з його традиційного історичного піедесталу. Типовим прикладом являється, хочби, те, що в 1835 році писав В.В. Григорьєв (пізніш він стався ординарним професором східньої історії в петербургському університеті). Захищаючи (справедливо, розуміється) історичну вагу орієнтальних джерел, В. Григорьев висловився не без гордовитої іронії, наче про геть минулий, уже геть пережитий курйоз: "/Прежде/ ученые, следуя господствующему мненію, обвинявшему восточныхъ историковъ въ баснословіи, не любили ихъ еще и за то, что они часто (це натяк як-раз не М. Хоренського) противоречили писателямъ греческимъ, предмету ихъ благоговейнагø удивленія и поклоненія. Примером сему можетъ служить (навіть!) Моисей Хоренскій, терпевшій величайшія гоненія отъ Фреré и другихъ, подобныхъ ему и славныхъ въ свое время ученыхъ"[191]. Тільки ж навіки свою критичну думку запаморочити европейські вчені, очевидячки, не були годні, і Мар-Абас Катіна з його ніневійським архівом знов стяг на себе підозріння. Збуджений новою в XIX столітті наукою – ассиріологією інтерес до Ніневії (ассирійської столиці, геть зруйнованої в кінці VII в. перед Р.Х.) не міг не викликати ще більшої ніж у Фрере недовіри до яскраво-антиісторичного повідомлення в "Історії Вірменщини М. Хоренського" про дивний ніневійський архів, що ніби був іще цілий у II в. до Р.Х., що в нім, начебто, порався Мар-Абас Катіна, що в нім, начебто, знайшовся старовинний дієписний переклад з халдейської мови на грецьку, зроблений за наказом Олександра Македонського. Неймовірність такого повідомлення (tous les caractères de la fable, une imposture) підніс із неменшою різкістю, ніж Фрере, великий орієнталіст Е. Катрмер (1850) у своїй статті про Ніневію[192]; між иншим він завважив, що ім'я "Мар-Абас Катіна" – християнське і не могло існувати до Р.Х. У тісному звязку з цією Катрмера статтею, лиш декількома роками пізніш од нього, проникливий дослідник історичного розвою семітських мов Е. Ренан у своїй академічно-вінчаній праці "Histoire générale des langues sémitiques" заявив про Мар-Абас Катіну і про вірменське Мойсеєве оповідання за його археологічні "відкриття" в ніневійському архіві от що:[193] "Окрім цілком байкових подробиць в оповіданні Мойсея Хоренського про тую вірменську історію, яку ніби-то написав "Мар-Абас" бл. 150 р. до Р.Х., треба знати, що ім'я "Мар-Абас" (декілька християнських сирських єпископів так і звалися) може належати тільки християнинові".

---

[191] Це В. Григорьєв писав у своїй статті "О древнихъ походахъ руссовъ на востокъ" в "Журн. Мин. Народн. Просв." 1835 (ч.V, ст. 229 і д.). Статтю передруковано в його збірці "Россія и Азія" (Спб. 1876); див. ст. 5.

[192] E. Quatremère: Observations sur la ville de Ninive – в "Journal des savants" 1850, juin, ст. 365.

[193] Див. 2-ге видання (Пар. 1858), ст. 256.

Можна гадати, що Мар-Абасова книга, на яку так часто покликається Мойсей Хоренський, вийшла з під пера якогось сиріянина едеської школи, інакше – після Р.Х. в III–V столітті. В іншому місці своєї великої цієї праці про історію семітських мов Ренан (ст. 42) з приводу "Історії Вірменщини Мойсея Хоренського" категорично висловився; "Все, що каже цей автор про стародавню історію, є не більше, як груба мішанина (по французьки навіть влучніш: «un syncrétisme grossier") звісток гелленистичних та біблійних". Такі авторитетно різкі оцінки для видумок М. Хоренського про Мар-Абаса, як Катрмерова, Ренанова та ще декого, безслідно в науці не минали. В 1867 р. навіть такий твердий оборонець історичної ваги Хоренського, яким раз-у-раз показував себе В. Лянглюа, приневолений був заявити в своїй "Collection" вірменських істориків, що хоч він не одкидає Мойсеєвого оповідання про його користування Мар-Абасовою книгою, одначе вважає, що не міг письменник Мар-Абас Катіна жити ще перед Р.Х., а жив хіба в перших століттях християнської ери, за часів розвою сирського письменства[194]. Незабаром те саме, тільки з ряснішими доводами (навіть "дотепного" старого Фреré та Катрмера добрим словом згадавши) визнав К. Патканов у своїй другій статті про клинописні Ванські написи (1875); на Патканова думку, сам Мойсей Хоренський (письменник V в., про це не сумнівався Патканов) був людина щиро-совісна, тільки ж занадто довірлива; коли Мойсеєві в руки дісталося видумане пізнє писання Мар-Абаса Катіни, фальшиво названеє ще перед-християнською "халдейською книгою", то Мойсей попросту не спромігся розібрати, що "сочиненіе, написанное сирійцемъ эдесской (християнской) школы, выдано авторомъ за до-християнское"[195]. Значно скептичніш поставився до Мойсеєвої совісности в 1876 році Альфред фон-Ґутшмід у своїй розвідці про вірогідність (точніш – про невірогідність) Моисея Хоренського та й, серед инших критично-скептичних уваг, цілком одкинув Мойсеєве оповідання і про ніневійську халдейську книгу, перекладену за наказом Олександра Македонського, і про Мар-Абасову вірмен історію[196]. П'ятьма роками пізніш зовсім прилучився у цьому пункті до Катрмера й Ґутшміда російський перекладач "Исторіи" Мойсея Хоренського Н.О. Емін. Він широко розгорнув доводи, щоб дати висновок: "Хоренскій измыслилъ и Маръ-Абаса и халдейскую книгу; следовательно и заключавшейся въ ней

[194] Див. "Collection des historiens de l'Arménie", т. I (1867), або "Fragmenta historicorum Graecorum", т. V (1872)), ст. 7.

[195] К. Патканов: "Ванскія надписи и значение ихъ для исторіи Передней Азіи. II. Источники древней исторіи Арменіи. Моисей Хоренскій. Маръ-Абасъ Катина", ст. 172 (в "Журнале Министерства Нар. Просв." 1875, ч. 177, янв.-февр., ст. 148 і д.).

[196] Alf.von Gutschmid: Ueber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren, 1876, ст. 31 і д.

исконной исторіи старой Арменіи – не существовало"[197]. Таку саму рішуче скептичну думку про Мар-Абаса, як про Мойсеєву фікцію, читаємо ми і в (відомих уже нам) розвідках А. Кар'єра (1893–1894; "Sources") про джерела М. Хоренського. В 1901 році Н.Я. Марр, навпаки, знов не заперечував реальне існування християнського історика-сирійця Мар-Абаса Катіни, але переносив його не в IV–V століття, як це робив Ренан або Лянглюа або Патканов, ба ще ближче, аж у VI-е століття християнської ери, ототожнюючи його з несторіянським католікосом Мар-Абою Старшим (540–552) часів шаха Хосрова I Ануширвана[198]. Ще ближче присунув до нас Мар-Абаса Катіну всебічний Хоренського дослідник Г.А. Халатьянц в обох своїх (у нас уже цитованих) дисертаціях і 1896-го і 1903-го року, де всебічно доводив тезу: "Халдейская книга Мар-Абаса Катины не фикція, какъ утверждали Эминъ, Гарагашіанъ и Карріеръ; Хоренскій воспользовался апокрифическимъ отрывкомъ Маръ-Абаса Мцурійскаго (Анонима)[199], составленнымъ едва ли ранее VII–VIII века, и, дополнивъ его новыми, столь же недостоверными подробностями (як ті, що в нім уже були), переработалъ его по своему"[200]. – Для джерелознавства партянсько-аршакідської історії буде однаковісінько, хто з критиків вирішив справу про Мар-Абаса найправдивіше. Чи не існував той Мар-Абас зовсім на світі, чи існував допіро в VII–VIII в., ясно, що звістки, передані його ім'ям у Мойсея Хоренського, не авторитетні, бо скомпоновано їх півтисячею років пізніше од кінця аршакідсько-партянської епохи в Ірані.

Менше сумнівів собою викликала названая у Мойсея инша історична праця – Бардесана кінця II в. н.е., бо, хоч ніде в сирському письменстві ми не знайдемо звістки, щоб прославлений гностик Бардесан (154–222) ще й істориком Вірменщини був, все ж він, різнобірний учений письменник, збирач історичних звісток про Індію, написати історичну працю про Вірменщину теж міг; коли ж так, то Хоренський його, виходить, не видумав, а вигадав тільки подробиці про Бардесанові джерела (в Апійському храмі) і накинув йому свої власні фантастичні видумки. Скептичний Ренан (1858), попри всеньку свою згірдну недовіру до "Історії Вірменщини

---

[197] Н. Эминъ Моисей Хоренскій и древній эпосъ армянскій (М. 1881), висновок на ст. 28 і ст. 30. Передруковано розвідку в "Изследованіяхъ и статьяхъ" Н. Эмина (М. 1896); див. на ст. 292–293.

[198] Стаття Н.Я. Марра – в "Запискахъ Восточного Отделенія Русск. Археол. Общества", т. XIV (1902), ст. 078-091. Дальшу бібліографію зачепленого у Марра питання див. у мене в "Очеркъ исторіи сирской литературы" в моїх "Семитскихъ языкахъ и народахъ", т. II (М. 1910), ст. 183.

[199] Це той анонім (він і є і "псевдо-Агатангел"), що міститься на чолі Себеосової "Історії імператора Гераклія".

[200] Г. Халатьянцъ: Армянскіе Аршакиды въ "Исторіи Арменіи" Моисея Хоренскаго, опытъ критики источниковъ (М. 1903), вступ, ст. VI.

М. Хоренського", не вагався в своїй історії семітських мов сказати про згадане в Мойсея Бардесанове дієписання; "Ніщо не перебиває нам повірити, що така праця справді існувала"[201]. У сирологів, в їхніх нарисах сирського письменства, "Історія Вірменщини" не викидається із спису Бардесанових писаннів, тільки додається неминуча вказівка (без якогось іронічного скептицизму), що про теє Бардесанове дієписання довідуємося ми з Хоренського. Так учинив В. Райт у своїм "A short history of syriac literature" 1894[202], так учинив і Р. Дюваль у своїй "La littérature syriaque" (1907)[203], дарма що вважав (ст. 189) саму компіляцію "п с е в д о Мойсея Хоренського" за вироб не V в., а значно пізнійший (une compilation de beaucoup postèrieure), "де легенда забирає стільки місця, скільки й історія" (ст. 189). Те саме зробив і я в своїм "Очеркъ исторіи сирской литературы" (1910)[204]: хоч уся довголітня анти-Хоренська критика, яку переводив проф. Г.А. Халатьянц (мій колега-однослуживець), одбувалася на моїх очах і, за свою об'єктивність, натурально тішилася моєю цілковитою пошаною, я все ж не бачив причини безапеляційно одкинути правдоподібну звістку псевдо-Мойсея Хоренського VIII в., що Бардесанова "Історія Вірменщини" таки існувала на світі; це, розуміється, не значить, що той безсоромний фальшівник псевде-Мойсей переказував Бардесанову монографію точно, а не спрепарував її по свійському[205]. Ще перед Хоренським посилавсь на "історика-Бардесана" в IV столітті сирієць Зеноб Глак[206]; напевне не за ким, як за Зенобом Глаком, цитується "останній відділ Бардесана Едеського" у едеського дієписа X віку Ухтанеса[207]. Події, про які казав "останній відділ Бардесана Едеського", одбувалися в другій половині III століття н.е., а Бардесан писав найбільше в II столітті, а в першій четвертині III в. вже помер, – отже ми мусимо гадати, що Бардесанова "Історія Вірменщини"

---

[201] E. Renan: Histoire générale des langues sémitiques, Пар, 1858, ст. 255.

[202] ст. 29. В російському перекладі за ред. П.К. Коновцова: "Краткій очеркъ исторіи сирійской литературы" (Спб. 1902), ст. 21.

[203] хіба з легеньким сумнівом: "il aurait écrit l'histoire de cette contrée" (ст. 236). Пор. ще R. Duval: Histoire politique, religieuse et littéraire d'Edesse (Пар. 1892, відб. з Journal Asiatique 1891), ст. 117.

[204] Цей мій "Очеркъ исторіи сирской литературы" міститься в III томі моїх "Семитскихъ языковъ и народовъ" (М. 1910). Див. там ст. 178.

[205] І тепер, у 1935 році, як минуло вже чверть століття відколи "Очеркъ исторіи сирской литературы" був надрукований, я так само не бачу для себе ані найменшої причини гадати, що автор "Історії Вірменщини Мойсея Хоренського" не міг мати в руках Бардесанового писання.

[206] Див. Зеноба Глака в "Collection" В. Лянглюа, т. I (1867), ст. 343, або в ранішому франц. перекладі Е. Прюдома ст. 29 (відб. з "Journal Asiatique" 1863).

[207] Ухтанес: "Історія в трьох частинах" I, 70; франц. перекл. Бросе в "Deux historiens arméniens" (Спб. 1870), ст. 257.

(II в.) обросла в IV в., коли нею корис тувався Зеноб Глак, певними додатками. Важко сказати, чи був відомий цей факт Ренанові, коли він на початку 1880-их рр. написав свою монографію "Марк Аврелій і кінець античного світу". В тій монографії гностикові Бардесанові присвячено у Ренана аж надто багато місця, і от в одній примітці під текстом[208] Ренан, одступаючи од того, що сам був думав у 1850-их рр., побіжно занотупав нову свою думку, що "Історію Вірменщини" написав не гностик-Бардесан у II в., а якийсь його молодший однойменник, що писав бл. 220 р. про Індію (про Вірменщину, значить, міг писати й пізніш). Того другого Бардесана зве Ренан "Бардесан Вавилонський"; "його – каже він – Мойсей Хоренський із своєю звичайною некритичністю поплутав з едеським гересіярхом". Але ж історик Бардесан зветься "Едеським", не "Вавилонським", не тільки у М. Хоренського "з його звичайною некритичністю", бо так само зветься він й у Зеноба Глака та Ухтанеса. Це одно. А друге – більше ніж сумнівна річ, щоб існував на світі окремий од Бардесана гностика якийсь "Бардесан Вавілонський": спеціялісти греко-римської давнини не визначають цього[209]. Безперечно, що тая "Історія Вірменщини", яку мали перед собою Зенаб Глак у IV в. та Хоренський в VIII в., належала не кому, як гностикові Бардесанові II в. (тільки "останній відділ" був чужим додатком). Занон Глак користувався нею совісно, Хоренський – за своїм особливим, специфічним методом.

Серед авторитетів, які Хоренський фальшиво цитує, щоб виправдати свої дико-фантастичні вигадки, являється у нього (II, 10; рос. ст. 63) ще й Юлій Африкан III в, н.е.; він, каже Хоренський, "поробив докладні витяги з усього, що містилося в хартіях архіва Едеси і стосувалося до історії наших (=вірменських) царів". Про велику Юлія Африкана правдолюбність, – запевняє Хоренський, – свідчить, разом з иншими грецькими письменниками, і Йосип Флавій (що жив, як добре знаємо, аж на два століття передше од Юлія Африкана!). А про архівні Едеські хартії, "що в них списано всі діяння перших наших (= вірменських) царів до Абгаря" (такого вірменського царя й не було) "і далі од Абгаря до Ерванда, – ти про це знайдеш свідоцтво в 13-ому розділі I книги Церковної історії Евсебія Кесарійського"; натурально, як і слід було чекати, ми такого свідоцтва у Евсебія не знайдемо. Звістки, що їх оповідаючи фальшиво покликається Хоренський на Юлія Африкана та заразом іще на Йосипа Флавія, визначаються сугубою видуманістю або надмірно диким перекручуванням аж надто відомих історичних фактів, і все здебільша – аби звеличити вірмен. Ми мали нагоду зазначити такий у Хоренського монстр, як його оповідання

---

[208] E. Renan: Marc Aurèle et la fin du monde antique, 2-ге вид. (Пар. 1882), див. ст. 444.

[209] Див. в енциклопедії класичної давнини Pauly-Wissowa статтю "Bardesanes" (III, 8–9), що написав Юліхер.

про те, (II, 12–13), що царство Креза Лідійського розбив, Ἅλυν διαβάς, не засновник староперської держави Кир Великий VI в., а кількома століттями пізніший од Кира вірменин Арташес, бл. 100 р. перед н.е. Так само славнозвісні перемоги над Римом здобули, за фальшивими Хоренського цитатами, не партянські царі, а вірменські. От, тріюмвіра Красса (53) згубив за Ефратом не славний партянський цар Ород через свого полководця Сурену, а вірменський цар Тігран (той, що підчас Крассового походу, добре відомого нам з Плутарха, вже років двоє був мертвий. Ородів син Пакор, що йде завойовувати Палестину (це було, ми знаємо, в 40 р. до н.е.) – цей у Хоренського, ніби за Африкановим авторитетом, виходить не син партянського царя Орода, а якийсь сирійський царевич (II, 19), що посмів мріяти про одвоювання Палестини од Риму тільки через ласкаву допомогу знов-таки од того самого Тіграна Вірменського (мертвого тоді вже років п'ятнадцятеро). Абсурдність таких оповідань і цілковиту їхню непридатність для історії римо-партянських відносин давно вже зазначив Моммсен у своїй "Römische Geschichte" 11, 350. Спинявся над ними й Гутшмід у своїй розвідці (1876) про історичну невірогідність "Історії Вірменщини" Мойсея Хоренського[210]. В 1890 році Т. Рейнак у своїй класичній монографії про Мітридата Понтійського, де дано й старанну аналізу всіх дотичних історичних джерел, назвав звістки Мойсея Хоренського про цю епоху геть нікчемними, "nulles"; цитатні у Хоренського виписки ніби з старих авторів захарактеризував Рейнак, як «нахабні фальшування» (d'impudentes falsifications) і заявив, що освітлювати якісь темні моменти східньої історії за допомогою "Історії Вірменщини Мойсея Хоренського" це значило б освітлювати темне ще темнішим, obscurum per obscurius[211].

Нема потреби наводити з Мойсея Хоренського ще инші приклади свідомо-неправдивого цитування, свідомих видумок, перекручувань, або спинятися ще на инших суворо-негативних оцінках для Хоренського у новіщих европейських учених, котрим доводилося мати якесь діло з грубо-підробленим його елаборатом VIII в. Думаємо, кожен об'єктивний дослідник не знайде ніякої пересади в тім загальнім висновку про цю "Історію Вірменщини", якого написав природній вірменин Г.А. Халатьянц в 1903 р., десять літ пильно попрацювавши над аналізою цього фальшування[212]: "Упоминаемые у Моисея источники частію совсемъ не существовали, следовательно они фиктивны; частію же, если они и были въ рукахъ у Хоренского, то не заключали въ себе того, что приписиваетъ онъ имъ. Такимъ образомъ совершенно подрывается доверіе къ Хоренскому,

[210] Або див. передрук у збірці Гутшмідових статтей: "Kleine Schriften", т. III, зокрема ст. 306–309.

[211] Th. Reinach: Mithridate Eupator, roi du Pont, Париж 1890, ст. 454–455.

[212] Г.А. Халатьянцъ: Армянскіе Аршакиды въ "Исторіи Арменіи" Моисея Хоренскаго, М. 1903, стр. 369 і 377.

какъ къ достоверному источнику, а потому по необходимости приходится отказаться отъ одного изъ самыхъ авторитетныхъ источниковъ, который въ теченіи более тысячалетія господствовалъ въ армянской исторической литературе. Ныне на первый планъ должны быть выдвинуты другіе историки, которые подъ давленіемъ господствовавшего вліянія Хоренскаго были неверно оценяемы или несправедливо игнорируемы". Інакше сказати: нам треба для партянського періоду задовольнятися тими скупими звістками, котрі ми знаходимо в Агатангела, Фавста та Лазаря Парпського чи в кого иншого з письменників бл. IV–V в., що ж до пізніших вірменських істориків, то у них можна брати на увагу лиш ті звістки, які вони зачерпнули явно не з фальсифікатора Мойсея Хоренського, а з будь якого інакшого, тепер загубленого джерела. Такого матеріялу нашукати можна нехай не багато, а все ж трохи знайдеться. Навіть повний легендарних подробиць анонімний вступ до Себеоса VII в. буде історично вартніший од Хоренського. Або, знов, пару-другу цікавих старовинних подробиць можна часом виловити в Ухтанеса Едеського X в., у Товми Арцрунія X в.[213], спорадично навіть у ще пізніших компіляціях, хоч би й дуже рідко. Коли такі стародавні подробиці розбігаються з оповіданням Мойсея Хоренського і не носять виразних слідів пізнішого свого походження, то виникає думка, чи не могли для них джерелами иноді бути декотрі старі грецькі чи сирські автори, що, скажемо, в V–VII в. перекладені були на вірменську мову, а потім однаково погубилися і в своїм грецькім або сирськім первописі і в вірменськім перекладі.

Останнє питання. Після того, як вияснено, що "Історія Вірменщини Мойсея Хоренського" VIII в. є фальсифікаторська робота, чи треба дослідникам аршакідсько-партянського періоду одкинутися од неї геть-абсолютно, як од шкідливого антиісторичного мотлоху? – Думається, все ж не слід. Не слід бо забувати, що цей фальшівник міг в VIII столітті мати перед собою й читати дещо таке, чого ми вже не прочитаємо. От, з поважної праці Фавста Візантійського IV–V в. залишилося для нас тепер тільки чотири книги, од 3-ьої до 6-ої, – а фальсифікатор Хоренський в VIII в. міг либонь читати ще й I–II книгу, і якийсь одслід од цього читання, нехай наче в кривому дзеркалі, все ж не міг якось не одбитися в його пізньому рукоділлі-лжеплетінні. Видобувати з того лжеплетіння, з-посеред купи плевелів, здорове

[213] Товма Арцруній, прим. (кн. I, §10) зазначив (зачерпнувши свою звістку, може, з загубленої частини "Бібліотеки" Фавста Візантійського), що аршакідська династія в Вірменщині запанувала в I в. н.е. Див. царгородське видання "Історії" Товми Арцрунія (1852), ст. 81, або французький переклад Бросе (Спб. 1874), ст. 66, де після згадки про кінець династії вірменських аршакідів у V в. сказано, що панували аршакіди над Вірменщиною 415 років. Тимчасом Мойсей Хоренський і всі вірменські історики, котрі повірили йому, анахроністичио переносять початок вірменських аршакідів в II в. ще перед Р.Х.

зерно – натурально, це річ рискована, а все ж иноді спробувати годиться. Той самий критик Гутшмід, що перший зовсім основно підірвав усяку довіру до Мойсея Хоренського в 1876 р., от що написав десятма роками пізніш про одну звістку аршакідських часів, яку знайшов і в Мойсея Хоренського і в анонімній передмові до Себеоса VII в.: "Історичні відомості, коли їх дає Мойсей сам-один, завсіди вже й наперед викликають підозріння попросту через те, що вони – Мойсеєві, sind immer von vornherein verdächtig, але в даному разі тут у Мойсея не все видумка, бо дещо підхоже читаємо ми і в Себеосового аноніма"[214]. Я з свого боку показав би у Мойсея инший уступ, де з-під кричуще-монструозного анахронізма виглядає либонь дуже правдивий факт. Каже Мойсей (II, 8), ніби в II столітті перед Р.Х. поставив над Агванією (Ширваном) царя "партянин Вагаршак" (тобто аршакід Волагас). Для II століття перед Р.Х. така звістка – історично дика, яскраво неможлива; але коли ми під "партянином Вагаршаком" розумітимем значно пізнішу історичну особу, партянського царя-аршакіда Волагеса I (51–78), то Хоренського звістка набирає реально-історичного інтересу, дуже й дуже схожого на правду, бо саме тоді аршакідська династія по всіх сусідніх землях садовила царів своєї крові. Візьмім ще один перекручений епізод у Хоренського. Наприкінці II в. н.е., десь так бл. 199 року, Хоренський вміщує хазарський наскік з півночі на Закавказчину (II, 65) під проводом царя свого Венасепа Сургапа. Виразно іранське ймення "Венасеп Сургап" дозволяє нам думати, що це міг би бути наскік не хозарський, а аланський, – явище, для тих часів дуже звичайне; отже хоч ніде инде, окрім Хоренського, ми про цей "північний" наскік на Закавказчину бл. 199 року не читаємо, він міг таки одбутися, тільки що Хоренський неточно його переказав. А коли так, то дуже цікавая для нас згадка про "хазарів" не конче повинна вважатися за анахроністичну чисту видумку самого Мойсея Хоренського: ім'я "хазарів" міг Хоренський справді знайти в своєму джерелі, тільки ясно, що хазари були там названі напевне не як проводирі того наскоку, а лиш як одні з учасників, як народ підданий аланам II в. (в IV столітті ми вже й про самостійні хазарські наскоки почуємо і то вже не од олживого Хоренського). Безоглядно обороняти овій здогад я, розуміється, не зважився б, бо все ж, кажучи словами Альф. фон Гутшміда, historische Nachrichten, die Moses allein gibt, sind immer von vornherein verdächting.

г) ГРУЗИНСЬКІ ДЖЕРЕЛА

I.

Для історії аршакідського (та так замо й сасанідського) Ірана грузинські джерела, аж понад усяке сподівання, дають небагато матеріялу, на який можна було б покластися.

---

[214] Alfr. v. Gutschmid: Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Ostroëne, Спб. 1887 (в академічних "Mémoires", 7 серія, т. XXXV, № I), ст. 17.

Звичайно, Грузія (по давньому Іберія, Карталія) знала Іран добре. Не могла вона не знати Іран гаразд уже хоч би через те, що всесвітній торг надкаспійських країв з портами Чорного моря (через басейни р. Кури і р. Ріона) не минав грузинську територію, навпаки – в значній своїй частині ішов, транзитово, саме через неї; про це ми маємо свідчення у істориків Олександра Македонського IV в., маємо свідоцтва й у дієписів римського походу Помпея 65 р. до н.е. Більше того: династія, що запанувала над Грузією бл. н.е., це була (як і в багатьох иншіх землях Кавказу й передньої Азії І в.) династія іранців-аршакідів. Ясно, що династична близькість між Грузією та партянським-аршакідським Іраном не могла не пособляти обом краям знати одне одного як-найкраще. І от же, не вважаючи на безперечну практичну близьку обізнаність грузинів з іранськими обставинами, грузинське дієписання, яке в наших руках є, дуже небагато поможе нам знати справжню історію аршакідського (або й далі – сасанідського) Ірана, так само не багато поможе нам знати Іран, як не поможе знати й свою таки рідну тодішню історію грузинську. Розвиток-бо грузинського дієписання пішов сильно невдалим шляхом.

Надто ж невисоку наукову вартість являє нам собою спеціяльна збірна "Історія Грузії", або, як вона зветься по грузинськи, "Життя Грузії" ("К а р т л і с ц х о в р е б а"); і це – однаковісінько, чи вдамося ми до найстаршої, явно вкороченої редакції в шатбердському рукописі X в., чи вдамося до великого виправленого і своєрідно доповненого "Життя Грузії" в сумно-славетній Вахтанговій редакції XVIII в. (якою всі звичайно й користуються, бо для неї є й французький, усім зрозумілий переклад). В тім "Житті Грузії" = "Картліс цховреба" ми не тільки для аршакідської та сасанідської епохи, ба, правду сказати, для всіх перших вісьмох-дев'ятьох століттів по Р.Х. рідко-рідко натрапимо якусь ц і л к о м несумнівну або бездоганно подану історичну звістку: здебільша перед нами замість сподіваної історії виринають якісь гіперболічні неймовірні байки, народній епос-фольклор, густо поплутаний з книжницькими вигадками, що серед них навіть нечасті правдиві історичні повідомлення тратять свою певність, здаються теж сумнівними. Часом буває важко сказати, рівняючи стару грузинську (розуміємо – світську) історіографію з вірменською: що гірше може шкодити світовій історичній правді і впроваджувати дослідників в помилку – чи свідомо зфальсифікованії, безсоромно олживі видумки "Історії Вірменщини" псевдо-Мойсея Хоренського VIII–IX в., чи несвідомі й наївні байки фолклорного й грамотійського характеру в псевдонауковій обробці грузинських книжників? Коли ми схочемо серед старого грузинського письменства шукати правдиво-історичних джерел про перші століття, то доведеться нам удаватися не до систематичної спеціяльної "Історії Грузії" = "Картліс цховреба" будь-яких редакцій, а до епізодичних і розкиданих писаннів (приміром, до житій свв.), що в них історична реальна правда часто так і б'є живою, свіжою цівкою.

Ми розглянемо, як складалося, століттями, Грузинське дієписання, – і тоді ясно стане, чим воно може бути для історика корисне, а в чім – зовсім не може дати жадної користи, швиче навіть може історичній правді шкодити.

II.

Почалося грузинське письменство допіро після того, як Грузія навернулася на християнську віру. Та й то не нараз-таки почалося воно після охрещення. Охрестила св. Ніна царя Міріяна та його країну в 330-их рр.; – придумав букви для грузинів (так само як для вірмен і для алванів коло р. Кури) св. Месроп-Маштоц допіро в V в., в перші четвертині.

Чималий літературний вплив вчинило тоді на Грузію письменство вірменське; це видко з того, що переклад св. письма і деяких инших церковних писаннів на грузинську мову робився підо впливом вірменської версії: численні слідні вірменізми грузинського тексту ясно про цей факт свідчать[215]. Тож треба гадати, що заразом іще й инший приклад вірменського письменства мав над грузинами силу: с в я щ е н н о-і с т о р і о г р а ф і ч н и й. У вірменській літературі V в. з'явилося оповідання про те, як охрестилася Вірменщина; – повинен був цей приклад показати побожно-історіографічну стежку й грузинам. З'явилося й у грузинів писане житійне оповідання про рівну з апостолами св. Н і н у та про її проповідь у Грузії. Коли саме? Зовсім точної відповіді не було. Тая житійна редакція, в якій ми читаємо історію св. Ніни-просвітительниці, навіть у найстарішому рукописі вже являється геть переробленою, не первісною[216]. Вона рясніє чудесними прикрасами, вона містить у собі запізнені неточності й анахронізми. Декотрі з анахронізмів подають собою вказівку, що і в своїй первісній (нам не відомій) формі складено було життя св. Ніни вже після

[215] Це виразно показав Н.Я. Марр у своїх працях, і підніс це, як обороняв свою дисертацію (див. в Журн.Мин.Нар.Просв. 1899, № 7, ст. 248. З-осібна слід зазначити його коментоване видання старого грузинського толкування св. Іпполіта на Пісню пісней, в "Текстахъ и разысканіяхъ по армяно-грузинской филологіи", кн. III (Спб. 1901). Або див. його статтю: "Армянскія слова в грузинскихъ Деяніяхъ Пилата" в «Зап. Вост. Отд.», т. 17 (1907), ст. 024–029, або знов "Эчміадзинскій фрагментъ древне-грузинской версіи Нового Завета" в "Христ. Востоке", т. II (1914), вип. 3, ст. 383–388.

[216] Найстаріша версія – це тая, що вписана в шатбердський енциклопедичний рукопис X в. Вид. Е. Такайшвілі (Тифл. 1890 в "Трьох хроніках" і 1891 "Новий варіянт"); російський переклад в тифліському "Сборнике матеріаловъ для описанія местностей й племенъ Кавказа", вип. 28 (1900), ст. 1–116. На справедливу думку І. Джавахова (Журн. Мин. Нар. Просв. 1901, янв., т. 103) і Н. Марра ("Записки Вост. Отдъ." 1902, ст. 1), шатбердська житійна форма є вироб уже VIII–IX в., "быть можетъ, несколько и позже". Напевне, допіро IX в.

431 р.[217] навіть після 451 р.[218], і то очевидячки за скількісь уже десятків літ після того 431 або 451 року. Нема одначе поважних причин датувати житійне про св. Ніну оповідання (розуміється, знов підкреслюємо, в первісному, тепер загубленому його вигляді) багато пізнішим часом, ніж кінець V-го –почат. VI-го століття; не обов'язково треба переносити навіть найперший його нарис, скажім, у VII-е або VIII-е століття.

І так само теж до V–VI в. сміливо можна віднести ще й инші грузинські агіо-історичні оповідання, зв'язані з християнською проповіддю і зороастрійською ворожнечою. Таке – характеристичне побутове "Страждання Колайських юнаків", яке показує, що Грузія перейшла на християнство зовсім не так легко й спокійно, як обмальовано в житії св.Ніни: самостійники-феодали не бажали християнства, а цереві-централістові воно навпаки було дуже на руку для його централістичних заходів; колайських юнаків побили камінням фанатичні вперті прихильники давньої поганської релігії (вони ж заразом феодали, антагоністи царя)[219]. Таке характеристичне – й "Життя св. Шушаніки", що одкинулася од свого вельможного чоловіка за його перехід з христової віри на зороастрову і загинула мученичою смертю[220]. Або, знов, "Життя св. Евстатія Мцхетського" хосроєвих часів VI–VII в., що постраждав за своє навернення з рідної йому зороастрової віри на христову[221]. І інші. Але то все – агіографи, релігійні житійні писання.

---

[217] Ніна, в Житії, каже про свої родинні відносини (тобто, значить, у IV в.) до єрусалимського патріярха Ювеналія: вона доводилася йому небогою. Але ж тоді, в IV в., ще не було єрусалимського патріярхата, а Ювеналій патріярхував у 430-их роках (після вселенського собору в Ефесі 431 р.).

[218] Див. в виданні Такайшвілі "Новий варіянт" (Тифл. 1891) ст. 4; по рос. в 28-ому вип. "Сборн. матер." (Тифл. 1900) ст. 52. Ніна, на смертному одрі, згадує про "бранджів" (=Франків) і про битву римлян на "Паталанському полі", цебто очевидячки на Каталаунському полі (коло Шалона), де в 451 році одбулася пам'ятна "битва народів" проти гунських полчищ завойовника Аттили. Пор. у Марра в "Записках Восточнаго Отделенія", т. I7 (1907), ст. 320–322.

[219] Це характеристичне життя дев'ятьох колайських мучеників критично й з перекладом видав (за рукописом X в.) Н. Марр у "Текстахъ и разысканіяхъ по армяно-грузинской филологіи" V (Спб. 1903), ст. 53–61.

[220] М. Джанашвілі, видавець "Життя св. Шушаніки" (за рукописом X в.), ідучи за датою "Картліс цховреба" XVIII в. (фр. Перекл. Бросе I, 214), переніс Шушаніку в VI століття; пор. і в тифліськім "Сборнике", т. 35 (1905), ст. 133. Бросе у розвідці в "Additions" до старого перекладу "Histoire de la Géorgie" (1851, ст. 76) та й у примітці до самого перекладу (I, 214) датує Шушанічину смерть "vers 458".

[221] В перекладі І. Джавахова "Märtyrertum des heiligen Eustathius von Mscheta" видав і науково обробив A. Harnack в "Sitzungberichte" Пруської Академії наук 1901 (ст. 875 і т.д.).

III.

А чи складено було тоді ж або в близькому часі якийсь світсько-літописний запис грузинською мовою про панування, скажемо, царя Вахтанга I Горгасала?

Ні. Народивсь Горгасал, м.б., бл. 477 р., помер бл. 537 р.[222], панував з кінця V-го в. всеньку першу четвертину VI-го ще й декільки мабуть років другої четвертини; принаймні напевне можна з візантійського джерела сконстатувати, що був він сучасником перського шаха-сасаніда Кавода в рр. 520-их і залишив про себе згадку в історії візантійсько-перських війн Прокопія Кесарійського VI в.[223]. А отже по грузинськи не зроблено було про нього ніякого літописного запису. Ми маємо (і нижче прочитаємо) виразне свідоцтво, подане літ за триста після Горгасала, що писаної Горгасалової історії доти не було: про нього тільки оповідалися народні перекази сильно прикрашені.

Нашестя імператора Гераклія в спілці з хазарами на Закавказчину 626–827 рр. і тяжка тифліська облога сталися темою грузинського оповідання, складеного, здається, в тому самому VII в. Це оповідання маємо ми й в окремій, добре вже переробленій редакції[224], маємо й не таке переробле-

---

Розуміється, що й "Житієм св. Евстафія Мцхетського", так само як Колайських юнаків або Шушанічиним, історик повинен по змозі користуватися в найстарішому рукописному текстові, а не в спеціально оброблених збірках "Житій святих", зредагованих у XII в. або пізніш, дарма що й у тих пізніших редакціях позалишалося багацько правдивих історичних деталів. Найвідоміша така збірка – "Сакартвелос самотхе" – "Рай Грузії", що надрукував М.Сабінін в Спб. 1882; спеціально про Евстатія ст. 316–320. Її зміст, найчастіш дословний переклад, подав Сабінін у десять років перед тим: "Полное жизнеописаніе святыхъ грузинской церкви" (Спб. 1871).

[222] Дати цієї дуже не тверді, бо записані не сучасником. Будь-що-будь можна вказати за малопевним оповіданням пізнішого запису, що, коли Горгасалові настало 22 р., тоді од царя Міріяна проминуло вже 157 літ, – це й виходив би приблизно 477-ий рік, як дата для Горгасалового народження (переклад Бросе: Histoire de la Géorgie, т. I, Спб. 1849, ст. 161). Померти ж мав Горгасал тоді, як йому було годів шісдесять (Hist. de la Géorgie, т. I, ст. 196–197). Бросе, сліпо повіривши хронології Вахуштовій XVIII в., призначив для Вахтанга I Горгасала рр. 446–499, цілком помилкову дату.

[223] бо можна бути певному, що названий у Прокопія в його історії персо-візантійських війн іберський цар Гурген в 520-их рр. це ж і є Вахтанг I Горгасал, а не якийсь його наступник. Див. Прокопій I, 12; рос. переклад Деступіса Спб. 1876, т. I, ст. 142–148; II, 15 = рос. т. II, 107; II, 28 = рос. II, ст. 208.

[224] За списком XI в. видав "Походи Гераклія" М. Джанашвілі з російським перекладом у 27 томі тифліського "Сборника". Тут одразу слідно вплив візантійський, та ще й пізненький.

не – у складі пізніших грузинських хронік[225]. Знаходимо ми там, правда, деяке анахроністичне, для самовидця неприродне, освітлення тифліської тієї облоги[226], але воно не збиває думки чи здогаду, що первісне оповідання про візантійсько-хазарське нашестя та про тифліську облогу 626–627 р. написано було по грузинськи ще в VII таки столітті: ненатуральну неточність в оцінці тієї погромної події могло внести читання грецького запису, надто ж могли це зробити й пізніші редактори.

Далі, вже в VIII в., мусульманське завоювання Грузії в 730-их рр. одбилося в деяких житіях грузинських святих, що тоді постраждали.[227]

Нарешті, в 785 р., за короткого халіфування Муси-Гâдія (785–786) загинув грузинський цар Арчіл II, як мученик за християнську віру. І от, тоді, його близький свояк Джуаншер Джуаншеріяні вирішив не тільки агіографічно записати Арчілове "Страждання", але й скласти більше-менше 300-літню історію Грузії, од батьків царя Вахтанга І Горгасала V–VI в. та й аж до царя-мученика Арчіла, що постраждав 785 р. Заголовок Джуаншерової збірки (він дословно зберігся в складі пізнішої "Картліс цховреба") був такий: "Повість про батьків Вахтанга Горгасала і далі про нього самого – про царя, що усний переказ ставить його вище од усіх царів Картлії"[228]. Як бачимо з заголовка, зміг Джуаншер написати про Вахтанга

[225] Найстаріший, але безперечно вкорочений текст про Гераклія – в шатбердській енциклопедії X в. Історичну частину тієї енциклопедії видав Е. Такайшвілі в "Трьох хроніках" (Тифл. 1890). Російський переклад тих "Трьох хронік" умістив він у 28 томі тифліського "Сборн. матер. для опис. местн. й племенъ Кавказа" (1900); про Гераклія з шатбердської збірки – на ст. 44. Друга хроніка – багратида Сумбата XI в. (рукопис XVII в., в складі т.зв. літопису цариці Марії); рос. переклад з неї про Гераклія – на ст. 124–132; в примітках, для історичного порівняння, наведено вірменське оповідання албанського сучасника VII в. католікоса Віро, що його вніс Мойсей Каганкатвацій X в. в свою "Історію агван".

[226] Приміром, виразна симпатія до імператора Гераклія, що вчинив укупі з хазарами чимало лиха тифлісцям, не могла вийти з-під пера безпосереднього страстотерпця-самовидця і стоїть у суперечності з контекстом. Це або запозичення з візантійського джерела, або вплив пізнішої грузинської традиції, що вшанувала Гераклія за визволення животворящого хреста.

[227] Маємо ті житія, одначе, вже в пізній редакції, де понаростали вже всякі анахронізми, а первісні риси явно познівельовувалися. Сюди належить житіє мучеників-князів Давида й Костянтина, написане, як каже автор ("Рай Грузії" ст. 324), за "старими відомостями". Найгірший текст житія це той, що внесено в Вахтангову редакцію "Картліс цховребе" XVIII в. (ст. 173 і д. груз. вид. Бросе = франц. I, 238 і д.).

[228] "Картліс цховреба" Бросе 84. Бросе в своїм франц. перекладі "Histoire de la Géorgie" (т. I, ст. 144) переказує цей заголовок трохи вільно й невиразно. Точний російський переклад цього речення можна знайти, приміром, у статті М. Джанашвілі в 35 томі тифліського "Сборника матеріаловъ для описанія местностей и племенъ Кавказа" (1905), ст. 120, і там з виразністю перекладено вислов: "у стное преданіе".

Горгасала тільки епічні перекази, що усно циркулювали серед народу. Для історії греко-хазарського нашестя на Грузію (імператора Гераклія з хазарським хаканом у 626–627 рр.) спромігся Джуанашер, живовидячки, взяти готове писане оповіння, може бути ще без тих анахроністичних доробок, які ми знаходимо в відомому нам тексті. А історію царя-мученика Арчіла, свого родича, Джуаншер мав змогу, розуміється, найкраще написати сам, бо був самовидцем. Написав Джуаншер свою хроніку напевне під свіжим враженням трагічної події 785 р. (На це злегка натякає й той факт, що нічого не сказав він про аналогічне мучення св. Або-тифлісця, яке одбулося наступного 786 р.[229] Наприкінці своєї збірочки Джуаншер написав: "Ця книга, грузинської історії (Картліс цховреба), перед Вахтангом /І Горгасалом/ писалася /хіба/ од часу до часу; а /оповідання про події/ од царя Вахтанга до нашої пори написав Джуаншер Джуаншеріані, чоловік дочки Арчілового брата-нащадок Рева, Міріанового сина; далі нехай пишуть уже дальші покоління про те, що вони побачать".[230] Про передвахтангові часи Джуаншер, значить, ніяких звісток не подав.

Оцю Джуаншерову збірочку для подій V–VIII вв., наполовину байкову, наполовину історичну, можна вважати за найпершу редакцію "Історії Грузії" ("Картліс цховреба", як писалося потім).

На жаль, ми Джуаншерової композиції в її окремому, первісному вигляді не маємо. Маємо її тільки в складі пізніших компіляцій "Історії Грузії", і там нас не може не вразити факт занадто дивного анахронізму, якого допуститися автор-Джуаншер аж ніяк не міг. Джуаншер, що знав особисто свого родича, св. царя Арчіла, у відомому для нас тексті пізнішої редакції вкладає в Арчілові уста дивовижну заяву перед мусульманським представником-мучителем, що, начебто, він – Арчіл (а казав він це 785 р.) мав особисті відносини з імператором Гераклієм в 628 р.[231], тобто в які півтораста літ ще перед своїм – Арчіловим народженням! Ясно, що такого безглуздя не годен був написати сам автор Джуаншер, близька особа до Арчіла II, – цю анахроністичну вставку очевидячки треба пояснити чиїмсь уже дальшим редагуванням Джуаншерової збірочки. Ще одна вставка нам викриває не тільки час, коли теє нове редагування одбувалося, але викриває й особливу, спеціяльну мету того редагування.

---

[229] Дорогоцінну біографію св. Або Тбілелі, замученого 786 р. написано вже бл. 820 р. Про ню ми дамо ширшу бібліографічну вказівку трохи нижче, на ст. № (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників).

[230] "Картліс цховреба" ред. XVIII в. франц. пер. Бросе I, 256. В т.зв. "Chronique arménienne" з загубленого грузинського оригіналу бл. XII в., (перекл. Бросе: Additions et eclaircissements, Спб. 1851, ст. 50–510 це місце аж до невиразности зібгано, а все ж [*так у автора*].

[231] Вид. Бросе "Картліс цховреб", франц. I, 254–255; "Chronique arménienne" (1851), ст. 50. По рос. П. Марр в Зап. Вост.Отд. XIII.

Тая вставка торкається ісляму, проповідування мусульманського пророка Мохаммеда. Сказано в ній[232], що початок Мохаммедової проповіді припадає на 615 р., але тоді ж таки, – пише редактор, – стало відоме пророцтво мудреця Гермеса Трисмегиста, що продержиться мусульманська влада після 615 року ще 240 років, – тобто тільки до 855 року. Пророцтва, в такому дусі, як ми знаємо це з інших історичних пам'яток у инших східніх і не-східніх народів[233], часто вставляються в історичні писання в момент піднесеної збройної боротьби за незалежність. Саме бл. 850 р., коли на халіфському престолі в Багдаді сидів ослаблий Мотаваккиль (847–861), почалася в Закавказчині за вірменським приводом напружена, запекла боротьба проти мохаммедайської влади; ледві-ледві зміг Закавказчину приборкати присланий полководець-тюрк Буга (853)[234]. Ясно, що саме тоді, за тієї боротьби, Джуаншерова збірка й підпала чиїйсь новій редакції, бл. 850 р.

І тільки в оцій редакції і то в списках пізніших ми й можемо скількинебудь виразно завбачити найстарішу форму "Картліс цховреба".

IV.

Передше ніж робити ближчу аналізу цієї апокаліптичної редакції "Картліс Цховреби" бл. 850 р., слід спинитися на двох видатних явищах грузинської історіографії першої половини IX в. раніших од 850 року.

Одно – це писане бл. 820 р. житіє священномученика-араба Або Тифліського ("Тбілелі"; постраждав 786)[235]; друге – апокрифічне широке житіє св. Ніни: "Навернення Грузії" – "Мокцевай Картлісай".

---

[232] Вона зрозуміліше зредагована в тій версії, що для неї є старий вірменський переклад ("Chron. arm."). Див. Бросе: Additions et eclaircissements à l'histoire de la Géorgie (Спб. 1851), ст. 47. В "Картліс цховреба" XVIII в., як це завважив і перекладач Бросе (фр. I, ст. 234–235), цей уступ важко навіть зрозуміти. В спискові цариці Марії 1636–1646 р. навпаки він зовсім зрозумілий; див. екстракти по російськи в 28 томі тифліського "Сборника матеріаловъ" (1900), ст. 137–138, а по грузинськи в виданні Е. Такайшвілі, ст. 198–199.

[233] Починаючи з книги пророка Даниїла, писаної в 167 р. до н.е. для того, щоб підбадьорити юдеїв на боротьбу проти Антіоха IV Епіфана, що вдерся до Палестини.

[234] Як відомо, яскрава й широка картина боротьби християнських патріотів закавказців проти арабів, зокрема проти Буги, "тюрка, що сатана й його воїнство зробили в його тілі нечисте лігво для себе", найвиразніш повстає перед нашими очима а "Історії" Товми Арцрунія X в., кн. III (франц. переклад Бросе 1874, ст. 107 і д.). В Тифліс вступив Буга в 853 р.; це засвідчено й написом на стіні атенського Сіона; див. Бакрадзе: Історія Грузії, ст. 214 = тифліський "Сборникъ", т. 35 (1906), ст. 172, де теж видрукувано того написа. В "Картліс цхевреба" XVIII в. про діяння тюрка-Буги в Закавказчині див. франц. пер. Бросе I, ст. 266–268.

[235] Тифліс по грузинськи зветься "Тбілісі"; прикметник "тбілелі" = тифліський.

Обидва писання визначаються своєю доброю літературною формою і свідомою патріотично-громадською тенденцією, – прикметами, які пояснюються мабуть тим, що Тифліс IX в. був одним із важливих осередків високої халіфської науки й освіти; однаково імпозантної і для мусульман і для не-мусульман[236], бо арабську мову добре знали всі освічені халіфатські люди, незалежно од їхньої національності й віри. А вже ж не може бути жадних сумнівів, що в Тифлісі, однаково як і скрізь тоді по халіфаті, освічені не-араби перейняті були тим націоналістичним, широко розповсюдженим, антиарабським настроєм, який звався "шоубійство". Неарабишоубісти IX в. усенькою своєю літературною діяльністю проводили свою основну ідею, що араби – аж ніяк не найкраща народність на світі і що підвладні їм народи, "аджям" (перси та народи перської культури на найпершому плані), мають право з неменшою ані трохи пихою дивитися на себе й на своє історичне минуле, часів хосроєвих чи навіть іще давніших.

В першому з названих двох пам'ятників, в житії св. Або, оповідається, що Або був зроду араб, але обертаючися серед християн-грузинів прихилився замість ісляму до Христової віри. В Тифлісі охреститися було б йому дуже небезпечно; але довелося йому побувати в хазарській державі. По головних Хазарщини містах процвітали великі християнські громади, що тішилися повною релігійною волею, бо хазарська "дика" релігія й хазарська влада ставилися до чужовірців терпимо. Св. Або тут у Хазарщині й охрестився. Але як повернув до Тифлісу, то там він мусів постраждати за свою християнську віру, за те що відпав од державної халіфатської релігії. В січні 786 р. загинув Або мученичою смертю, а "Житіє св. Або Тбілелі" написав Йоване Сабанісдзе бл. 820 р. Це "Житіє" зовсім не є який простодушно-побожний запис тяжких мученнів (як доти писалися грузинські "житія"), а є це справжня історична праця, з виразними громадсько-політичними поглядами, навіть з умінням підганяти свій виклад під певну політичну мажу чи політичну тенденію. Цікаво, наприклад, читачеві бачити переведений свідомо й ілюстративно контраст між мусульмансько-арабською релігійною нетерпимістю і погансько-хазарською релігійною терпимістю. Европейська наука складає цій Сабанісдзевій праці високу ціну[237].

---

[236] Про пошану для науки в Тифлісі див. довгеньке оповідання у географа ибн-Хавкаля X в., ляйд. вид. 1873, ст. 243. А вже ж у першій половині IX в. (аж до халіфування Мотаваккилевого) наукова халіфська справа повинна була розвиватися в Тифлісі ще краще; пор. у Масудія "Золоті луги", т. II (Пар. 1863), ст. 65–66.

[237] Сабанисдзеве "Житіє св. Або Тбілелі", писане 820 р., збереглося в рукописах навіть того самого IX-го та IX–X в. Неорієнталісти користуються ним давно вже, бо по французьки переказав його Бросе в 1851 р. (в "Additions et eclaircissements", I, ст. 133–136). Є й російський переклад чи переповідання М. Сабініна в складі його "Полного жизнеописанія святыхъ грузинской церкви" (Спб. 1871). І за Бросвтом,

Безперечно з того самого літературного кола, до якого належав Йоване Сабанісдзе, може навіть з-під пера самого-таки Сабанісдзе, вийшло й друге тодішнє видатне патріотичне писання, "розшукане" ніби десь несподівано – згадане "Мокцевай Картлісай" = "Навернення (чи охрищення) Грузії", тобто широке житіє св. Ніни IV в. В основі його лежить, треба думати, коротке Нінине житіє, складене в V–VI в., звичайно що бідне на подробиці[238]; а оцеє "Мокцевай Картлісай" – то вже житіє довге, з усякими цікавими (правда, апокрифічними й геть невірогідними) подробицями про те, як Ніна в IV столітті на христову віру навернула і грузинського царя Міріяна, і всеньку Грузію. Виклад зроблено не тільки в путящій літературній формі, ба навіть напів белетристично.

В кінці цієї патріотично-історичної повісти ми знаходимо запис, який коротко зрезюмувати можна так: "Цю книгу, мов талант (відомої євангельскої приповісти), наші по-передники закопали, і от після довгого часу й багатьох років ми її одкопали"[239]. На думку грузинських патріотів[240], з цього запису видко, що Обращеніе Грузіи «действительно древняго происхожденія»[241]. А для безстороннього читача ясна звідси, навпаки, зовсім инша річ: оцей «закопаний і після довгого часу й багатьох років одкопаний талант» є рукоділля того самого патріота-книжника, який «закопаного

і за Сабініним зрезюмував "житіє св. Або Тифліського", як корисне історичне джерело для хазарознавства, візантолог В. Васильєвский; див. його "Труды", т. II (Спб. 1912), ст. 393–395.

[238] Що таке, коротке, житіє св. Ніни могло існувати в V–VI в., про це ми вже говорили вище, ст. № (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників).

[239] Наведемо російський переклад Е. Такашвілі цього, кучерявого нівроку, запису: "Книгу Обращеніе Грузіи, каковымъ обращеніем богъ явилъ свет, основу процветанія святыхъ церквей, цвет хора небеснихъ силъ, непоколебимую стену, Христа-спасителя нашего отъ греховъ и утешителя души, – какъ талантъ, сокрытый пастырями, мы нашли по прошествіи многаго времени и многихъ летъ" (ст. 116 в 28-ому томі тифліського "Сборника матеріаловъ для описанія местностей и племенъ Кавказа"; по грузинськи ст. 74 – «Нового варіянту» 1891). Завважмо при нагоді, що инші грузини замість «талантъ, сокрытый пастырями» перекладають по російськи: "талантъ, сокрытый предшественниками»; див. прим. у М. Джанашвілі в 22-ому томі тифліського «Сборника» (1397), ст. 4, і в 35-ому томі (1905), ст. 119.

[240] Див. напр. у М. Джанашвілі в вищецитованому 35-ому томі тифліського «Сборника» (1905), ст. 119, або в надзвичайно куріозній книжці єп. Киріона: «Культурная роль Иверіи въ исторіи Руси» (Тифліс 1910), ст. 219.

[241] Це так висловлюється обережніший М. Джанашвілі. У архинаівного, зовсім антинаукового єп. Киріона – куди хоробріш: «Приведенныя слова не оставляютъ сомненія (!) въ томъ, что Мокцевай Картлисай написан задолго до составленія шатбердской энциклопедіи (X в.) й есть одна изъ древнейшихъ церковно-грузинскихъ памятниковъ» (ст. 219).

скарба» й одкопав. Pia fraus, побожна підмана, здавна в церковному побуті практикувалася. Маємо й біблійний чудовий приклад; так само юдейський священник Хелкія, теж «після довгого часу й багатьох років», одкопав замурований у стіні «талант», Мусієве «Второзаконня», доти юдеям абсолютно невідоме.

Дійшло до нас «Мокцвай Картлісай» в дуже старій копії, нехай не того самого IX століття, та все ж зовсім близького часу, наступного X століття, в складі славнозвісної шатбердської збірки. Ця збірка X в. не є спеціяльно історіографічний вироб, а є велика ніби енциклопедія (634 ст., вісім розділів) геть усяких знаттів середньовікової схоластичної науки[242]. Скомпонував-зредагував цього енциклопедичного збірника, натурально за чужими попередніми писаннями, десь-так в 970-их роках Йоване Берай, ігумен шатбердського манастиря на р. Чорохові (а вливається Чорох в Чорне море, як відомо, недалеко Батума). В тій шатбердській енциклопедії є й чисто церковні відомості, є й белетристично-наукові повідання, прим. слово Епіфанія Кіпрського про чудесну силу 12 дорогоцінних камінців-самоцвітів[243], є й слово Василя Кесарійського про звірів (=»Фисіолог»)[244], то що. І є в шатбердській енциклопедії ще й відділ для історії: внесено «Мокцевай Картлісай» = «Навернення Грузії» чи «Охрищення Грузії» вкупі із вступним коротким конспектом грузинської історії, доведеної до середини IX в. Що цей конспект грузинської історії мав бути, на Бараєву думку, не самостійним відділом збірки, а саме-іменно вступом до Ніниного житія, до «Навернення Грузії», це видко з того факту, що заголовок: «Мокцевай Картлісай» (=«Охрищення Грузії») поставлено в шатбердській енциклопедії не безпосередньо перед житієм св. Ніни, тобто оповіданням, як вона охрестила Грузію, а поставлено того заголовка ще перед історичним конспектом. (Через те, можна при нагоді тут завважити, і в науці встановився звичай –цитуючи шатбердський історичний конспект, оту вступну до Житія коротенько переказану грузинську хроніку, звати її теж «Мокцевай Картлісай», а саме «Житіє» звати: або «Новий варіянт», або «шатбердське житіє»)[245].

---

[242] Своїм змістом шатбердська енциклопедія X в. сильно нагадує собою славетний київський Ізборник Святослава 1073 р., або, краще сказати, його грецький (небезпосередній) оригінал першої половини X в.

[243] Слово про 12 самоцвітів та про їхні медичні й симпатійні властивості видав М. Джанашвілі в 24 томі тифліського «Сборника матеріаловъ для описанія местностей й племенъ Кавказа».

[244] Описав шатбердського «Фисіолога» А. Хаханов у II томі своїх «Очерковъ по исторіи грузинской словесности» (М. 1897, відб. из «Чтеній»), ст. 325–336.

[245] «Мокцевай Картлісай» видрукував Е. Такайшвілі в своїй збірці: «Три хроніки» (Тифліс 1890) . В збірці містяться: 1) «Мокцевай Картлісай» за шатбердським рукописом X в.; 2) багратидська хроніка Сумбата XI в.; 3) хроніка Месхетії

V.

Для нас спеціяльний високий історіографічний інтерес шатбердської «Мокцевай Картлісай» полягає абсолютно не в апокрифічно-белетристичнім довгім житії св. Ніни. Велику нам послугу вчинив редактор шатбердської енциклопедії X віку Берай тим, що як-раз не обмежився самостійною повістю «Навернення Грузії», а передпослав їй, як сказано, невеличкий вступ загально-історичного характеру, отой, нехай і дуже вкорочений, конспект історії Грузії. Витягнуто той конспект, чи епітому, безперечно з апокаліптичної редакції бл. 850 р. Це видко з того, що, хоч складалася шатбердська енциклопедія вже в X в., навіть у другій половині століття, все-таки той стислий конспект грузинської історії доведено в ній тільки до середини попереднього IX в., більше-менше як-раз до 850 р. Кінчається бо огляд грузинських володарів у шатбердській епітомі згадкою про вже вмерлого Ашота Куропалата та зовсім лаконічною згадкою про живого Гуарама. Ашот помер або 826 р. (так виходило б з грузинського коронікона) або певніш у 841 р. (це видко з вірменського історика Асогіка); Гуарам, його законний наступник, був справді живий бл. 850 р.

Характеристичний для еволюції грузинського дієписання – то початок шатбердського конспекту. В нім ми можемо сконстатувати цікавий факт, який очевидячки констатувавсь і в оригіналі, з якого Берай робив конспект, тобто в апокаліптичній редакції бл. 850 р.: для розпочину грузинської історії беруться тут не Горг-асалові часи V–VI в., як воно було в Джуаншеровій збірці бл. 785 р., а беруться часи вже геть давніші: Олександра Македонського. Далі потроху переходить шатбердський конспект в добу християнську, в часи царя Міріяна IV в., та й, з чималою стилістичною невигодою, стисло оповідає, як того Міріяна й усеньку Грузію навернула на християнство св. Ніна. З погляду літературної архитектоніки Берай у цій точці допустився стилістичної вади. Адже подаючи потім, після вступного конспективного огляду грузинської історії, вже ціле «Навернення Грузії» в широкій повній основі, смів би він у вступнім конспекті навіть зовсім проминути історію проповіди св. Ніни, бо двічі писати про одне й те саме – не гаразд. Коли ж Берай цього вкорочення в конспекті не зробив, то це свідчить, що він, складаючи конспект, дуже таки залежав од свого оригіналу, писаного бл. 850 р., де історія Міріяна й св. Ніни, натурально, повинна була засяти поважне місце, являючися

1561–1687рр. при месхійському псалтирі. Російський переклад усіх трьох хронік подав Е. Такайшвілі в 28-ому томі «Сборника матеріаловъ для описанія местностей и племенъ Кавказа». (Тифліс 1900), ст. 1–216. Переклад шатбердського тексту обіймає ст. 1–116, з безліччю приміток, причому перекладено все: й історичну вступну епітому, широке шатбердське житіє св. Ніни. По грузинськи Такайшвілі видав житійний текст окремо під заголовком: «Новий варіянт житія св. Ніни» (Тифліс 1891).

неминучим переходом до Джуеншерової готової збірки, яка починалася повіданням про Вахтанга Горгасала.

Побіч тих даних про характер редакції бл. 850 р., які ми можемо витягти з читання короткого конспектованого вступу до шатбердської «Мокцевай Картлісай», ми і в невкороченому тексті редакції бл. 850 р., відомої нам на жаль тільки вже в складі пізніших списків «Історії Грузії», знаходимо один важливий і цінний запис такого змісту, що дозволяє нам довідатися про й м е н н я редакторів бл. 850 р. і про розподіл їхньої редакційної праці.

Запис той уміщено коло Джуаншерового оповідання про мученицьку смерть царя Арчіла (785). Читається він так: «Оце Арчілове страждання та історію /деяких попередніх грузинських/ царів та охрещення Грузії через св. Ніну писав Леонтій Мровелі (=єп. Руїський). Тепер далі пише деканоз Іованé». Видавець і перекладач «Картліс цховреба» акад. Бросе у примітці до французького перекладу (I, 253) завважив: «Либонь, це – ймення копістів». Але вистачить уважніше вчитатися в текст цього запису, щоб не згодитися з Бросетовою думкою. Цілком ясно, що ані єпископ Леонтій Мровелі, ані деканоз Йоване безперечно не являлися простими собі копістами-переписувачами, а являлися редакторами-патріотами і переробниками Джуаншерової хроніки. Леонтій Мровелі передпослав Джуаншеровому елаборатові, який починавсь допіро од батьків Вахтанга I Горгасала V в., патріотично-націоналістичні вступні розділи про Олександра Македонського та про його славних наступників у Грузії, грузинських царів-нехристіян, котрі блискуче панували попереду благовірного царя Міріяна, що на християнську віру навернула його св. Ніна. Поставивши ці додаткові розділи на чолі Джуаншерової хроніки, єп. Леонтій Мровелі почав редагувати й саму хроніку. Очевидячки це він вставив в ню пророцтво про близьку неминучу загибіль ісляму в 855 році, та всієї хроніки так і не доредагував, дійшовши тільки до мучення царя Арчіла II (785). Тоді деканоз Йоване, чи заздалегідь домовившися з живим іще Мровелієм про розподіл спільної праці, чи несподівано перейнявши на себе Мровелієве завдання, перерване через якусь перепону (приміром, може, через несподівану Мровелієву смерть), перередагував Джуаншерову повість про мученика-царя Арчіла II (притім мабуть не хто, як він-таки, деканоз Йоване, вніс у повість деякі анахронізми) та й дописав ще далі історію своєї батьківщини аж до середини IXв., до апокаліптичних 850-их рр.

Біографічних відомостей ані про єп. Леонтія Мровеля, ані про деканоза Йоване ми не маємо. Бачимо тільки з їхніх титулів, що обидва були люди освіченії: один – єпископ, другий – деканоз, тобто з категорії старших попів, щось-ніби протоієрей чи ігумен. Треба гадати, що й загально-халіфатські розумові течії та ходячі настрої IX в., з націоналістичним протиарабським «шоубійством» у тому гурті, були для них обох не чужі.

Дещо ближчеє життєписнеє можна вгадувати тільки про деканоза Йоване. Ми вже висловлювали гіпотезу, що оцей Йоване, спільник єп. Мровелія в редагуванні апокаліптичної антиарабської «Картліс цховреба» бл. 850 р., міг би бути не хтось инший, як Йоване Сабанісдзе, той самий освічений історик, який у 820 р. скомпонував дуже путящеє й відомеє житіє священномученика-араба Або Тифліського (Тбілелі). Ідучи далі шляхом дозволених здогадів, можна підозрівати (ми й про це казали), що й широка «новознайдена» повість про діяльність св. Ніни, відомая нам у шатбердській Бераєвій енциклопедії X в. під титулом «Мокцевай Картлісай» = «Охрищення Грузії», була не чиїм рукоділлям, як того самого націоналіста-патріота Йоване Сабанісдзе; єп. Леонтій Мровелі, приправляючи бл. 850 р, свій вступ до Джуаншерової (бл. 785) хроніки, мав у руках напевне вже оце широке житіє св. Ніни, а не тільки якесь давнішеє коротке писання. Тільки ж такі здогади про особу «Йоване», хоч і правдоподібні, залишаються не більше як здогадами.

А тверда документальна вказівка – тільки одна: єп. Леоній Мровелі зробив першу половину редакції «Історії Грузії» бл. 850 р., а доредагував її той, хто назвав себе попросту «деканоз Йоване», не зазначивши, чи є в нього ще инші літературні праці.

VI.

Шатбердська Бераєва епітома X в., хоч вона є тільки епітома або дуже короткий конспект з праці IX в., має для нас чималу вагу через те, що вона, вміщена в рукописі X в., виходить найближча роками до оригінальної Мровелієвої Йованової редакції, зробленої бл. 850 р. Невкороченого тексту редакції бл. 850 р., який рукописно був би раніший од шатбердської епітоми, ми не маємо; з невкороченим Мровелі-Йовановим текстом ми познайомитися можемо виключно в складі пізніших, уже де-в-чому знов доповнених, редакцій «Картліс цховреба», з яких хронологічно-найближча міститься в елабораті допіро XII в., та й то заціліломy не в своїм грузинськім оригіналі, а в старовиннім вірменськім перекладі (т.зв. «Chronique arménienne; про ню буде далі мова в своєму місці). Аналізуючи стисло-конспективний шатбердський X в. вступ до «Мокцевай Картлісай» поруч тексту тієї вірменської версії (у відповідних розділах мабуть не дуже зміненої проти грузинського оригіналу XII в.), ми здобуваємо змогу відтворити коли не всеньку справжню форму, то в кожному разі план і зміст Мровелі-Йованової редакції бл. 850 р., яка до нас у своєму первісному вигляді IX в. не дійшла.

Починається шатбердська конспективна хроніка в енциклопедії Йоване Берая (як було, очевидячки, і в її Мровелі-Йовановому оригіналі IX в.) ще не з архаїчної грузинської історії. В ній ще нема тих книжно-мітичних царів, котрі ніби царювали зараз після потопи світу і котрі фігуруватимуть у пізніших (принаймні з XII віку) компіляціях грузинської історії.

В шатбердській хроніці, як ми вже зазначали, грузинське минуле має початок допіро од Олександра Македонського (336–323). Розпочинається «історія» як-раз з дуже й дуже антиісторичних вигадок, чисто фантастичного характеру, про гаданий похід Олександра Македонського на Кавказ. Направду туди Олександер, це ж ми знаємо з сучасних йому грецьких історичних джерел, зовсім не заходив. За шатбердським рукописом (тобто й за елаборатом бл. 850 р.), навпаки, Олександер сильно орудував на Кавказі, засновував міста, прокопував канали, воювався проти hоннів і бон-турків (!) і чинив багато инших анахроністичних подвигів.[246]

Далі йдуть звістки, так само сильно поплутані, про якихсь здебільшого абсолютно легендарних чи фіктивних царів періода діядохів і аршакидів. Декотрі звістки про них могли бути навіяні ходячими легендами (цар Азо, перший по Олександровому одході – чи не є ремінісценція Ясона з міта про аргонавтів і про колхидське золоте руно?); декотрі – явно з голови видумані. Різко вражає факт, що тут у грузинській хроніці нема йменнів декотрих грузинських володарів безперечно історичних і, очевидячки, видатних, за яких нам дещо кажуть класичні письменники (от, Таціт, Діон Кассій)[247]. А коли якесь цареве ім'я, зачерпнуте хронікою (тобто її оригіналом бл. 850 р.) напевне з греко-візантійських джерел, трапляється-таки і в грузинському повіданні, то це річ рідка, навіть спорадична; такий, приміром, історичний – цар Артак[248]; правда, Берай пише його йменння не «Артак», а «Арік»[249], зідентифікувати «Арік» з «Арток» ми, розуміється, спокійно можемо. Зовсім безвартний для правдивої історії, геть непевний, той виклад доходить нарешті до зовсім історичного царя Міріяна, вже сасанідської епохи, IV в.

---

[246] Мровелій, а за ним автоматично й його епітоматор Берай очевидячки поплутали й перекрутили греко-римські звістки про середньо-азійський Кавказ (надто Гиндукуш), де Олександер Македонський справді був, із своїм рідним грузинським Кавказом.

[247] Приміром, Діон Кассій (XLIX, 24), оповідаючи про похід Канідія, Антонієвого легата, 36 р, до н.е., зазначає, що над іберами панував тоді Фарнабаз, і той іберійський цар Фарнабаз, підхилившись римлянам, брав участь у їхньому славному нашесті на Албанію. В шатбердській хроніці навіть дрібного натяку на це нема, жадного Фарнабаза вона тоді не знає; а сидіти мав за тих часів на іберійському престолі, за хронікою (рос. ст. 13), дивовижний Братман (в перекладеній з груз. мови "Chronique arménienne" фр. ст. I2, це ім'я читається «Бартон»).

[248] Іберійського царя Артака, чи Артока, знають греко-римські історики Помпеєвого походу на Кавказ 66–65 рр. – Аппіян (="Мітр. війна", 103, 117), Діон Кассій (кн. XXXVII, 1).

[249] В дальших, пізніших, редакціях «Картліс цховраба» одначе читаємо "Артак", починаючи з редакції XII в., відомої в вірменській версії: «Chronique arménienne" (ст. 12 франц. переклада М. Бросе в його "Additions et eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie", Спб. 1851).

Повідання про те, як Міріяна і всю Грузію охрестила св. Н і н а, носить в шатбердському конспекті (значить і в редакції бл. 850 р.) цілком зрозумілий характер побожної легенди, але на читача не справляє вона такого антиісторичного враження, яке він досі виносив з оповідання про Олександра Македонського й його сумнівних наступників. При нагоді слід сказати: хоч уся шатбердська епітома являється вступом до широкого шатбердського житія св. Ніни («Мокцевай Картлісай»), а стислі відомості цієї вступної епітоми про діяльність св. Ніни збігаються не в усьому з тими відомостями, що містяться в широкому житії св. Ніни, яке вміщено в шатбердській енциклопедії зараз-таки після епітоми; трапляються незначні й дрібні розбіжності, що впровадив їх живовидячки єп. Мровелі в редакцію бл. 850 р.

Звістка про наступників Міріянових, що у Джуаншера бл. 785 р. і в Мровелі-Йовановій редакції бл. 850 р. викладені були напевне доволі широко, принаймні починаючи в билін про Горг-асала V–VI в., переказуються у Берая так само коротко, як і попередні, переказуються чисто довідковим, конспективно-енциклопедійним методом. Од цього Бераїв виклад тільки виграв ; епос про Горг-асала, з його фантазіями, не ввійшов в стислий Бераїв конспект, і те, що ми читаємо у шатбердській енциклопедії про Горг-асала, носить характер лиш ділових, навіть сухих довідок.

Той самий стислий, суходіловий, лаконічний виклад тягнеться аж до кінця шатбердської хроніки, не виключаючи й подій першої половини IX в., більше-менше аж до апокаліптичного 850-го року, що ними шатбердська хроніка-конспект і кінчається[250].

(Далі йде вже самостійна довга повість про св. Ніну й про «навернення Грузії» (мокцевай Картлісай), для якого історичний конспект правив за передмову. На самому ж кінці – відомий запис нро те, що повість «Навернення Грузії» знайдено після багатьох літ, мов закопаний талант).

VII.

Той X вік, коли писалася шатбердська енциклопедія, визначивсь у грузинів і деякими иншими цікавими історіографічними явищами, В царині агіографічної літератури можна зазначити, приміром, велике на обсяг,

---

[250] Останні зазначені володарі «великі еристави» – то, як ми вже знаємо, Ашот-куропалат та Гуарам. За свідоцтвом вірменського історика Асогіка (яке зачитував уже й Бросе I, 263), Ашотова загибель припадати повинна більше-менше на 841 р. (пор. ще Chronique Arménienne, ст.51), отже права Гуарамові почалися після 841 р. (помер він, за Сумбатовою хронікою, ст. 145 рос., мабуть, р. 882). Року 851, коли насунув на Кавказ тюрк Буга, правним династом (номінальним і переслідуваним) безперечно був Гуарам, і потішливе пророцтво про те, що р. 855 має впасти мусульманська влада, очевидячки мало підбадьорити саме-оцього "великого еристава" Гуарама.

багате на побутові подробиці житіє св. Григорія Хандзтійського (95I), що закладав манастирі в басейні р. Чороха в Кларджетії[251]; а як витвір історіографії локальної слід згадати (цитатно не раз потім використовувану і безперечно важливу) «Історію Абхазії» («Цховреба Абхазтай» 992)[252].

Трохи виразніш треба, серед історіографічних явищ XI в., зазначити теж дуже корисну, особливо для освітлення своєї епохи XI в., т.зв. «Хроніку Сумбата», історію династії грузинських б а г р а т и д і в (од початків її до XI в.).

Сумбат, що бл. 1034 р. чи трохи пізніш, скомпонував свою історію, був багратидський родич. Він для властивої багратидської історії міг мати джерела не тільки в усних фамільних переказах, ба мабуть і в фамільних багратидських записах[253]. Та інтересний для нас і вступ до Сумбатової хроніки, бо з нього вимальовуються деякі вказівки про користування ще невкороченим хронографом (апокаліптичної) редакції бл. 850 р. Після таблиці старозавітних біблійних патріярхів Сумбат, у вступі, викладає стислі відомості про Грузію аршакидського й сасанідського періода і дальшо-

---

[251] «Житіє Григорія Хандзтійскаго, строителя грузинськихъ монастырей въ Кларджетіи» (автор – Георгій Мерчул, 95I) опубликував попереду в витягах з відповідним історичним освітленням Н. М а р р у XII випускові своїх "Текстовъ и разысканій по армяно-грузинской филологіи» (Спб. 1910), (пор. його доповідь в Зап. Вост. Отд. – 18 (1907, ст. VI–IX), а повний текст з перекладом і вступом (Спб. 1911) увійшов до VII випуска (що світ побачив уже роком пізніш од XII-го).

[252] або «А б х а з т а цховреба». За автора вважається Баграт III (бл. 980–1014), що об'єднав Картлію й Абхазію в 985 р. Що вона розповсюднена була як самостійне писання ще й у XVII в., це видко з історичного елаборату єрусалимського патріярха Доситея XVII в.; звістки про царів Абхазії черпав він, як видко з способу його цитування, з окремої історії Абхазії. Вахтангова компілятивна «Картліс цховреба» XVIII в., повідаючи про якусь абхазьку подію, не раз додає, що ширші подробиці можна знайти в «Житті (=історії) Абхазії». Але звичайно всі тепер удаються по абхазькі звістки попросту до Вахтангової компіляції й до французького перекладу Бросе.

[253] «Повість про Багратіонів, наших картлійських царів, про те, звідки вони прибули до цієї країни і з якого часу володіють царством картлійським, а написав її Сумбат Давітісдзе». В самостійній формі ця Сумбатова історія не дійшла, але, як окремий розділ, включено її в варіянт «Картліс цховреба» XVII в. і, великими вставками, в одну з редакцій XVIII в. Е. Текайшвілі, вилучивши її звідти, опублікував її грузинський текст у своїх «Трьох хроніках» (Тифл. 1890), а російський переклад подав у 28-му томі тифліського «Сборника сведеній» (1900), ст. 117–182. А в остаточній редакції «Карт.цх.» XVIII в. (що надрукував Бросе) Сумбатову хроніку вже геть розпорошено, – її звістки порозтикувано по різних місцях та й побільше дуже не до ладу; частину Сумбатових даних Вахтангова комісія кінець-кінцем попросту зовсім викинула.

го часу в обсягу більше-менше тому самому, що й шатбердська епітомна хроніка X в. Але Сумбатові відомості лиш зрідка дословно збігаються з текстом шатбердської хроніки. Частіш виходить так, що деякі звістки викладаються ширше в шатбердській хроніці X в., деякі – ширше у Сумбата XI в. та ще й з такими даними, на які в шатбердському елабораті иноді ми не знаходимо навіть натяку. Доводиться думати, що і шатбердець Берай X в., і багратид Сумбат XI в. обидва користувалися повною літописною редакцією апокаліптично складеною бл. 850 р., і кожен використовував її по своєму, як йому більше підходило.

VIII.

А от далі настає новий, дуже важливий етап в розвитку грузинського дієписання.

Незабаром після Сумбата пощастило багратидам скинути з себе мусульманську владу і поновити зовсім незалежну Грузію із столицею в Тифлісі (правда, цю столицю одібрано од мусульман допіро 1122). Натурально, що багратидські дії аж сами просилися, аж надто бо надавалися, для історичного панегіризування. А до речі треба нагадати, що в тодішньому перському письменстві, яке мало величезну силу над грузинами, XII вік це був період найвищого розвою панегіристичної поезії: кожен, навіть найдрібніший, удільний володар держав при своєму дворі поетів-хваліїв, що складали йому гимни навіть за такі його подвиги, яких він, по суті, і не вчинив. Грузинські багратиди XII в. мали більше законного права похвалитися своїми діяннями. І от, не в віршованій формі, а в формі ентузіястичного прозаїчного дієписання, незагнузданий панегірик (иншого слова й не доберемо) багратидському цареві Давидові Обновителеві (1089–1125), тому, що 1122 р. одібрав столицю-Тифліс, складено мабуть зараз-таки після Давидової смерти, ніби похвалу-некролог; а в XIII столітті складено, по формі теж начебто ділову фактичну історію, а по суті ще безцеремонніший геть-пересадний панегірик – про панування преславної цариці Тамари (1184–1212). Панегіризм тут полягає не тільки в прибільшенні славних діяннів царя Давида або цариці Тамари, ба ще й у тих повних надпорива аж підлесливих гимнах, які од себе лірично, тільки що прозою, а не віршами, вставляє деєпис перед оповіданням або після оповідання про той чи инший подвиг свого героя чи героїні[254].

---

[254] Ці обидва дієписні панегірики, і про царювання Давида Обновителя і про царювання цариці Тамари, відомі нам не окремо в своєму первісному вигляді, а вже в складі збірних «Історій Грузії, де вони, з кожним новим редагуванням, набирали ще більшої хвальности й оберталися в формальні піснопіння. От, приміром, які характеристики вставляє дієпис-хвалій там і сям в повідання про Давида Обновителя (цитуватимем сторінки попереду за французьким перекладом Бросе: Histoire de la Géorgie, т. I, Спб. 1849). – Наш володар це новітній Олександер

Натурально, що відчулася й патріотична потреба зв'язати ці блискуче-хвалебні дієписания, принаймні хоч про Давида Обновителя із збіркою попередньої історії Грузії. Отож, або негайно після тифліського героя Давида I Обновителя (пом. 1125), або (на це вже менше є даних) заразісінько після Тамари, щоб закріпити перед усім світом недавню, для всіх іще пам'ятну грузинську славу (важко вирішити, коли), з'явилася на заміну вже застарілій хроніці, апокаліптично зредагованій бл. 850 року, або її епітомі в шатбердській енциклопедії X віку нова збірна Історія Грузії, нова так сказати «Картліс цховреба», ширша і од апокаліптичної (Мровелі-Йованової) редакції бл. 850 р. і тим паче ширша од конспективного вкорочення шатбердської збірки X в. (затитулованого як "Мокцевай Картлісай").

Ширша вийшла ця нова «Картліс цховреба» не тільки через те, що захопила собою, наприкінці, ще й події після 850 р., не менше як до кінця панування Давида I Обновителя. Ширша вона й своїм замислом про первопочатки історії грузинського народу (у Мровелія не було первопочатків, він починав з Олександра Македонського). Задля цієї мети (тобто щоб намалювати первопочатки грузинського минулого) на чолі цієї нової історичної збірки перед давнішим (Мровелієвим) вступом приставлено додатковий вступ, чисто мітологічний, з одного боку зфантазований в дусі ніби біблійної «Книги Битія» чи її апокрифічних варіянтів і

Македонський; та він не був нижчий од Олександра Македонського своїми подвигами, прозірливістю, відвагою, а скажу, що вищий. Він не знав, що значить спати, заплющити очі, дати спокій утомленому тілу; він не оддававсь і плотським утіхам, він не любив ні пити, ні бенькетувати, ні слухати співи, ні вести розпусне життя. Він дбав тільки про духові діла, що приборкують слабовільність (I, 363–364)... Де набратися паперу й чорнила, щоб усе описати!? (I, 366)... Я, починаючи своє оповідання про оці подвиги Давида Обновителя, не можу не пожалкувати Гомера, що оспівав подвиги Ахіллові, або Аристотеля, що списав могутні перемоги завойовника Олександра Македонського. Коли б ці автори мали спромогу із своєю красномовністю написати про діяння царя Давида Обновителя, то аж тоді вони були б дали читачам щось справді визначне (I, 366–367)... Ворожі володарі, що перед своєю сутичкою з грузинським царем вважалися були за царів, велетнів, героїв, оберталися після сутички в нетямущу худобу (1, 373)... А скільки церков він збудував! скільки мостів спорудив на бистрих ріках! скільки непрохідних доріг забрукував камінням! (1, 374). І т.и., і т.и. Келатський манастир, що коло Кутайса збудував Давид Обновитель, натурально, під дієписовим пером обернувся в «другий Єрусалим сходу, в осередок науки, в другі Атени, тільки в значно вищі од давніх Атен» (I, 357). Більше-менше ці самі всі вислови знайдемо ми і в вірменському перекладі XIV в. т.зв. Chronique Arménienne, про яку далі йтиме мова); див. франц. переклад Бросе в "Additions et eclaircissements" (Спб. 1851), ст. 58–61.

наслідувань[255], а з другого боку – в дусі сасанідської іранської «Книги володарів»[256]. Писано новий, первопочатковий вступ з великим націоналістичним грузинським піднесенням, складено його в високому патріотичному настрої, саме гаразд підхожому для пори пишного розквіту обновленої Грузії. Первоісторія грузинського народу обмальовується тут як споконвічна на світі од Ноєвого потопа й од Ноєвих синів і ближчих нащадків; поміж ними – Картлос епонім-патріярх картлійського, або грузинського народу[257]. Допровадити таку байкову первоісторію довелося до

---

[255] Про це трохи далі, в виносці на ст. № (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників).

[256] Вказівку на перське джерело перекладає Бросе, з вірменської мови, французькими словами: "Les Annales de la Perse" (Див. "Additions" 1851, ст. 4–5). Ясно, що слово "Annales" – переклад аж надто вільний. По грузинськи напевне було тут ужито слово «цховреба» (досл. «життя», тобто історичне життя, історія), і було очевидячки написано: «Спарста цховреба» (=Перська історія), отже той самий вислов, що ми потім знайдемо в відповідному контексті і списка цариці Марії (ст. 10–11) і Вахтангової редакції XVIII в. (тут Бросе перекладає по французьки вже інак: «/les livres/ de l'histoire persane" I, 26). Вимова іменнів для перських байкових царів: Кекапос = Кей-кабус (не «Кей-кавус»), Абрідон (не «Ферідун»), Вашташб (не «Гоштасп») показує, що автор первопочаткового вступу до збірки (XII-го або XII–XIII в.) черпав відомості про перське мітичне минуле не з віршованої Фирдовсієвої "Шаг-наме" X–XI в., а з якогось прозаїчного арабського історичного елаборату, от може з ибн-Хордадбега IX в. або з Табарія IX–X в.

[257] Найближчого зразка для повідання про Картлоса, картвельського прабатька, та про инших патріярхів-героїв ніби біблійного періоду знайшов грузинський компоніст того пра-історичного вступу живовидячки в вірменській історіографії, з-окрема в генеалогічній частині славетньої «Історії Вірменщини» псевдо-Мойсея Харенського, патріотично підробленої в VIII–IX в. Але можлива річ, як це завважив І. Джавахов годів тому вже трицятеро "Государственный строй древней Грузіи и древней Арменіи" 1905, ст. 20 і д. в Маррових «Текстахъ и разысканіяхъ по армяно-грузинской филологіи», кн. VIII), що величезний вплив на такі гучні патріархально-генеалогічні компонування мала сирська біблійно-апокрифічна збірка VI в.: «Книга родоводу племін, або Печера скарбів» (по сирськи "Меарат ґаззё"), що належить до типу книг апокрифічного «Малого Битія». Про зміст цієї сирської «Печері скарбів» див. дуже стисло у Райта: «Краткій очеркъ исторіи сирійской литературы» в ред. П. Коковцева (Спб. 1902, ст. 68), трохи ширше у Р. Дюваля: «La litteérature syriaque" (3-тє вид., Пар. 1907, ст. 81–82). Та єсть для тієї «Печері» і повний німецький переклад К. Бецольда: Die Schatzhöhle (т. I, Лпц. 1883; а т. II, 1888 – то сирський текст і старовинний арабський переклад). Грузини могли знати «Меарат газзё» не тільки в сирському оригіналі, ба й у зрозумілому тоді для всіх на Кавказі арабському перекладі. Слідно й якийсь побічний грецький вплив, бажання підробитися під грецьку архаїчність, бо ймення видуманих грузинських патріархів-епонімів,

Олександра Македонського; а для Олександра Македонського й для аршакидів готовий історичний нарис уже існував – це ж отой, що ми, нехай і в добре вкороченому вигляді, вже знаємо з шатбердської збірки X в. – I в байкову історію після Олександра Македонського новий редактор впровадив теж більше патріотизма, ніж доти було в ній. От він туди вніс апокрифічну звістку (в шатбердській редакції ми її не бачимо), ніби проповідував у Грузії христову віру ще апостол Андрій, а не допіро св. Ніна IV в.[258]

Автентичний грузинський оригінал цієї нової, «обновительної редакції "Картліс цховреба"» XII в., як відомо, не дійшов до нас. Та сидіти про нього гаразд ми маємо доволі добру змогу. Ми вже мали нагоду сказати, що дійшов до нас од того грузинського елаборату вірменський переклад бл. XIV в. Друком опубліковано вірменський текст допіро в Венеції 1884; але ще півсотні літ перед тим академик Бросе дав з вірменської мови французький переклад цього пам'ятника і назвав його "Chronique arménienne"[259]. Під таким дуже невдалим заголовком відома зостається ця вірменська версія грузинської «обновительної» історії ще й досі[260].

Кінчається вірменський рукопис звісткою про передсмертну хворобу царя Давида I Обновителя (1125), але обривається на півслові (навіть не сказано, що він уже вмер). Безперечно, читач має певне право підозрівати, що грузинський оригінал не кінчався на Давидові Обновителі XI–XII в., а торкався й дальших подій XII в., завершаючися ефектною повістю про апогей грузинської політичної слави, хвалебною історією цариці Тамари (1184–1214). Проти такої, здавалося б дуже натуральної гадки доводиться одначе піднести деякі сумніви або припустити поважні застережен-

---

(ніби-то Ноєвих праправнуків) подаються не з рідним грузинським закінченням «і» чи «ісі», а з класично-грецьким "ос": Картлос, Еґрос, Мцхетос, Джавахос (зам. сподіваних «Картлісі», «Ег/у/рісі», «Мцхетісі», «Джавахісі») і т.и., – виразне книжницьке мудрування, щоб одурити читача такою, мовляв, архаїчністю. До цього способу вдавалися й сирські письменники; прим. Йоан Ефеський (кінця VI в.) дає видуманому епонімові-патріярхові булгарів ім'я з грецьким закінченням: «Булгаріоз».

[258] Що апостол Андрій ніколи не бував у Грузії, див. розвідку І. Джавахова в «Журн. Мин. Нар. Просв.» 1901, янв., ст. 101–113. Розвідка В. Васильевского: «Хожденіе ап. Андрея» (1877), на яку Джавахов теж посилається, потім увійшла в II том «Трудовъ В. Васильевского», Спб. 1909, ст. 213–295.

[259] В Additions et eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie par M. Brosset (Спб. 1851), ст. 1–61, in 4-to. – Дякуючи цьому виданню, ми і в пізніх редакціях «Картліс цховреба» (XVII–XVIII вв.) можемо, крізь пізні напластування вирізнити частини, котрі входили в грузинський оригінал (не раніш XII в.) цієї "Chronique arménienne".

[260] Без ж термін «Chronique arménienne" безмірно вигідніший для наукової обихідки, ніж зовсім невдалий, гіпотетично надуманий пізніший термін: "вірменській переклад Джуаншерової хроніки 2-ої половини XI віку». Звідки така хитка й сумнівна назва могла бути надумана, побачимо далі.

ня й обмеження. Коли в грузинському оригіналі, перекладеному в [*пропущ. у А. Кр.*], і містилося щось про Тамару і лиш не дійшло до нас, то в кожному разі це навряд щоб було таке саме оповідання, яке ми знаємо з пізніших списків "Картліс цховреба". Бо сугубо-неймовірний характер тих звісток про Тамару, які ми вичитуємо в дальших списках «Картліс цховреба» (скажемо XVII в.), приневолює думати, що ті пересадні звістки вийшли абсолютно не з-під пера якогось Тамариного близького сучасника, а писалися вже після неї. Бо хоч би й які безсоромно перебільшені панегірики кадилися цариці Тамарі за її живота, все ж кожен панегірик живій людині неминуче повинен був триматися в межах певної ніби-правдоподібности, бо через лад хвалебні пересади, без міри, без краю, без якоїсь хоч-трохи реальної підстави, не могли бути висловлювані перед сучасниками без риску здаватися смішними[261]. Особливо вражає (в пізніших списках «Картліс цховреба») своєю неправдомовністю, для сучасника геть неможливою, кінець Тамариної історії, оповідання про її непоборний, всепереможний похід на Іран. Панував тоді над Іраном могутній харезм-шах, і ніякий сучасник, будь він архибезцеремонний хвалій, не зважився б писати про Тамарині ніби-перемоги над харезм-шахом: такий кричуще-пересадний панегірик був би викликав у сучасників не пошану до вихвалюваної особи, а самісіньку смішливу іронію. Отож доводиться нам неодмінно вважати, що, коли не ціле повідання про Тамару, то принаймні його різко протиісторичний кінець пришито до Тамариної історії вже після монгольського нашестя, не передше од кінця XIII в., відколи спомини про давню харезм-шахову могутність вивітрилися серед людей на світі. На таку саму гадку наводять нас і декотрі специфічні анахронізми Тамариної історії. З монгольської історіографії ми знаємо, що славний монгольський хан-гулаґід Газан (1295–1304) збудував собі під Тебрізом весняну резиденцію Уджан, позаводив там і базари і лазні, а його військові старшини, за його наказом, мусіли понасаджувати там садки, поставити собі гарні дачі, – і з Уджана зробилося непогане, багатеньке місто[262]. Отже

---

[261] Східні домострої виразно навчають: «Складаючи панегірика, диви, щоб похвали так-сяк відповідали якійсь правді. Про чоловіка, що й складаного ножика держати не вміє, незручно буде писати, що він одним шабельним ударом валить на землю лева, кінцем списа – гору з місця зводить, а стрілою – тоненьку волосинку на виліт пробиває. Інакше, ти не то, що не сподобаєшся тому, кого хвалиш, а повернеться для тебе справа як раз навпаки». Див. «Кабус-наме», розд.35 (мій переклад в «Исторіи Персіи и ея литературы», т. I, 4, М. 19I5, ст. 555).

[262] Про ці Газанові заходи коло Уджана повідає монгольський історик-перс Вассаф серед подій 699=1299 р. (переказано по французьки у d'Ohsson'a: Histoire des mongols, т. IV, Амстердам 1835, ст. 277). Див. ще в географічній частині "Нозгет оль-колюб" Хамдаллаха Мостовфія Казвінського 740–1340 р., вид. Ле Стрендж, перс. текст (Ляйд. 1915), ст. 79; англ. переклад (Ляйд. 1919), ст. 83.

ж «Картліс цховреба» (фр. I, 473) сміливо оповідає, що в 1210 р. (коли про Уджан і говорити ще не можна було) хоробрі Тамарині грузини, вертаючи з хорасанського походу, взяли багатющий викуп і з Тебріза і з Уджана, причім чванливо підкреслено, шо уджанці покірно перші вийшли на почесну зустріч грузинським воякам-тріюмфаторам. Незліченні скарби, що звідси здобули грузини, захарастили собою (так сказано) всеньку Грузію, а на пайку для Тамари, цариці над царями, припали нечувані дорогоцінні самоцвіти, чудовий посуд, і т.д. Що-що, а такий монструозний анахронізм про Уджан з його незрівнянними багатствами виразно свідчить, що оця частина фантастичної повісти «Картліс цховреба» про «царицю над царями» Тамару не могла бути написана раніш од 1300-их рр.; отже ж не могло ще бути такого оповідання в тій грузинській «обновительній» редакції, що сталася за оригінал для «Chronique arménienne". Кінчалася, певне, тая редакція похвально побожним оповіданням про смерть і, очевидячки, про похорон Давида I Обновителя (1125), отак як і «Chronique arménienne", де не стає може тільки одного, останнього листка.

IX.

Отака-о картина розвитку грузинського дієписання V–XII вв., попереду святожитійного, потім світського вимальовується перед нами, коли ми об'єктивно, без наперед узятих думок, читаємо грузинські історичні тексти – так сказати – свіжими очима і аналізуємо їх свіжою головою, однаково незапамороченою ані якими націоналістично-патріотичними грузинськими традиціями, що некритично хтіли-б доглядіти в грузинській історіографії нечувану стародавність, і ніяким гіперкритичним скептицизмом, що ладен для реакції проти націоналістичного чаду-диму одсувати початки грузинського систематично-зв'язаного дієписання на неправдоподібно пізню пору.

Поки-що, серед грузинів, навіть у їхніх поважних наукових колах, безперечно панує ще патріотично-націоналістична тенденція. Науковоподібне (та зовсім не доводливе) її обгрунтування, не в комічних, а в серіозних тонах[263], дано ще в 1890–1900-их рр, у працях А. Хаханова та – значно толковіш і ближче до істини – М. Джанашвілі[264], а справді науковим дже-

[263] Бо трапляються абсолютно не серіозні, а так і скажемо: гумористичні спроби довести велику стародавність грузинської «Картліс цховреба». Сюди належить куріозна, хоч зовнішньо повна цитат, книга єп. Киріона: «Культурная роль Иверіи въ исторіи Руси» (Тифлисъ 1910), розд. IV, ст. 216 і д., до якої ми ще вдамося.

[264] А. Хахановъ: а) «Источники по введенію христіанства въ Грузіи» – в москов. «Древностях Восточныхъ», т. I, 3 (1893); – б) «Очерки по исторіи грузинской словесности», вып. 2 (М. 1897), ст. 129–148. З праць дуже тямущого палеографа М. Джанашвілі вистачить назвати тут: «Картлисъ-цховреба – Жизнь Грузіи. Общія сведенія о Картліс-цховреба и ея источникахъ» – в «Сборнике матеріаловъ для описанія местностей и племенъ Кавказа», вип. 35 (Тифліс 1905), ст. 113–235.

релом для них являються передмови та критичні примітки Е. Такайшвілі до його видань або описів старих грузинських пам'яток[265]. Думки цих дослідників не зовсім між собою збігаються, навпаки бувають і у них поважні між собою розходження; та в суті всі вони (Такайшвілі необережніш) намагаються довести раніший, ніж був направду, початок історіографічної літератури в Грузії. Шатбердське житіє св. Ніни (повне анахронізмів і неймовірних даних) мало б, за їхнім поглядом, бути складене навіть не в V в. коли грузинське письменство допіро почалося, ба ще передше, ще в IV в., під безпосереднє диктування з уст св. Ніни на її смертному ложі, мовою гебрейською. Ще до VII в., мав би готовим бути анонімний елаборат про події часів Олександра Македонського та грузинських аршакидів, і цей елаборат ніби не є (з дебільшого) фантазування, а щира історична правда. Єп. Мровелій, що стулив житіє св. Ніни і цей елаборат докупи, жив ніби в VII столітті, Джуаншерове писання про казкові подвиги Вахтанга I Горгасала та про замученого іслямською владою (785) царя Арчіла II писано, кажуть вони, в VIII столітті (З цим згодитися ще можна було б, але ніхто з прихильників цієї гадки не звернув уваги на виразний факт, що в 850-их рр. хтось Джуаншерове писання геть переробив). Шатбердську енциклопедичну збірку написано, кажуть ці грузини, може й не в X-му, а ще в IX-ому в. Внесеная в шатбердську збірку хроніка «Мокцевай Картлісай» (що починається од Олександра Македонського) може більше-менше вся, є писання Мровелієве, може й якогось аноніма, але вона "въ древней своей части написана въ VII веке"[266]. – Критикувати ці думки, після того перегляду даних, який ми вище зробили, нема потреби.

Група скептичніших дослідників, що становить противагу націоналістичній малокритичності, має найкращого репрезентанта в особі І. Джавахова. Сувору, невблаганну критичність виявив він уже й у своїй статті про св. Ніну (1901)[267], а взагалі про хід розвою грузинської історіографії він зовсім нові погляди розгорнув у своїй грузинській книзі «Старогрузинські історики», закінченій трохи чи не на передодні світової війни, і тоді ж таки встиг свої погляди навіть широко спопуляризувати серед росіян своєю статтею «Грузинская литература» в московськім

---

[265] Такайшвілі найплідніш попрацював над аналізою склада рукописів «Картліс цховреба» XVII і XVIII вв. Див. його видання списка цариці Марії XVII в. (Тифл. 1906), по грузинськи ст. 336–362, та по російськи: «Описаніе рукописей» в 36-ому вип. тифліського «Сборника» (1906), ст. 1–132.

[266] Це слова А. Хаханова: «Источники», ст. 314.

[267] И. Джаваховъ: «Проповедническая деятельность ап. Андрея и св. Нины въ Грузіи» – в «Журн. Мин. Нар. Просв.» 1901, январь, ст. 78–101. Висновок (на ст. 100–101)і «Неизвестно, когда впервые было написано житіе проповедницы христіанства въ Грузіи. Шатбердское житіе (де Ніна свою біографію сама диктує) относится къ литературе псевдо-эпиграфической».

«Энциклопедическомъ Словаре» Граната (1913); напевне і в юбілейній «Історії Грузії», що 1936 р. здав її І. Джавахов уже до друку, знайдуться ті самі думки. З середини 1920-их рр. в Бюллетенях тифліського університету бачимо аналогічні статті К.С. Кекелідзе. За найстаріші грузинські історичні пам'ятники Джавахов і його прихильники справедливо вважають агіографію. Але на перше хронологічне місце у них ставляться «Мучення дев'ятьох колайських юнаків», «Мучення св. Шушаніки», а житіє найголовнішої грузинської святої, прсвітительниці Ніни, мало б бути написане вже після них[268]. На апокаліптичну вставку бл. 850-го р., яка виразно свідчить, що Джуаншерову збірочку про Горгасала та про мученика-царя Арчіла II (785) переробляв бл. 850-го р. якийсь новий редактор (імовірно не хто, як Леонтій Мровелій з деканозом Йоване), Джавахов не звернув уваги. За його концепцією Мровелієва редакція історії Грузії належить до першої половини аж XI століття, а Джуаншерова редакція – до другої половини того самого XI століття. Мровелієву редакцію («Мокцевай Картлісай» зо вступом про Олександра Македонського й аршакидів) має репрезентувати текст шатбердської збірки[269], а Джуаншерова редакція 2-гої пол. XI в. (зо вступом про Ноїв потоп і Ноєвих синів-епонімів) сталася, мовляв, за оригінал для вірменського перекладу (для так зв. Chronique arménienne). Підстави для таких висновків беруться в першій лінії не з історичних записів і документальних свідчень, а з історичної психології: загальний характер Джуаншерової редакції являється, ніби, доводом, що вона могла виникнути в політично-соціяльних і державних умовах Грузії тільки вже 2-гої половини XI віку. – Всі такі міркування занадто суб'єктивні і, до як-найвищої міри, хиткі й непевні. Пристати до них ми аж ніяк не можемо, дарма що в деяких инших точках своїх історичних розвідок таланить Джавахову висловлювати справді проникливі думки.

X.

Монгольське лихоліття (з 1220-их рр.) одбилося на грузинській куль-

[268] Коли казати про тую «знайдену, як закопаний талант» редакцію, яка й до нас дійшла (найстаріщий її вигляд – у шатбердській збірці X в.), то ясно, що «Страждання колайців» і «Житіє Шушаніки» – архаічніші. Тільки ж це не значить, що у грузинів не могло бути написане ще в V–VI в. (але для нас загубилося) якесь примітивнішеє од шатбердського Житіє улюбленої грузинської святої. Що до гіпотетичної ще ранішої якоїсь версії (ніби IV в.), то, розуміється, всякому доводиться лиш повторити слова І. Джавахова: «На грузинскомъ языке нет такого житія св. Нины (оно имеется на латинскомъ языке у Руфина), которое можно было бы приписать современнику или современнице св. проповедницы»; див. «Журн. Мин. Нар. Просв.» 1901, I, ст. 100.

[269] Отже й рукопис шатбердської збірки має бути палеографічною пам'яткою не X в., а вже XI-го?

турі як-найболючіш. Інтелігентна, освічена класа була в значній мірі винищена; економічна руїна не давала змоги піднестися з занепаду. Списки грузинського літопису де-далі все меншали й меншали вчислі; до того ж вони калічилися через малу освіту переписувачів, що перестали добре розуміти стару грузинську письменську мову (а новогрузинська мова почала сильно одрізнятися од старої класичної). Та не тільки стара мова, навіть старе квадратове грузинська письмо (хуцурі, або церковне), що замість нього пішло в хід світське (мхедрулі), вже чинило деякі перепони для путящого переписування старих рукописів.

Є неопублікований список «Історії Грузії», якого знайшов І. Джавахов, – то навіть із скупих Джавахових повідомлень про той спис можемо ми вгадати чимало в нім покалічених місць. А точніш до якої високої міри міг калічитися старий текст грузинського літопису, це наочно можна бачити на ближчому до нас спискові «Картліс цховреба» цариці Марії XVII в., виготованому між 1636–1646 рр. Спис цариці Марії (кінчається він подіями І-шої половини XIV в.) своїм обсягом, розуміється, виходить значно більшим і од шатбердського епітомного вступу в «Мокцевай Картлісай» X в., і од того грузинського літопису XII–XIII в., що стався за оригінал для вірменської версії (для «Chronique arménienne"). В Маріїній «Картліс цховреба» є й такий цінний додатковий елемент, як вставний багратидський літопис Сумбата (XI в.)[270]; єсть і инші безперечно цінні звістки. Але текстуальними помилками, неправдивими написаннями, цей спис цариці Марії XVII в. аж кишніє[271].

Дуже дотклиро одбилася на долі «Картліс цховреба» діяльність царя Вахтанга VI у 18-ому столітті. Розуміючи несправність ходячих списків «Картліс цховреба», грузинський цар Вахтанг VI (1703–1724), цей

---

[270] Ми про цей Сумбатів літопис вище згадували, ст. (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників).

[271] Опублікував друком цю «Картліс цховреба» цариці Марії 1636–1646 рр. заслужений грузинознавець Е. Такайшвілі (Тифліс 1906; колосальний том). Видання вийшло, розуміється, наукове, але для користування трохи незручне через зовнішню форму. Ну, от приміром усі двоточки, що в рукописі одділяли одне слово од другого, видавець для педантичної точности переніс і в друковане видання; а це ріже очі читачеві і не дозволяє швидко орієнтуватися в тексті. Не зроблено вигідних для читача хронологічних зазначок (років) в наголовках сторінок і на полях, як би годилося. Велика вартість Такайшвілієвої публікації – філологічні примітки й виправки. Іще вартніша річ – що Такайшвілі позазначав і ті текстуальні особливості в копії цариці Марії, які одрізняють цю копію од малощасливої, але найходовішої, редакції «Картліс цховреба» XVIII в., що вчинила комісія царя Вахтанга VI, про яку зараз буде у нас мова. Результати своєї праці спопуляризував Е. Такайшвілі по російськи в 36 томі тифліського «Сборника матеріаловъ для описанія местностей и племенъ Кавказа» (1906; на ст. 65–66 стисла характеристика «варіанта Маріи»).

сучасник російського імператора-новатора Петра I, скликав комісію, щоб вона виправила й наново зредагувала текст грузинської історії. Комісія – і це її заслуга – справді спромоглася повиправляти чимало фальшивих читаннів літописного тексту, таких наприклад, які ми наочно ще бачимо в примірнику «Картліс цховреба» цариці Марії XVII в.[272]. Але на тім комісія XVIII в., на жаль, не обмежилася: вона поробила од себе великі фактичні додатки в тексті, долучила цілі нові розділи, черпаючи свої додатки з пізніх джерел, от із побожних житійних збірок святих людей грузинської церкви, а між иншим навіть з мусульманських джерел (прим. з перса Мірхонда XV в.); вона повставляла в давніший грузинський дієписний текст «Картліс цховреба» всякі старі грамоти, документи фамільні чи церковні. На шкоду для дослідників, змінила Вахтангова редакційна комісія навіть самий виклад давнішої «Картліс цховреба"; давню літописність намагалися Вахтангові редактори замінювати связаним, «прагматичним» мовляв, оповіданням; а от Сумбатова багратидська хроніка XI в., яка в примірнику «Картліс цховреба» цариці Марії XVII в. становила собою виразну (і для науки через те цінну) окрему цілість, вийшла в тексті Вахтангової редакції XVIII в. геть розпорошена, порозтикана по різних місцях. Через таке самовільне редакторське орудування иноді поруч давнього иншого тексту поввіходили до Вахтангової збірки дуже хиткі повторення і різнобіжности, що читача легко збивають з пантелику[273]. За вигоду для читачів повинно б уважатися те, що

[272] Повиправляла, розуміється, далеко не всі кричущі помилки. З шатбердського житія св. Ніни (розд. VIII) ми взнаємо, що дядько грекині Нони, дружини царя Міріана (пом. бл. 342), звався Хуара, й сказано, що «Хуара був с л а б и й» (по грузинськи: «Хуара снеул іко»; св. Ніна його сцілила. А з Вахтангового тексту «Картліс цховреба» виходить, ніби той царицин родич «був х о р о с а н е ц ь», бо копіст прочитав: «хуараснелі іко», а Вахтангова комісія так і не виправила цієї яскравої помилки. По французьки у Бросе (Histoire de la Géorgie 1, 111) теж вийшло через те негаразд: «un perse, nommé... (імення, розуміється, не вийде в такому читанні), khorassanien"; у примітці зміг Бросе лиш висловити здивування, що всі три його рукописи (=Вахтангової редакції) «omettent le nom". – Таких помилок у тексті, що їх виправити Вахтангова комісія XVIII в. аж ніяк не спромоглася, можна зазначити багацько. Але заслуга її – що хоч частину їх виправила вона до пуття.

[273] Аналізу всієї роботи Вахатангової комісії XVIII в. детально зробив Е. Такайшвілі в 36 томі «Сборника матеріаловъ для описанія местностей и племенъ Кавказа» (Тифл. 1906), ст. 1–132. Ця спеціяльна монографія становить собою частину «Описанія рукописей общества распространенія грамотности среди грузинъ»; в ній розглянуто всі, які відомі на світі, рукописи «Картліс цховреба» різних стадій Вахтангової редакції XVIII в., і зазначено, чим вони одрізняються од примірника цариці Марії XVII в. Висновок безстороннього дослідника про Вахтангів елаборат вийшов нівроку суворий: «Внесеніе новыхъ статей и отрывковъ безъ

Вахтангові співробітники, точніш один з них, царевич Вахушт, установили хронологію, вирахували роки подій[274]. Тільки ж ця Вахуштова хронологія для скільки-небудь давнього історичного періода часто буває різко непевна, і краща, як би її зовсім не було. Вистачить зазначити, що омейяд Мерван II, завойовник Грузії (в 730-их рр.), добре відомий останній омейядський халіф, явився в Вахтанговім елабораті арабським володарем ще VII в., одним з найближчих хронологічно наступників пророка Мохаммеда (сином Мохаммедової сестри)[275]. Натурально, що заразом і всі инші грузинські події VII і VIII вв. захронологізовано з помилковим запізненням на років 50–60 або і більше проти правдивої хронології[276]. І потягла за собою ця обставина послідовну хронологічну плутанину навіть у IX–X століття.

Доля судила так, що саме оця найпізніша «Картліс цховреба», геть переробленая в Вахтанговій комісії XVIII в. (і доповненая потім аж до 1800-их рр.), і з'явилася надалі головним, надовго навіть єдиним, історичним джерелом для всіх, хто хтів ознайомитися з грузинською давниною. Академік Бросе в 1849–1854 рр. надрукував в двох великих томах грузинський текст Вахтангової «Картліс цховреба»[277] і переклав її (1849–1857) на французьку мову[278]; при перекладі, він поробив багато критичних приміток і, часом

указанія источниковъ породило противоречія и анахронизмы, которые не могли не понизить въ глазахъ историковъ ценность известій Картлисъ цховреба» (ст. 104)... «Редакція Вахтанга понизила научное значеніє Картлисъ цховреба: она лишила ее характера летописного сборника, во многихъ местахъ дала неверное исправленіе текста, некоторыя ценныя исправленіе текста, некоторыя ценныя сведенія совершенно пропустила. Неуместными вставками она умножила противоречія и анахронизмы, отдельныя ценныя хроники какъ бы растворила въ тексте летописи, и темъ лишила ихъ характера самостоятельныхъ источниковъ» (ст. 113–114).

[274] Це зробив В а х у ш т у своїй вкороченій «Історії Грузії», що її характеристику (дуже невигідну для Вахушта) дав Бросе в Introduction (Спб. 1858), ст. XXVI. Бросе визнає Вахуштову заслугу переважно в тім, що він для хаотичної «Картліс цховреба» запровадив un certain ordre chronologique. Вищу ціну складав Бросе Вахуштовій «Географії Грузії» (є для неї російський переклад М. Джанашвілі, Тифліс 1904).

[275] Як знаємо, пророк Мохаммед навіть не мав ніякої сестри.

[276] От, сказано, що царя Арчіла замучено 718 року, а направду це сталося 785 р.

[277] «Картліс цховреба» т. I, Спб. 1849 (ст. 484 in 4-to), для подій до 1469 р.; т. II, Спб. 1854, за редакцією Д. Чубінова (ст. 576 і XXXIII), для рр. 1469–1800. За п'ядесять літ після того З. Чічінадзе без змін передрукував «Картліс цховреба» в Тифлісі.

[278] Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX–e siècle, trad. par M. Brosset, т. I, Спб. 1840–1850 (ст. 694);і до цього тома окремі «Additions et éclaircissement" Спб, 1851 (ст. 496). Том II "Histoire de la Géorgie" для подій 1469–1800, вийшов у перекладі теж Бросе, Спб. 1857 (st. 576 вкупі з «Additions" до цього II тома). Закінчено видання додатковим: Introduction et tables des matières, Спб. 1858 (ст. CCXVI і XCVI). – В своєму перекладі Бросе иноді одступав од точности і замість буквального перекладу давав парафразу.

довгих, критично-історичних екскурсів (не кажучи вже про ті великі матеріяли та розвідки, що Бросе подав їх в окремому випускові "Additions et éclaircissements", де на чолі поставлено переклад «Chronique arménienne"). Ще досі для широкої наукової публіки найзручнішим, а найчастіш то й єдиним, джерелом грузинської історії не перестає зоставатися оця Бросетова "Histoire de la Géorgie" тобто критичний французький переклад плутаного Вахтангового елаборату XVIII в., з плутаними фактами, з плутаною хронологією.

XI.

Яскравий неправдивий характер найстаріших частин «Картліс цховреба», з якою дослідники познайомилися через переклад Бросе 1849–1857 рр., зроблений з Вахтангової редакції XVIII в., не міг, звичайно, не звертати на себе увагу безсторонніх читачів з першого ж моменту, відколи Бросетів переклад почав з'являтися в світ. Та навіть сам Бросе, гарячий оборонець історичної важливости тієї «Історії Грузії», яку він, в перекладі з Вахтангової обробки, подав широкому світові, мусів у своїх численних примітках чинити значні історичні виправки або лаконічно зазначати незгідність грузинських історичних свідчень з греко-римськими джерелами. А різко, навіть з нестриманістю в тоні, вдарив по грузинському дієписанні орієнталіст Сенковський.

Сенковський виступив із своєю статтею: «Некоторые сомненія касательно истории грузиновъ» ще в 1838 році[279], ще коли І-й том повного Бросетового перекладу «Картліс цховреба» не був готовий. Але певні частини цієї грузинської історії вже були й тоді відомі в російській і французькій науковій літературі, і до того Сенковський мав спеціяльно перекладені для нього виписки, в перській чи російській мові, тих місць із Картліс цховреба, «которыя его наиболее занимали» (ст. 171); отже не чужий був для Сенковського і казково-хвалебний розділ про всевеличну й всенепоборну царицю Тамару XII–XIII в., що держава її, в грузинському освітленні, була безмірно сильніша од колосальної держави Харезмшаха, тодішнього могутнього володаря над Туркестаном і Іраном; і відома була Сенковському, це він навіть підкреслює, зовсім казкова повість про нечувано-могутнього грузинського Іллю Муромця, царя Вахтанга І Горгаслана V в., що своїми щасливими далекими походами зрівнявся з Олександром Македонським та й підхилив під свою руку навіть даліченну Індію й обкладав її даниною (корабель рубінів, ізмарагдів, сапфірів, сто верблюжих в'юків золота, 500 верблюжих в'юків срібла, 10 кораблів алоя, 1000 хунтів мускусу, 1000 хунтів амбри). Почав

[279] В «Библіотеке для чтенія» 1838, т. 30, ст. 151–172. Стаття потім увійшла в «Собраніе сочиненій Сенковскаго (барона Брамбеуса)», т. VI (Спб. 1859), ст. 169–198; звичайно всі покликаються на сторінки цього, всім приступного, передруку.

Сенковський з аналізи звісток про Кавказ у греко-римських письменників: з них можна виразно оконстатувати грузинську людність «собственно говоря, только въ Имеретіи» та в деяких гірських смугах коло неї, а велика частина Грузії східньої (Карталінія, де тепер Тифліс) становить собою у класичному письменстві безперечну територію Вірменщини. У арабських істориків і географів X в. місто Тифліс є столиця «І-шої Вірменщини». Тому, питає Сеньковський, чи не повинні ми гадати, що в Тифліс і в теперішню ніби-корінну Грузію напливла грузинська людність допіро в XII віці, після того як цар-багратид Давид Обновитель в 1122 здобув Тифліс? А якщо грузинська «Картліс цховреба» повідає про грузинів у Тифлісі ще й за давньої пори, то не траба забувати, що «Картліс цховреба», пізня книжницька композиція XVIII в., є дуже каламутне для історика джерело, бо «наполнена странными баснями, которыя могли бы сделать честь изобретательности любого мифолога» (ст. 173). «Около эпохи Юстиніана былъ знаменитый до баснословности герой кавказскихъ странъ, Горг-Асланъ, которого грузинскіе летописцы зачислили въ списокъ своихъ царей, пожаловав въ Вахтанги Первые. Конечно, ни одинъ основательный оріенталистъ не поверить нелепому толкованію грузинскихъ летописцевъ, будто бы онъ носилъ на шлеме изображеніе волка (по персидски «торг») и льва (по турецки «аслан») и так пугалъ этимъ персовъ, что они въ ужасе прозвали его «горг-аслан», волко-львом, забывъ вероятно со страху, что «левъ» называется по персидски «шир», а не «аслан». Подобная этимологія, по своей бестолковости, можетъ стоять наряду только съ темъ, что грузинскіе Карамзины (=Вахтанг і Вахушт) разсказываютъ о покореніи грузинами всей Азіи, и даже Индіи, подъ предводительствомъ этого гибридного Горг-Аслана... У грузинских летописцевъ прошлого (=XVIII-го) века герои народныхъ преданій Кавказа, богатыри нянюшкиныхъ сказокъ, все это пошло въ прокъ, и такимъ образомъ составилась прекрасная, беспрерывная цепь царей и царствованій отъ временъ Александра Великого до IX-го или X-го столетія. Съ того времени (=IX–X в.) до покоренія Тифлиса (=1122) ихъ повествованія представляютъ местами тень истины, нечто похожее на историческій разсказъ, потому что здесь попадаются уже факты, заимствованные изъ случайных сведетельствъ мусульманской литературы, хотя по обыкновенію изуродованные перепутаніемъ вещей совершенно разнородныхъ и, въ добавокъ, приправленные вымысломъ самихъ летописцевъ» (=XVIII в. Див. ст. 190–191). Спеціяльно на адресу Бросе зловіще завважив Сенковський, що захоплюватися грузинською літературною продукцією не слід: «однажды преувеличивъ ея достоинства, легко распространить въ ученомъ свете насчетъ исторіи грузиновъ такія заблужденія, на опроверженіе которыхъ нужно будетъ потомъ сорокъ летъ времени и сорокъ томовъ печати, т.е. ровно восемьдесятъ разъ более нежели чего, какъ кажется, стоитъ вся эта исторія» (ст. 172).

Бросе, даючи Сенковському наукову відповідь в академічному "Bulletin scientifique" (т. V) спромігся показати, що історична назва «Вірменщина» для таперішньої карталинсько-грузинської території бувала тільки політична або адміністративна, а не етнічна, і що грузинська людність жила в Карталінії ще перед тим, як багратид Давид Обновитель захопив од мусульман Тифліс. Але довести історичну вірогідність таких «няшюшкиныхъ» фольклорних оповіданнів, як про всесвітнього завойовника Вахтанга I Горг-асала[280], ясно, Бросе не був годен.

В «Энциклопедическомъ Словаре» 1840-их рр., що здобув широку публіку читачів, спопуляризовано було для грузинської «Картліс цховреба» скептичний погляд Сенковського. Але справді вже рішучого вдару по грузинській історіографії завдали клинописні відкриття. В 1870-их рр. розшифровані ванські урартійські написи показали, що, бажаючи дослідити кавказьке життя на тільки Ноєвих часів, ба навіть приміром епохи ассирійських царів-саргонідів VIII–VII в. до н.е., не можна ані в одному слові вірити чи то прославленій «Історії Вірменщини» Мойсея Хоренського, чи то грузинській «Картліс цховреба».

І от у початку 1880-их рр. в «Журн. Мин. Народн. Просв.» професор східньої історії петербурзького університета вірменіст К. Патканов у своїх статтях про ванські написи мусів з безпощадною безсторонністю розкритикувати у вірменина Мойсея Хоренського[281] його головне, грубо фіктивне, джерело – вигаданого якогось «халдейця Мар-абаса Катину», а заразом (1883) критично розглянув і грузинську «Картліс цховреба» в її переповненій фікціями першій половині. Аналізі піддав К.П. Патканов не тільки пізню Вахтангову редакцію XVIII в., ба ще більше тую давню, по грузинськи вже загублену, редакцію бл. XI–XII в., яка збереглася для нас через вірменський переклад, через т.зв. "Chronique arménienne". Розібрав Патканов найпередше початкову частину «Картліс цховреба», од патріярха Ноя й Картлоса до навернення Грузії на христову віру через проповідь св. Ніни. Ми тепер знаємо, що тут працювало не менше, як двоє редакторів: один – в IX в., бл. 850 р., той, що склав оригінал для шатбердського «Мокцевай Картлісай», а другий редактор – що доторкнувся царювання Давида Обновителя XI–XII віку. Патканов зміг упізнати тільки другого редактора, і схарактеризував його редакцію (відзеркалену в «Chronique arménienne") як «неудачную компиляцію, составленную неопытной рукой по известному шаблону»; з-під його пера повість «Картліс цховреба» про найстаріші часи історії Грузії вийшла «составлена не по

[280] Бросе закріпив у цьому йменні форму не «аслан», ба «асал». Але й вона не певна. По перськи ім'я чулося мабуть як Торг-сар» (=з вовчого головою, або з вовчою подобою), і це теж не втікло од Брасетової уваги (фр. I, 178).

[281] Патканов ще не знав, що фальшівник псевдо-Хоренський писав не раніш од VIII в.

преданію (многихъ поколеній), а вымышлена однимъ лицомъ съ предвзятою целью»[282]. Оцінку цієї частини грузинського дієписання і її автора виснувано у Патканова попросту убійче: «Наивность и малая начитанность автора изумительны. Онъ не только не знаетъ того, что говорятъ о Грузіи классическіе писатели, но и того, что о более позднихъ эпохахъ грузинской исторіи повествуется у византійскихъ и армянскихъ историковъ, говорившихъ о многихъ событіяхъ какъ современники. Онъ не сообщаетъ никакихъ народныхъ преданій, которые несомненно существовали въ его время[283]; напртивъ, по примеру Хоренского, онъ даже избегаетъ ихъ, прибегая къ заимствованіямъ изъ книгъ (пересказъ изъ Хоренского и изъ "Шахъ-наме"[284]) и сочиняя генеалогіи, ни съ чемъ не сообразныя. На каждомъ шагу чудовищные анахронизмы следуютъ за не менее чудовищными противоречіями до такой степени, что въ первомъ отделе Хроники (про найстаріші, ще дохристіянські часи) едва ли можно встретить хоть одинъ фактъ, имеющій действительно историческое значеніе. Не принимаются (у автора) въ соображеніе ни міровыя историческія событія, ни хронологія. Все его известия висятъ въ воздухе, не имея подъ собою почвы» (ст. 215). Потім Патканов дає оцінку й для дальшого викладу в тому грузинському елабораті XI–XII в., приміром для оповідання про того самого Вахтанга I Горг-аслана, що так вразив Сенковського своїми нечуваними світовими завоюваннями: «Современный ему армянскій писатель (Лазарь Парпеци), – каже Патканов (ст. 216) – виделъ въ Вахтанге Горгаслене не могущественного царя (каковымъ онъ и не могъ быть), а простого предводителя, князя или владетеля грузинського, который не только не былъ великимъ завоевателемъ, но самъ даже нуждался въ помощи армянскихъ инсургентовъ[285]. Таковъ былъ Вахтангъ историческій. Въ грузинской летописи мы видимъ совсемъ другое лицо. Въ ней онъ представляется непобедимымъ героемъ, великимъ завоевателемъ и благочестивейшимъ христіаниномъ, говорившимъ съ пятнадцатилетняго возраста безконечныя назидательныя речи. Жилъ онъ въ эпоху намъ достаточно известную. Изъ другихъ источниковъ мы не имеемъ сведений о какомъ-либо завоевателе въ Передней Азіи въ V веке. А между темъ, если послушать хронику

---

[282] К. Патканов «Ванскія надписи и значеніе ихъ для исторіи Передней Азіи»; о древней грузинокой хронике и объ армянской" – в «Журн. Мин. Нар. Просв.» 1883, часть 230, дек., ст. 205.

[283] Про Вахтанга Горг-асала ми читаємо таки «народное преданіе»; та то вже для V–VI в., а не для дохристіянської епохи.

[284] Швидче мабуть не з віршованої «Шаг-наме», а з прозаїчного арабського історика, що користувавсь арабським перекладом сасанідської «Книги володарів».

[285] Патканов не помітив, що цар Гугрген, про якого повідає Прокопій VI в., це ж той самий Горг-аслан, і що Прокопій теж обмальовує Гугргена як звичайного царя.

(XI–XII в.) или анналы Вахтанга VI (XVIII в.), Вахтангъ I Горг-асланъ не только совершает изумительные подвиги въ Грузіи противъ грековъ й персовъ, но вместе с царемъ Хосровомъ, за которого выдает сестру свою Михрандухту, он предпринимаетъ завоевательные походы въ отдаленныя страны Азіи (въ Гирконію, въ Индію) и Африки (въ Абиссинію)[286].

Оцінка, що дав для першої частини «Картліс цховреба» К. Патканов, скрізь опертая на фактичних доказах, справила в ученому світі враження і залишила в науці глибокий, нестертий слід. Характеристична річ – як поставивсь до неї, за чотири роки після статті К. Патканова, відомий кавказознавець В с е в. М і л л е р у III частині (історичній) своїх «Осетинскихъ этюдовъ» (М. 1887). Для головної мети Всев. Міллера, для мозаїчного збудування старої історії осетів, дуже велика була б принада і вигода повірити доволі рясним, иноді ще й жвавим, звісткам «Картліс цхевреба» про осетинську давнину. Але, як проникливий учений, мусів Всев. Міллер не без жалю визнати (ст. 17): «Представленный К.П. Патканов ымъ разборъ первой части «Картлисъ цховреба» (отъ древнейшихъ временъ – до Р.Х.) показываетъ, что данная имъ характеристика этого произведенія не отличается чрезмерною строгостью». «Это – весьма мутный источникъ» (ст. 18). А про дальші часи: «И въ пространномъ повествованіи о походе Вахтанга Горг-аслана въ Осетію придется на долю исторической истины лишь несколько ничтожныхъ крупицъ» (ст. 31). «Мы пользуемся разсказомъ грузинской летописи лишь какъ эпическимъ сказаніемъ, въ которое попали некоторыя, историческія черты, могущія пригодиться для характеристики отношеній предковъ осетинъ къ ихъ южнымъ соседямъ, грузинамъ» (ст. 32). І т.и. Все ж фольклорист-етнограф Всев. Міллер, майбутній дослідник руських «билін», спромігся так-сяк витягти з «Каріліс-цховреба», з «этого весьма мутного источника», якісь-там епічні «крупицы истины», нехай і «ничтожныя». А в очах точних, ригористичних істориків фольклорно-епічні «крупицы истины», звичайно, являються непевною, хиткою, для поважної фактичної історії зовсім маловартною. Ці історики першу частину «Картліс цховреба» попросту геть вилучили з свого джерелознавства. От, 1910 р. професор вірменіст Г.А. Х а л а т я н ц, відомий об'єктивний критик «Історії Вірменщини» свого земляка псевдо-Мойсея Хоренського, мусів у своїй «Истории Арменіи» (М. 1910) дати стислий нарис (ст. 135–138) початків грузинської історії. То він ані на єдину йоту не зміг вірити грузинській «Картліс цховреба». Бо, попередив він, «національная летопись грузинъ («Картлис-цховреба»), согласно которой образованіе иберійского царства приписывается легендарному Фарнабазу в III в. до Р.Х., не достоверна, какъ весьма позднее и тенденціозно состав-

[286] Ми трохи вкоротили цитату з Патканова, заховуючи його російську мову. – Дуже можлива річ, що Абесинію уявляли собі грузинські старі книжники не в Африці, а так само в Азії, десь коло Індії.

ленное произведеніе» (ст. 136). Халатянц визнав за науково припустиму річ черпати історію Грузії виключно з греко-римських джерел – з географа Страбона, з Аппіянового оповідання про Помпеїв похід, з Плутарха, з Таціта, то що.

XII.

Грузинська патріотична амбіція сприймала критику своєї улюбленої «Картліс цховреба» як національну образу і пробувала боротися проти «скептицизма». Боротися – не самою наукою.

Один із простих способів «боротьби» був заклик до російського царського правительства не дозволяти критики: патріоти-ревнителі могли навіть пам'ятати, що магістерську дисертацію молодого Н. Костомарова наказано було попросту спалити за образу національної гордости. Ясно одначе, що заткнути рота К. Патканову, поважному професорові-спеціялістові петербургського східнього факультета, відомому скрізь в европейських учених колах, було важкенько (та він незабаром і помер); але хто на собі дотклиро відчув усю небезпеку розвінчувати грузинських національних героїв і іронічно ставитися до літописання про їхні дії, то це був А. Г р е н, орієнталіст-кавказознавець, приват-доцент східньої історії в київському університеті в 1890-их рр. Найближча його історична спеціяльність – була епоха багратидів на Кавказі, вік як попередників цариці Тамари, так і самої Тамари[287]; але спинявся Грен і на старовинній історії Кавказа, в якій, розуміється, мусів ставитися до початкових частин «Картліс цховреба» негативно[288]. Гренові праці дратували грузинів, а коли спробував Грен рішуче виступити проти гіперболізма грузинського літопису в повідомленнях про нечувано-славні подвиги цариці Тамари, то полеміка набрала гострого характеру. Грен надумався викрити своїх супротивників, Тамариних оборонців, у фривольному газетному фельєтоні. Обурене грузинське дворянство вдалося із скаргою до кн. Шервашідзе, фаворита цариці-вдови Марії Хведоровни (Дагмари). Міністерство народньої освіти одібрало у Грена право викладати не тільки в вищих школах, але будь-де, заборонило йому

[287] Звернули були на себе увагу – А. Гренъ: «Династія багратидовъ въ Арменіи» 1893 (в ноябрській книжці «Журн. Мин. Народн. Просв.») та розвідка про славну грузинську повість тієї епохи «Амиранъ, сынъ Дареджана» 1895 (в мартівській книжці). Поставився Грен до повісти не так, як грузинські патріоти, а науково-об'єктивно і за це викликав навіть од суворого Н. Марра похвальну для себе тираду: «Спасибо, что авторъ, не заразился шовинизмомъ поклонниковъ "національныхъ красотъ" грузинской литературы и, по мере силъ, постарался сделать памятникъ научного обсужденія» (Журн. Мин. Нар. Просв., 1895, іюль, ст. 352).

[288] А. Гренъ: «Краткій очеркъ исторіи кавказскаго перешейка съ древнейшихъ временъ. I. Языческій періодъ» – в київських «Университетскихъ Известіяхъ» 1895 (кн. 7–8).

навіть приватне репетиторування (газети не сміли брати од Грена оголошень), і мусів Грен кінець-кінцем шукати собі притулку десь у сибірській далечині, та там у безвісті й закінчив свої дні[289].

Та не забували грузинські патріоти виступати проти покійного вже Паткакова й однодумних з ним инших орієнталістів і ще й з ніби науковими аргументами, побільше дуже нещасливими[290]. До яких геркулесових стовпів патріотичного безглуздя може довести нерозумна оборона «Картліс цховреба», показує нам куріозно-наївна, уже згадувана вище, книжка Киріона: «Культурная роль Иверіи въ исторіи Руси» (Тифліс 1910), що починається заявою на 1-й таки сторінці: «Грузины – древнейший культурный народъ въ міре». Вся оця книжка преосвященного автора, скріпленая безліччю цитат і покликаннями на статті инших грузинів, справляє на читача незбите враження, що автор її навіть психопат; а коли

[289] Той фельєтон, що остаточно згубив Грена, чести йому принести не може. Це пародія на тих кавказьких критиків, що виступали проти його, справді, з аргументами дивовижними. В їхньому, мовляв, дусі іронічно виступив у фельєтоні Грен сам проти себе од імени якогось вигаданого грузинського патріота вченого Акакія Насирадзе. Слово «наср» (воно з священної арабської мови) значить «/божа/ поміч, перемога»; «Нâсир» = «помічник, переможець»; перський шах звавсь «Насиреддін»; облеслива вірнопідданча офіційна газета в Теграні мала титул: «Насирі», і т.и., – отже для східнього вуха той псевдонім, що обібрав собі Грен, не був чимсь екстравагантним (та в мене самого був студент-слухач Насирадзе). Але ясно, що Гренові хтілося насмішити утробно російську публіку. В уста тому вигаданому грузинові-патріотові вклав Грен лайливі доводи проти якогось-там Грена, що насмілився сумніватися про велич епічно-вславленої цариці Тамари, перед якою мусіли, мовляв, покірно схиляти голову навіть наймогутніші харезм-шахи і яку оспівав «распрогеніальнейшій Шота Руставели, авторъ Барсовой каши» (це замість «кожи»). Велика цариця Тамара, писав Грен од імени того вигаданого грузина, одрізнялася од звичайних смертних людей навіть тим, що й до вітру ніколи не ходила, Це видко от з чого: 1) Про такий фізіологічний акт ми ніде не знайдемо звістки в високо-правдивій грузинській історії; 2) Жаден портрет Тамари, жаден монетий образок не малюють у неї відповідної частини тіла; 3) Нарешті й історична логіка каже, що високопоетична Тамара не могла мати в своїм організмі чогось непоетичного. – Фельєтон, як бачимо, абсолютно був не гідний ученої людини. Він одначе характеристичний і для літературних провінційних норовів передреволюційної Росії, і для того загострення настроїв, яке здатна була викликати критична аналіза грузинської «Картліс цховреба».

[290] Д. З. Бакрадзе, по грузинськи: а) відповідь Патканову (Тифл. 1884); б) Історія Грузії (1889), ст. 50–52; А. С. Хахановъ: а) «Источники» (1893, в москов. «Древностяхъ Вост.» I, 3), ст. 300–302; б) «Очерки», вип. II (М. 1897), ст. 140–148; М. Джанашвили: «Известія» (1897, в 22 вип. тифліського «Сборн. матер.»), ст. 1–5.

після своїх диких аргументів владика Киріон зважується дати висновок: «главное значеніе летописи Картлисъ-цховреба заключается въ ея высокой степени достовернoсти, все разсказы ея отъ начала(!) и до конца запечатлены характеромъ непосредственной близости къ излагаемымъ событіямъ, летопись въ целомъ ея объеме несомненно современна событіямъ за исключеніемъ (тільки!) доисторической эпохи» (ст. 219–220), то мабуть і найпонуріший читач-меланхолік не могтиме розвеселитися з такого висновку.

Такі комічні захисники «Картліз цховреба», як Киріон (а їх серед грузинів чимало), то вже, розуміється, крайності. Не раз у нас вище згадувані Хаханов, Джанашвілі, Жорданія, виступали в обороні «Картліс цховреба» обережніш. А є й такі грузинські вчені, які грузинське дієписання найкраще змогли оборонити саме тому, що забажали не кидати меж суто-дослідчої, через те поважної й грунтовної, аргументації. Не змогли вони, правда, оборонити вірогідність початкових частин «Картліс цховреба» (бо це справа безнадійна), але, найперше, оборонили принаймні наукову чесність Вахтангових не мудрих співробітників XVIII в. і позазначали нові, корисні перспективи для нових дослідників. З повною гідністю тут попрацював заслужений археограф-історик Е. Такайшвілі. Ми вже мали нагоду зацитувати його високо-об'єктивну аналізу всіх відомих рукописів «Картліс цховреба» (1906)[291]. Тут він висвітлив ступінь за ступенем, усю процедуру довголітньої роботи історичної комісії Вахтанга VI і безсторонньо виявив її великі, навіть колосальні хиби й ненауковість, та заразом виявив, що комісія намагалася бути все ж науково-совісною, не фальшівницькою (як вірменин псевдо-Мойсей Хоренський), і не її була провина, коли матеріал, яким вона оперувала, містив у собі всякі геть-непевні, антиісторичні твердження. Своїм виданням шатбердської «Мокцевай картлісай» (1890) та передвахтангового списку «Картліс цховреба» цариці Марії XVII в. (1906) цей заслужений працівник Е.С. Такайшвілі наочно довів, що скомпрометованая (і то дужа небезпідставно) в очах джерелознавців Вахтангова «Картліс цховреба» XVIII в. не повинна одначе вважатися за фантазування XVIII в.: в попередньому грузинському дієписанні вже тії фантазії містилися були. А вже ж найважливіщу, плідну працю поробив Е. Такайшвілі тим, що докладно й критично привів до відомости манускриптові багатства грузинського старовинного письменства. Височенну наукову вартість має його «Описаніе рукописей общества распространенія грамотности среди грузинского населенія» в 1900-их рр. В цім своїм, на рідкість змістовнім, «Описаніи» показав Такайшвілі широкому світові, що в грузинському старому дієписанні можна побіч каламутної "Картліс цховреба" знайти багато иншого, путящого, абсолютноцінного

[291] Ця Такайшвілієва аналіза – в 36-ому томі тифліського «Сборника матеріаловъ для описанія местностей и племенъ Казказа» (1906), ст. 1–132.

історичного матеріалу. Вже й перший том Такайшвілієвого "Описанія" (Тифліс 1902–1904) здобув премію од Академії наук[292]. Незабаром і М. Джанашвілі притяг матеріали, "Описанія" для своєї розвідки: «Общія веденія о Картліс цховреба и ея источникахъ» (1905)[293]. В тексті (ст. 129) він висловлюється точніш ніж у заголовку, бо, виходить, не так він має на увазі «источники летописей Картлісъ-цховреба», як «источники источниковъ», тобто неопубліковану рукописну літературу старшого часу, яку треба опублікувати і використати, щоб здобути грузинську історію кращу, ніж у «Картліс цховреба» (принаймні історію з VI в. н.е.). А про видання повного тексту таких добротних «источкиковъ» подбали на місці в Грузії і Джанашвілі, і Такайшвілі, і Жорданія, а в столиці Росії – і Марр, і його учень Джавахов, і чимало-хто іще. Праця йде в цьому напрямі й далі. Ми зазначали, що старожитійна грузинська література, зовсім натурально й неминуче, випинається в цій історіографічній роботі на передній кін.

XIII.

Чи в с ю першу половину (або третину) "Картліс цховреба" ми мусимо геть виключити з історичного джерелознавства?

На превеликий жаль для джерелознавства, відповідь мусить бути дуже непотішлива. Ми це наперед мусіли зазначити, на самому початку нашої розвідки. Чи буде то найстарша відома нам (сильно вкорочена) форма «Картліс цховреба» шатбердська X в., чи буде то «обновительна» редакція XII в. (перекладена в «Chronique arménienne"), чи візьмемо список «Картліс цховреба» цариці Марії 1636–1646 рр., чи візьмемо преширокий обсягом спрепарований для Вахтанга VI елаборат "Картліс цховреба» XVIII в., – всі вони в своїх перших відділах викликають оцінку геть негативну.

Відділ од Ноя до Олександра Македонського (вироб XII в.) не має історичної вартости ані в єдинім слові, ані в єдиній йоті.

Відділ од Олександра Македонського до охрещення Грузії (вироб апокаліптичних 850-их рр.) мало чим вартніший, ніж попередній. Незаперечимих звісток, таких щоб за їхню історичну істину можна було б поручитися цілком, там нема ані однісінької: кожне ім'я, кожне слово викликає до себе недовіру або хоч підозріння. Правда, ім'я одного з царів (Артаг) збігається з ім'ям того безперечно реального царя, що ми його знаємо з греко-римських дієписань Помпеєвого походу 66–65 рр. (звідти, через треті-четверті руки, очевидячки, узяв свого "Артага" грузин-компілятор).

---

[292] Див. дуже похвальну й докладну рецензію Н. М а р р а в академічному «Сборнике отчетовъ о преміяхъ и наградахъ за 1907 г.» (Спб. 1908), ст. 176–204.

[293] Розвідка М. Джанашвілі – в 35 томі тифліського «Сборника матеріаловъ для описанія местностей и племенъ Кавказа» (1905), ст. 113–235. – Відзив Е. Такайшвілі про декотрі помилки у Джанашвілі (в його погляді на Вахтангове редагування) – в 36 т. "Сборника" (1906), ст. 44.

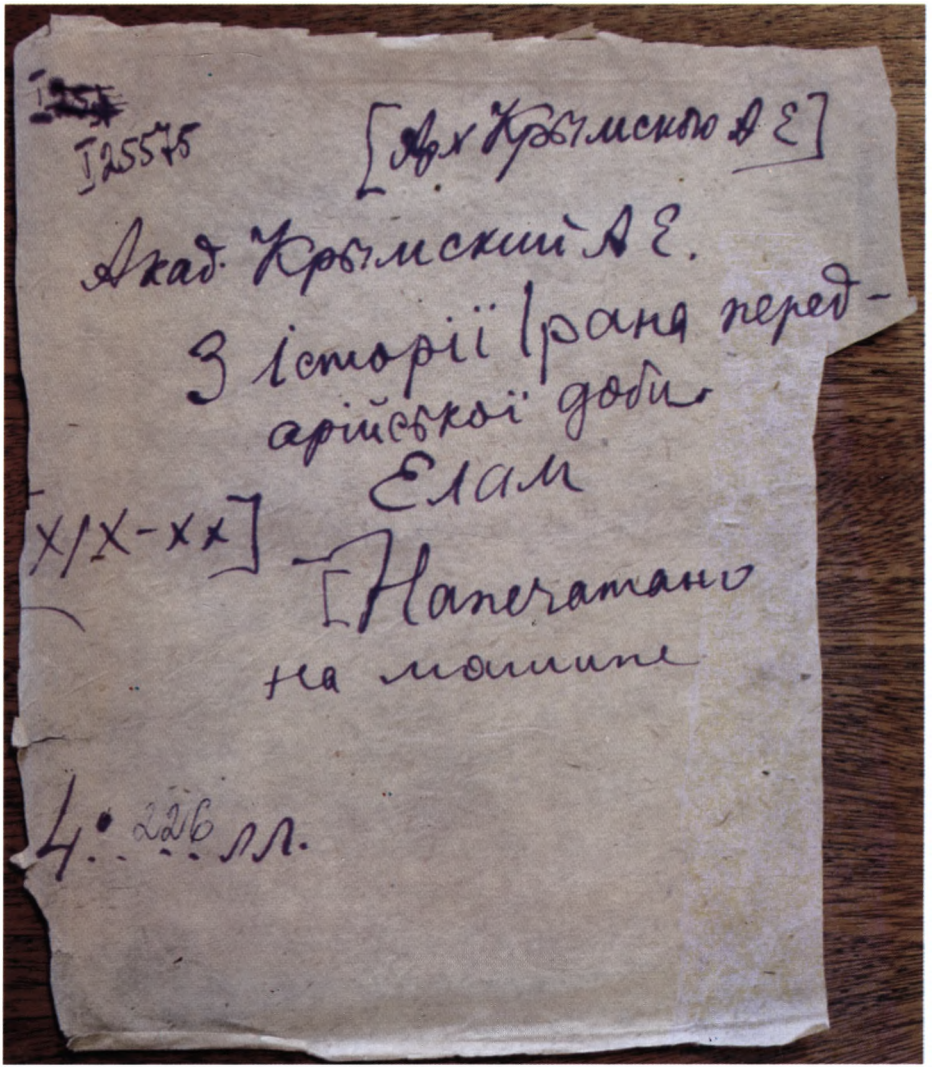

Фото 1. Титульна сторінка праці „З історії Ірану передарійської доби. Елам”

ти на доволі певну або хоч певнішу цифрову точність.

II.

ЕЛАМСЬКА НАРОДНІСТЬ І МОВА.

Помилкову думку XIX в., ніби Елам = Іран, розбили успіхи клинописної науки. Навдала гіпотеза де-Моргана про антропологічну неґритоську основу в Еламі. Лінґвістична аналіза пам"яток мови новоеламської VI-IV в. до н.с. та мови староеламської III-II тисячоліття вияснила, що еламці найшвидче могли б належати своєю мовою до народів кавказької групи; близкість мови хетсько-підданих мітанніїців XV в. до еламської. Непорозуміння про "туранізм" сумерійців і еламців; сумерійська мова од еламської далека. Чи можна в одну етнічну цілість з"єднувати еламців і касситів II тисячеліття. Хеттологія може розвязати спірки про касситську мову та точніш визначити й становище мови еламської в кавказько-малоазійській сім"ї. Археологія вказує сліди ніби праеламської культури на території теперішньої Туркменії /коло Ашхабада/.

Хто ж вони були тії е л а м ц і. Якої н а р о д н о с т и. Чи не такої, буда, як пізніші Перси. Чи

Фото 2. 25-а сторінка з рукопису праці „З історії Ірану передарійської доби. Елам”

63

д о в а т е л ь н о приходился близко сродни древнему языку Шумира и Аккадая".[1]

Якоїсь близькости між мовою еламською та мовою сумерською, тобто найдавнішою в до іншьому /сенаарському/ Двуріччі досі не встановлено.[2]

Нічого певного, через скупість потрібного лінґвістичного матеріялу не можна сказати про те, чи споріднена /чи швидче, не споріднена/ з мовою еламською була мова дуже близьких /з півночі/ еламських сусідів-к а с с и т і в. Точніш по клинописно-

---

1/Зин.Рагозина: "Исторія Мидіи",ст.311;пор.в "Исторіи Халдеи",ст.166-167 та ст.255. При нагоді варто й про амардів завважити: у нас нема ж а д н и х даних - казати, що амарди говорили "языкомъ сосѣмъ или почти тѣмъ же, что въ Сузіанѣ". Та про амардів ще нам доведеться говорити нижче, в розділі IУ-ім.

2/Звичайно, що терміни "Шин"ар" /в гебрейській Біблії/,"Сенаар"/у грецькій Біблії/, "Сумер" чи "Шумир" /у клинописі/ - це все те саме. Але якось сама собою встановилася наукова звичка прикладати термін "Сенаар" спеціяльно до країни, а термін "сумерійці"-до національности; тим пояснюється й навіть непос.ідовність в уживанні цих двох термінів.

Фото 3. 63-а сторінка з рукопису праці „З історії Ірану передарійської доби. Елам”.

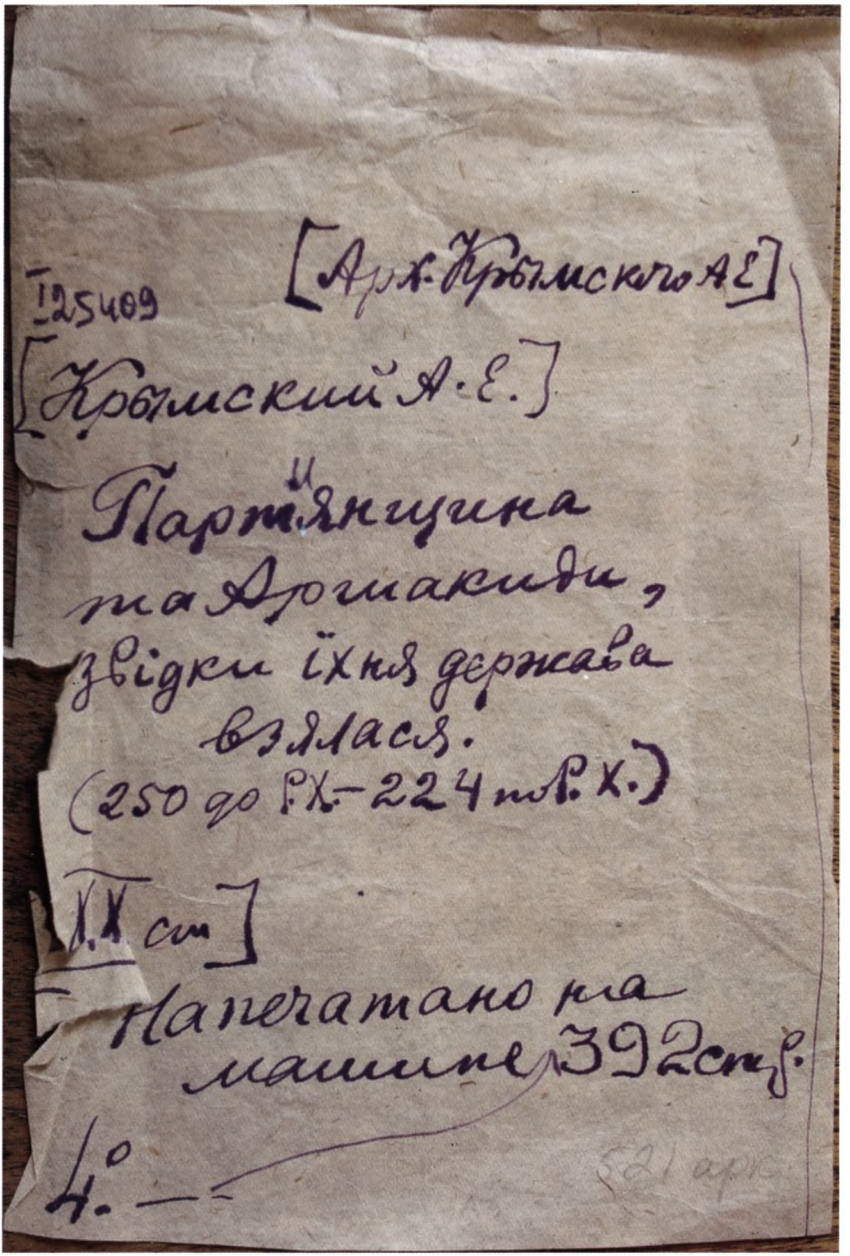
[Арх. Крымского А.Е.]
№ 25409
[Крымский А.Е.]
Партянщина
та Аршакиди,
звідки їхня держава
взялася.
(250 до Р.Х. – 224 по Р.Х.)
[X.X ст.]
Напечатано на
машине 392 стр.
4°

Фото 4. Титульна сторінка праці „Партія та Аршакіди, звідки їхня держава взялася”

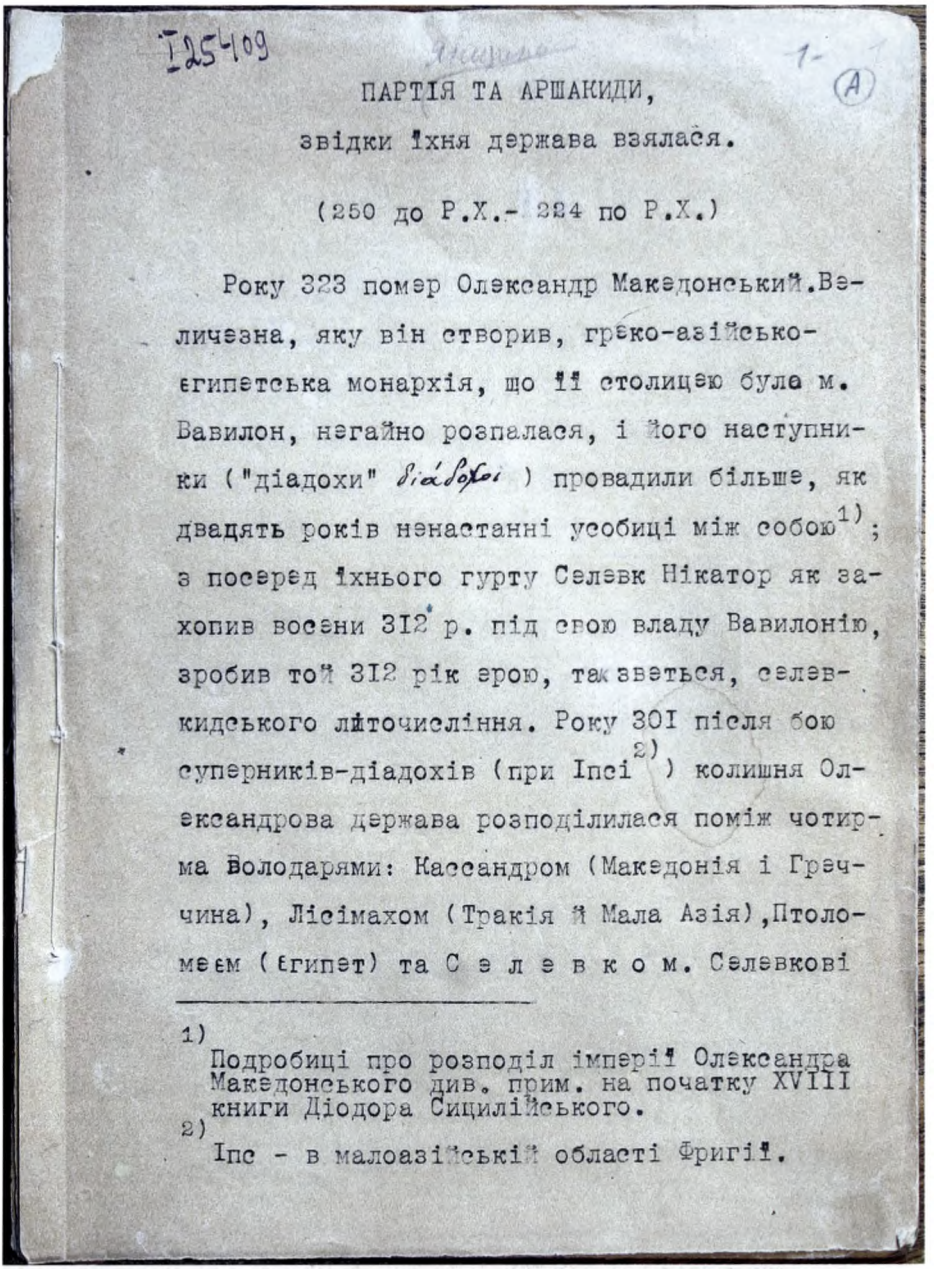

I25409

машинопис

1-

(А)

ПАРТІЯ ТА АРШАКИДИ,

звідки їхня держава взялася.

(250 до Р.Х.- 224 по Р.Х.)

Року 323 помер Олександр Македонський. Величезна, яку він створив, греко-азійсько-єгипетська монархія, що її столицею була м. Вавилон, негайно розпалася, і його наступники ("діадохи" διάδοχοι) провадили більше, як двадцять років ненастанні усобиці між собою[1]; з посеред їхнього гурту Селевк Нікатор як захопив восени 312 р. під свою владу Вавилонію, зробив той 312 рік ерою, так зветься, селевкидського літочислення. Року 301 після бою суперників-діадохів (при Іпсі[2]) колишня Олександрова держава розподілилася поміж чотирма володарями: Кассандром (Македонія і Греччина), Лісімахом (Тракія й Мала Азія), Птоломеєм (Єгипет) та С е л е в к о м. Селевкові

---

1) Подробиці про розподіл імперії Олександра Македонського див. прим. на початку XVIII книги Діодора Сицилійського.

2) Іпс - в малоазійській області Фригії.

Фото 5. 1-а сторінка з машинопису праці „Партія та Аршакіди, звідки їхня держава взялася”

джан", у вірмен Атрпатакан.[3] А за третього селевкидського володаря[4], в півстоліття після бою при Іпсі заснувалася на сході од Атропатени, в теперішньому Хорасані, держава Партянська (бл. ре250), що виникла вона одночасно або й у зв'язку з тим, як виникло ще одно самостійне володіння - Греко-бактрійське, що заснувалося на

---

3) Що назву для края "Атропатена" або "Атропатова Медія" дано через ім'я II володаря, про це категорично свідчить Страбон: ἡ Ἀτροπάτιος Μηδία τοῦ νομα ἔσχεν ἀπὸ τοῦ ἡγεμόνος Ἀτροπάτου (XI, B, §1).

4) Три перші Селевкидські володарі - то сам Селевк I Нікатор (312 - 280), його син Антіох I "Сотер" (280 - 261), себто "ратівник", бо розбив малоазійських галлів) та Антіох II "Теос" (261 - 247, себто "Бог", з бундючним титлом, яке повинно було заявляти, що Антіоха II перемогти ніхто не може).

Фото 6. сторінка з машинопису праці „Партія та Аршакіди, звідки їхня держава взялася”

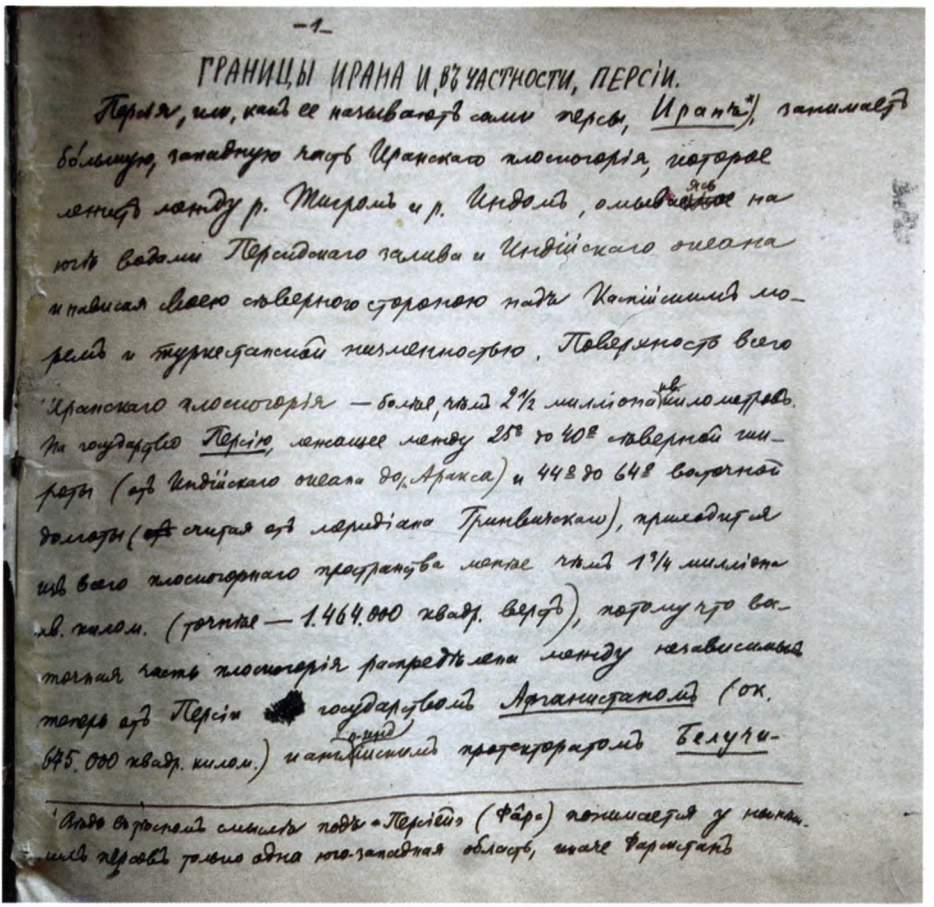

-1-

ГРАНИЦЫ ИРАНА И, ВЪ ЧАСТНОСТИ, ПЕРСІИ.

Персія, или, какъ ее называютъ сами персы, Иранъ[1], занимаетъ большую, западную часть Иранскаго плоскогорія, которое лежитъ между р. Тигромъ и р. Индомъ, омываемое на югѣ водами Персидскаго залива и Индійскаго океана и нависая своею сѣверною стороною надъ Каспійскимъ моремъ и туркестанской низменностью. Поверхность всего Иранскаго плоскогорія — болѣе, чѣмъ 2½ милліона кв. километровъ. На государство Персію, лежащее между 25° до 40° сѣверной широты (отъ Индійскаго океана до р. Аракса) и 44° до 64° восточной долготы (считая отъ меридіана Гринвичскаго), приходится изъ всего плоскогорнаго пространства менѣе чѣмъ 1¾ милліона кв. килом. (точнѣе — 1.464.000 квадр. верстъ), потому что восточная часть плоскогорія распредѣлена между независимыми отъ Персіи государствомъ Афганистаномъ (ок. 645.000 квадр. килом.) и отчасти протекторатомъ Белучи-

[1] Здѣсь въ прямомъ смыслѣ подъ «Персіею» (Фарс) понимается у нашихъ предковъ только одна юго-западная область, иначе Фарсистанъ

Фото 7. перша сторінка рукопису „Географія Ирана”

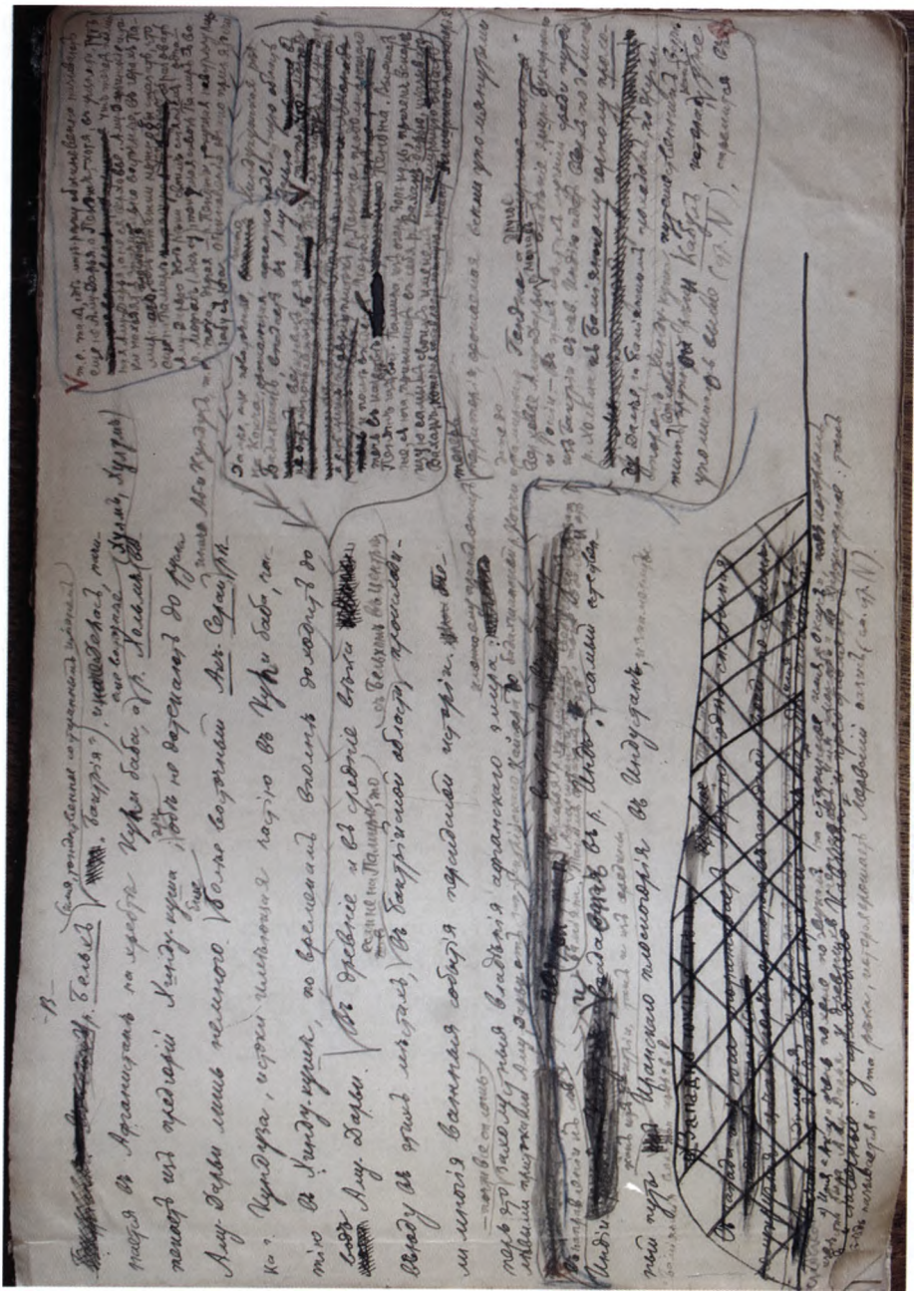

Фото 8. сторінка з рукопису „Географія Ирана”

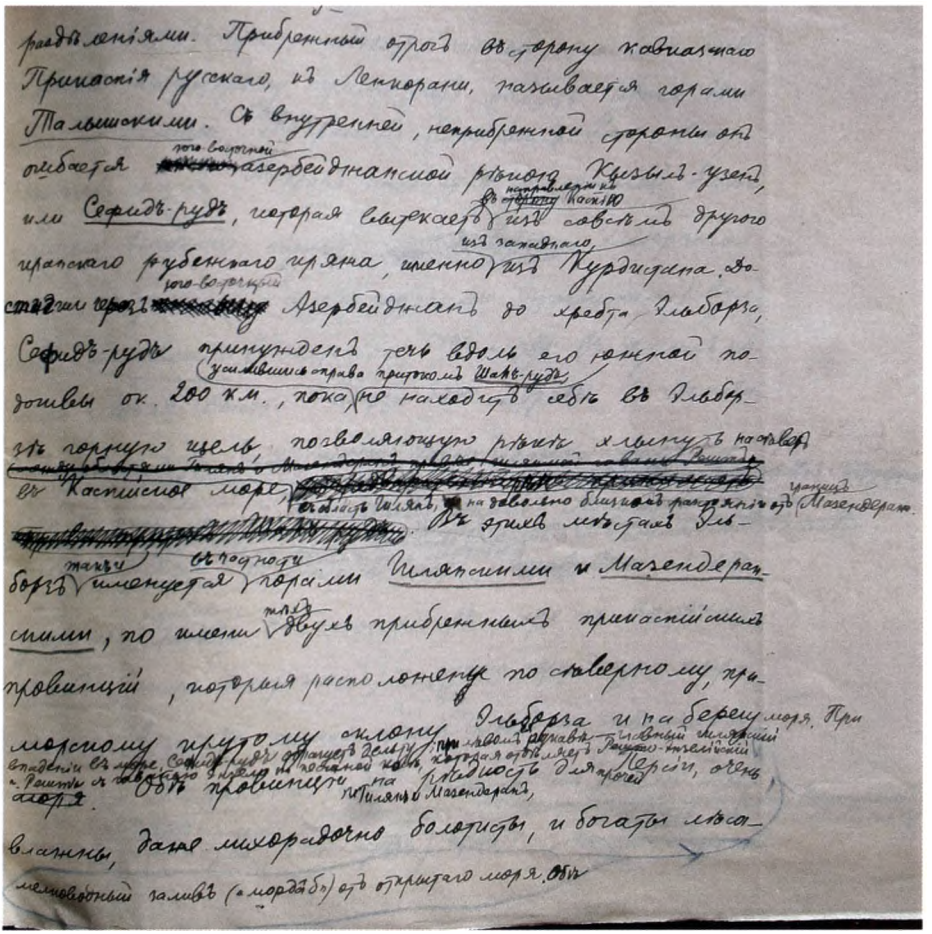

Фото 9. сторінка з рукопису
„Географія Ирана”

3

ко под таким именем "Моким-хан" он и значится [1]. Недолгое царствование этого бельхского властелина Абудь-Мозеффера Моким-хана оставило после себя литературные следы. Ему посвящено важное для истории тогдашнего Бельха особое историческое сочинение: "Тезкиро-и Моким-хані" = "Моким-ханова тезкерье", рукопись которого имеется и в Ленинграде [2] и из которого издал значительные извлечения О. Сенковский [3]. Космо-географи-

1/ См. Ст а н л и Л ь н ь-П у л ь: Мусульманскія династіи (СПБ 1899), перевод В. Б а р т о л ь д а, стр. 302, прибав. С. Никакого другого имени кроме "М о к и м ь-х а н ъ" тут для него не сообщено.

2/ См. Manuscrits persans de l'Institut des langes orientales. Опис. сер. В. Р о з е н (СПБ 1886). стр. 140. N 18. Автор "Тезкиро-и Моким хані" Мохаммед Сеид Бельхский исходжи-Баба

3) С е н к о в с к о г о Supplement à l'histoire des Huns / Дегиня / послужила источником сведений и для заграничных ученых, составивших над историей средневековых ханств Ср. работу Ф. Г е л а ц е л я "Zeitschr. d. L. Morg. Ges.". 1. 48 (1884): Quellenstudien zur neuer

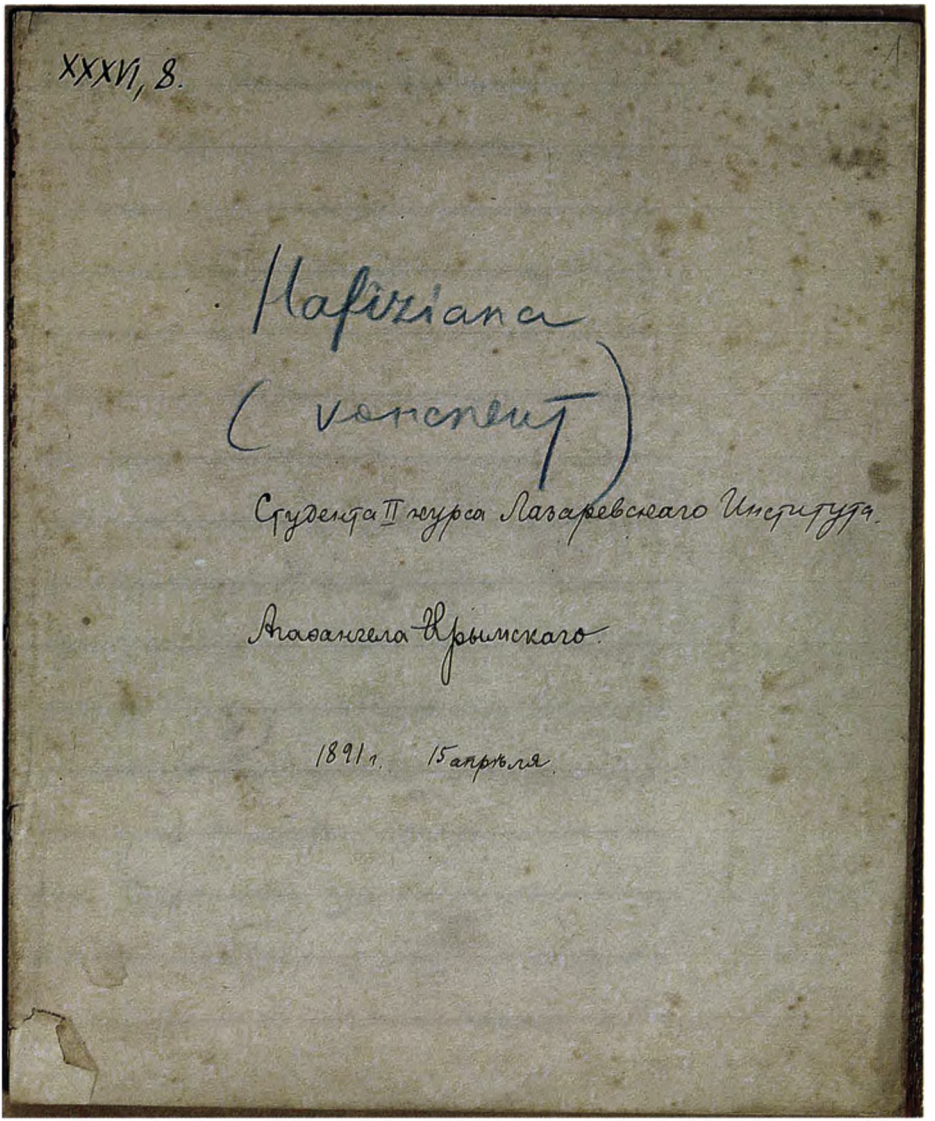

Фото 11. Титульна сторінка праці „Hafiziana (конспект)”

-1-

Агасанчела Крымскаго.

Конспект сочиненія о Гафизѣ.

Гафиз - наилавнѣйшій персидскій поэт-
лирик. Два толкованія его произведеній:
1) мистическое. 2) прямое, непосредственное.
Сторонники первого пониманія: благочес-
тные мусульмане (не простой народ), некото-
рые мусульманские ученые (срв. Судій),
из европейцев - Гаддон Гайндм („Persian
lyrics"), повидимому - Менинскій, русскіе орієн-
талисты (напр., Холмогоров) и др. Их доказа-
тельства (1) то „Сакы-наме" и то грубость кар-
тин, кторыя являются при этом объясне-
ніи). Сторонники прямаго толкованія - почти
всѣ европейцы (авторитетный голос переводчи-
ков - Гаммера, Розенцвейга, Брокгауса, нес-

Фото 12. перша сторінка рукопису „Hafiziana (конспект)"

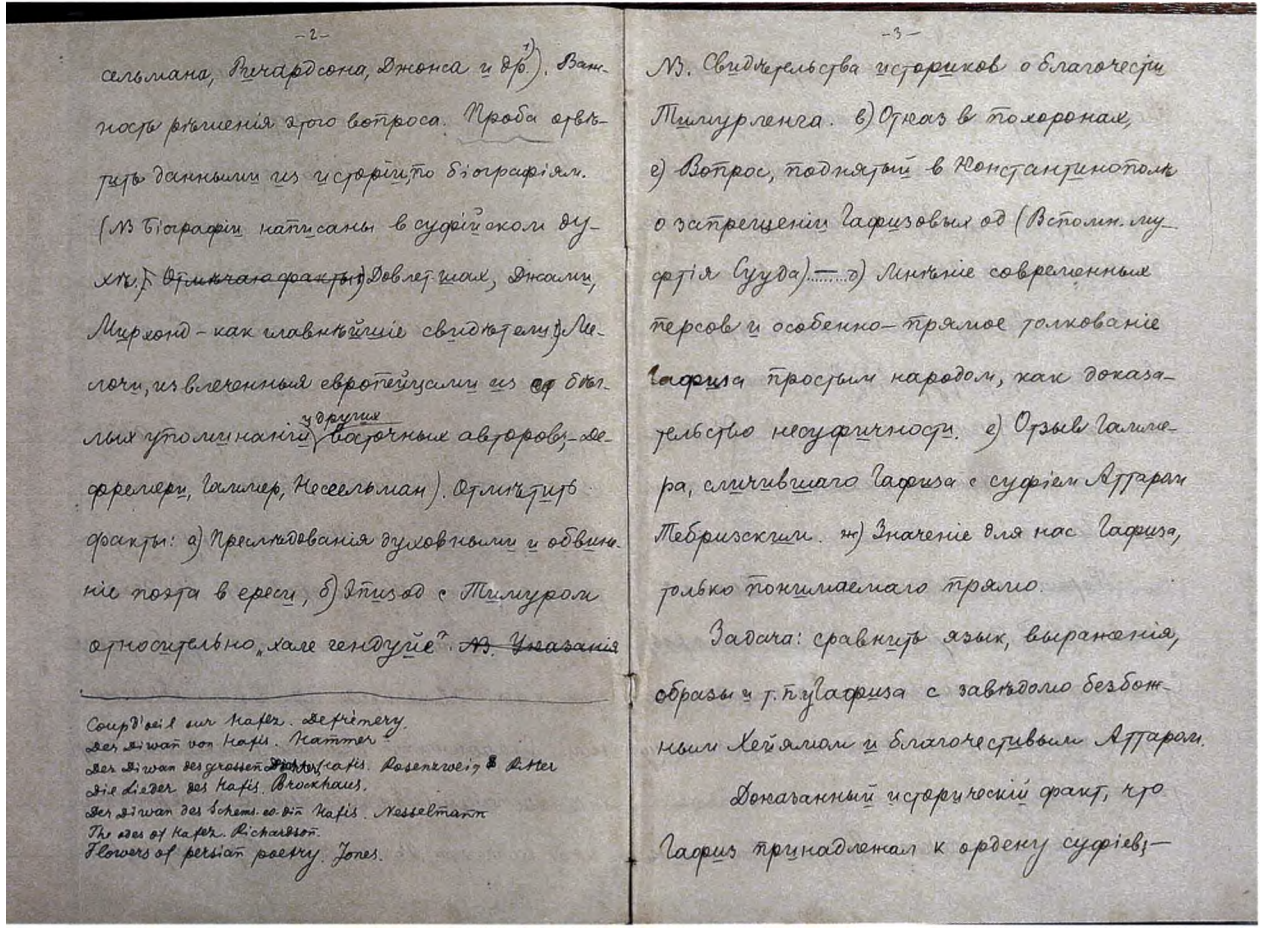

-2-

сельмана, Ричардсона, Джонса и др.[1]). Важность рѣшенія этого вопроса. Проба отвѣтить данными из исторіи по біографіям. (№ біографіи написаны в суфійском духѣ). ~~Отмѣчаю факты~~ Довлетшах, Джами, Мирхонд – как главнѣйшіе свидѣтели. Молчи, изъ вліяннымъ европейцами из ~~от~~ бѣглых упоминаній у других восточных авторов – Де-Фреймери, Гаммер, Нессельман). Отмѣтить факты: а) Преслѣдованія духовными и обвиненіе поэта в ереси, б) Отношеніе с Тимуром относительно „хале гендуйе". ~~№ Указанія~~

Coup d'oeil sur Hafez. Defrémery
Der Diwan von Hafis. Hammer
Der Diwan des grossen persischen Dichters Hafis. Rosenzweig & Arther
Die Lieder des Hafis. Brockhaus.
Der Diwan des Schems ed dîn Hafis. Nesselmann
The rose of Hafez. Richardson.
Flowers of persian poetry. Jones.

-3-

№. Свидѣтельства историков о благочестіи Тимурленга. в) Отказ в похоронах, г) Вопрос, поднятый в Константинополѣ о истреблении Гафизовых од (Вспомн. мудрія Суда). — д) Мнѣніе современных персов и особенно – прямое толкованіе Гафиза простым народом, как доказательство неортодоксии. е) Отзыв Гаммера, сличившаго Гафиза с суфієм Аттаром Тебризским. ж) Значеніе для нас Гафиза, только понимаемаго прямо.

Задача: сравнить язык, выраженія, образы и т. п. у Гафиза с завѣдомо безбожным Хейямом и благочестивым Аттаром.

Доказанный историческій факт, что Гафиз принадлежал к ордену суфієв –

Фото 13. сторінки з рукопису „Hafiziana (конспект)"

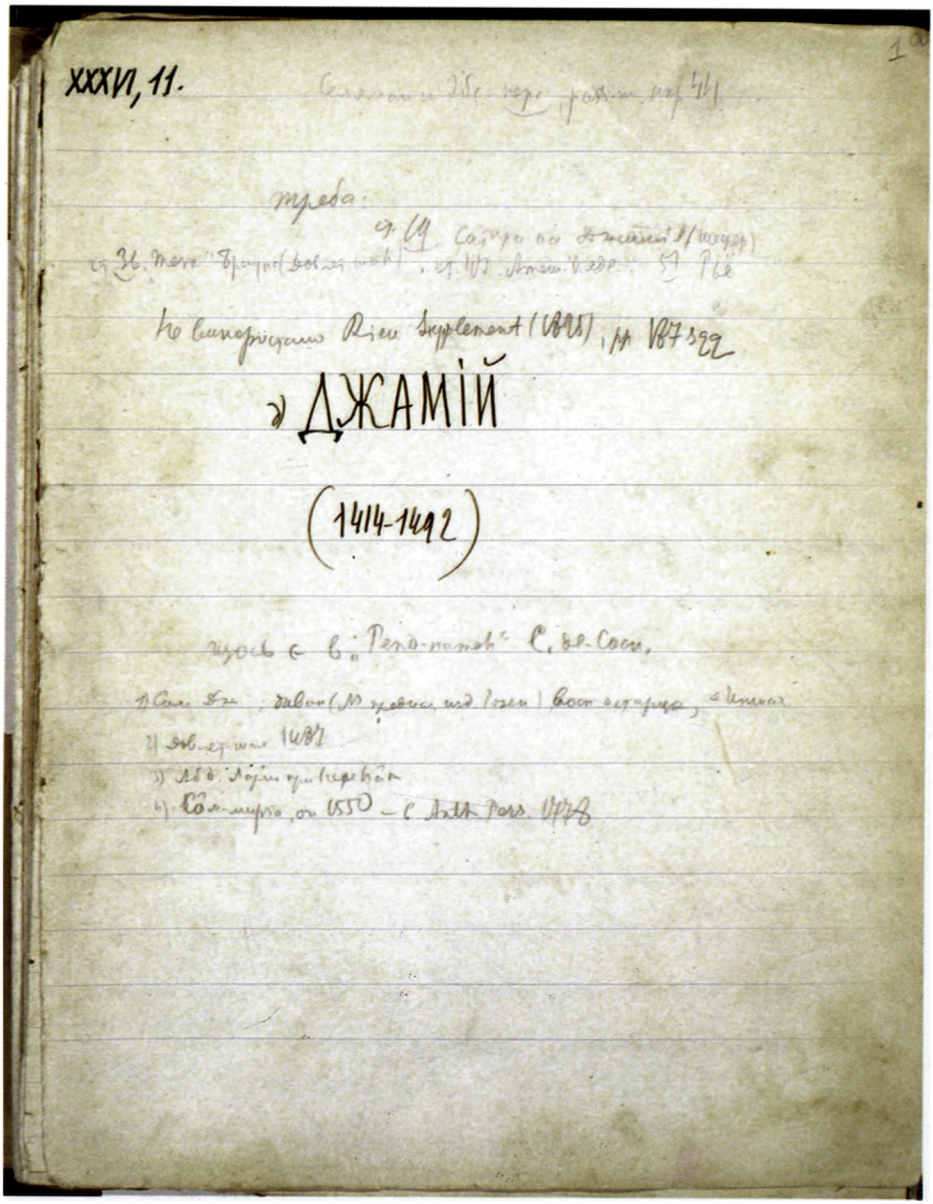

Фото 14. Титульна сторінка праці рукопису „Джамій (1414–1492)”

Свидѣть Хафизу въ Ширазѣ, Джамій не свидѣлъ; ~~моя жена побо-~~
~~ялась родить Тимура~~ Джамій родился (814=1414) лѣтъ
уже десятью спустя послѣ смерти Тимура. Но карди-
на судебъ династіи Тимуридовъ въ Персіи почрезвычайно про-
текла на глазахъ у Джамія; лишь дожить до из-
гнанія Тимуридовъ изъ Ирана ~~не пришлось~~ преста-
рѣлому поэту ~~(старый умеръ)~~ не пришлось: онъ умеръ
(898=1492) лѣтъ за десять до того.

Вся жизнь Джамія (по крови не хорасанца, а жите-
ля) связана съ Хорасаномъ и г. Хератомъ (теперь ад-
ганскимъ) ~~въ которомъ родился~~ который родился отраслью Тимура Шахроховъ ~~(шахъ)~~
~~въ разрушенномъ Хератѣ~~ ~~своей Тимуръ~~ поселился въ Хератѣ спустя долгое время послѣ смерти Тимура и
~~Шахроховъ (шахъ Шахъ)~~ (1397), но и тогда, когда дальнѣйшій
времени успѣлъ объединить всю при-
сную наслѣдіе ~~своего~~ своего отца, ~~и стремились себѣ для...~~ наслѣдовъ (умеръ 1405–1447)
~~отъ столицы Хератъ~~ ~~за~~ резидировалъ преимущественно
на востокѣ, по прежнему въ своемъ ~~Хератѣ~~ Хератѣ. Послѣ него въ Хератѣ резидировалъ тоже довольно
сильный Тимуридъ, правнукъ Тимура (по другой линіи
султанъ Хорасана и вообще правителя всего юга) Абу-Сеидъ (1452–1469), стремившійся ~~быть~~
государемъ не только восточнаго Ирана, но и западнаго. Когда ~~въ~~

Фото 15. друга сторінка рукопису „Джамій (1414–1492)”

дивана своихъ стихотвореній: юношескій (въ 1479 г.+) и старческій (въ 1491 г.). Во вторыхъ, проредактированы и сведены въ "Седмерицу" - семь романтическихъ и дидактическихъ поэмъ ("Хефт овренг"); пять изъ нихъ - подражаніе "Пятерицѣ" эмира Хосрова Дехлійскаго и Низамія ("Подарокъ благородныхъ" 1481, "Четки праведниковъ", "Юсофъ и Зулейха" 1483, "Меджнунъ и Лейла" 1484, "Книга премудрости Александра Македонскаго" 1484), а двѣ - добавка къ нимъ ("Златая цѣпь" 1485, "Селяманъ и Эбсаля" отредактирована окончательно никакъ не позже 1485 г.++). Эти семь поэмъ - мало того, что были отредактированы: онѣ снабжены, каждая, стихотворнымъ вступленіемъ, которыя составлялись старымъ Джаміемъ, внѣ всякаго сомнѣнія, заново, потому-что въ нихъ содержатся посвященія и панегирики государямъ 1480-ыхъ годовъ: Хосейну-Бейкарѣ Хератскому, Узунъ-Хасанидамъ, Баязиду II Святому (1481-1512), и упоминается мальчикъ-сынъ

+) Мы отмѣчали выше, что сохранились рукописи юношескаго дивана также въ болѣе ранней, первоначальной редакціи. См. стр.

++) Въ 1485 г. вся "Седмерица" была послана уже въ Турцію, къ султану Баязиду II Святому, что извѣстно и изъ "Письмовника" Джамія (Хаммеръ: "Redekunste" 1818, стр. 348, не подозрѣваетъ, что "Хефт хан" это и есть "Семь поэмъ").

Фото 16. сторінка рукопису „Джамій (1414–1492)"

Ця обставина наводить на думку, що можуть у цьому передхристіянському відділі «Картліс цховреба» знайтися ще й инші відомості, позичені (нехай і небезпосередньо) з тих класичних греко-римських писань, котрі для нас тапер загинули, а для грузина-компілятора IX в. ще могли бути приступні. Але як видобути такі відомості з-під фантастичного мотлоху? Як їх одрізнити од власних компіляторських фабрикацій? Як зробити, щоб це у нас не вийшли хиткі здогади? Адже коли деякі елементи цього передхристіянського відділу можуть нам здаватися правдоподібними, то їхню правдоподібність і вірогідність підкопує загальний характер того відділу, найчастіш – кричущеантиісторичний, в основі – явно невірогідний. Все, навіть ніби правдоподібне, що ми схочемо сприйняти з цього відділу (в компіляції IX в.), доведеться нам сприймати з безліччю що-хвилинних застережень і з підозрінням: а може й це фікція?

Трохи вже кращий відділ – про місіонерську діяльність св. Ніни IV в. в Грузії (вироб IX в. а може й VIII-го). Він, правда, теж далеченький од щирої правди і рясніє легендарними подробицями, які треба безпощадно одсівати й одкидати; але, те одсіявши, що довіри до себе не викликає, ми здобуваємо вже виразно здорові історичні зерна. Сама суть діяльности св. Ніни, поданая в «Картліс цховреба», будь-що-будь збігається-таки з історичним свідоцтвом Нініного сучасника римлянина Руфіна.

Історія Вахтанга I Горг-аслана (бл. 477–537 рр.), записаная з народних уст через Джуаншера трома століттями пізніш од Горг-асланового панування (а потім переробленая бл. 850 р.) є книжницька переробка фольклора, усного народнього епоса. До неї, одкинувши явні книжницькі додатки, так і треба ставитися як до фольклорного епоса. Справжньої, в усіх фактах вірної, історії ми не повинні, звичайно, тут сподіватися. Коли для російського історика дивно було б черпати фактичну історію справжнього Добрині (Володимирового дядька) з великоруських билін про Добриню Нікітича або вивчати історію самого Володимира з билін про Іллю Муромця, – то не слід чекати більшої історичної правди і в грузинському оповіданні про Вахтанга Горг-асала, внесеному в «Картліс цховреба».

Навпаки, повідання про VII-й та VIII-й вв. (ред. бл. 850 р.) вже носять у «Картліс цховреба» печать чималої історичности. Нехай легендарности й анахронізмів є тут чимало, але в цих відділах перестає вже «Картліс цховреба» бути прикро-каламутним джерелом.

Оповіданнями про події IX–X в. обертається «Картліс цховреба» в цілком нормальний літопис, ані трохи не гірший, як у инших народів. Критикувати його, звичайно, треба дуже й дуже сильно, надто ж дальші, панегіристичні неймовірні сторінки про XII–XIII в. (цариця Тамара); але які ж історичні писання не потрібують пильної критики?

І ще треба зробити застереження.

Залишається досі в силі сумний факт – що ті широкі кола дослідників всесвітньої історії, котрі не знають грузинської мови, не мають змоги

використовувати грузинське дієписання через студії над автентичними попереробленими старовинними редакціями «Картліс цховреба» (приміром через студіювання списка цариці Марії 1636–1646 р.). Ті дослідники, хоч би й як бажали вони пильно попрацювати в царині грузинської історії, делікатно кажучи, «съ памятникомъ въ наличной отделке позднейшимъ»[294], а простійше сказати – з жалюгідним, невдало спрепарованим велико компілюванням XVIII в., що під традиційним заголовком «Картліс цховреба» своєрідно виробила комісія царя Вахтанга VI, і з тією маловартною, неправдивою хронологією, яку дуже самовільно встановив царевич Вахушт. Бо тільки Вахтангова плутана архикомпіляція XVIII в. має для себе науковий переклад на европейську мову і має ерудитні коментарі в європейській мові. Але ж користуватися Вахтанговою «Картліс цховреба», як історичним джерелом, це – те саме, що, для вивчення російської історії обібрати собі в характері російсько-історіографічного джерела якесь «Ядро россійской исторіи ко угожденію проискательныхъ» А. Манкієва (1715), Вахтангового сучасника і мало чим кращого одометодника. Ясно, що ніяке «Ядро» не замінить оригінальних руських літописів, од т.зв. Несторової до суздальських та московських; і Вахтангова компіляція «Картліс цховреба» не замінить автентичної, справжньої, непереробленої «Картліс цховреба», яку й треба перекласти на котрусь європейську мову.

***

д) СИРСЬКІ ДЖЕРЕЛА

Для історії партянського періоду християнсько-сирське письменство дає дещо путяще, тільки ж не багато, бо найстаріші сирські писання здебільша зовсім не дійшли до нас.

Почалося християнсько-сирське письменство ще в II столітті нашої ери. Літературною його столицею було м. Е д е с а (Osrhoë), що перебувала, як і вся Месопотамія під владою держави партянської (але під кінець – римської). Державною релігією Едеси сталося християнство після 206 р. за едеського царя Абгара IX (179–214), – отже за аршакідських іще часів. Безперечно, не тільки вузька релігійна або богословсько-філософська література почалася у сиріян ще в тім II ст.: первопочатки сирської історіографії теж можна виводити з II століття. Що сирський гностик Б а р д е с а н з Едеси (154–222) писав дещо в історичному дусі, це ми наочно бачимо з тих його довгеньких уривків про Індію, які нам відомі з грецьких цитат[295].

---

[294] Так делікатно висловився Н. Марр в «Отзыве о сочиненіи Е.С. Такайшвили: Описаніе рукописей Общества распространенія грамотности среди грузинского населенія I, Тифлисъ 1902–1904» – в академічному «Сборнике отчетовъ о преміяхъ за 1907 г.» (Спб. 1908), ст. 186.

[295] Див. Fragmenta historicorum Graecorum, т. V, 2 (Париж 1872), ст. 68-72 = "Collection des historiens de l'Arménie" В. Лянглює, т. I.

Тому не слід категорично наперед одкидати свідоцтво навіть з такого архикаламутного джерела, яким являється вірменський дієпис-фальшівник Мойсей Хоренський VIII в. – що він, начебто, мав у руках цілу «Історію Вірменщини» едеського гностика Бардесана. Ми вже підносили думку (в відділі вірменської історіографії), що історичну працю про Вірменщину Бардесан м і г-таки написати. Инша діло – чи справді точно поробив фальсифікатор Хоренський свої цитати з Бардесана. Напевне, ні[296]. Якщо «Історія Вірменщини» Бардесана Едеського справді була написана, то слідів її треба шукати не у фальшівника-вірменина Хоренського, а у тих сирських-таки істориків, що писали пізніш од Бардесана і, може, щось із нього позичали, його ймення одначе не згадуючи. Та це все – гіпотези.

Мабуть, у IV столітті (рукописи починаються з V стол.) перекладено на сирську мову «Церковну історію» Е в с е б і я Кесарійського (пом. 340) де є звістки й про найдавніші моменти християнства, з-осібна в Едесі, під партянською ще владою. Чим буває цікава для нас Евсебієва «Церковна історія» це зазначити ми вже мали нагоду вище, коли торкалися її вірменського перекладу. Так само зазначили ми там, що через утрату більшої частини грецького оригіналу вірменський переклад має не аби яку вагу. Ясно, що й сирський переклад, – а ще ж він близький своїм часом до грецького первопису, виходить дуже важливий[297]. Спеціяльно для історії парфянської держави, розуміється, «Церковна історія» Евсебія Кесарійького – джерело нерясне. Те саме доводиться сказати й про (пізній і вкорочений) сирський переклад Евсебієвої «Хроніки»[298].

Важливіша була б річ, коли б збереглися церковно-літописні записи, що почали робитися в Едесі ще в кінці аршакідської епохи. В оригіналі, одначе, не маємо їх. Та ми їх знаємо в деяких відгуках уже в елабораті VIв.: «Едеська Хроніка» (довед. до 540 р.). Починає вона своє оповідання ще з 131 р. перед Р.Х., але докладніш допіро з III в. по Р.Х.; що раніш було, те в «Едеській Хроніці» зазначається стисло й коротко. В руках у компілятора знаходилися й місцеві записи едеські, та ще антіохійські, та ще якась історія персів тепер загублена[299]. Може, більше було сказано про

---

[296] Виписки з Мойсея Хоренського, позначені Б а р д е с а н о в и м ім'ям подав теж В. Лянглюа з I томі своєї «Collection", або (що те саме) в "Fragmenta hist. Graecorum" t. V, 2, ст. 63-67. Історична ї х н я вартість, очевидячки, є ніяка, бо що таке Мойсей Хоренський, це річ відома.

[297] Критичне видання сирського тексту Евсебієвої «Церковної історії» дав В. Райт (Wright, Кембр. 1898). Німецький переклад Е. Нестле вміщено в Гарнакових "Texte und Untersuchungen" (Лпц. 1901, т. VI, вип. 2.).

[298] Лат. перекл. Siegfried et Gelzer: Eusebii Canonum (=Chronicum) epitome ex Dinysii Telmaharensis Chronico petita (Лпц.I884). Див. бібліографію ще в відділі вірменських джерел, ст №

[299] Текст і переклад «Едеської Хроніки» подав M. Hallier у IX т. (вип. I) ляйпцігських

аршакідські часи у іншого сирського історика того самого VI в., а саме: у Юстініанового фаворита прозваного «Просвітитель поган» Йоана єп. Ефеського бл. 585 р. Бо ми маємо зазначку, що Йоан Ефеський починав свою «Церковну історію» з епохи Юлія Цезаря. На жаль, саме отая найстарішая і для нашої теми найцікавішая частина безсторонньої праці Йоана Ефеського загубилася; друга половина, про події пізніші – заціліла, її й видана і перекладено, а перша, про події ранішї – до нас не дійшла. Звістки чи то з загубленої першої (точніше середньої) частини хроніки Йоана Ефеського, чи то ще з інших сирських джерел, знаходимо ми вже у пізніх сирських істориків-компіляторів. Назвати треба дві таких компіляції:

Одна – то чотирьохтомова всесвітня хроніка, що її скомпонував бл. 775 р. якийсь яковитський чернець і розпочав її од сотворіння світу. Через помилку авторитетного ученого сиролога XVIII в. Ассеманія довго за автора її вважали були патріярха Діонисія Телль-Магрійського (діяча вже IX в.), і тому доводиться тепер звати цю всесвітню хроніку «псевдо-Діонисієві літописи» VIII в. Для нас цікава перша її частина, що починається з сотворіння світу і доходить до імператора Костянтина Великого, тобто до періоду вже сасанідського[300]. У значній мірі використав псевдо-Діонисій джерела грецькі (прим., був у його в руках Йосип Флавій І-го в., Евсебій Кесарійський IV в., це головна основа), але користувався псевдо-Діонисій і своїми сирськими попередниками-літописцями, між іншим, одним таким едеським літописом, що дуже був важливий з хронологічного погляду[301].

Друга корисна компіляція – величезні обсягом «Літописи Михайла Сирійця» XII в. Автор, антіохійський яковитський патріярх Михайло І Старший (1166–1199), почав свою оцю всесвітню історію теж од сотворіння світу і, розуміється, зміг для давніх часів бути тільки компілятором[302], але, як з усього видко, був з нього компілятор дуже совісний. Для критики його текста, деяку невелику вагу має вкорочений вірменський

Гарнакових «Texte und Untersuchungen" (1892). З латинським перекладом перевидав «Едеську хроніку» І. Гвіді в паризькому «Корпусі східніх християнських письменників» (Chronica minora Пар. 1903).

[300] Цю першу частину «Псевдо-Діонисієвих літописів опублікував Тулльберг (Упсала 1851); неповний латинський переклад дали Зіґфрід і Ґельцер (Ляйпц. 1884).

[301] Гутшмід у «Мемуарах» Петербурської Академії Наук (7 серія, т. 35, №1, 1887) накреслив історію Осроенського царства (де столиця Едеса), саме-іменно використавши на чолі своєї розвідки едеський літопис за компіляцією псевдо-Діонисія Телль-Магрійського (натурально, подавши до нього коментарі з инших усяких джерел).

[302] Цікавий для нашої мети т. І «Літописів Михайла Сирійця» вийшов у Парижі 1899–1900 з французьким перекладом Шабо (Chabot).

переклад[303], а крім того маємо ми сирське вкорочення з Михайлових літописів, що зробив у XIII в. енциклопедист Григор Абуль-фарадж Бар-Гебрей (пом. 1286); на жаль, немає доброго европейського перекладу оцієї «Сирської хроніки» Бар-Гебрея[304].

Деяку допомогу для істориків можуть часом дати численні збірки житій сирських святих. Та вони, як і вірменські і грузинські, найбільше придатні вже для історії сасанідської епохи, особливо для тодішньої географії та побуту[305]. А житій тих людей, котрі жили за аршакідської епохи, маємо ми обмаль: здебільша вони носять характер чисто апокрифічний. От, наприклад, мучеництво великого жерця Шарбіля, що його навернув на християнську віру едеський єп. Барсамйа, хоч воно й містить у собі точну хронологічну дату – 15-й рік імператора Траяна (того, що саме тоді ходив походом на аршакідську столицю Ктесифонт), не може нічогісенько дати для історії Траянового часу (98–117), бо це є анахроністичний вироб уже IV в., придатний хіба для обмалювання уже після-Траянового й після-аршакідського часу[306]. Все ж можна з сирської гагіографії дещо притягти до діла в характері історичних джерел не тільки сасанідських, ба й аршакідських. Приміром, ''Історія Адіябенської церкви під партянами й сасанідами (Адіябена – на місці старої Ассирії, в північній Месопотамії), що її скомпонував тубілець Мешіха-зеха між 550–569 рр., безперечно базується на старих житійних збірках і на місцевих переказах, та й подає вона декілька цікавих вказівок (між іншим хронологічних) і для старої історії аршакідів[307].

Кінець-кінцем, одначе, всі (загалом дуже добрі) сирські звістки про аршакідів, котрі дійшли до нас, показуються дуже скупі і, з цього погляду, становлять собою величезний контраст до того рясного чудового матеріалу, якиий дає та сама сирська література для історії вже сасанідів.

е) КИТАЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА

Китайське письменство після класичного греко-римського являється найважливішим в нашому джерелознавстві партянсько-аршакідської

---

[303] Вірменський переклад «Хроніки Михайла Старшого» (чи, як звичайно кажуть, «Великого») подав по-французькій В. Лянглюа (Венеція 1868).

[304] Брунс і Кірш (Ляйпц. 1789) видали Бар-Гебреєву «Сирську хроніку» з латинським перекладом; але й текст і переклад того видання не добрий. Вже в кінці XIX в. критичне видання сирського тексту надрукував Беджан (Пар. 1890).

[305] За добру ілюстрацію можуть правити G. Hoffman: Aufzüge aus syrischen Acten persischer Martyrer (Лпц. 1880). Дуже жваво переказано зміст тих житій у праці J. Labourt: Le christianisme dans l'empire Perse (Пар. 1904), спеціяльно в III розділі.

[306] Аналізу таких анахроністичних сирських житій див. у статті Т. Нельдеке, уміщеній у страсбурзькій «Festschrift''' 46-го з'їзду німецьких філологів.

[307] І текст, і переклад «Адіябенської історії» опублікував A. Mingana в І т. "Sources syriaques" (Мосул 1907).

історії, точніш – історії східніх земель Ірану, про які греко-римське письменство знає куди менше, ніж про Іран західній. Правда, і через китайську вимову, що сильно перекручувала чужі слова, і ще більше через китайський, аж надто незручний, спосіб письма, чужоземні власні ймення являються в китайській писаній віддачі такими перекрученими й покаліченими, що дуже часто не можна буває навіть зовсім угадати, про кого, про яку особу або про яку народність, навіть про яке місто й про яку країну іде мова. І все ж, навіть попри ті хиби, китайській літературі, як історичному джерелу, належить поважне місце.

Почалася література в китайців, гадають, раніш ніж у греків. Можна, звичайно, одкидати гордовиті заяви китайських учених, ніби їхня література існувала вже 3000–2000 літ перед Р.Х.; але що її сконстатувати в скількись століттів перед Р.Х. уже треба, про те сумніватися – важко. Тому вважають, що китайська історіографія або географія (нехай у редакції II в. перед Р.Х. або й пізніший) придатна буває для історії не тільки такого, хронологічно пізненького періоду, як аршакідський, ба навіть для дуже й дуже раннього періоду історії стародавнього Сходу. Густо-часто видобуваються із багатющих шахт китайського старовинного письменства такі скарби звісток, яких, здавалося б, там і підозрівати не можна було б. Вже нащо Йемен («Щаслива Арабія») та Абесинія далеко лежать од Китаю, а отже китаїсти вважають за можливе добачити в китайському письменстві реальне оповідання про біблійну царицю Сабейську (або, як у нашому перекладі Біблії, про «царицю южську», тую, що «в усій своїй славі» мала діло з премудрим царем Соломоном Ізраїльським), – знаходять китайське оповідання про цю царицю в докладнім описі китайської морської подорожі X в. перед Р.Х. в безвісну країну тієї напівказкової цариці, типа пізнішої Клеопатри, що до неї доплив морем 985 р. перед нашою ерою один китайський володар[308]. Та в давніх таких повіданнях плутається з правдивою історією чиста легенда; а в джерелах уже тих часів, коли над Персією панували попереду аршакіди, потім сасаніди (інакше сказати од III в. перед Р.Х. до VII в. по Р.Х.) ми знаходимо вже не якусь півлегендарність, ба зовсім точну ділову історіографію та географію, практично викликану безпосередніми сусідськими зносинами китайської держави (під династією Хань) з іранською Середньою Азією та властивим Іраном – попереду аршакідським, потім сасанідським.

---

[308] Цю старовинну морську подоріж китайського царя Му-Ванга до далекої цариці X в, перед Р.Х. опублікував і намагався пристосувати до біблійної цариці Сабейської А. Форке у "Mittheilungen" берлінського орієнталістичного семінарія за 1904 р. (т. VII, відд. 1, ст. 117–172).Статтю A. Forke зреферував я в II частині своєї «Исторіи арабовъ» (М. 1912), ст. 4–5, у відділі про стародавнє минуле південної Арабії.

Саме на оцей час, рівнобіжний з аршакідським та сасанідським пануванням в Ірані, припадає й класичний розквіт китайського письменства, під пануванням двох династій «Хань», що перша з них починається в III в. перед Р.Х. Саме тоді давніші китайські писання здобули тую редакцію, в якій ми їх більше-менше й досі знаємо. «Китайським Геродотом» був С и м а-Ц я н ь (бл 100 р. перед Р.Х.), що його праця зветься «Шицзі»[309]; а "Літописи 1-ш о ї династії Х а н ь" (по китайськи: «Цінь-ханьші») зредаговано в 80 р. по Р.Х.; редактор звався Бань-ґу[310]. Трохи инша річ – «Літописи д р у г о ї династії Хань». Це бо праця вже ж не раніша, як III в. по Р.Х. Та нехай вона буде навіть ще пізніша, все ж вона в деякій мірі сміє вважатися за джерело ніби рівночасне з існуванням партянської держави, ніби рівночасне от з якого погляду: 2-га династія Хань, що її історію повідають тії пізніше зредаговані літописи, панувала 25–220 рр. н.е., тобто припинилася лиш на скількись літ раніше, як партянська в Ірані.

Велику для нас вагу має тая щаслива обставина, що в пригоді нам стає китайська історіографія саме-іменно в тих випадках, коли всякі інші джерела або мовчать, або розбігаються між собою, або подають щось невиразне.

Для прикладу візьмім той момент, коли впало Г р е к о-Бактрійське царство (після 140 р. перед Р.Х.). Ця грецька держава (сусідня з західнім Китаєм) заснувалася 250 р. перед нашою ерою, переставши бути селевкідським (теж грецьким) намісництвом; і після того самостійно панувала в Середній Азії більше як ціле століття; на півдні вона, за кращих своїх часів, доходила по р. Гинду аж до моря, до Індійського океану; словом, залишила культурно-політичний слід по собі в Азії не аби-який. Її загибіль зазначено у греко-римських істориків глухо й непевно, і дослідник, полишений на самісінькі їхні вказівки, не зміг би собі вияснити, хто ж саме звалив і підбив під свою руку висококультурне Греко-Бактрійське царство. Епітоматор Трога Помпея Юстин (XLI, 6, § 3) каже: зробили це партяни, а саме аршакідський «цар царів» Мітридат I (174–136), що під його владою, – так поясняє Юстин – партянська держава дійшла за допомогою фортуни до своєї найбільшої височини: Porthorum fortuna ad summum, hoc duce, imperii fastigium eos perduxit, і бактрійські греки загинули «наче обезкровлені (velut exsangues) од тих партян, які колись були слабші од них». А в інших класичних письменників ми знаходимо не таку звістку. У заціліліх стислих «прологах» до невкороченої (а потім загубленої) історії того самого Помпея Трога, що Юстин його вкоротив, сказано, що Бактрійську державу (Bactra et Socdianos) звалили «скитські народи саранки та

[309] В західньо-европейській транскрипції пишуть цей титул «Sse-ki", а автор (Сима-Цянь) транскрибується як "Sse-ma-tzien".

[310] "Пан-ку" – транскрибують його в Европі.

асіяни»[311], і далі пояснено, що «асіяни» це царі тохарів» (reges Thocharorum), і що саранків чи саравків не стало (прол. 41 і прол. 42); так само й Страбон, хоч у одному місці й каже, що частину Бактрії захопили аршакіди (XI, 9, §2), але передтим виразно зазначає, що "од гелленів одібрали Бактрію номади з того боку Яксарта (ріки Сир-Дар'ї) – асії, пасіяни, т о х а р и, сакаравли" (XI 8, § 2)[312]. Словом, у Трога Помпея і у Страбона фігурує той народ т о х а р и, що його ім'я за наших часів, у першії четвертині XX в. не сходить з уст в орієнталістів через відомі археологічні відкриття в китайському Туркестані. Чия ж правда? В Юстиновій епітомі, чи в "прологах" до Трога та в географії Страбона? На це нам точну відповідь дає офіційне оповідання 128–127 р. перед н.е. одного китайського політичного агента Чжан-цзяна (інша вимова – Чан-кьєн, Чан-кань), що його вирядило китайське правительство до Бактрії ще бл. 138 року перед Р.Х. для розвідок про політичну зміну в тій країні – чи не захтіли б нові бактрійські господарі увійти в спілку з Китаєм для боротьби проти гуннів[313]. І те саме роз'яснюють рясненькі звістки різних подорожніх китайців, що їздили туди до Бактрії вже коли встановилися там регулярні караванні зносини десь так бл. 115 року[314]. Ці китайські свідчення[315] кажуть нам, що Греко-

[311] "Sarancae" – це так написано в «пролозі" 41, а в "пролозі" 42-м сказано про «interitus Sarducarum". Видко, що в обох випадках маємо помилку, зам. «Saraucae", "Saraucarum".

[312] В pendant до Помпея Трога слід читати Страбонове «сакаравли» за «сакаравки».

[313] Чжан-цзянове звідомлення 128–127 р. маємо ми внесене в 123-тю книгу збірки «Ши-цзі « (Sse-ki) С и м а-Ц я н я (Sse-ma-tsien), того «китайського Геродота» (бл. 100 р. до Р.Х.). Переклад – Brosset-jeune в «/Nouveau/ Journal Asiatique" 1828, II, 418–450; є переклад і російський у о. Іакинфа в «Собраніи сведеній» (Спб., 1851, т. III). Натурально, є переклад Чжан-цзянового звідомлення в новому, повному перекладі цілого «Ши-цзі» Сима-Цяня, що зробив E. Chavannes (пом. 1918, в розквіті своєї наукової цінної діяльности).

[314] Їхні звістки почасти ми маємо знов таки в 123-ій книзі того самого Сима-Цяня (Journ. Asiat. 1828), але ширше їх вніс Бань-ґу (Pan-ku) в літописи I-шої династії Х а н ь (80 р. по Р.Х.), а звідти відповідні витяги перекладено ще й у Дегінє XVIII в., по російськи у о. Іакинфа Бичурина першої полов. XIX в., у A. Wylie в «Journal of Anthropological Institute" 1874 та 1880. Новішими часами всезбірку китайських літописних звісток про инші азійські краї, принаймні до Р.Х., зробив в De Groot: Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens (Берл., I, 1921; II, 1926).

[315] Ті свідчення дуже критично од китаїстів повизбірував Ґутшмід, але в їх толкуванню дуже часто не погодився з китаістами і дав інакші поясніння. Див. Alfr. von Gutschmid: Geschichte Irans von Alexander dem Grossen (Тюбінґен 1888), ст. 59 і д. У Ґутшміда подано й бібліографічних вказівок чимало; тільки ж одтоді література побільшала, зросла.

Бактрійську державу, всеньку головну її основу, захопили не партяни, а кінець-кінцем тохари, або, як їх китайці звуть «ю е ч ж і», чи "юе-ші"[316]. В «прологах» до після-Олександрової історії Помпея Трога ми вже бачили, що «царями тохарів були асіяни» (у Страбона «асії»), – мабуть, китайське «юечжі» чи «юеші» – це те саме, що й «асії» (або ще «ятії»)[317] та й, як давно вже здогадувався Гутшмід[318], тії «асії», «ятії», або (на китайський лад) «юечжі», – то була найголовніша тохарська орда[319]. Китайці знайомлять нас з усіма подробицями греко-бактрійської катастрофи II в. і з активною ролею, саме-оцього з тих народців, що, вигнавши грецьку царську династію, сам осівся в Бактрії, після двохвікового гелленського в ній панування, та й – як знаємо – надовго надав собою тій країні і взагалі верхів'ям р. Аму-Дар'ї (навіть з обох берегів) нове ім'я: Тохаристан, себто земля тохарів. Хроніка Сима-Цяня і «Літописи І-ої династії Хань» обмальовують перед нами більш-менш прозоро звичаї всіх народностей, що тиснули одна одну на тую територію або випирали одна одну (гунни, саки, парти, тохари)[320]. Зокрема юечжійці (тохари тії) виступають перед нами у китайському обмалюванні як кочовики й купці, але зовсім не виступають мов якісь люті дикуни. Така, од китайців дана, характеристика значно більш скидається на правду, ніж греко-римська, ми, розуміється, повинні будемо, почитавшися компетентних китайців, піддати великому сумніву Плінієве запевнення (І в. н.е.), ніби тохари були каннібалами й годувалися людським м'ясом[321]. З китайської історіографії одразу видко, що це був народ,

---

[316] Chr. Lassen: Zur Geschichte der griechischen und indoskythischen Könige in Baktrien (Бонн 1838), ст. 250 (пор. у нього в Indische Alterthumskunde II, 381); Richthofen: China, I (Берл. 1877), ст. 439. І ин.

[317] Птолемей II в. по Р.Х. згадує (очевидячки не за своїх часів, а давніших), що на середньому течінні р. Яксарта (Сир Дар'ї) жили тохари (тахори) та я т і ї (кн. VI, 14, § 14).

[318] Gutschmid: Gesch. Ir. (1888), ст. 70–71.

[319] Точну вимову для назви цієї владущої тохарської орди встановити нема змоги. Думається одначе, що греко-римська вимова «асії» та «ятії» – то така сама приблизна, як і китайська вимова «юечжі» (чи «юеші») в пізнійшій назві «пушами» Ґутшмід таж бачить назву орди тих самих тохарів, що перебрала владу од юечжі (ZOMG, т. 34(1880), ст. 736).

[320] Звичайно, що ймення цих народностей (гуннів, саків, партів, тохарів) перероблено у китайців по своєму, по інакшому: «гюн-ну» (чи «Hiong-nou", як транскрибують французи), «се» (або «сак-он», «сік-он»), «ан-сі» (=парти, Πάρθοι), "юе-чжі" (або "Youe-chi").

[321] Пліній: Historia Naturalis VI, 20, §55: Chuni et Tocari (надрук. «Focar") – humanis corporibus vescuntur. Гунни (Chuni), що Пліній назвав їх людоїдами поруч тохарів, були тохарам вороги. Це ж вони, як ми од китайців знаємо гаразд, мабуть бл. 177 р. наперли на юечжійців (=тохарів) й потіснили їх з батьківщини на Бактрію.

який, правда, «блукав із своєю скотиною»[322], але якому ніщо на перебивало ступити на шлях доброї культури; і коли ми почитаємося китайців, то для нас потім зовсім натуральними будуть слова Прокопія Візантійського VI в., шо бактрійське царство гефталітів (нащадків тих самих тохарів-юечжійців) стоїть культурно ані трохи не нижче навіть ніж візантійське[323]. А з недавніх археологічних відкриттів у китайському Туркестані ми тепер наочно бачимо, якого на тільки культурного, ба й літературного розвитку досягли ці самі тохари (безперечні індо-европейці)[324], ті люди, що Пліній мав їх за каннібалів, в одну купу з тюрками-гуннами збивши. У складну мережу всяких історичних звісток про тохарів китайські звістки про «юечжі», як бачимо, ввіходять дуже поважною ланкою та й дозволяють виправити не одну помилку греко-римських джерел.

Тохарська Бактрія («Бальх» у пізнішій вимові) звязана була з аршакідською Партією династично: невідомо в точності, з якого часу (очевидячки в I–II в. н.е.) над землею кушанів (інше ім'я для тохарів) запанували царі аршакідського роду, що задержали свою владу в Бальхові навіть тоді, коли аршакідів партянських уже не стало[325]. Все ж доля Бактрії ввіходить в іс-

---

Людоїдства не накидають китайці й гуннам, але повідають, цо цар гуннів зробив собі з ч е р е п а юечжійського (тохарського) царя ч а ш у для п и т в а (див. в «Journal Asiatique" 1828, II, ст. 419; de Groot, т. II 1926, ст. 95). Чи практикувалася така сама звичка й у тохарів, цього з китайських джерел нам не видко. Та навіть коли б і практикувалася, то од неї до людоїдства – ще аж надто далеко. Ми ж бо знаємо, що й християни-германці ранньої середньовіччини робили собі чаші з ворожих черепів, і засновник лангобардського королівства в Італії Альбоїн (568) не тільки сам на бенкетах пив вино з оправленого черепа свого тестя, ба ще якось присилував був і свою жінку, королеву Розамунду, налитися вина з того черепа її рідного батька. Про це повідає лангобард Павло Діякон (Варнефрід): Historia Langobardorum, кн. II, 28; він жив в VIII в., але ще сам, на власні очі, бачив того кубка.

[322] Так висловлюється прим.» Літоп. I-шої династії Хань» у розд. 96 (De Groot: Chinesische Urkunden, II, 1926, ст. 95).

[323] Прокопій: «Перські війни», кн. I, 3 (рос. пер. Дестуніса Спб. 1876, I, ст. 23–24). Відомий китаїст В. Васильєв виніс із китайського письменства висновок або враження, що юечжі навряд навіть чи всі були кочовиками, бо більше підходили до освічених гелленів («Журн. Мин. Нар. Просв.» 1872, сентябрь, ст. 114).

[324] Див. в моїх «Розвідках, статтях, замітках» (К. 1928) статтю: «Дві нововідкриті індоевропейські народності», ст. 393–405.

[325] Див. у Фавста Візантійського (IV в.), кн. V, 7 і 37, з приводу війни проти сасанідського шаха Шапура II, яку в III в. вів «великий цар аршакід кушанський, що столицею його було місто Бахль (=Бальх). В грецькій версії історика Агатангала (IV в.), де є вступна згадка про ті давні часи, коли партяни-аршакіди були наймогутніші (ἐν εὐτυχίᾳ μεγίστῃ ὄντες), сказано, що саме тоді й запанувала в

торію аршакідського Ірана тільки частково. Але з Чжанцзяня (Чан-кьєна) 128–127 р. та китайських купецьких звісток, або, що – те саме, із хроніки «китайського Ґеродота» Сима-Цяня (бл. 100 р. перед Р.Х.) та з «Літописів І-ої династії Хань» (бл. 80 р. по Р.Х.), так само, як і з «Літописів 2-ої династії Хань» (III в.), ми, розуміється, не тільки про сусідню з партянами Бактрію та Середню Азію чимало чого пізнаємо, ба й про самих партян довідуємося багатенько, принаймні про тих, що жили на сході, ближче до Китаю.

І бачимо ми, що й Чжанцзянь і китайські караванські купці, і китайські державні правителі пізнали партян, коли не всебічно, то все ж близько. Звали партян китайці загадковим ім'ям «А н с і» (=»Арсак»? «Παρθαβ"?) або «Ф а н-т е в»; це друге ім'я – то вже живовидячки перекручено не з чого, як з "Παρθαβ". Уже й Чжанцзянь 128–127 р. зазначив, що партяни не тільки мали багато гарних міст у своїй державі, ба й були народ жвавий, енергійно-комерційний, охочий далеко везти товари і сухопуттям, і водов;); а з дальших китайських літописів (натурально, що й з греко-римських письменників так само) ми бачимо, що партяни являються монополістами-посередниками, цебто товаровими передатчиками, в світовому торгові між греко-римським світом та Далеким Сходом (Китаєм, ба й Індією).

Свої торгові шляхи та маршрути партянські купці, скільки могли, приховували і од західнього купецтва і од китайського або намагалися не припускати їхньої безпосередньої зустрічі. Все робилося для того, щоб залишатися багатими монополістами в тій світовій міжнародній торговлі і не позбутися доброго зиску, пустивши західнє купецтво крізь Партію набувати дорогії східні товари (напр., шовк) безпосередньо з першоджерела на місці в далекому Китаї, або пустивши китайське купецтво крізь партянські володіння до греко-римської передньої Азії. Звичайно, важче було загородивши сухопутні шляхи, не пустити римлян із їхніх червономорських єгипетських портів до безпосередніх, морських зносин з ближчою ніж Китай країною – Індією; а до Індії, принаймні до Індо-Китаю, наїздили коли-не-коли й китайські купці[326]. З китайських літописів ми довідуємося, що китайці радніші були б перебутися без дорогого партянського торгового посередництва та зав'язати прості, безпосередні торгові зносини з

країні коло Індії окрема вітка аршакідської династії, ὁ τὸν τρὶτον βαθμὸν ἔχων; див. грецький текст і латинський переклад у «Fragmenta historicorum Graecorum", т. V, 2 (Пар. 1872), ст. 109, або в І томі «Collection des historiens de l'Arménie" В. Лянґлюа (1867).

[326] Що правда, наїздили рідко: [*в тексті оригіналу випущене*], як каже (64) про китайців ("[*в тексті оригіналу випущене*]") автор морського «Періпла» І в. н.е. (з видань «Періпла» зручнішеє – B. Fabricius: Der Periplus des Erythräischen Meeres, griechisch und deutsch, Лпц. 1833).

царством «великого Цина» (=римських цісарів); тільки ж їхні спроби бували не рішучі, і торговій ролі партян не пошкодили.

Року 97-го нашої ери китайський намісник Татарії[327] вирядив до римських володінь посла; той попростував крізь юечжійську територію (Тохаристан) на захід і, все суходолом їдучи, дістався нарешті до «Західнього моря», цебто чи не Середземного[328]; тільки ж тут, у Малій Азії опинившись, він од «західніх сусід Партії (Ан-сі)»[329] наслухався всяких страховинних оповідань про те, як довго і як небезпечно треба було б йому їхати тим морем, – і повернув додому. З тих самих «Літописів 2-ої династії Хань» ми знаємо про іншу торгову спробу з ініціятивою вже не китайською, а римською. А саме, року 166-го нашої ери дісталося до Китаю грецьке посольство, точніш купецтво (з Месопотамії, мабуть, коли не з греко-римського Египту) од володаря Ан-туна, чи А н-д у н я (=імператора Антоніна)[330]; воно припливло морем до Індо-Китаю, в Аннам, а вже звідти знайшло змогу одвідати китайського імператора Хуаньді (147–167); ба нав'язати безпосередні постійні торгові зносини між римською та китайською імперією не довелося[331]. – Нарешті – знаємо з китайських лі-

[327] Можливо, тут під "Татарією", що перебувала у китайському намісництві, розуміється Східний Туркестан, що в епоху китайської династії Хань (220–202 рр. до н.е.) входив до складу Китаю і в епоху існування Російської імперії росіяни часто називали уйгурів – тюркський народ, що й зараз мешкає у Східному Туркестані, який знаходиться не у межах КНР – "китайськими татарами" [*прим. В. Храновського*].

[328] Під терміном «Західнє море» в китайських текстах, звичайно, можна було б розуміти й море Каспійське (прим. в звідомленні Чжан-цзяна 128–127 р. "Journ. As." 1828, II, ст. 422). Ґутшмід одначе (Gesch. Irans 1888, ст. 139–140), аналізуючи маршрут того китайського посла 97 р., здогадується, що він їхав крізь Вірменщину та Софену на Сирію. Користувався Ґутшмід давнім французьким (XVIII в.) перекладом "Літописів 2-ої династії Хань", що вмістив Деґінь в 25 томі «Мемуарів» паризької Académie des Inscriptions.

[329] Од вірмен?

[330] Римським імператором був тоді 2-ий з династії Антонінів, Марк Аврелій Філософ (161–180), а на сході імператорував його брат Люцій Вер. Він, як знаємо, саме-отоді (165) щасливо закінчив війну з партянами (аршакідом Вологесом III), при чім римські легіони погосподарювали і в партянській столиці Ктесифонті. Тому й можна гадати, що «посольство» до Китаю – це були купці не з Єгипту, а з Месопотамії, які спробували використати сприятливу для них військову нагоду для подорожі од Перської затоки до Індії, звідти ж – до Китаю. А в тім, це річ не ясна; відомо тільки, що товари мали вони з собою лиш індійські, а не якісь греко-римські вироби.

[331] F. Hirth: China and the Roman Orient (Лпц. 1885), ст. 173–178 і уривки E32–33, H5–10, Q36, R21.

тописів – р. 226-го, себто в останній момент аршакідського періоду в Ірані (бо в два роки перед тим запанувала над країною нова іранська династія Сасаніди і нищила недобитки династії Аршакидів) римляни, торгові кола мабуть, знову послали торгового агента до південного Китаю в надії якось-таки закласти безпосередні торгові зносини, одкинувши сухопутну участь партян. Того купця прийняв сам імператор китайський і вирядив з ним до Риму свого китайського урядовця; та китаєць по дорозі вмер, римський купець вернув до Рима сам[332]. Отож ізнов справа не владналася, – Персія (бо одтепер Іранська держава замість «Партія» вже зветься по давньому «Персія») залишилася за нової своєї династії, як і за партянської, монополізаторською проміжною торговою стадією між греко-римським заходом і Далеким сходом.

Так от через таку свою неминучу економічну ролю для китайців партянська держава, однаково, як після неї сасанідська, не переставала бути для китайців близько відомою країною, коли не в своїх західніх частинах, то, підкреслюємо, в східніх, сусідніх з Китаєм. І через те в нашому джерелознавстві китайське письменство мусить обіймати далеко не останнє місце.

Бібліографія тих китайських джерел (наскільки вони вже поз'являлися типом у світ) поки що, взагалі дуже розкидана, а тісніш для потреб спеціяльно іраністики – абсолютно не пристосована. Недавня систематична всезбірка китайських звісток про народи та краї на захід од Китаю, що її почав видавати Де Ґрот (1921, 1926), обхоплює часи тільки до н.е.[333], а тому далеко не вичерпує справу, і порозкидувані окремі публікації де-Ґротових попередників ще мабуть довго матимуть вагу для дослідників. На жаль, доводиться зазначити, що користуватися їми буває не так і легко. Перекладено китайських текстів на европейські мови, правда, кінець-кінцем уже немало, тільки ж переклади тії аж надто незручно порозмітувані по всяких орієнталістичних органах, густо-часто навіть не в Европі друкованих. До того ж вони здебільша дають нам не якесь ціле, поспіль перекладене, китайське писання, лиш вибірки з нього: це переклади часткові,

---

[332] Див. там само у Гірта, тісніш уривки Н5–10. Звичайно, що й перед Гіртом (1885) европейська наука знала і про першу римську спробу 166 р. і про оцю другу, вчинену під останній момент існування партянської династії в Ірані. Див. прим, у Ґутшміда на 151 ст. його нарису Geschichte Irans (Тюбінґен 1888). Ґутшмід там покликається на перекладені виписки із китайських літописів у старого Деґіня (в Mém. de l'Acad. des Inscr., т. XXXII, 1768, ст. 358), у Абеля Ремюза (в Mém. de l'Acad. des Inscr. VIII, 1827, ст. 124 і д.), у Потьє (в "Journ. Asiat." III, сер. 8, 1839, ст. 280 і д.).

[333] J. de Groot: Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. I Teil, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit (Берл.-Лпц. 1921): II Teil, Die Westlande Chinas der vorchristlichen Zeit (Берл.-Лпц. 1926).

не суцільні, не повні. Та ще доводиться констатувати, що перекладачі не раз сильно розбігаються між собою в окремих уступах.

1) Чималу (тільки ж зовсім не легку) допомогу для орієнтації в тому, що вже видрукувано, дає велика бібліографічна праця Г. Кордьє – про все, що торкається Китая (само собою ясно, що історіографія тут тільки одна із складових частин) H. Cordier: Bibliotheca Sinica, dictionnaire bibliographique des ouvrages relatifs à l'empire Chinois (Париж 4 тт. 1904–1908). Це – цілий океан різнобірноі бібліографії, хоч іще неповний.

Ми, в своїй роботі маючи на увазі тільки те, що торкається лиш царини історії, і то історії лиш аршакідського періоду в Ірані, можемо не спинятися на геть усяких загальних книгах та замітках про Китай, а подамо тут китайську потрібну нам бібліографію зовсім коротку, бо назвемо самісінькі ті видання, з яких найшвидше можна буває, крихітка за крихіткою, виловити старо-китайські відомості, потрібнії нам для партянської історії:

2) Jos. Desguignes: а) Histoire des Huns, des Turcs, des Mogols et d'autres Tartares orientaux, Пар. 1756–1758. В цій колись класичній праці славнозвісного французького сінолога нема про Партію ані слівця, але в І-му томі і в додатках перекладено силу Китайських звісток про західню окраїну Китая та Середню Азію, коли не підвладну партянам, то все ж почасти іранську в своїй людності та й то саме іменно аршакидського періода; часом, знов випадково промайне якась така китайська звістка, що торкається ближче вже й Ірана піддано-аршакідського; – б) В і н-т а к и тісніш підійшов до іранської історії в сінологічній розвідці: Recherches sur quelques événements qui concernent l'histoire des rois grecs de la Bactriane – в Mémoires de l'Académie des Inscriptions, t. XXV (тут про юечжійців-тохарів).

3) От. І а к и н ѳ ъ (Б и ч у р и н ъ): Собраніе сведеній о народахъ, обитавшихъ в Средней Азіи въ древнія времена, СПБ. 1851[334]. Це одна з найповажніших китаїстичних праць, яка нам дає, можливою вичерпністю, російський переклад або переповідання всього того, що Бічуринові пощастило знайти в китайському письменстві не про Партію, правда, а про Середню Азію часів аршакидських і сасанідських. Так само як і Денґінь має й Іак. Бічурин говорити спеціяльно про весь Іран, тісніш про партянську державу. Але зовсім уникнути будь-якої китайської згадки за аршакід-Партію або сасанідську Персію, розуміється, не міг і о. Іакинт (правда дуже не гурт). Солідна цяя російська праця тішиться великою пошаною і в західно-европейській орієнталістиці, хоч стилістично читається важкенько[335].

---

[334] Звичайно, що вагу мають і давніші праці о.І. Бичурина, як от «Описаніе Джунгаріи и восточного Туркестана» (Спб. 1829), де, прим., перекладено (часто цитовану за о. Іакинтом у книгах дослідників) 96-ту книгу чи розділ з літописів І-шої династії Хань – китайський опис західньої Азії.

[335] Повний контрастом до важко-солідного російського китаїста може бути

Од патріярхів китаїстики таких, як француз Деґінь XVIII в. та росіянин от. Іякинт Бічурин І-ої пол. XIX в., ми одразу перейдемо до потрібних нам авторів китаєзнавчих всезбірок уже останньої четвертини XIX в. та початків XX в.

4) За класичну про Китай всезбірку вважається всебічня робота президента берлінського Географічного Товариства бар. Ф. фон Ріхтгофена, – знавця китайської мови й літератури, але, натурально, з великою перевагою дослідів про всі три царства природи Китая, надто про його геологію, бо Ріхтгофен був професор географії та геології – Ferdinand Freiherr von Richthofen: China, Ergebnisse eigner Reisen und daraufgegründete Studien, 4 тт. (Берл. 1877–1883; фактично три томи, бо надуманий т. III не вийшов). Для нас найважливішим може не раз бути вступний том I (величезний, ст. XLIV та 758), де велика частина (ст. 273–733) то історія китайських студій в Европі; тут багато є про історіографічні китайські джерела[336].

5) Эм. Вас. Бретшнейдер (російський громадянин): Mediaeval researches from eastern Asiatic sources (І-ше вид. 1888; 2-ге 1910). Для джерелознавства цей труд російського вченого дасть нам більше, ніж попердня всезбірка німця фон Ріхтгофена; але й Бретшнейдер для історії аршакідського періоду пособив нам лиш у невеличкій частині. (От, для пізнішої середньовіччини – то Бретшнейдер дає матеріялу багацько)[337].

6–7) Fr. Hirth: China and the Roman Orient; researches into their ancient and mediaeval relations, as represented in old Chinese records (Лпц. 1885)[338];

б) Fr. Hirth and W.W. Rockhill: Chau-Ju-Kua – his work on the Chinese and Arab trade in the XII-th and XIII-th centuries, translated from the chinese and annototed, Спб. 1912[339]; в передмові (ст. 1–39) – загальна історія

жваво й популярно написаний невеличкий французький перегляд тих старих китайських письменників, у яких можна знайти звістки про сусідні краї – Léon de Rosny: Les peuples orientaux connus par les anciens Chinois (Пар. 1886).

[336] Уважний (иноді суворий, – супроти гіпотез) і великий обсягом розбір цього Ріхтгофенового вступного тома (тобто І-го) дав іраніст Альфр. ф. Ґутшмід в "Zeitschrift der Deutsch. Morg. Ges.", т. 34 (1860), ст. 188–213.

[337] Десять літ перед тим випустив Бретшнейдер: Notes on the mediaeval geography and history of Central and Western Asia (1875), – теж англійською мовою. Взагалі треба зазначити: Бретшнейдер, щоб здобути ширше коло читачів, друкував свої праці мовою не російською.

[338] По російськи ба Гіртом (почасти й за давнішим Ріхтгофеном) чимало цитат про китайський торг (в тім числі з юечжійцями й партянами) понаводив, на відповідних сторінках своїх праць М. Х в о с т о в ъ: а) Исторія восточной торговли греко-римського Египта, Казань 1907 (дисс. в у-тських «Запискахъ»); – б) в і н таки: Очерки организаціи торговли и промышленности в греко-римском Египте (Казань 1914).

[339] На цю «богатую содержаніемъ» і чималу працю (288 ст.) Гірта та Рокгилля є по російськи уважна рецензія В. Бартольда в «Запискахъ Восточного Отделенія», т. 21 (1911–1913), ст. 0161–0169.

морського торгу в Китаї, в тім числі аршакідської епохи (ще більше, натурально, вже сасанідської), а окрім того чималу науку подають читачеві рясні примітки до перекладу. – Тут таки ми згадаємо й про юбілейну збірку (Festschrift), видану в Берліні 1920 з приводу 75-ої річниці Гіртового життя. В цій збірці присвячено юбілярові багато статей (і од китаїстів і од не-китаїстів), де можна зачерпнути чимало користного матеріялу і для історії Ірана в його відносинах до Китаю.

8) B. Laufer: Sino-Iranica. Чікаго 1919[340]. Тут показано, за китайськими джерелами, наскільки Китай знав Іран, з-осібна іранську цивілізацію, – розуміється – й аршакідського періода і пізнішу[341].

Як далеко можна розійтися і в читанні і в толкуванні китайських текстів, про це нам свідчать роботи двох поважних теперішніх китаїстів О. Франке і Г. Галуна, що саме в питаннях аршакідської епохи найбільше й поприходили до неоднакових висновків.

9) O. Franke: а) Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntniss der Türkvölker und Skythen Zentralasiens, Берл. 1904 (в додатку до "Abhandlungen" Пруської Академії Наук[342]; б) в і н-таки: Das alte Ta-hia der Chinesen – в юбілейному збірнику (Festschrift) на честь Фр. Гірта (Берл. 1920), ст. 117–136. Під китайськими "Ta-hia" автор розуміє тохарів[343], те саме, що й «юечжі», і тії «Ta-hia" грали, на його думку, велику ролю ще й значно раніш од II в. перед Р.Х. у зносинах китайців із західнім світом.

10) Gustav Haloun: Seit wann kannten die Chinesen die Tocharer order Indogermanen überhaupt? – т. I, Лпц. 1926, а всіх має бути три томи[344]. Автор рішуче одкидає зближення Чжанцзянових (а тим паче якихсь давніших) «Ta-hia" і тохарів, а, окрім того, взагалі піддає критиці чимало етнічних зближень, які встановлювано досі в науці для зрозуміння китайських, фонетично дуже покалічених, етнічних та географічних зазначень. Багато разів він дає зовсім нові, перевірені переклади китайських текстів.

Такі етнічні назви, як у китайців «Ta-hia" і у греків «тохари», хоч Г. Галун (мабуть таки справедливо) їх не хоче ідентифікувати, все ж показуються доволі ще близькі між собою в своїх звуках, і не диво, що вони можуть здаватися за однакове ім'я. Те саме можна сказати за китайське «По-се», що звичайно всі в нім добачають Персію; але чи не можна розу-

---

[340] Ця Лявферова праця в виданнях Field Museum of natural history, Anthropol, series, т. XII, № 3.

[341] Рецензія на Лявфера – в Journal of the Royal Asiatic Society 1920, ст. 653.

[342] На цю роботу Франке – рец. В. Бартольда в «Запискахъ Восточн. Отделенія Арх. Общ.», т. 17 (1906), ст. 097–0102.

[343] Це ж була думка й Марквартова: Fransahr (1901), ст. 204.

[344] На I том Haloun'а – рецензія іраніста Ф. Розенберга в ленінградських «Запискахъ Коллегии Востоковедов», т. II (1926), ст. 200–206. Він тут заразом рецензує й статтю Ф. Франке, вміщену в Гіртовій юбілейній збірці (1920).

міти й Памірську місцевість?[345] Частенько ж доводиться, маючи діло з китайськими текстами, ідентифікувати китайську перекручену транскрипцію з такими перськими або іншими йменнями та словами, які, здавалося б з першого погляду, аж надто мало мають якоїсь звукової спільности одно з одним. Ми бачимо, що «Аршак», «аршакіди» (назва у китайців не тільки для династії, а для всіх партян, як народности) пишуться по-китайськи «Ань-сі»[346]; «алани» чи там «аорси» (звука «р» у китайців нема) обернулися по-китайськи в «Йен-цзай»[347]; і т.і. Така всім відома звичайнісінька далекість китайської графічної передачі чужих слів од їхньої справжньої оригінальної вимови привела в західній науці до того, що західні історики-аналізатори китайських текстів спокійно зважуються фонетично зближати геть-усяку китайську ономастику з такими перськими, греко-римськими й іншими чужими для китайської вимови йменнями, які з звукового погляду начебто зовсім не піддаються зближенню. Римську імперію та римлян (і західніх і східніх, себто візантійців) китайці звуть «Фу-лін». Колись учені, дуже близько до правди, були пояснили, що в слові «фулін» ми маємо грецьке "Πόλις"" (=столиця), точніше навіть форму «Πόλιν" (accus), назву позичену живовидячки із звичайного вислова "εἰς τὰν πόλιν" (= "до столиці")[348]. А тепер декотрі вчені безбоязко готові думати, що китайське «Фу-лін», то щиро китайська фонетична переробка, коли не з класичного «Roma", то, принаймні, із переробленого на азійський лад того самого столичного ймення у формі «Pôm» чи «hpôm». Визнавши для себе таку

---

[345] Marquart: Eransahr (Берл.1901), ст. 245. При нагоді слід завважити (ми далі це побачимо краще), що Маркварт хоробро ладен робити які-завгодно звукові зближення.

[346] Див. приміром звідомлення Чжанцзяня 128–127 р. в "Journal Asiatique" 1828, II, ст. 424. Коли ж «Ань-сі» вийшло не з «Арсак», а з "Παρθαν" то таке китайське перекручення виходило б іще дивніше.

[347] Див. там само у Чжаньцзяня ст. 423. Зрештою, вимова "йенцзай" краще могла б вийти не з «алани» і не з «аоран», а з «яси» чи «аси» (=оси, осетини), – як би що була якась певність, що ім'я «яси» та «аси» в розумінні алани було здавна відоме китайцям. Документально ж назва «ас» чи «яс», скільки пам'ятаю, не трапляється раніш од IX в. Для IX в. можна назву «аси» сконстатувати, більше чи менше прозоро через арабську географічну літературу IX–X в. (у грузинів IX в. була вимова «оси» чи «овси»). В нашім літописі під 965 р.: «яси». Плано Карпіні в своїй подорожі 1227 р. до монголів називає, як монгольських данників, аланів і асів (в вид. Бержерона, Гага 1735, т. I, ст. 58). Йосафат Барбаро в своїй подорожі XV в. (розд. I) каже: «Alani nella lor lingua si chiamano As" = "Алани, в своїй мові, звуть себе асами».

[348] Халіфатські араби, десь так в. X, а після них турки, звуть столицю східньої римської імперії «Істамбул», безперечно живцем переробивши оцей грецький вислів "εἰς τὰν πόλιν".

ідентифікацію за можливу, ці дослідники, коли зустрічають у китайців назву для римського (візантійського) царя Михаїла у звуковій формі «Мелі-і-лін», уже не бояться добачати в ній не «Михаїл», а арабо-перське «мелик-и Рôм» (= "цар Рима"). На диво, вони знаходять для свого цього силуваного толкування групу щирих прихильників – та й набирають охоти до дальших сміливих зближень у такому самому напрямі. Що правда, добреє знаття китайської мови та старого китайського письменства дозволяє часом не тільки пасивно не зважуватися на такі сміливі збудування, ба навіть активно викривати й печатно нотувати просту неправдивість того чи іншого скороспілого зближення. Коли ж ідентифікатор китайських ономастичних передач буде не китаїст, а попросту вчений історик з певною дозою "ingéniosité" (=«бистроумности», чи попросту вигадливости), то його висновки іноді виходять не тільки несподівані, ба аж дико несподівані. Відстрашливий приклад дає нам своїми працями (як иноді, то навіть дуже корисними) відомий німецький орієнталіст-некитаїст Й. Маркварт, що його часто критики наділяють атестацією: «талановитий», або «ingénieux", "scharfsinnig". Попереду він показав свою ingéniosité – Scharfsinn в географічно-історичній (ще доволі обережній) розвідці: «Eransahr nach der Geographie des Pseudo-Moses Xorenaci" (Берл. 1901)[349], яка торкається не тільки сасанідської, ба й староіранської й аршакідської епохи. Вже й тут виклад повний усяких рискованих звукових зближень; а в дальших своїх роботах не раз доходить Маркварт аж до Гераклових стовпів розгнузданої, фантазії[350].

Ці всі фантазування, пущені в наукову обихідку – то не абияка перепона для користування китайськими джерелами. Фантазії такого сорту сильно заплутують дальших дослідників, і в очах багатьох тверезих людей вони обнижують навіть самую вартість китайських писань, як історичних джерел для історії чужих народів, іранців зосібна. І все ж, заразом, не під-

---

[349] Вміщено в Abhandlungen Ґёттигенського Наукового Товариства, філос.-істор. класа, нова серія, т. III (Берл. 1901), №2 (358 ст). Похвальна рецензія Е. Шавана в Journ. Asiat. 1901 (nov.-dec. ст. 550–558), хоч і силується його де-в-чім обмежити, все ж похваляє Марквартову "Igneniosité des hypothèses" (ст. 550). Друга рацензія, Т. Нельдеке (в Zeitschrift d. D. Morg. Ges., т. 56, 1902, ст. 427–436), хоч теж містить компліменти на адресу Марквартової "scharfsinniger Kritik" (ст. 427), все ж надає багацько гостреньких обмежень.

[350] Любий контраст до Марквартової необережности являють собою праці давнішого німецького вченого Ґутшміда, що багато мав діла з китайськими текстами (у перекладах), тільки ж дуже боявся спокуситися на якісь, нехай може й «бистроумні», але непевні зближення, і дозволяв собі зближати тільки те, що само собою напрохувалося до з'ідентифікування, або проти чого аж ніяк не можна було споритися (прим. проти факта, несумнівного факта, що китайське «аньсі» значить «партяни»).

лягає ані найменшому сумніву, що, коли всі старовинні (або позичені із старовинних) китайські літописи, подорожі та підхожі літературні писання будуть вичерпно перекладені на европейські мови і обслідувані точно, без «талановитого» верхоглядного фантазування, то й на історію партянської держави зіллється не аби-яке світло в додаток до того й так путящого освітлення, яке ми з китайських джерел уже здобули.

ДОПОМІЧНІ ПРАЦІ *для* ВИУЧУВАННЯ ІСТОРІЇ АРШАКІДСЬКОЇ ПАРТЯНЩИНИ

Допомічних праць для цілої, не часткової, історії партянського Ірана є не дуже багато, можна сказати – зовсім мало.

Для практичного вжитку західньо-европейські читачі і навіть дослідники безбоязко тепер люблять користуватися, це показує досвід, тільки двома компендіяльними статтями – Ґ у т ш м і д а (1888) та Ю с т і (1900), як "останніми словами науки". Навіть на так іще давно (1926) російський вимогливий учений В.В. Бартольд мусів закваліфікувати «небольшую книжку» Альфр. фон Ґутшміда як «едва ли не лучший труд по истории Ирана от Александра Великого до воцарения сасанидов»[351], а про Юсті він, цілком справедливо, завважив, що «в XX веке нового фактического материала по истории до-мусульманской Персии почти не прибавилось, так что в этом отношении Grundriss (=стаття Юсті) и до сих пор удовлетворяет своему назначанию». Попередні, вони ж і нечисленні, праці здаються широкій публіці вже й малопідхожими. А це не справедливо. На правду, декотрі з-поміж них мають і досі чималу вартість, дарма що не в одній точці вони таки сильно перестарілися.

1–2) Із зовсім старих видань ще досі залишаються цінні як вичерпний, для свого часу, збір матеріалів, дві праці: – а) J. Foy Vaillant (з нього й добрий нумізмат): Imperium Achaemenidarum et Arsacidarum (Пар. 1725) та б) L. Dutour de Longuerue: Annales Arsacidarum (Страсбург 1732). В них пильно визбірано звістки класичних джерел про партянський період, почасти притягнуто й вказівки нумізматичні, й обидва видання не переставали й не перестають бути рясною скарбницею відомостей для дальших дослідників, хоч освітлення фактів та висновки в цих компіляціях уже здебільша доводиться одкинути у зв'язку з відкриттями ще інших джерел, між іншим і більшого числа знахідок нумізматичних, що вони в нас перелічені ка сторінці (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників).

---

[351] В. Бартольд: Иран, исторический обзор (Ташкент 1926), ст. 104. Ця невеличка Бартольдова книжка (всього 122 ст.) повинна була, в ідеї, мати популярний або хоч популяризаторський характер; але проти авторової волі вона вийшла по-за межі популярного нарису.

3) George Rawlinson (учений англійський каноник і професор стародавньої історії): The sixth great Oriental monarchy[352], on the geography, history and antiquities of Parthia, Лонд.1873 (ст.XVI і 458). З автора не орієнталіст, він оперує лиш грецькими та латинськими звістками, але переслідував їх дуже совісно, і перевіряти його погляди аж надто легко через те, що він має звичку не попросту посилатися на свої класичні джерела, ба й наводити з них ще й дословні цитати. Виклад, як узагалі у англійців, у Ровлинсона легкий, прозорий. Етнічні Ровлинсонові погляди, почасти й географічні, частенько бугають різко неправдиві; приміром, він добачає в партянах не арійців, а «туранців» або татар (розд. 2) і, не знаючи однаковісінько ані іранських мов, ані татарських, відважно робить лінґвістичні зближення такого сорту як прирівняння титла монгольського завойовника «Дженгіз» (з закінченням «гіз») до партянського, щиро-іранського йменння Валгаш, транскрибованого по грецьки «Волагас» (з закінченням «гас»; див. ст. 23). Одкинувши такі наївні Ровлинсонові думки та ще деякі огріхи, неминучі у неорієнталіста, ми маємо в його монографії все ж шаноби гідний елаборат, де кожне речення обгрунтоване вказівкою на джерело.

4) Fr. Spiegel: Eranische Alterthumskunde, т. III (Ляйпц. 1878). В цій капітальній Шпігелевій іраністичній всезбірці (1871–1878) останній, III том має ще спеціяльний підзаголовок: Geschichte, Staats – und Familienleben, Wissenschaft und Kunst. Починається том з періоду Олександрових наступників, (селевкідів та греко-бактрійців (ст. 1–70), а партянам присвячено середній відділ: Das Reich der Parther (=стр. 70–231; далі в книзі йдуть сасаніди). Неспеціялістові солідна Шпіґеля праця не раз-у-раз буває легка для читання (цілковитий контраст з англійцем-каноніком Ровлинсоном); але кожному спеціялістові, як завважив іраніст C. de Harlez у своїй похвально-критичній статті про Eranische Alterthumskunde[353], Шпіґелева трьохтомова всезбірка – то справжня енциклопедія[354].

6) Th. Mommsen: Römische Geschichte, Bd. V (1885), розд. IX (ст. 339 і т.д.), праця, що рівночасно вийшла і в російському перекладі (М. 1885). Сподіваний попередній IV том Момсенової «Римської історії» не побачив світу, бо не був навіть написаний, через те фактичним попереднім томом являється III-ій, писаний ще в 1850-их рр. (Російський переклад

[352] Перші п'ять монархій – то стародавні, а сьома (якій Ровлинсон теж потім присвятив монографію) – то сасанідська.

[353] Гарлезова критика на Шпігелеву всевбірку – в Journal Asitique – 1879, janv.-fevr., ст, 159–164. Тут він забуває й уваги Гюбшманна та Гавґа, скеровані проти Шпігеля.

[354] Тільки в нотатці зазначимо, як № 5, працю доброго нумізмата, на яку часто покликаються дальші дослідники – A.v. Sallet: Die Nachfolger Alexanders (у Бактрії, Індії, Партії). Берл. 1879. Деякі нові факти (й погляди) знайти тут можна (за монетами).

III-го т., з 6-го німецького видання, вийшов 1880). Той III-ій Момсенів том, складений (у супереч V-му) без усяких покликань на джерела, теж має відношення до Партії, бо обіймає історію Рима од смерти Сулли до запанування Юлія Цезаря. З партянами мали діло і Сулла, і Лукулл, і Помпей, і Красс, – тому в оповіданні про цих римських діячів не міг Момсен партян проминути. Крассова загибель у поході на Партію (53 р.) притягла до себе, в тім III-ім томові, не абияку Момсенову увагу і викликала широке, побутово-характеристичне оповідання. Що ж до V-го тома Момсенової «Römische Geschichte"[355], то його тісніш присвячено історичному оглядові не столичних римських подій, а спеціяльно життю окремих римських провінцій (Іспанії, Галлії, Германії, Британії, Наддунайщини, Греччини, Малої Азії); – 9-й розділ зветься: «Ефратська границя та партяни»; далі йдуть розділи: «Сирія з Набатеєю, Юдея, Єгипет, Африканські провінції». Період провінціяльного римського життя обхоплено тут од Юлія Цезаря аж до імператора Діоклетіяна (кінця III в.). Присвячений ефратській границі та партянам 9-ий розділ, обсягом чималий (понад 100 сторінок), виходить ніби з ідеї, що й Партія була римська провінція. Це розуміється, не так; римською провінцією Партія не була; але в епоху перших цезарів траплялися недовгі моменти, коли Партія могла вважатися якщо не за провінцію Рима, то начебто за васально-римське царство, неперестаючи вважатися при тім і за другу велику світову державу після Риму. Потім настав час, коли Партія геть скинула з себе всякий римський вплив і вступила в вікову, можна сказати непереривну, боротьбу з Римом; ясно, що вона тоді одгравала не останню ролю в надвірній історії Римської держави, пограничних провінцій особливо (боротьба римлян ішла за Месопотамію, за те, щоб кордон римський ростягавсь по той бік Ефрата, аж до Тигра). Через те Момсен мав усі підстави впровадити в свій V том ще й Партію, та й присвятив їй уваги чимало. Своє славнозвісне вміння художньо оповідати про історичні події та, з «момсеновою» проникливістю, освітлювати їх, виявив автор «Римської історії» і в V-му своєму томові, так само яскраво, як і в попередніх трьох. Одміна лиш тая, ми це підкреслили вже, що в тих перших трьох томах Момсен не покликавсь на джерела, а в V-му томі навпаки він на джерела дуже часто покликається. На першому плані розробив Момсен історію так сказати військову, розглянув сутички та замирення між Партією та Римом. Але не побоявся Момсен, дарма що іраністом не був, звернути й у внутрішнє життя й побут партянської держави, аналізуючи його в зв'язку з загальним духом гелленістичної, греко-римської епоки. Де треба вдаватися по допомогу до спеціяльної орієнталістики, там Момсен, бачимо, користується Шпіґелем або – уже для сасанідської епохи найбільше – критичним коментованим перекладом однієї частини арабської історичної всезбірки Табарія, що видав для сасанідського періоду

[355] Характеристику російського переклада V тома ми дамо окремо, нижче.

Т. Нельдеке (1879) і ін[356]. І до німецького первопису V тома і до російського перекладу, додано історичні мапи. Того самого 1885 р. Т. Нельдеке подав довгу дуже похвальну рецензію на цей V т. Момсенової «Римської історії»[357] і в ній мають ціну, звичайно, не щедрі Нельдекові похвали на Момсенову адресу і компліменти йому, а ті додаткові критичні уваги (про Партію ст. 344–349), що в них Нельдеке, або не згожується з Момсеном, або доповнює його. Та хоч і який з Нельдеке ерудитний знавець сходу, а в декотрих точках доводиться читачеві піти все ж за Момсеном, а не за Нельдеке.

Російський переклад має такий заголовок: «Римская історія – Моммсена т. V. Провииціи отъ временъ Цезаря до временъ Діоклетіана. Перевод В.Н. Неведомскаго. Изданіе К.Т. Солдатенкова. Москва 1885.» Важливий розділ IX: "Евфратская граница и Парфяне» обіймає ст. 330–435.

Далеко не скрізь цей російський переклад – добрий. Можна подарувати перекладачеві – неорієнталістові, що він частенько допускається неточностей у східніх йменнях, коли переписує їх з латинсько-німецьких літер на російський (прим., на ст. 357 Tabriz передано через «Табрицъ», а не через «Табризъ» чи «Тебризъ»; на ст. 336 у виносці і на ст. 370 та й далі – «Готарцъ» замість «Готарзъ»). Значно гірша біда – перекладач густо-часто не розумів того, що перекладав, а чарез те або живцем позалишав уривки німецьких реченнів без усякого російського перекладу, або давав він переклад зовсім неправдивий. От, Момсенову увагу про його – Момсенову примітку до нового видання Драйзенової «Історії гелленізма», перекладає В. Неведомський так: «См. мою Notiz bei Draysen Hellenismus 3, 2, 361" (ст. 388). Або, знов – там, де Момсен покликається на початок «урсинського ексцерта» з Діона Кассія В. Невєдомський зберігає у своєму російському перекладі граматичну форму німецького родового відмінку і перекладає по-російськи ось як: «Въ начале ursinischen Excerpts (Діонъ 751, 2) вкралась неточность» (ст. 399). Що зрозуміє російський читач з оцих макаронічних німецько-російських фраз?

Німецьке "für" (=замість) перекладач знає тільки як «для». Момсен, виправляючи ортографію одного грецького слова в безграмотній епітафії, зазначає: «ἑνιοράφος, розуміється, замість ἡνιοράφος". У перекладі (ст. 323). «ἑνιοράφος – конечно, для ἡνιοράφος". Це комічно, та вгадати Момсенову

[356] Не видко, щоб Момсен користувався важливими роботами Томашка про історичну географію Ірана. Пор. W. Tomaschek: Zur historischen Topographie von Persen – 102 і 108 тт. віденських академічних "Sitzungsberichte" – (=1883). Пізніша Томашкова праця: Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden ("Sitzungsberichte", т. 116 і 117), натурально, не могла ще бути в Момсеновому розпорядженні.

[357] Рецензія Т. Нельдеке на V т. Момсена – в Zeitschr. d. D. Morg. Ges., т. 39 (1885), ст. 331–351.

думку ще можна якось. Але, от, на ст. 416 натрапляємо на непроглядне цілковите перекручення Момсенової думки, – це там, де Момсен говорить про офіційні мови Пальмірського царства (арамейську та грецьку). У російському перекладі читаємо: «Греческій текстъ – согласно съ состоявшимся въ 137 году постановленіемъ пальмирскаго общиннаго совета – ставился после пальмирскаго текста». Читач неодмінно мусить зрозуміти це російське речення тільки так, що пальмірський "общинный советъ" (себто сенат) зробив 137 р. постанову, нехай офіційні оповіщення пишуться попереду по-арамейськи, а тоді вже, поруч, по-грецьки. Направду ж нічогісінько такого в «постановленіи совета 137 г.» нема: теє «постановленіе» є не що інше, як тариф цін і податків на харчі та товари, написаний по-арамейськи (на першому місці) і по-грецьки (на другому місці), – тариф, де ані слівця не сказано про мови та про те, котрою з них двох треба писати передше[358]. Російський перекладач, виходить, не зрозумів, що тут визначає німецький прийменник «nach». Правдивий російський переклад для згаданого німецького речення був би такий: «Греческій текстъ, какъ можно судить по тарифу, изданному пальмирским сенатомъ въ 137 г., ставился после пальмирского текста».

Таких калічень німецького Момсенового текста, очевидячки, знайдеться в перекладі В. Невєдомського не одно й не два.

7) Рівночасно з V т. Момсенової «Римської історії» друкувався той том 9-го видання «Encyclopaedia Britannica", де вміщено, натурально, ще англійською мовою, низку статей під рубрикою «Persia". Про період старо-перський (медійсько-ахеменідський) написав для Енциклопедії відповідні сторінки Т. Нельдеке; про період партянський (ст. 587 і д.) подав простору статтю Альфр. фон Ґутшмід; про сасанідську епоху III–VII в. написав знов-таки Т. Нельдеке. За три роки після того німецькій оригінал Ґутшмідової статті, трохи навіть ширший од англійського перекладу в «Британській Енциклопедії», посмертно вийшов у світ у Німеччині окремою невеличкою книжкою:

7) [*так у А. Кр.*] Alfr. von Gutschmid: a) Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden. Mit einem Vorwort von Th. Nöldeke, Тюбинген 1888 (ст. VIII і 172). Передмову писав Т. Нельдеке, а не автор – Ґутшмід, бо Ґутшмід в рік перед тим помер[359].

---

[358] Пальмирського того тарифа видав і переклав S. Reckendorf в "Zeitschr. d. D. Morg. Ges.", т. 42 (1888), ст. 370–415.

[359] Нельдеке видав, більше-менше тоді ж таки по-німецьки, і свої власні статті, що по-англійськи вміщені були в Encyclopaedia Britannica. Книжка носить заголовок: Aufsätze zur persischen Geschichte von Th. Nöldeke, Лпц. 1887. Тут на ст. 1–85 подано по-німецьки «Geschichte des medischen und achämenidischen Reichs", а на ст. 86–134 «Geschichte des Reichs der Sâsâniden".

Статті, призначені для енциклопедичних словників, звичайно пишуться коротко, стисло, без епізодичних або побутово-анекдотичних оповідань, без особливої стилістичної художности, – і Ґутшмідова "Geschichte Irans" не становить собою щасливого винятку з цього загального правила[360]: його «Історія» діловито суха, вона не те, що звичайно розуміють під словом «історія», вона – стаття для суто-наукових довідок, «справочник» про останнє слово науки»; а коли потрібне буває довше оповідання, з подробицями, тоді Ґутшмід виразно відпроваджує читача до дуже старих, зате широких, праць Vaillant'a та Longuerue XVIII в. (прим., ст. 102). Ця сухість – не єдина вада. Авторитетний рецензент цієї «Geschichte Irans", відомий історик, стародавнього сходу, Ед. Майер звернув увагу й на те, що статті і. А. ф.Ґутшміда і Т. Нельдеке – то огляд лиш політичної історії Ірана, а відносини етнографічні, релігійні, культурні – це обидва автори мусіли облишити[361], або присвятили їм лиш мінімальну увагу. Не вважаючи одначе на сухість, короткість і однобічність невеличкої Ґутшмідової «Geschichte Irans", треба високо її поставити за її тонку критичність, дотепну обережність, зразково-методичні підходи до історичних джерел. Чи не найкраще захарактеризував Ґутшмідову книжку її публікатор Т. Нельдеке в передмові до цього посмертного видання: «Ця книжка має, – за те я певен, – високу й довгу вартість... І пізніші нащадки ставитимуться з неабиякою пошаною до провідних указівок фон-Ґутшміда»; – б) Його ж таки, Ґутшмідові: "Kleine Schriften" (Ляйпц. 1890–1893) – це рецензії, замітки, дрібні статті, що друкувалися по всяких спеціяльних часописах (в «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" у тім числі), а після авторової смерти їх погуртував до-купи і видав у світ Рюль. Не одно, що в енциклопедійній "Geschichte Irans" лиш коротко зформульовано, знаходить у цих Ґутшмідових «Kleine Schriften" ширшу розробку й ширше обгрунтування. На статтю (в III т.) про невірогідність «Історії Вірменщини» Мойсея Хоренського VIII в. ми вже не раз покликалися вище, в огляді вірменських джерел аршакідської епохи.

Коли «Encyclopaedia Britannica" вважала за потрібне дати для партянського періоду аж скількись друкованих аркушів, то російський «Энциклопедическій Словарь» Брокгавза й Ефрона обмежився на трьох сторінках.

Це невеличка стаття –

---

[360] Навпаки, Т. Нельдеке навіть і в стислих статтях, для енциклопедії писаних, спромігся зберегти майстерну художність. Гутшмід так не зробив, він для читання важкий.

[361] Рецензія Ед. Майера торкається, по суті, лиш "Aufsätze" Т. Нельдеке, а Ґутшмідову «Geschichte des Irans" заторкнув Ед. Майер лиш побіжно. Див. «Zeitschr. der D. Morg. Ges" т. 43 (1889), ст. 550–554. Дуже змістовна рецензія, хоч і яка коротка.

8) Борисъ Тураевъ: «Парѳія» в 44 півтомі «Энциклопедического Словаря» (Спб. 1897, ст. 912–915). Стаття аж надто стислая (6 стовпців), аж надто діловито-сухая (звичайному читачеві важко буває й читати), призначеная виключно для довідок. Самостійної дослідчої роботи тут нема, це конспективний витяг з Ґутшмідової статті, хіба почасти може й із III тома "Eranische Alterthumskunde" Фр. Шпіґеля (1878), та й то навіть не без деяких комічних gui pro quo[362]. Але будь-що-будь, автор цієї чисто компілятивної статті Б. Тураєв все ж був професором-сходознавцем (найбільше, правда, єгиптологом), а тому його несамостійна коротка компіляція вийшла для російського пересічного читача корисною, особливо коли треба робити швидкі, невідповідальні довідки. На жаль, часом у ній трапляються друкарські помилки, – це живовидячки не з авторової вини (селевкид Ієрак зветься, за статтею, «Іеранъ»; вірменський цар Артавазд обернувся в «Атавазда»; загибель аршакида Фраата II-го показано в 129 році замість 127-го; надзвичайно прикра друкарська помилка – тая, де сказано, що пеглевійська «легенда» на аршакидських монетах витіснила грецьку за Мітридата IV, – виходило б, ніби було це незадовго перед нашою ерою, тимчасом як воно сталося допіро за Мітридата VI, себто більше як століттям пізніше. Безперечно тільки через друкарську помилку читаємо ми у Тураєва дивовижну бібліографічну вказівку: Schneiderwirth, "Die Parter Heiligenstadt" 1874; на правду ж слово в лапках «Heiligenstadt" не повинно належати до заголовка, а є лиш місто, де друковано Шнайдервіртову книжку; зветься вона повно так: «Die Parther oder das neupersische Reich unter den Arsaciden nach griechisch-römischen Quellen" (Heiligenstadt 1874). Хронології аршакидів (чи, як вимовляє Б. Тураєв за німцями – «арзакидовъ») у статті здебільшого нема: Тураєв обмежається тим, що зазначає синхроністичних римських діячів; а цього, безперечно, навіть для пересічного читача буде обмаль. Трапляється у Б. Тураєва невиразність у висловах; от, він каже, що «после смерти Помпея Лабіэнъ поступилъ на службу къ парѳянамъ», а направду Лабіэн пішов до них на службу не

[362] Шпіґелевого ймення ця стаття ніде, одначе, не називає, навіть у бібліографії не згадує, так само як і Ровлінсона, а тому не виключена думка, що до Шпіґеля й Ровлінсона Б. Тураєв навіть не вдавався, а вичерпував, окрім Ґутшміда, ще енциклопедію класичноъ давнини Павлі (там компілятивну статтю про Партію дав Лесс). Дивним дивом Б. Тураєв, у короткому бібліографічному реєстрі на прикінці своєї статейки «Парѳія», дає помилкову довідку і про Ґутшміда: він згадує німецьку Ґутшмідову «Geschichte Irans" (1888) як щось неоднакове із Ґутшмідовою-таки статтею в «Encyclopaedia Britannica" та й запевняє, ніби статтю про Партію в «Encyclopaedia Britannica" писав Ґутшмід не сам, а вкупі з Нельдеке (це ж не так, бо Нельдеке, як ми бачили, дав для Енциклопедії зовсім інакші статті, зовсім не з партянського періоду). Видно, що під руками у себе мав Б. Тураєв тільки німецьке видання.

безпосередньо після Помпеєвої смерти, а вже аж тоді, як убито самого Цезаря. В ряди-годи трапляються у Б. Тураєва гірші неточності, прим., що «Митридату I удалось, разрушить Бактрійское царство»; а справді не Мітридат зруйнував греко-бактрійську державу, бо місцеві "інородці"[363].

До безперечних вад у статті Б. Тураєва належить його вступна вказівка, на самому початку, ніби «источникомъ нашихъ сведений о Парѳіи» має бути... «особенно Моисей Хоренскій» (ст. 912); вказівка непростима, бо тоді, коли писав Б. Тураєв, уже були друковані і статті Ґутшміда і Карієра, нарешті вже вийшла в світ навіть російська дисертація Г.А. Халатянца (М. 1896), де фальшівницький характер "Історії Вірменщини" Мойсея Хоренського VIII в. добре вже був висвітлений.

9) Дуже совісно (але аж на-рідкість не талановито!) написав свої ерудитні праці про Партію Ферд. Юсті, філолог-іраніст. Ще давненько, в поважній, колективній Онкеновій серії "Allgemeine Geschichte" вмістив Ф. Юсті свою "Geschichte des alten Persiens" (Берлін 1879), де партянському періодові присвячено місця небагацько, сторінок якихсь трицятеро (ст. 148–177). Тілько ж тая його робота встигла ще в 19-му столітті перестарітися, і коли на межі 20-го віку в Страсбурзі почала видаватися іранознавча енциклопедична всезбірка «Grundriss der iranischen Philologie" (hgs. v.W. Geiger), то для II тома цього епохального "Grundriss"-а (Страсбург 1900) Ферд. Юсті наново поробив те, що для Британської Енциклопедії п'ятнацятеро років перед тим зробили Нельдеке та Ґутшмід, тобто дав стисло-вичерпну, по-енциклопедійному написану, історію старого Ірана, од античних початків та й аж до мусульманського завоювання, притягши до діла весь фактичний матеріял, який має в своїм розпорядженні наука. Своїм обсягом ціла робота Ф. Юсті в Grundriss'і вийшла трохи більша, ніж разом статті Нельдеке та Ґутшміда в Британській Енциклопедії, але тая частина, що трактує про партянську епоху, не буде більша, ніж у Ґутшміда. Заголовок – такий: Geschichte Irans von den ältesten Zeiten bis zum Ausgang der Sâsâniden von Ferd. Justi (=т. II, 1900, ст. 395–550); середня частина (Alexander's Nachfolger und die Herrschaft der Parther, ст. 477–511) обійняла менше ніж 40 сторінок, правда місткого компактного друку. Бажаючи, щоб його стаття була «останнім словом науки», Ф. Юсті використав і акуратно позначив у виносках геть усі, і більші і дрібніші, европейські досліди, замітки, статті, статейки, що торкаються того чи іншого моменту партянської історії; він їх не попросту заголовками цитує, ба кожного разу називає й відповідну сторінку; Ґутшміда (та й Нельдеке) він теж постійно бере до уваги. Тільки ж не можна сказати, щоб у с і ті наукові погляди та висновки, які читач Grundriss'а знайде в ерудитній статті Ф. Юсті, справді могли вважатися за такі, що цілковито панують серед більшини вчених: Юсті має-бо й свої власні, одрубні думки, результат влас-

[363] Про загибель греко-бактрійської держави див. у нас дані на ст. № [в машинописі не вказано – *прим. упорядників*]

ного досліду, і тих думок він і в Grundriss'і уперто тримається, хоч далеко не всі вчені з ними можуть погоджуватися. Це все не перебиває Юстієвій праці, ерудитно-копіткій, вичерпно-акуратній, повній потрібних бібліографічних вказівок, зоставатися дуже й дуже коштовним, корисним елаборатом. Шкода тільки, що стиліст із Юсті аж надто неблискучий (щоб не сказати гіршого слівця), його виклад – нудно-важкий, якийсь аж нездарний, а неминучая енциклопедійная стислість і сухість остаточно зробили його вельми корисну працю малопринадною для читача. До Юстієвої статті в Grundriss'і ще дуже довго вдаватимуться і спеціялісти і не спеціялісти, але всі однаково відчуватимуть, яка вона тяжка.

Після сухих, компендіяльних статтей Гутшміда (1880) та Юсті (в «Grundriss der iranischen Philologie" 1900) ми не бачимо в західньо-европейській орієнталістиці якихсь дальших спроб дати ще инший загальний огляд партянської історії. Ми наводили, безперечно справедливеє, пояснiння В. Бартольда, що XX століття не принесло Европі таких археологічних відкриттів, які викликали б потребу переглянути наново, в коріні, всю давню іранську історію, чи ахеменідську, чи аршакидську. В окремих, почасних питаннях, наприклад історичної географії, дослідники часом вносили деякі принагідні корисні уваги і для аршакидської епохи, зовсім одначе не роблячи з неї спеціяльну тему для своїх дослідів[364]. А деякі факти могли б навести на песимістичну думку, що в західній науці інтерес до Ірана партянської, аршакидської епохи навіть поменшав. Так міг би песиміст гадати, бачучи несподівану лакуну в дуже старанній і заслуженій праці:

10) Edw. Browne: A literary history of Persia, /т. I/, from the earliest times until Firdowsi (Лонд. 1902), У Бровна історія перського письменства і виклад перської політичної історії скрізь ідуть попліч і допомагають одна одну освітлити; тож можна було б сподіватися, що Бравн неодмінно торкається дуже важливої та й вдячної культурно-історичної теми, нехай би хоч про гелленістичні впливи на Іран після Олександра Македонського і за партянського панування. Але він волів це зовсім обминути. Він спиняється на медійському й ахеменідському староперському періоді, а потім

---

[364] Тут можна знов нагадати за працю Й. Маркварта «Eranšahr" 1901, написану для аналізи вірменської географії VII–VIII в. псевдо-Мойсея Хоренського; ретроспективно Маркварт торкається й раніших часів і робить багато несподіваних висновків, иноді правдоподібних, часто таких, то треба їх неодмінно одкинути. Доводиться торкнутися історії тохарів-юечжінців, а через те трохи й аршакидів іранських у звязку з «тохарським» питанням, що наново виринуло на світ після відомих археологічних відкриттів у східньому Туркестані і т.и. Автори, коли їм, походя, треба торкнутися партянського Ірана, звичайно вдаються попросту до Ґутшміда 1888 та до Юсті (до Юсті навіть рідше) та роблять деякі свої додатки чи модифікації до Ґутшмідових поглядів.

вільно переходить до сасанідської епохи: партянський півтисячелітній період в політично-історичному й культурному житті іранців – це у Бравна порожня лакуна, і лиш випадково й побіжно кинув він про "Parthian period" скількись малозначних рядків (ст. 119).

В значній мірі саме оця дивна прогалина в Бравновій «Literary history" сталася приводом для того, що я, читаючи для студентів-орієнталістів свій курс «Исторія сасанидовъ», додав до нього ще й курс попередньої історії Ірана – аршакидського, спиняючися головним чином на культурних рисах аршакидської історії:

11) А. К р ы м с к і й: Исторія сасанидовъ, съ приложеніемъ отдела о парθянском царстве и аршакидахъ", М. 1905 (=Труды по востоковеденію» Лазаревскаго Института Восточныхъ языковъ, вып. XXI). Всіх сторінок у книзі 416, а «приложеніе: Парθія и Аршакиды» (ст. 199–373) становить собою безмаль половину тієї великої книги. – В 1910–1911 рр. цю мою працю перекладено на в і р м е н с ь к у мову в журналі «Люма». – Згідно з моєю «Парθією й Аршакидами» дав я відповідну частину статті «Персія» в 32-ому томі московського «Энциклопедического Словаря издательства Гранат (1915).

А. Е. Крымский

ГЕОГРАФИЯ ИРАНА

ГЕОГРАФИЯ ИРАНА

1. Границы Ирана в части Персии.
3. Характер внутренности плоскогорья. Безводные пустыни.
5. Горы и их реки:
а) ст. 13–20. Западно-южная цепь.
б) ст. 5–6. Восточные кряжи.
в) ст. 6–13. Северная цепь.
г) ст. 13–22. Экскурс о водах и горах Междуречья – Аму-Дарьи и Сыр-Дарьи.
21. Климат и орошение.

25. Растительность.
29. Животные.
30. Минералы и металлы.
32. Население; его состав племенной и религиозный.
40. Образ жизни. Промышленность обрабатывающая и добывающая; торговля; пути сообщения.
49. Черты государственного строя. Войско.
52. Важнейшие города каждой области Персии.
I. Ирак и Аджеми (ст. 52). – II. Азербейджан (53). –
III. Гилян и Мазендеран (55). – IV. Хорасан (51). –
V. Курдистан или Арделан (61). – VI. Луристан (62). –
VII. Хузистан (62). – VIII. Фарсистан (64).
IX. Кирман и перс. Белучистан (66). – X. Сеистан (68).
68. Белучистан.
69. Собственно Афганистан.
74. Афганский Туркестан.

ГРАНИЦЫ ИРАНА И, В ЧАСТНОСТИ, ПЕРСИИ

Персия, или, как ее называют сами персы, Иран[1], занимает бóльшую, западную часть Иранского плоскогорья, которое лежит между р. Тигром и р. Индом, омываясь на юге водами Персидского залива и Индийского океана и нависая своею северною стороною над Каспийским морем и туркестанской низменностью. Поверхность всего Иранского плоскогорья – более чем 2½ миллиона кв. километров. На государство Персию, лежащее между 25⁰ до 40⁰ северной широты (от Индийского океана до р. Аракса) и 44⁰ до 64⁰ восточной долготы (считая от меридиана Гринвичского), приходится из всего плоскогорного пространства менее чем 1¾ миллиона кв. килом. (точнее – 1.464.000 квадр. верст), потому что восточная часть плоскогорья распределена между независимым теперь от Персии государством Афганистаном (ок. 675.000 квадр. килом.) и англо-индийским протекторатом Белучистаном (ок. 276.000 кв. килом.)

В прежние времена (отчасти даже в недавние, всего в XVIII в.) Персии принадлежало все плоскогорье, – и тогда ее политические границы с востока были Индия и Китай, а не Белучистан и Афганистан (как дело стало с XVIII века). На севере, где теперь политическая граница Персии – русские кавказские и среднеазиатские владения, пределы прежней Персии простирались в нынешнее русское Закавказье (перешедшее к Росии в XIX веке); а еще раньше – простирались они по северу в нынешнюю русскую, заселенную туркменами, область Закаспийскую с ее оазисом Мервом и в русский же Туркестан (Хива, Бухара и др.); некогда в этих областях персы создали блестящую культуру и имели здесь в X в. расцвет своей национальной литературы («Шах намé» и пр.), но в течение средних веков завладели этими странами тюрки, и уже из под тюркской власти перешли они под власть России. На западе нынешнюю политическую границу Персии составляет Турция: Курдистан с иранским населением и Месопотамия с арабским населением; здесь границы, в течение долгой исторической жизни, часто колебались в пользу Персии, а в древние, ассирийские времена, отсюда пришла для юной Персии цивилизация.

ХАРАКТЕР ВНУТРЕННОСТИ ПЛОСКОГОРЬЯ. БЕЗВОДНЫЕ ПУСТЫНИ

Иранское плоскогорье возвышается, средним счетом, метров на 2000 над уровнем моря. Оно, словно толстою, чрезвычайно широкою стеною, обнесено со всех сторон высокими кряжами гор, а в середине представляет большей частью равнину, лишь кое-где перерезываемую гористыми грядами. Внутри эта равнина постепенно понижается вглубь и западает сравнительно с высотами окружности, причем огромное центральное

[1] Ведь в точном смысле под Персией (Фâрс) понимается у нынешних персов только одна юго-западная область Фарсистан.

пространство, по своей почве, представляет собою сухой, безводный, бесплодный солончак. Там и сям среди этой солончаковой степи или пустыни («дешт») видны «кевиры», т.е. соленые озера или – в жаркое время – высохшие котловины с пластами соли на дне. Унылая, громадная «Дешт-и кевир» в Хорасане (сев.-вост. области Персии) безлюдно тянется в сторону запада почти до самой столицы Теhрана. А к югу от этой степи, за рубежом гористых гряд, через Кирман в сторону Индийского океана и Белучистана, простирается внутри плоскогорья еще более печальная пустыня, песчаное, сыпучее море, то с волнистой гладью, то с наваленными, высокими песчаными гребнями, известная под именем «Лотовой», т.е. Содомо-Гоморрской («Дешт-и Лут»; несмотря на такое ее название, соль со своими пластами и озерами не выступает здесь наружу, и общий вид Лотовой пустыни – это жгучий песок.

Для человеческого житья, значит, внутренность иранского плоскогорья непригодна, и население теснится к окраинам, к окружности, поближе к тем широким хребтам гор, которыми Иранское плоскогорье обрамлено. Там, чаще всего от таяния горных снегов, текут с гор речки, – и население живет по их течению до тех мест, пока они орошают землю, пока они не исчезнут в песках и солончаках пустыни. Оттого цифра населения Персии поразительно непропорциональна ее общему пространству: всего 10 миллионов, т.е. едва-едва 6 человек на один квадр. километр.[2] В Афганистане населения свыше 5 миллионов, в Белучистане немного меньше 1 миллиона. В песчаном Белучистане приходится средним числом меньше 3 человек на 1 кв. километр. Для сравнения напомним, что в зап. Европе, напр. в Германии, на километр средняя цифра населенности есть 90 человек и больше.

ГОРЫ И ИХ РЕКИ

Горных цепей, которые со всех сторон окаймляют Иранское плоскогорье окружной, рубежной стеною, есть собственно три: а) хребты западные с южными, по турецко-аравийской и приморской стороне; б) хребты восточные, афгано-белучские; в) хребты северные, по российской стороне; г) экскурс о водах и горах междуречья Аму-Дарьи и Сыр-Дарьи.

а) *ЗАПАДНО-ЮЖНАЯ ЦЕПЬ ИРАНСКИХ ГОР*

С запада и с юга огораживает Персию одна сплошная, полукруглая цепь складчатых гор, которая в западной своей половине параллельной течению р. Тигра и Месопотамской низменности до Персидского залива включительно, называется греко-классическим именем Зáгрос (Ζάγρος).

---

[2] Эта средняя арифметическая цифра есть действительная норма для главных внутренних провинций плоскогорья; и если на северо-западе Персии густота населения иногда поднимается до [*рукопис зіпсовано*] человек на [*рукопис зіпсовано*] то на юго-востоке в Кирманской области она падает до 2 чел. на кв. килом.

Начинаются Загросские, или западно-иранские кряжи там же, где начинаются и северные: у армянского Кавказа, к югу от Арарата. Сперва они представляют собою западный рубеж для персидской области Азербейджана и восточный рубеж для турецкого Курдистана, потом переходя к югу в Курдистан персидский (с г. Кирманшаhом), и вообще известны в этих местах под именем Курдских гор. Вместе с более восточными разветвлениями (в провинции Ирак-Аджеми, где Теhран, Хамадан, Испаhан) вся эта горная (мидийская) область известна и под неопределенным названием эль-Джибâль (= «горы»). Курдам персидским и курдам турецким часто приходится сталкиваться в сев.-зап. углу Азербейджана, где имеется обширная впадина между Кара-дагом с севера, Зáгросом с запада и Селендом[3] (недалеко от Тебриза) с востока, занятая известным уже для нас соленым озером Урмией (стр. (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників)) и его плодородной, густо населенной котловиной. Продолжаясь далее к югу вдоль Тигра, Загрос содержит множество сложных разветвлений, запутанных отрогов и параллельных хребтов, и раздается в ширину иногда на несколько сот верст. Тут области ближе к западному рубежу Луристан[4], Ирак-Аджеми, в сторону внутреннего плоскогорья уже отмечавшая нами с севера, южнее обеих спускается по склону Загроса в низину тигро-ефратского устья область Хузистан (Сузияна), теперь чаще называемая Арабистан; а за нею Загрос вдоль Персидского залива входит в область Фарс. И Загрос носит здесь частичные названия, соответственные именам этих областей: горы Луристана, горы Ирака-Аджеми (Мидийские) и т.д., со множеством специальных имен для отдельных цепей и отрогов. Из отрогов Загроса, расходящихся в глубь плоскогорья, выделяется высотою Динар-куh с главными вершинами ок. 5500 метров; высится Динар-куh по меридиану г. Испаhана, лежащего в самом сердце Ирана (на юге области Ирак-Аджеми), но Испаhан севернее Динар-куhа верст на 200.

Из тех рек, которые стекают с Загроса на востоке, т.е. внутрь плоскогорья, уже упоминалась (стр. (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників)) азербейджанская Сефид-руд (по-турецки Кызыл-узен), уходящая из Курдских гор на северо-восток к прикаспийским Талышским горам и прорывающаяся сквозь цепь Эльборз, к самому Каспийскому морю. Река эта довольно велика, только не судоходна, как и вообще реки Персии. Есть, конечно, и другие Загросские реки, или речки, которые направляются на востоке в глубь Ирана, но все они совсем незначительны, напр. р. Зенде-руд[5], проходящая возле г. Испаhана; она на юго-востоке от Испаhана теряется в песках внутренней пустыни, как это бывает в Иране и со многими другими внутренними реками. Несравненно значительнее те Загросские реки, которые

[3] або Сехендом. [прим. В. Храновського].

[4] Позападнее – Малый Лур, повосточнее – Большой Лур.

[5] Правильна назва цієї ріки – Заяндеруд. [прим. В. Храновського].

утекают с хребта прочь от плоскогорья, на западе или юго-западе в длиннейшую долину р. Тигра. Большей частью к ущербу для Персии, они ей своими низовьями, да обыкновенно и средним течением, не принадлежат. Важны они, однако, тем, что образуют проходы из Иранского плоскогорья в Месопотамию и обратно. В истории ассирийцев, мидян, персов-сасанидов и др. это обстоятельство очень сказалось: тут бывала дорога для взаимных вторжений и завоеваний (Ζάγρου πύλαι у Птолем. VI, 2:7; Μηδικὴ πύλη у Страбона XI, 14:8). (Вивірити – Grundriss 375). Таковы левые притоки Тигра, впадающие прежде всего на территории древней Ассирии и имеющие свое течение в нынешнем турецком Курдистане, в силу чего они, можно сказать, сплошь, или почти сплошь, не находятся своими руслами в государстве персидском: р. Заб Большой с устьем ниже нынешнего Мосула и древней Ниневии, р. Заб Малый и р. Дияла, которая впадает в Тигр вблизи Багдада. Более уже персидская, чем турецкая – р. Керха (Сеймара), вытекающая у г. Хамадана (древней мидийской Экбатаны); она перерезает всю горную систему Зáгроса впоперек по Луристану и впадает в болото невдали от устья Тигра, у Шатт-эль-ʼáраба. Другая луристанская река – Диз, делящая страну на Лур Малый и восточнее, Лур Большой, но она не прямо идет к Тигрскому устью, а вливается сперва в р. Карун, (ниже г. Шостера)[6]. Река же Карун впадает в Шатт-эль-Араб наиюжнее, ниже г. Басры, у Мохаммары. Она принадлежит Персии полностью, всем своим течением, и важна как единственная судоходная река Персии, допускающая даже пароходство (английское). Эта река – нерв Сузияны. Судоходным Карун делается, собственно, лишь в нижнем течении, от г. Шостера, после того как русло реки уже вышло на волю из Загросских гор, и когда река, по низменности, остается до впадения в Шатт-эль-араб протечь еще 180 километров. Диз река города Дизфула, вливается в Карун справа, ниже Шостера.

Вдоль Персидского залива, по области Фарсу и его продолжению Ларистану[7], горные цепи Загроса все больше и больше уклоняются с юго-востока прямо на восток и, уже под другими именами, тянутся по персидской области Кирман и по Белучистану прибрежными хребтами вдоль Индийского океана к низовьям р. Инда (откуда, закругляясь, сворачивают на Афганистан, к северу). Для перевала из приморья в середину плоскогорья нет сквозь береговые горы удобных проходов для путей. От фарского порта Бушира на Персидском заливе, равно как от порта Бендер-Аббас при Ормузском проливе, отыскиваются лишь довольно тягостные перевалы через горный хребет внутрь плоскогорья к главному городу Фарса Ширазу (а в старину – к многовековому национальному персидскому первопрестольному

[6] Сучасна назва цього міста – Шуштер, знаходиться на сході Хузестану. [прим. В. Храновського].

[7] Не смешивать с Луристаном, который лежит не здесь на юге, а на северо-западе Персии.

Персеполю); откуда идет затем торговая дорога на столицу Персии в XVIII в. г. Испаhан, в южной части области Ирак-Аджеми, и еще дальше – на нынешнюю столицу Персии г. Теhран, в северной части той же области. Чтобы совершить эту дорогу из Бушира в Теhран, требуется два месяца; от Бендер-Аббаса дорога через Шираз до Теhрана еще длиннее, не только потому, что Шираз дальше отстоит от Бендер-Аббаса, чем Бушир, но и потому, что перевалы той дороги гораздо хуже. Рек, изливающихся с прибрежной цепи гор в Персидский залив, нет сколько-нибудь значительных. За горами на северной стороне, напр. у Шираза, имеется воды несколько больше; впрочем, озеро и возле Шираза и к вост. от него (Нириз или Бахтеганское с загросскою р. Бенд-эмир) – соленые. Тесно связанная с Фарсом внутренне-иранская область Йезд, лежащая на северо-востоке от Фарса в глубь плоскогорья, – эта уже речка суха, маловодна. Много однако безотраднее в этом отношении – те две юго-восточные приморские иранские области, берегом которых и заканчиваются на востоке прибрежные южно-иранские горы: область Кирман и не принадлежащий Персии Белучистан (его береговая песчаная, пустынная полоса называется Мекран). В неприморской, т.е. северной части Кирманских гор находится потухший вулкан Хезаркуh = «Тысячегорный»; возле него главный город страны, по имени тоже Кирман. Здесь, за перевалами от океана, по направлению к жгучей Лотовой пустыне, область Кирман еще суше, чем на приморье своем. Соседняя внутренне-иранская область Сеистан, заключенная между вост. Кирманом, южн. Хорасаном, зап. Афганистаном и северн. Белучистаном, содержит в себе огромное составленное из крупных двух впадин и множества мелких лагун, соленое озеро-болото Хамун, которое представляет собою наиболее запавшую низину всей центрально-иранской пустыни. С востока в Хамун впадает и принадлежит Персии низовьями, уже отмеченная у нас, большая, многоводная афганская река Хильменд (см. стр. (писанная) 6). Во время Хильмендского половодья вода в Хамунских обеих впадинах (Хамун-и Ферре и Хамун-и Севаран) и всех лагунах поднимается, и они превращаются в одно сплошное море; в некоторые годы (но очень нечасто) переполняясь и выходя из берегов, оно южным протоком заливает соседнюю солончаковую третью котловину Зирре́.

б) *ВОСТОЧНЫЕ КРЯЖИ*

Восточные кряжи Ирана (Соломоновы горы, параллельные долине р. Инда и переходящие к северу в Хинду-куш) не могут теперь идти в счет персидских гор, потому что составляют в настоящее время принадлежность двух отдельных иранских государств, Афганистана и Белучистана. Спускающиеся с них речные воды впадают преимущественно в р. Инд, унося воду прочь из плоскогорья. Впадает в Инд и очень крупная афганская река Кабул (на ней – одноименный главный город Афганистана), но истоки ее не здесь. Кабул лишь прорезает восточный хребет, захватывая в себя почти все воды гористой страны северо-востока, и свое начало берет

на хребте, не восточно-иранском, а в углу северо-иранском. При случае заметим, что там же в северо-восточном углу, а не на восточном хребте, начинаются три другие крупные реки Афганистана, текущие внутрь страны, не в Инд: а) р. Хильменд (протяжением свыше 1100 килом.) в бассейне которой на притоке Эргенд-аба стоят г. Кандаhар, и (при впадении Эргенда в Хильменд) г. Бост, и которая вливается в центрально-иранское соленое озеро-болото Хамун; б) р. Газна, которая направлением своего течения как будто готовится впасть в Хильменд слева, но вместо того вливается в соленое озеро Абъи-истаде (= «Стоячая вода»), значительно еще не дотекши до Хильменда, и в) Хери-руд с одноименным важным городом Хератом. Однако более подробная речь об этих внутренних реках Афганистана, начинающихся на севере, естественно, должна быть отложена до обзора горной цепи северо-иранской и до описания соленых озер внутреннего бассейна.

в) *СЕВЕРНАЯ ЦЕПЬ*

Огромная северная цепь рубежных гор Иранского плоскогорья, которая образует длиннейшую границу с Россией, начинается на северо-западе возле армянского Кавказа (Арарата) и простирается на восток до средне-азиатских горных систем.

Одного общего имени вся северная цепь не имеет.

На границе Персии с русским Закавказьем она называется Кара-даг (= «Черные горы»). Вдоль Кара-дага, с северной стороны, течет, направляясь в Каспийское море русско-персидская пограничная река Аракс, правые притоки которой стекают с этой цепи Кара-дагской; по южной стороне гор лежит богатая персидская область Азербейджан с главным городом Тебризом («Тавризом» в русских официальных бумагах). В сев.-зап. углу Азербейджана, по южной стороне Карадага, находится огромное соленое озеро-море Урмия, или «Царское море» (Дерйа-йи Шаhи), вода которого количеством соли (22%) почти может сравниться с знаменитою водою Мертвого моря в Палестине. От тяжести воды там почти не бывает бурь. В обоих «морях» одинаково не могут водиться рыбы, но, в противность Мертвому, берега Урмии хорошо населены людьми. С востока впадает в оз. Урмию речка Аджы-чай, текущая со стороны гор Каспийского моря; на ней стоит город Тебриз, – и ее долина, вверх по течению, есть природный путь из Тебриза к Каспийскому морю. Невдали от устья Аджы-чая (по левой южной стороне), с подошвой у оз. Урмии, высится величаво над озером потухший вулкан Сеhенд (ок. 3500 метров высоты), возле минеральных источников которого – летние дачные места тебризцев; а у верховьев Аджы-чая, т.е. на сев.-востоке Азербейджана, высится на северной правой стороне долины другой потухший вулкан Савалан (свыше 4800 метров), со снежной вершиной; там, у восточной подошвы, вблизи перевалов через прикаспийские горы, расположился город Ардебиль. Савалан есть конец одного из отрогов Кара-дага в сторону Каспийского моря.

Далее к востоку, вокруг южно-каспийского побережья, горы называются Эльборз, с частичными подразделениями. Прибрежный отрог в сторону кавказского Прикаспия русского, к Ленкорани, называется горами Талышскими. С внутренней, неприбрежной стороны он огибается юго-восточной азербейджанской рекою Кызыл-узен, или Сефид-руд, которая вытекает в направлении к Каспию из совсем другого иранского рубежного кряжа, именно из западного, из Курдистана. Достигши через юго-восточный Азербейджан до хребта Эльборза, Сефид-руд принужден течь вдоль его южной подошвы ок. 200 км, пока, усилившись справа притоком Шаh-руда, не находит себе в Эльборзе горную щель, позволяющую реке хлынуть на север в Каспийское море, в область Гилян, на довольно близком расстоянии от границ Мазендерана. В этих местах Эльборз так и именуется в частности горами Гилянскими и Мазендеранскими, по имени тех двух прибрежных прикаспийских провинций, которые расположены по северному, приморскому крутому склону Эльборза и на берегу моря. При впадении в море, Сефид-руд образует дельту; при левом рукаве – главный гилянский г. Решт с гаванью Энзель по песчаной косе, которая отделяет Решто-Энзелийский мелководный залив («мордâб») от открытого моря. Обе провинции, и Гилян, и Мазендеран, на редкость для прочей Персии, очень влажны, даже лихорадочно болотисты, и богаты лесами и растительностью; наоборот, южный отлогий склон Эльборза, к которому примыкает область Ирак-Аджеми со столицей Теhраном (мидийский г. Рага, Рей), безлесен и сух. Теhран находится в южной близи самого высокого пункта Эльборзской цепи, потухшего (но еще с горячими источниками) вулкана Демавенд, высотою ок. 5500 метров; в других местах средняя высота Эльборза 3000 метров. С Демавенда спускается к Каспийскому морю речка Лар, у устья которой лежит торговый город Амоль. Другая, более восточная, речка Бабиль[8] важна лишь тем, что на ней, верстах в 20 от моря, стоит торговый г. Батрфоруш, а у устья – пароходная пристань Мешhед-и сер. Почти все речки, стекающие с гор Эльборза в Каспийское море, образуют при своем впадении мелководные заливы-лиманы, которые отделяются от глубокого моря наносными мелями и содержат стоячую, загнивающую воду. Внутрь мордабов пароходы не могут входить.

Миновавши Каспийское море и, к северу от себя, оставивши реки, впадающие в море с востока: р. Горген (иначе Джорджан) и русско-персидскую пограничную р. Атрек, горная цепь идет по северной окраине области Хорасана, под разными местными названиями: сперва Боджнорд, потом, с поворотом закруглением на юго-восток, Биналуд – хребет, который отделяет прежнюю хорасанскую столицу Нишапур от нынешнего главного г. Мешhеда (Туса); при этом р. Аму-Дарья, в своих низовьях, остается

[8] Сучасна перська назва цієї ріки, а також однойменного міста – Баболь. [прим. В. Храновського].

от гор еще на очень далеком расстоянии к северу. Потом сев.-иранский кряж, Паропамис, как его здесь, к сев. от Херата называли древние греки, уже вне пределов нын. Персии, все больше и больше приближается к руслу Аму-Дарьи; идет он по левой, южной стороне Аму-Дарьи, по т.н. Афганскому Туркестану, (и по правой стороне реки лежит вассально-российское эмирство Бухарское), идет вплоть до верховьев Аму-Дарьи, заканчиваясь афганским хребтом Хинду-кушем и афгано-бухарским Памиром, где Аму-Дарья, собственно, и имеет свои истоки. Эти хребты сближаются уже с системою гор Хималайских.

Частью из цепи хорасанской, а еще больше из кряжей северо-афганских, питаются реки, стремящиеся вниз на север в Аму-Дарью.

Иные из них очень далеко не дотекают до Аму-Дарьи. Такова большáя (ок. 900 килом.) уже упоминавшаяся (стр. (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників)) преимущественно афганская река Хери-руд (на ней – одноименный, ныне афганский г. Херат). Она, из снежных афганских высот Куh-и бабá (западнее Хиндукуша) вытекши на запад и дотекши до персидского Хорасана, сворачивает по персидско-афганской (восточно-хорасанской) границе на север; слева со стороны священного хорасанского города Мешhеда, принимает она приток Кешеф-руд и продолжает к северу течь по рубежу Хорасана до хорасанского города Серехса, поделенного между Персией и Россией; оттуда, в сев.-зап. направлений, р. Хери-руд (или под другим именем – Теджен-дерья) переходит в русские закаспийские пределы и мало-помалу губится в песках и соленых озерах туркменских кочевий в Закаспийской области. Такова же печальная участь ее восточной р. Моргаб, вытекающей в Закаспийскую область России, в частности к оазису Мерву, из афганского хребта Сепид-куh;[9] персидскому государству Моргаб уже не принадлежит никакой своей частью.

Приблизительно таковы же т.е. в конце концов иссякают, не докатившись до Аму одни больше, другие меньше, и прочие левые притоки Аму-Дарьи, которые спускаются к среднему и верхнему течению великой реки еще восточнее и текут по не принадлежащему, конечно, шахской Персии Афганскому Туркестану, иначе по древней Бактриане. Ближайшие к мервскому Моргабу, на востоке от Моргаба, такие притоки – р. Кайсар (принимающая в себя р. Аб-и Меймене) и р. Шиберган (иначе Истераб); они – оросители зап. Бактрии, той части Бактрии, которая в мусульманский период называлась областью Гозган (или Джозджан); до русла Аму-Дарьи рр. Кайсар и Шиберган не дотекают довольно далеко. Находящаяся восточнее, чем он, р. Бельх (имя, тождественное со старинным именем «Бактрия»), иначе Дehас, начинается в Афганистане на хребте Куhи баба, а еще восточнее р. Хольм (Хулим, Хулум) вытекает из предгорий Хинду-куша; эти обе не

[9] Не надо смешивать этого мервского Моргаба с другим, небольшим Моргабом (Ак-су) на Памире, одним из истоков Аму-Дарьи.

дотекают до русла Аму-Дарьи лишь немного. Еще более восточный Ак-Серай, иначе Аб-и Кундуз, т.е. река г. Кундуза, истоки имеющая частью в Куhи баба, частью в Хинду-куше, по временам вполне доходит до вод Аму-Дарьи. Далее, еще повосточнее, чисто Хиндукушская речка Кокча, орошающая афганско-подвластную область Бадахшан, впадает в Аму-Дарью в верхнем ее течении, т.е. там, где мать-реку обыкновенно называют еще не Аму-Дарья, а Пендж, – хотя в сущности, тут уже течет подлинная Аму-Дарья, а не ее верховье. Аму-Дарьинские истоки находятся значительно восточнее, в горах Памирского плоскогорья. Без натяжки можно бы сказать, что, еще на Памире успевают образовать Аму-Дарью две речки своим слиянием: одна – р. Моргаб (Ак-су)[10], текущая сквозь Памир с востока, другая – р. Пендж, текущая навстречу Моргабу с юга. Обыкновенно, однако, считать, что Моргабу не есть равноправный с Пенджем исток р. Аму-Дарьи, а есть лишь правый приток р. Пенджа, продолжающего и после впадения Мораба течь в качестве Пенджа. Вытекает Пендж из юго-вост. Памира, из озера Зор-куль, причем вскоре же, с юга, принимает в себя р. Вахан-дарью, указывающую самим своим именем на памирскую область Вахан, которая составляет южную окраину Памирского плоскогорья. В древние и в средние века всюду в этих местах, если не на Памире, то в бактрийской области, с Бельхом в центре, происходили многие важные события персидской истории. Теперь это – почти все сплошь – захолустные владения афганского эмира: именно ему принадлежит теперь территория, орошаемая всеми упомянутыми левыми притоками Аму-Дарьи от зап.-бактрийского Кайсара до бадахшанской р. Кокчи и даже до памирского Пенджа, а другое верховье Аму-Дарьи р. Моргаб – владение эмира бухарского и России. – В этих местах лучший среди путей из Бактрии в сев. Индию идет вверх по долине р. Хольма к Бамиянскому горному проходу. Далее за Бамиянским проходом, по другой стороне Хинду-куша, путешественник встретит верховья крупной реки Кабул, которая, как уже упоминалось выше (стр. (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників)), стремится в направлении к сев. Индии, и впадает в р. Инд. Верховья р. Хильменда, ведущей в зап. Афганистан и Персию, тоже не далеки от Бамияна. Таким образом это самый естественный путь как из Бактрии, так и из середины Иранского плоскогорья в Индустан, и знамениты «Бамиянские ворота» издревле.

г) *ЭКСКУРС О ВОДАХ И ГОРАХ МЕЖДУРЕЧЬЯ АМУ-ДАРЬИ И СЫР-ДАРЬИ (ОКСУСА И ЯКСАРТА, ДЖЕЙХУНА И СЕЙХУНА, У АРАБОВ – ДЖЕЙХУН)*

Самая р. Аму-Дарья (древн. Оксос), хотя ее пишают слева, по крайней

[10] Имя «Ак-су» очень похоже по звукам на старинное имя «оксус», под которым известна была Аму-Дарья у древних географов. Имя «Моргаб» не характерное: так ведь называется и та река, которая орошает Мервский оазис (см. стр. (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників)).

мере в верхнем и среднем ее течении, горные воды сев.-иранских рубежных кряжей, лежит вне Иранского плоскогорья и, конечно, географически не относится к Ирану. А низовье ее, даже левобережное, теперь занятое тюркским вассально-российским государством Хивóю, и подавно не есть Иран. В старину, положим, р. Аму-Дарья впадала одним рукавом в море Каспийское, и тогда ее низовье сообщалось с иранской областью Гирканией и более-менее соседило с зап. Пароией (Хорасаном); но теперь Аму-Дарья имеет устья только в море Аральском, и расстояние Аму-Дарьинского низовья от иранских горных пограничных цепей (хорасанских) оказывается чрезвычайно далеким; между ними лежит обширная Туркменская пустыня (с пересохшим прежним руслом Аму-Дарьи); и ни одной капли воды с иранских гор нижнее левобережье Аму-Дарьи не получает да и может уже теперь получать. Еще менее может географически относиться к Ирану заречная, правая сторона Аму-Дарьи, занятая теперь на верхнем и среднем течении другим вассально-российским тюркским государством Бухарóю, а в низовой полости, как раз напротив Хивы, вдоль Хивы – занятая непосредственно русскими. В этнографическом отношении эти земли теперь вполне правильно называются Туркестаном, т.е. страною тюрков, (значит, не иранцев). Однако надо помнить, что тюркский (турецкий) элемент сделался господином правого берега Аму-Дарьи только в начале XI в., да и после того совместная с Персией культурная и, частью, политическая жизнь крепко здесь ощущалась еще лет с полтысячи, до XVI в. В древности же и в лучшую пору багдадского халифата Бухара и Харизм[11] (Хивá), или, по более старинной терминологии, Согдиана и Хоразмия, были такими же коренными иранскими областями, как и левобережные. Аму-Дарьинские области Бактрия (Бельхская) и Маргиана (Мервская), теперь тоже уже сильно отуреченная. И потому когда делается географический обзор Ирана со включением целей исторических, чтобы он мог, между прочим, служить введением в историю Ирана, то напомнить о прежней связи Аму-Дарьинского правобережья с Ираном – вещь вполне уместная, исказить здесь два слова о притоках Аму-Дарьи, впадающих в нее справа, в Заречьи и о самих горах Заречья, это – вполне следует[12]. При этом придется естественно, коснуться и другой великой реки Заречья – р. Сыр-Дарьи, которая течет в Аральское море параллельно р. Аму-Дарье и имеет своим бассейном очень тесную связь с Аму-Дарьей.

Сперва – об Аму-Дарьинском правобережье.

Когда р. Пендж, т. е. верховье Аму-Дарьи, протечет сперва по южному Памиру с востока и запада, оросивши южно-памирскую

[11] Хорезм – історична область у нижній течії Аму-Дар'ї. [прим. В. Храновського]

[12] «Заречье» – буквальный наш перевод средневекового арабского термина «Маваран – наhр», равносильного классическому термину «Трансоксания» или «Трансоксиама», т.е. страна за Оксусом.

(афгано-подвластную) область Вахан, течение Пенджа сворачивает на север и имеет справа себя три горные русско-бухарские области Памира: Шугнан, Рошан и, еще севернее, Дерваз. Сквозь эти памирские области вливается в Пендж: р. Гумт, р. Моргаб (которая, мы видели, может даже считаться подлинным истоком Аму-Дарьи) и р. Ванч-Дарья, Ванч – тоже пишут (притом чаще). После впадения этой (дервазской) Ванг(ч)-дарьи, Пендж перестает течь с юга на север и, отходя прочь от Памира поворачивает на западе, принимая то направление, которое в конце концов приведет его к Аральскому, а прежде и к Каспийскому морю повернувши на запад, река имеет с левой своей стороны упомянутые уже не раз бактрийские горные Киндукушсские-паропамирские области[13] («Афганский Туркестан»: Бадахшан, Кундуз, Хольм, Бельх и др.); а по правой, бухарской стороне тоже простираются вдоль реки высокие и широко-складчатые горные хребты, или правильнее сказать, к реке спускаются отроги от более отдаленных высоких гребней, каковы гребень Каратегинский, Хисарский и др. Каратегин – соседит с памирским Дервазом и отчасти может считаться тоже еще за угол Памира; к северу от него – Ферганская долина р. Кур-Дарьи. Хисар – хребет позападнее; к северу от него – долина самаркандской реки Зерефшана. И Каратегин, и Хисар и прочие здешние бухарские горы – это уже система не Памирская, а связанная с ней Алайская (или, если в виду имеются территории ближе к ложу реки, – горная система За-алайская). Все эти горные бухарские складки – он, в сущности, западные концы длиннейшего средне-азиатского хребта Тянь-Шань, китайских «Небесных гор», – того самого хребта, который начинается в глуби Азии, в Монголии, у пустыни Гоби. Средней своей частью Тянь-Шань кончается у северных рубежей Памирского плоскогорья и, продолжает отсюда тянуться к западу. Одни, Таньшанские ветви, идя к западу, расстилаются вне Междуречья, по правой стороне р. Сыр-Дарьи (горы Чоктав, горы Ала-тау, низкие г. Кара-тау, которых коснуться надо будет при обзоре правобережного бассейна Сыр-Дарьинского). Но идет от сев. Памира к западу и могучий двуствольный хребет с внутр. пробурами между реками Аму-Дарьей и Сыр-Дарьей. Он развертывается к западу в тесном соседстве вдоль северных пределов Памира, вдается в горный кряж более чем на 700 верст во внутрь бассейнов рр. Сыр-Дарьи и Аму-Дарьи. Двуствольность – его типичная черта. Проходит ли он еще по соседству с северными окраинами Памирского плоскогорья, входит ли затем далее в междуречье, он, т.е. эта часть западного Тянь-Шаня, располагается на своем главном пути двумя параллельными черными валами: более северная параллель есть Алай, более южная параллель – Трансалай, или хребет Заалайский (при этом, – что вообще часто бывает в аналогичных случаях, – отходя подальше на запад прочь от Памира, равно как да-

[13] Можливо, автор мав на увазі хребет Гіндукуш. [прим. В. Храновського]

вая боковые разветвления, обе линии, Алайская и Заалайская, постепенно меняют свои имена на другие и принимают много местных названий). Географическая терминология: «хребет Алайский» и «хребет За-алайский» (а не обратная) определяется точкою зрения людей, желающих пробраться через горы к Аму-Дарье с севера. Алай повисает к северу своими гранитными высотами над котловиной Ферганской и над длинным ущельем самаркандской реки Зерефшана (про которые случайно уже делалось упоминание, и подробно будет речь дальше), – и, чтобы из тех долин попасть к Аму-Дарье, надо пройти сперва горную линию Алайскую, и потом – ту, которая лежит за Алаем. Само собою понятно, что те горы бухарского правобережья, которые оказываются поближе к Аму-Дарьинскому ложу, т.е. те, которые лежат поюжнее, они представляют собою спуски и разветвления не Алайские, а За-алайские. Очень крупная бухарская речка, которая вливается в Аму-Дарьинское русло со стороны гор Каратегина, вытекая из начала Алайской долины севернее Памира, есть р. Вахш (в верхнем течении называющаяся Сорхаб); она впадает против левобережной, кундузской р. Ак-серая, – и с этого места начинается для лона реки матери имя Аму-Дарья; древнее имя «Оксус», несомненно есть «Вахш». Ниже Вахша, из хребта Хисара, впадают в Аму-Дарью крупные бухарские рр.: Кафирнаган[14] и Сорхан[15], обе насупротив левобережных областей Хольма и Бельха (центральных в Афганском Туркестане). Двумя этими реками, Кафирнаганом и Сорханом, прилив водных масс справа в Аму-Дарью собственно уже и заканчивается: дальнейшие правобережные притоки, за исключением редких годов, не могут докатиться до русла Аму-Дарьи, которая вскоре уходит из горной Бухары и простирается по Бухаре равнинной. Из недокатывающихся правобережных притоков Аму-Дарьи важны два: р. Кагина-Дарья (у г. Карты) и р. Зерефшан.

Про Кагину – см. Реклю 376 sqq.

Река Зерефшан (=«Златосейная») плодородно орошает русскую Самаркандскую область и половины не дотекает в Бухарском эмирстве расплывается в водоотв. каналах-арыках до русла Аму-Дарьи (не достигает). В древности Зерефшан носил имя «Согд», и греко-классические писатели называют по его имени нынешнюю бухарскую и самаркандскую часть правобережья Согдианой (в ахеменидской клинописи – «Сугуда», в Авесте – «Сугда»). Дальнейшее на течении Аму-Дарьи, т.е. длинное рукавами правобережное низовье против хивинского левобережья, совершенно не имеет притоков, а наоборот сперва бегут воды нижнего течения Аму-Дарьи, беднеют, растекаясь отводными оросительными каналами по Хивинскому левобережью.

Дельта. Длина Аму-Дарьи 2512 километров.

---

[14] Сучасне – Кафарніган. [прим. Т. Маленької].

[15] Не смешивать «Сорхан» с «Сорхабем», т.е. верхним Вахшем.

Другая великая река Двуречья, тоже текущая в Аральское море, это Сыр-Дарья (древн. Яксарт, у халифатских арабов Сейгунд).

Сыр-Дарья берет начало в среднем Тянь-Шане, так сказать в самом сердце небесных гор, в южной части Семиреченской области. Верховьем Сыр-Дарьи надо считать многоводную и длинную реку Нарын, вытекающую из тех высоких гор в Семиречьи, которые обрамляют южный берег громадного горного озера Иссык-куль. Нарын протекает по всему длинному гористому югу Семиреченской области, обогащается там водами крупных горных притоков, течет не раз среди диких, величественных ущелий, причем главный тянь-шаньский хребет все время возвышается с левой стороны русла Нарына. Прежде чем спокойно потечь по широкой и длинной Ферганской долине-котловине, р. Нарын образует в области гор грандиозные водопады, которыми и скатывает свои воды в сторону Ферганы. Утопающий в садах г. Маргилан, от которого, собственно вода и расходуется вся по отводным каналам.

Несколько [*нерозбірливо*] считают верховьем Сыр-Дарьи не р. Нарын, истоки которого отстоят от них где-то в далекой глуши Семиречья, а Ферганскую р. Кара-Дарью, вытекающую с юго-востока из Тянь-Шаня ферганского. Кара-Дарья – река сплошь им известная и сплошь ими использованная для орошения; (в ее бассейне – гг. Узкенд, Ош, Андиджан) по мнению туземцев не р. Кара-Дарья впадает в р. Нарын, а р. Нарын, нахлышувшая из дали, впадает в р. Кара-Дарью. Во всяком случае, имя «Сыр-Дарья» дается водному ложу только после слияния семиреченской р. Нарына с ферганской р. Кара-Дарьей, к югу от правобережного (но не прибрежного) г. Намангана. Очень широкая, просторная, прекрасно возделанная и густонаселенная Ферганская долина черпает свою плодоносность из вод Сыр-Дарьи, равно как из местных ферганских ее притоков. Долина ведь обрамляется и с севера и с юга, иначе сказать – и справа и слева в сторону от р. Сыр-Дарьи – горными кряжами тянь-шаньской системы, которые и посылают из его ледников в каждую сторону Сыр-Дарьи притоки. Справа лежит хребет Чоктал, слева – Алай. Водная сила правобережных кряжей не настолько мощна, чтобы чоктальские потоки могли докатить свои воды до самого русла Сыр-Дарьи; потоки эти идут на богатое орошение лишь чоктальских же скатов и предгорий (г. Наманган – образец подобных чоктальских богато орошаемых местностей); между возделанной гористой полосою и правым берегом Сыр-Дарьи остается даже пустая промежуточная полоса. Зато замечательно роскошную оросительную важность имеет левобережный предел Ферганы, хребет Алай. Положим, льющиеся из ледников притоки часто тоже не имеют возможности дотечь до русла Сыр-Дарьи: они раньше разветвляются и исчезают по многочисленным водопроводным оросительным каналам (арыкам), покрывающим всю Фергану оросительной сетью, но именно благодаря им вся местность между главным руслом реки и р. Кара-Дарьей («Ики-ау

ара-сы») является одним сплошным садом. К числу таких благодетельных, хотя недотекающих до сыр-дарьинского русла притоков относится напр. р. Шаh-и мердан, которая изливается из Алайских ледников; по ее течению лежит г. Шаh-и мердан с притязаемой гробницей Алия, г. Уадиль и утопающий в садах г. Маргилан, от которого, собственно вода и расходуется вся по отводным каналам.

Несколько ниже по течению Сыр-Дарьи, там где в стороне от русла Сыр-Дарьи лежит прежняя столица ханства г. Коканд, такова же оказывается роль и судьба другой алайской речки – Сох (вивірити; Реклю ст. 407 и 283). Орошая Фергану, подобные реки ничего не дают для обогащения главной реки, и воды Сыр-Дарьи после прохода через Ферганскую долину оказываются порядочно уже уменьшенными.

Из Ферганской области р. Сыр-Дарья вступает в вост. часть области Сыр-Дарьинской и, приблизительно у г. Ходжента, огибает Чоктальские горы, в силу чего меняет свое направление: вместо западного течения сворачивает к северо-западу чтобы течь в Аральское море параллельно с Аму-Дарьей. С левой стороны она не обогащает своих вод притоками, и чем ближе подходит она к Аральскому морю, тем пустыннее делается ее левый, низменный берег; пространство между низовьями Сыр-Дарьи и Аму-Дарьи и прибрежьем Аральского моря было по-видимому некогда дном моря, общего с Аральским, а потом в этой части море высохло, и теперь здесь – безотрадная, песчаная пустыня, «Красные пески» (Кызыл-кум), среди которых гибнет иссякая и один из рукавов Сыр-Дарьи (Яны-Дарья, а ней речь будет ниже), некогда вливавшийся в Аму-Дарью. Зато по своей правой, возвышенной стороне Сыр-Дарья продолжает и после Ходжентской излучины привлекать с боковых гор ряд притоков не всегда положим дотекающих до лона ее. Правобережные ее горы здесь – Ала-тау (у Ташкента) и севернее хребет Кара-тау, последнее северо-западное разветвление Тянь-Шаня (сводящееся на нет лишь у низовьев Сыр-Дарьи). Из числа вливающихся здесь правобережных притоков очень известен впадающий несколько ниже г. Чихаза р. Чир-чин (Бозх-рут), в его долине в 66 верстах от г. Чиназа находится г. Ташкент, главный город Сыр-Дарьинской области и местопребывание туркестанского генерал-губернатора. Ниже, т.е. севернее – другой приток – Арыс в бассейне которого – г. Чемкент. Еще ниже т.е. еще севернее, впадает речка Кара-ичик; на ней г. Туркестан (Ясы) со священной гробницей киргизского патрона, Хазрета Ясеви. Все эти реки совсем не крупные.

Еще севернее, там, где хребет Кара-тау кончается и где начинается равнинное низовье Сыр-Дарьи, приблизительно у г. Ак-мечета, переименованного русскими в г. Перовск, некогда вливались в Сыр-Дарью у конечностей Кара-тау, на близком расстоянии одна от другой, две крупные реки: р. Чу и р. Сары-су.

Первая из них р. Чу приносит сюда свои воды очень издалека, из Семиреченской области, от высоких гор зап. стороны озера Исык-куля

(там на ней гг. Токман и Пишкек, с их известными сирско-несторианскими кладбищами XIII в. В высоких горах Семиречья, вершины которых поднимаются до полосы вечных снегов, р. Чу успевает набрать обильный запас воды, после чего течет прочь из Семиречья, на запад по северному рубежу Сыр-Дарьинской области, отгораживая эту область от южного рубежа невыносимо-жгучей Голодной степи с принадлежащей к областям Семипалатинской и Акмолинской). Другая такая река – Сары-су, обтекающая западный рубеж той же страшной Голодной степи, направляется в Сыр-Дарью с севера (из Акмолинской области). И р. Чу, и р. Сары-су сблизившись под конец одна с другою чуть ли не под прямым углом не достигают теперь до р. Сыр-Дарьи верст на сто. Они останавливаются в виде мелководных соседних озер, – и дальше уже не текут.

Ниже г. Перовска, начинается распадение Сыр-Дарьи на рукава. Один уже отмечался; он ответвляется не от правого берега, а от левого и начинается верстах в 10–11 ниже г. Перовска. Это тот сыр-дарьинский рукав Яны-Дарья, через который некогда Сыр-Дарья сообщалась с Аму-Дарьею; теперь протечь в торону Аму-Дарьи Яны-Дарья, успевает от главного русла Сыра, верст на 300, а затем под воздействием жгучих соседних песков Кызыл-кум, эта река-рукав Яны-Дарья превращается в стоячее озеро, от которого далее тянется к устьям Аму-Дарьи только сухая ложбина, указывающая на прежнее водное русло. Остальное же низовое течение р. Сыр-Дарьи, после выпуска этого левого рукава, продолжает катиться по равнине на сев.-запад и, более-менее благополучно, достигает Аральского моря. Но, по дороге, ниже Перовска более-менее благополучно ~~достигает~~, катясь по равнине на сев.-запад, Аральского моря; но по дороге она в низовьи сильно мелеет, широко разливается по камышовым болотам низовья; Там в волнующихся камышах не так давно водились тигры, а теперь остается всякая иная разнообразная охота на зверя и птицу. Судоходство, на низовьи Сыр-Дарьи, когда хорошей глубиной для вод считается аршина 1½, очень затруднительно.

Длина течения Сыр-Дарьи ок. 2800 километров.

Аральское озеро-море, куда впадают обе реки Сыр-Дарья и Аму-Дарья также очень мелко, по крайней мере в восточной и южной частях. Там у берегов оно – простое болото, и рыбаки могут заходить в Аральское море на несколько верст от берега, а вода им достигает лишь до поясницы. У своих западных, высоких обрывистых берегов, прямо нависает над водой Аральско-касп. перешеек Уст-Урт, Арал оказывается поглубже: там есть места до 30 сажень глубиною. Замечено, что Арал из года в год усыхает и мелеет все более и более: в старые времена, когда Аму-Дарья текла в Каспийское море, обмеление бывало, конечно, еще более значительным.

Хильмендского половодья вода в Хамунских обеих впадинах (Хамун-и Ферре и Хамун-и Севаран) и всех лагунах поднимается, и они превраща-

ются в одно сплошное море, в некоторые годы (но очень нечасто) переполняясь и выходя из берегов, оно южным протоком заливает соседнюю солончаковую третью котловину Зирре́.

КЛИМАТ И ОРОШЕНИЕ

Высокие хребты гор, окружающие Иранское плоскогорье отовсюду, затрудняют в него доступ влажным ветрам, и климат Персии – вполне континентальный, чрезвычайно сухой.

Исключением является сырое, густо заросшее Каспийское прибережье (Талыш, Гилян, Мазендеран), где по приморским склонам Талышских гор и Эльборза атмосферные осадки доходят до 1300 миллиметров и больше того; напр. в гилянской гавани Решт-Энзели 1450 миллим.

Сто́ит, однако, перевалить из Решта через Эльборзский хребет вовнутрь Персии – и цифра осадков уменьшится в восемь раз. В Tehране она 280 миллим.; обычно для внутренней Персии 125 миллим. На побережьи южно-иранском близость моря и океана содействует усилению дождливости очень мало: влияние жгучих пустынь соседнего Аравийского полуострова дает себя знать отрицательно. Поэтому на Персидском заливе, у порта Бушера, количество атмосферных осадков – только ок. 350 миллим., т.е. почти вчетверо меньше, чем на Каспии; далее по берегу на восток, к Белучистану – осадков и того меньше. Наисуше, разумеется, внутренняя Иранская пустыня. Ханыков в «пустыне Лота» определил относительную влажность воздуха в 1,2%; ни в одном месте земного шара не отмечена сухость больше этой.

Распределяются осадки по временам года неравномерно.

Летом, Персия, за исключением влажного Прикаспия, совсем дождей не знает, и бездождие длится месяцев пять-шесть, от апреля до октября. С поздней осени начинаются нечастые дожди, переходящие в суровую горную зиму, со снегами; а весною до апреля бывает несколько ливней.

Разница при этом в температуре времен года – очень резка: зима, почти всюду, и на север и на юг – холодная, морозная, а лето – очень знойное, жгучее. И летом температура крайне неравномерна: прохладные ночи с сильно пониженной температурой перед рассветом – и палящие дни.

Об орошении земли для целей жизни принуждены заботиться сами люди, не природа: они должны отводить от рек каналы и пускать воду на поля и сады. Частью каналы бывают наружные, арыки; чаще же – подземные (qенат, кериз), которые снабжены наружными отдушинами через каждые несколько саженей и вообще сделаны с огромным, многовековым уменьем; и так как обвал канала грозил бы голодной смертью деревне, то эти подземные оросительные водопроводы очень тщательно поддерживаются.

Реки Ирана образуются от летнего таяния горных снегов, накопившихся на высотах зимою. К несчастью для земледельцев Персии, главные ее

реки, как было нами указано при обзоре горных рубежных хребтов плоскогорья, текут прочь из страны, наружу плоскогорья, а не вовнутрь его, и использованы могут быть одни мало, другие не сполна. Крупнейшая, она же и единственная в Персии судоходная, р. Карун уходит в Персидский в Тигро-Ефратское устье. Притоки Тигра (оба Заба[16] и др.) уносят свои воды с Зáгроса в чужую Месопотамскую низменность. Аракс (приток Куры), Сефид-руд, Горген, Атрек, вливаются в Каспийское море. Равным образом афгано-персидский Хери-руд и северо-афганские реки, стремящиеся в низменность Аму-Дарьи (мервский Моргаб, Бельх, Хольм и др.) – все удаляются прочь от плоскогорья. На восточно-афганской границе Ирана р. Кабул, приток Инда, стремительно забирает горные воды северо-востока, чтобы увлечь их к чужому краю Индустану. А те реки Ирана, которые спускаются с гор вовнутрь страны на плоскогорье, во 1-х меньше числом, во 2-х почти все они своим размером малозначительны. Исключения редки, напр. почти огромная афганская р. Хильменд; да и Хильмендская пресная система в конце концов бесплодно поглощается солеными водами сеистанского озера Хамун. Такую же конечную участь готовят многим внутренне-персидским рекам и другие соленые озера на плоскогории, которых немало: афганистанское Аб-истадé с р. Газною, Ниризское или Бахтеганское к вост. от Шираза с загросскою р. Бенд-Эмир, огромное и невыносимо-соленое оз. Урмия в Азербейджане, куда с каспийской горной стороны втекает тебризская р. Аджи-чай, и пр. Не исчезнет река в соленом озере – иссякнет, всосавшись в песок.

При недостаточности оросительной воды, постоянно происходят из-за нее раздоры и ссоры. Жители более низких деревень всегда нарекают на жителей более высоких поселений, что те у них отнимают воду.

Значение рек Персии – не только оросительное. Хотя они и не судоходны и не могут служить путями водного сообщения, за то их долины и ложбины, по которым они текут, оказываются проходными сухопутными дорогами сквозь горы, из одной горной области в другую, или воротами из Ирана и в Иран.

РАСТИТЕЛЬНОСТЬ

В связи с сухостью климата и почвы Персия не богата растительностью. В ней, все равно как в Аравии, есть степные пастбища на равнинах и в долинах, вырастающие весною после дождливых месяцев, и летом есть пастбища в горах, – что благоприятствует кочевому скотоводству. Резко поражает безлесность страны, и это черта исконная; недаром в зороастрийской Авесте, среди подробных предписаний о земледелии, ничего не говорится о выкорчевывании леса для распашек.

---

[16] Маються на увазі ріки Великий Заб і Малий Заб, що витікали з гір Загросу. [прим. В. Храновського].

Исключение насчет лесов составляют прикаспийские области Гилян и Мазендеран, где вообще масса растительности, порою почти тропического характера, и где склоны гор покрыты лесом дубовым, ясеневым, буковым, грабовым, а на самом прибережьи растет липа, каштан, клен и др. Имеются леса также в горах Азербейджана и Курдистана, природа которых приближается к соседней кавказской и малоазиатской. В малоисследованных частях Курдистана, где в 1913–1914 гг. произведено было персидско-турецкое разграничение международной комиссией, русский представитель В.Ф. Минорский отмечал в путевых записках замечательную роскошь вековых дубовых лесов. Кроме того в Афганистане хребет Сепид-куh по р. Кабулу порос на своих высотах лесами хвойными (кедр, сосна, пихта), ореховыми, пониже – дубами, ясенями и т.п.; однако боковые отроги – голый камень. А Хинду-куш отмечался еще у древних, как область, бедная лесами.

Обычный же тип древесного царства в Персии – садовые посадки: тополи, кипарисы, платаны, плодовые деревья (абрикосы, персики = omygdalus Persica, миндаль, фисташки, айва и др.), равно как шелковица («тут»), ценная не столько своими ягодами, сколько листьями, которые служат кормом для шелковичных червей. Поюжнее разводятся сады апельсинов и лимонов, которыми во время мировой войны 1914–1917 гг. с успехом заменены были для России яффские и итальянские; а по берегу Персидского залива, равно как в белучском Мекране, растут плантации финиковых пальм, с крупными финиками типа багдадских; это важная отрасль продовольствия для местных жителей. Садоводством Персия славилась изстари, и сушеные фрукты – старинный предмет вывоза. Чрезвычайно хорошо приспособлен к сухому, солнечному климату Персии виноград, который на вино идет мало (известностью пользуется христианское и еврейское виноделие в Ширазе, Испаhанѐ, Хамадане, Казвине), а больше идет виноград на выварку особой патоки вроде меда и, главным образом, на изюм, очень важный предмет внешней торговли. Поэты воспевают прелести персидских цветников, с их вьющимися жасминами, гиацинтами, нарциссами, тюльпанами и пр., преимущественно же с розовыми кустами, причем представление о розах неразлучно ассоциируется с представлением о соловьях, певцах роз.

На полях возделываются злаки зерновые: пшеница, ячмень (овса нет, как вообще на востоке) и рис, главная пища населения, равно как огородные и баштанные овощи. Риса не хватает на сухом юге Персии, и он туда ввозится из Индии; но во влажных прикаспийских провинциях и в долинах Азербейджана культура риса настолько благоприятна и богата, что он вывозится в Россию. Всюду изобильна культура хлопка, тоже одной из главных статей вывоза. На плантациях растет табак, опиум (для вывоза в Китай), красильные растения (индиго, шафран, хенна и разные другие, исключительно которыми, а не минеральными красками, до недавних

времен окрашивались превосходные персидские ковры) и растения лекарственные; одно из них – асса-фетида (Хорасан, Афганстан, Белучистан). Кое-где в сырых, низменных местах возделывается сахарный тростник (прикаспийский Мазендеран, южноперсидский Хузистан), но обыкновенно персы пользуются привозным свекловичным сахаром российских заводов.

ЖИВОТНЫЕ

Из хищных крупных зверей в юж. Персии попадаются львы; на севере в болотистых лесах Прикаспия водятся тигры; а в других местах хищная дичь – леопарды, волки, гиены, медведь вида ursus syriacus, лисицы, шакалы. Везде много змей, тарантулов, скорпионов (крайне опасен кашанский черный скорпион). Из нехищных зверей в диком виде водятся ослы (точнее – онагры), в Прикаспии – олени (cervus caspius), везде – серны, газели, дикие бараны, вепри. В Афганистане фауна низменных мест подходит к индийской пенджабской, высоких мест – к тибетской.

Среди домашних животных главное богатство – стадá баранов. Баранина – единственное и любимое мясо, каким питаются туземцы (и вообще на мусульманском востоке говядина не в ходу и не в цене), и кроме доход доставляется овечьими шкурами и шерстью, грубого впрочем достоинства; ценны овчинки молодых ягнят с их нежными смушками. Во влажном Прикаспии плохо идет овцеводство, но там много буйволов. Как дойный скот, полезны козы, более чем коровы. В Кирмане и Хорасане разводятся козы кашимирские; их пух идет на изготовление тонких, очень известных и в Индии, «персидских шалей». Лошади ценятся, и породы их хороши, но вообще лошадей в Персии маловато; различают три породы: арабскую, персидскую (с курдской), туркменскую. Для езды и перевозок, лошади заменяются частью верблюдами, особенно в сухих юго-восточных областях, частью ослами и мулами; мулов много разводится в Фарсистане. Верблюжья шерсть, мягкая, тонкая, длинная, с выгодою вывозится в Европу.

Рыб, при высыхании или обмелении рек, в Персии мало, и они обыкновенно водятся в подземных оросительных каналах; многие породы лишились здесь своих зрительных органов. Для целей рыболовства важнее всего каспийское море, особенно у устий рек (Сефид-руд и пр.). Содержатся рыбные промыслы обыкновенно русскими промышленниками, как и у русских берегов Каспийского моря.

МИНЕРАЛЫ И МЕТАЛЛЫ

Минеральные богатства Ирана плохо обследованы, потому что горное дело в Персии мало развито.

В горах Эльборза есть, не очень мощные, залежи каменного угля; он добывается и в Азербейджане у Тебриза, и в Хорасане. Соли всюду мно-

го; предпочитается не осадочная озерная, а каменная селитра в Хорасане. Железо и медь имеются почти во всех горах, а Азербейджан сверх того богат и свинцом, в котором оказывается примесь и серебра.

Из благородных металлов золото и серебро, кажется, в самой Персии не добываются, хотя и имеются кое-где в горах напр. серебро в Азербейджане и Хорасане, золото в Фарсе и в горах Биналудских между г. Мешhедом и г. Нишапуром в Хорасане[17], но они поставляются Афганистаном (золото – речное); отмечается их наличность и в Белучистане. Изстари Иран известен был некоторыми сортами драгоценных камней, среди которых наиболее в ходу – бирюзá. Общеизвестная, пресловутая («персидская бирюза» – хорасанская, она выкапывается верстах в 50 от г. Нишапура, колонией рудокопов, переселенных из Бадахшана, страны знаменитых рубинов и тоже бирюзы. Месторождения бирюзы имеются еще и помимо этих копей, напр. в центре Персии у г. Йезда. Что касается знаменитых персидских рубинов и лазуритов (lapis lazuli), то та страна, которая ими собственно и славится, Бадахшан на Памирских верховьях р. Аму-Дарьи, теперь не входит в политические пределы Персии, а составляет колеблющийся предмет оспаривания афганского и бухарского эмиров. В центре плоскогорья, у Йезда, находится превосходный прозрачный мрамор[18] желтого цвета. Очень хороший мрамор – на берегу оз. Урмии, особенно к югу от Тебриза (у г. Диh-Харракан). Известен мрамором и зап. Афганистан, как черным (напр. у Кандаhара), так и белым (напр. у Херата). И в горах под Мешhедом – каменоломни белого мрамора с желтоватым оттенком.

Тут можно упомянуть о знаменитом, как говорилось по-московски, «гурмызском» (= ормузском) жемчуге, который вылавливается на островах Персидского залива у Ормузского пролива, ежегодно на несколько миллионов рублей.

НАСЕЛЕНИЕ: ЕГО СОСТАВ ПЛЕМЕННОЙ И РЕЛИГИОЗНЫЙ

Из десятимиллионного населения государства Персии[19] около 75% приходится на долю оседлых – сельских и городских жителей; а ок. 25% ведут кочевой образ жизни, под тюркским именем «илят» = «племена», «народцы». В прочих государствах Ирана (Белучистане, Афганистане) процент кочевников выше.

---

[17] Мальком (Hist. de Perse, IV, 289), упоминал про золотую руду в Фарсе и серебряную в Азербейджане, говорит, что она бедна содержанием металла. Биналудские золотые жилы (между гг. Мешhедом и Нишапуром) – эти напротив, по-видимому богаты.

[18] Мається на увазі різновид іранського оніксу. [прим. Т. Маленької]

[19] У Герара береться цифра навіть 15 мільйонів (“Смута” СПб. 1912). Див. “Мир Ислама” 1912, ст. 155.

По расовому происхождению и по языку население Персии не однородно.

В сев. половине Персии, вдоль от крайнего запада до крайнего востока, много тюрков (иначе – турков), шиитско-мусульманского вероисповедания, разъединяющего их от западных турков-османов и от восточных тюрков-узбеков, которые по религии – сонниты. Персидские турки сплошною массою населяют угловую сев.-зап. область Ирана Азербейджан, с ее столицею Тебризом, где они, знаменитые в свое время в истории Персии туркмены Чернобаранные и Белобаранные, прочно утвердились еще в XIV в.; шиитское население русского Закавказья – это те же Азербейджанцы. Среди турков в Азербейджане, преимущественно с зап. стороны оз Урмии у одноименного города, живут и христиане-сирийцы («айсоры»), несторианского вероисповедания, большей частью перешедшие в XX веке в русское православие. Сирийцев насчитывают тысяч 25, и здесь (а также в соседних турецких и русских округах) они доныне сохранили свой семитский язык, вымерший в Сирии. Тут же в Азербейджане, на рубеже турецкой и русской Армении, живут земледельцы-армяне, с центром в г. Хое на сев. оз. Урмии. Во всей Персии армян быть может 50.000 человек (сами же армяне определяют себя в Персии цифрою 100.000 чел.), но они сверх армянской части Азербейджана разбросаны, в качестве ремесленников и купцов, и в других областях страны; огромная армянская колония в центрально-персидском г. Испаhане, в предместье Джульфé, переселена туда в нач. XVII в. шахом Аббасом Великим из г. Джульфы на р. Аракс. К востоку от Азербейджана по сев. Персии турецкие поселения, вперемежку с персидскими, занимают собою прикаспийские провинции Гилян и Мазендеран. Еще больше турков – в большой сев.-вост. персидской области Хорасане; на р. Атреке – кочевье племени каджаров, из которого вышла нынешняя персидская правящая династия. (Равным образом и сев. Афганистан, склоняющийся к р. Аму-Дарье, занят турецкими поселениями, да так и называется «Афганский Туркестан». И кроме того есть турецкие поселения внутри афганских горных хребтов. По процентному отношению к населению целой Персии турки, элемент чуть ли не на половину кочевнический, составляют в общем лишь около 1/5 всех жителей государства, но в сев. Персии преобладающий этнографический состав – безусловно турецкий. Южные персидские области, вероятно по причине очень знойного их климата, свободны от турецких племен, и там всецело преобладает элемент иранский.[20]

Но зато там, со стороны нижней Месопотамии, Персидского залива и

[20] Нині тюркські кочові племена кашкайців населяють і Південно-західний Іран – провінції Фарс та Хузестан. На території останнього кашкайці, як і іраномовні племена лурів та бактіарів, кочують узимку, а під час літньої спеки відходять зі своїми стадами до сусідніх гірських областей. [прим. В. Храновського]

Индийского океана, имеется много других инородцев – арабов, быть может до 300.000 чел.; юго-зап. область Хузистан (Сузияна) от них называется иначе Арабистан, и это название более обычно, чем первое. Семиты эти – почти сплошь хищные кочевники, в противность семитам севера, оседлым и старокультурным азербейджанским сирийцам-несторианам. Есть еще семиты, разбросанные по всему Ирану, люди, терпящие крайний гнет и презрение – евреи. Их, вероятно, тысяч 30 на всю Персию, и говорят они по-персидски, с соблюдением многих старинных особенностей в персидском языке, какие в устах природных персов успели и затереться.

В общем, людей совсем чужого, не-иранского племени должно быть в Персии значительно более 2 миллионов; возможно, что 2½ миллиона.

Но и в остальном, 7½ миллионном населении, принадлежащем к расе иранской, нет полной однородности. В горах сев.-западного и западного Ирана живут классические разбойники Азии курды, язык которых, хоть близко родствен чисто-персидскому («фарси»), но не есть персидский; предка его надо скорее искать в языках древней Мидии, тогда как речь «фарси» – прямой потомок языка Кира, Камбиза, Дария и др. древне-персидских царей. Главное ядро курдов живет в Турции, в бассейне верхнего Тигра; а в Персии населяют они своими кочевьями персидский Курдистан, частью заходят кочевьями и на юг Персии; есть они и на востоке (Аббас Великий в XVII в. поселил курдов на северной границе Хорасана для отпора туркменским да узбекским набегам); и всего курдов в Персии около 700.000 человек. К курдам по языку близки и другие, соседние с ними храбрые и воинственные горцы: луры и бахтияры. Луры – в Луристане сев.-западном («Малом Луре»), по верхней р. Керхе, раздвигаясь и восточнее в глубь плоскогорья; у г. Хамадана в Ираке-Аджеми они оседлы и мало отличаются от персов. Число луров преувеличено определяют даже в 800.000 чел.; по-видимому, их гораздо меньше. Бахтияры кочуют частью в Луристане юго-восточном (или «Большом Луре»), частью в сев. Хузистане до г. Рам-Хормуза, частью – восточные, в центральном Иране, до г. Испаhана в Ираке-Аджеми. Бахтияршие наречия и говоры приближаются уже к настоящему персидскому языку, но все же отличаются и чертами курдскими. На противоположном, юго-восточном конце Персии, в персидской части Белучистана, кочевые, разбойники белучи, числом ок. 20.000, имеют свой особый язык, хоть тоже иранской ветви, но не персидский, а скорее близкий к афганскому, который на территории самой Персии также отчасти представлен в пограничьях, хотя и мало.

Таким образом собственно-персов в Персии выйдет ок. 6 миллионов, или ок. 60%. Едва ли их было гораздо больше и в старину, даже если добавить сюда прежнее иранское население Аму-Дарьинского бассейна (Бактрии, Согдианы и пр.). И как ни ярка великая даровитость, талантливость и интеллигентность персидского племени, все же трудно не изумляться, что такой сравнительно малочисленный народ сумел,

сменивши ассиро-вавилонян, создать высокую мировую культуру в Азии, превосходно ее развивал в течение 2½ тысяч лет, оказывал первостепенное влияние и на арабов, и на турков, и на индийцев, и кроме того – дал миру прекрасную, обильную литературу, которая поражает богатством первоклассных талантов.

Объединяющим цементом для разнородного населения Персии является общность религии: шиитское исповедание мусульманства. Персидский турок-шиит ненавидит своего соплеменника-соннита, будет ли это турок османский, будет ли это турок средне-азиатский, и ощущает живую, так сказать, национальную связь свою с персом. Равным образом и перс, как он по природе ни чужд религиозного фанатизма, сердечнее отнесется к азербейджанским тюркам-шиитам, чем к единоязычным бухарцам, чем к иранцам-белучам и иранцам-афганцам, и чем к курдам, которые – сонниты. Обстоятельство это очень важно в военном отношении: природный перс мягок, несмел, совершенно не воинствен; тюрк – напротив, хороший солдат, и он грудью борется за свою шиитскую родину.

По гадательной статистике, к шиизму в Персии официально, внешним образом, принадлежит 90%; мусульман-нешиитов ок 9% (они преимущественно сонниты, а по национальности главным образом курды). Немусульман считается ок. 1%. Сверх христиан и евреев сюда входят малочисленные остатки парсов, или гебров, исповедников прежней, зороастрийской религии Ирана; колоссальное их истребление предпринято было в конце XVIII в. водворявшейся тогда каджарской династией, несколько десятков тысяч спаслось в Индию, в Бомбей, и теперь осталось зороастрийцев в Персии меньше 10.000, преимущественно в центрально-персидском г. Йезде. В наши времена, под покровительством европейцев, гебры чувствуют себя сносно; силу придает им и европейская образованность, к которой они льнут, и капитал (у гебров всегда можно достать денег под хорошие проценты); таить свою религию гебры больше не имеют нужды. Наоборот, отщепенцы от государственного шиизма подвергаются преследованиям и, до недавней еще поры, подвергались массовым казням, так что принуждены скрывать свои религиозные убеждения. Множество шиитских еретиков есть в сев. Персии – секта Али-илаhú, Аhл-и хаqq (см.), священные книги которых, открытые В.Т. Минорским, написаны на языке курдском. Секта бабидов (точнее теперь – бехаитов, см.)[21], возникшая в середине 19-го в. и очень дружественная к европейскому про-

[21] Засновник секти бабідів – Сейід Алі-Мухаммед (1819–1850), якого прозвали «Баб» – «брама», тобто «ворота» до епохи пришестя останнього шиїтського імама Махді, що невдовзі має з'явитися. У своїх проповідях Баб виголошував, що епоха ісламу і вчення пророка Мухаммеда вже минула, і що всі народи світу мають об'єднатися навколо нової релігії, що проповідує рівність та відмову від приватної власності.

свещению и мировоззрению, тайно насчитывает во всей Персии, говорят, до 3 миллионов, т.е. обнимает, будто бы, почти 1/3 населения Персии. Вообще, для природных персов шиизм больше остается выгодной национально-объединительной вывеской, чем подлинной религиозной спайкой; для тюрков-шиитов он – дело сердца.

Паломничество (хадж) шииты совершают обыкновенно не в далекую Мекку, находящуюся в соннитском заведывании, а к гробницам своих имамов-алидов, которые являются и неприкосновенным «бестом» (см.). Важнейший паломнический город в пределах Персии – хорасанский Мешhед, с могилою имама Ризы (иначе Алия-Ризы), которого погубил в 818 г. халиф аль-Мамун (813–833) через отравленную гроздь винограда. Главная же шиитская святыня – Кербела́, с могилою детей Алия и Неджеф с могилою самого Алия, находятся невдали от Багдада под властью Турции, и заветная мечта шиитов – включить эту территорию когда-нибудь обратно в персидские пределы, как это было в XVII в. при шахе Аббасе Великом.

ОБРАЗ ЖИЗНИ. ПРОМЫШЛЕННОСТЬ ДОБЫВАЮЩАЯ, ОБРАБАТЫВАЮЩАЯ, И ТОРГОВЛЯ. ПУТИ СООБЩЕНИЯ

Образ жизни кочевых жителей («племен» = «ілят» ایلات), которых в государстве почти ¼ населения, в общем тот же, что и у других номадов Азии: аравийских, малоазиатских, среднеазиатских. Богатство номадов – их стада́, мелкий рогатый скот; кожи, овчины, смушки, служат и для внутренней торговли, и для внешнего вывоза. Номады мало зависят от центральной власти, что в Теhране или в областных городах, не несут натуральных повинностей, мало платят податей, подчиняются своим собственным старшинам, или начальникам-вождям, которые иногда титулуются эмирами и ханами (князьями). Но кочевая территория становищ, на горах ли зимою («кышлак», перс. «сердсîр»), в долинах ли и равнинах летом («яйлак», перс. «гярмсîр»), ограничена для каждого племени известным пространством, и одно племя не смеет переходить на территорию, предназначенную для кочевания других.

Из оседлых жителей Персии, две трети – земледельцы, находившиеся до революции 1907 г. в феодально-крепостной зависимости от своих

Засновником бахаїзму – вчення, що проповідує єдність усіх релігій та народів світу, був один з послідовників Баба – Мірза Хусейн Алі (1817–1892), якому Баб дав ім'я Бахаулла – «Слава Божа». Бахаїзм поширився на теренах колишньої Османської імперії, Росії та Заходу після страти Баба, у 2-й пол. XIX ст. Нині декілька сотень послідовників Бахаулли живуть і в Україні. [прим. В. Храновського].

помещиков[22], а одна треть – горожане, которые занимаются ремеслами и торговлей (не считая, конечно, чиновников).

Добывающая промышленность оседлого населения – почти исключительно сельское земледелие (зерновой хлеб, рис), садоводство (сушеные плоды, бакалеи) и плантации (хлопок, шелк-сырец, коконы, табак и т.п.), как это указывалось в отделе растительности Персии. Горного дела почти нет, если не считать очень прибыльной добычи хорасанской бирюзы в копях под г. Нишапуром. На море изстари были старательно поставлены жемчужные ловли в Персидском заливе; промыслы же рыбные, доходные больше всего на Каспийском море, оказываются в руках иностранных. Всякое сырье земледельческое и иное, вместе с кочевническими овчинами и кожами и живыми баранами, служит не только для внутреннего потребления в стране, но хватает и на доходный вывоз, в соседнюю Россию прежде всего.

Промышленность обрабатывающая слабо развита. Ведется дело не на фабриках (таких еще нет в Персии), а кустарно-ремесленным способом на станках или в небольших мастерских-сараях, не говоря уже о простом ручном изготовлении вещей, очень искусном, кстати сказать (такова напр. чеканка серебряных вещей с чернью и с ажурными частями, ювелирная оправка бирюзы, рештские вышивки по коже, и пр.). От древних времен и вплоть до наших всемирною славою пользуются персидские ковры (курские, хорасанские, кирманские) и очень тонкие пухово-шерстяные хорасанские и кирманские шали типа кашмирских. Ткани шелковые в центрально-персидских городах (Йезд, Испаhан, Кашан) и на северо-востоке в Хорасане, равно как дешевые бумажные материи в Азербейджане, прежде служили предметом вывоза, а теперь наоборот: шелковые и бумажно-мануфактурные материи ввозятся в Персию извне (из России и Англии), вытесняя туземное производство; при этом фабрики (напр. Сапожникова в Москве, Баранова, Прохорова, Цинделя и др.) берут образцы рисунков подлинные персидские, с кипарисами и иными узорами. Так же дело обстоит и с сукном: оно ввозится, потому что своих домотканых (очень добротных и крепких) сукон и фланелей или не хватает для страны, или они обходятся дороже привозных фабричных.

---

[22] Залежні іранські селяни – райяти, що жили й працювали як на державних землях, так і на землях, що належали місцевим феодалам – ханам, бекам тощо. Несли тяжкі повинності, у т.ч. «Serap» – панщину, працюючи задаром на поміщиків, платили податки, що складали від 3/4 до 2/3 врожаю, нерідко змушували безкоштовно годувати військо, надавати фураж для худоби і власне житло для розміщення війська. Проте формально райяти вважалися особисто вільними, і кріпацтва в середньовічному Ірані і в період нової історії цієї країни, в таких формах, як у Росії чи Європі не було. Рабська праця в Ірані використовувалася здебільшого, у домашніх господарствах. [прим. В. Храновського].

Вообще в Персии ввоз значительно выше вывоза. Насущно необходимые предметы питания, такие как чай и сахар (на юге даже и рис), керосин, лампы, стаканы и всякая стеклянная и фаянсовая посуда, фабричные изделия металлические, ткацко-мануфактурные (бумажные и суконные материи), бумага писчая и печатная, обувь, калоши и мн.др. – все привозное, и главным образом из России. Но внутренняя торговля ведется самими туземцами. Торговое сословие – в почете, и тонкий перс отличается необыкновенными коммерческими дарованиями, которые он гениально умеет развернуть во всех, даже самых замысловатых радах торговли, – в противность чистокровному тюрку, способному торговать преимущественно лишь баранами.

Во всех крупных персидских городах имеются отделения русского «Учетно-ссудного банка Персии» (с русскими чиновниками русской государственной службы), которыми пользуются и персидские подданные. Банк помогает им своими операциями и во время нижегородской ярмарки, когда, собственно, и устанавливаются цены на товары. Монетная единица Персии – кран; он должен бы соответствовать франку, но на деле курс его перед войной стоял низко, между 16–20 коп., и лишь теперь кран поднялся против прежнего почти вчетверо. Десять кранов составляют «томан», стоивший до войны ок. 2 руб.

Таможни прежде сдавались на откуп и производили много злоупотреблений. Теперь, с 20-го века, они – в руках европейцев, из невеликодержавных подданных (бельгийцев или иных).

Сильно тормозится рост торговли недостатком хороших путей сообщения. Важные, т.ск. жизненные караванные пути, прорезающие Персию, далеко не сплошь доступны для езды колесной, для обозов, и не раз перевозка товаров по ним возможна лишь вьючная; дорогами же шоссейными, мощеными, внутренняя Персия почти не обзавелась. Если за отправной пункт мы возьмем столицу шаха Теhран, то главные торговые пути Персии окажутся следующие:

1) От Теhрана на сев.-зап. через Казвин – построенное русскими шоссе к азербейджанскому г. Тебризу, резиденции престолонаследника, откуда идет железнодорожное сообщение в сторону России (через Джульфу, Эривань и т.д.), да кроме того есть из Тебриза караванный путь к черноморскому Трапезунту (через тур. Баязид, Эрзерум).

2) От Теhрана к Каспийскому морю в Гилян – шоссе, которое построено русскими и находится в русском заведывании, через тот же г. Казвин и в перерезе через Гилянскую область к порту Решт-Энзели; далее русские пароходы довозят до российских портов Баку (откуда поезд-экспресс на Москву и Петроград), Астрахани, Красноводска, соединенных с сетью железных дорог всей европейской и азиатской России. Решт через Казвин соединен шоссейною дорогою (русской постройки с г. Хамаданом).

3) От Теhрана – к мазендеранскому каспийскому порту Барфорушу[23], откуда через г. Астрабад и г. Шаhруд – путь к узловому городу дорог, хорасанскому Мешhеду, имеющему пути и к русскому Асхабаду на Закасп. ж. д. (превосходное русское шоссе), и к афганскому Херату (значит, и в Индию).

4) От Теhрана прямо на Шаhруд – Мешhед.

5) От Теhрана на юго-запад через г. Хамадан и курдистанский г. Керманшаhан в тур. Месопотамию, к г. Багдаду (и св. Кербеле), откуда путь до (тур.) приморской Басры с ее английской торговлей.

6) От Теhрана прямо к югу на Персидский залив к порту Буширу, через Кашан-Испаhан-Шираз.

7) От Теhрана на юго-вост. к Ормузскому проливу, к порту Бендер-Аббас, через тот же Кашан, далее Йезд–Кирман.

Через свои южные порты, куда заходят и русские, и английские пароходы, Персия имеет беспересадочное пароходное сообщение и с нашей черноморской Одессой, и с зап. Европой, и с Индией.

Железных дорог в Персии, как и в Афганистане, до недавнего времени совсем не было, если не считать коротенькой 1 верстной колеи от Теhрана до св. гробницы алида Шаh-Абдольазима, да в сущности и теперь есть лишь кое-какие подъездные пути извне. Такие пути проведены были сначала не к Персии, а к Афганистану – англичанами, которые для стратегических целей построили от дорог сев. Индии железнодорожную линию во-первых прямую с востока, чтобы быть близко к г. Кабулу, а во-вторых изгибающуюся сквозь Белучистан ради подхода к Афганистану с юга, в направлении к другому важному афганскому городу Кандаhару. В параллель к англичанам, русские с севера, от ст. Мерв Закаспийской железной дороги, провели ветвь на пограничный русско-афганский пост Кушку, откуда уже близко до третьего важнейшего афганского г. Херата. Что же касается собственно Закаспийской ж. д. (Красноводск-Асхабад-Мерв-Бухара-Самарканд и т.д.), то она, отошедши от берега Каспийского моря, тянется довольно долго вдоль северно-хорасанской персидской границы, причем от станции Асхабад имеется, как упоминалось, колесный путь к г. Мешhеду. Упомянуто было также, что на сев.-зап. Персии, со стороны Кавказа, русские соединили свою Закавказскую ж. д. посредством ветви на Эривань, с азербейджанским г. Тебризом. Перед великой войной 1914–1917 гг. очень серьезно разрабатывались европейские проекты о соединении Каспийского моря и Персидского залива посредством железной дороги сквозь всю страну (через Теhран и Испаhан), и вместе с тем предполагалось, что русские закавказские железные дороги сквозь Азербейджан, Ирак-Аджеми и Курдистан (включивши, значит, обе столицы – Теhран и Тебриз) соединятся с Багдадом, к которому немцы проведут рельсовый

[23] Нині – м. Баболь в іранській провінції Мазандеран. [прим. В. Храновського].

путь через Малую Азию. Война разрушила все принятые тогда международные обязательства.

К услугам торговли является и почта (Персия входит во всемирный почтовый союз) и телеграф, проведенный европейцами (свыше 6000 верст).

ЧЕРТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОЯ. ВОЙСКО

До революции 1906–1907 гг. Персия была деспотическая, неограниченная монархия. Шах, в 19-м в., в помощь себе завел министерства на европейский образец; во главе министерской («везирской») коллегии стоит «седр-и аазам», т.е. великий везирь, или председатель министров. Провинции сдавались в управление генерал-губернаторам (часто из принцев шахского дома) и губернаторам, которые, не получая определенного жалованья, имели право «кормиться» из доходов вверенной им области. Заплативши дорого центральному шахскому правительству за свое назначение, обязанные присылать ежегодно установленную сумму денег в казну, правители высасывали соки из порученного им населения. Та же система проводилась и со всеми чиновническими должностями, от высших до низших; вымогательство и продажность и подкупность всюду царили. Самодержавию шаха предел могли поставить лишь авторитетные высшие духовные лица («моджтеhиды»). Революция 1901 г., произведенная духовенством и купечеством, захватившая и феодально-крепостных крестьян и соседних кочевников, привели Персию к конституции («мешрутиййет»), к парламенту («меджлис»). Но смуты, не прекращавшиеся с того времени в Персии, свели парламент на нет; и с тех пор, как меджлис был разогнан казацкими штыками под начальством русского полковника Ляхова (1908), ему было даже трудно собраться вновь, хотя формально он не только не отменен, но наоборот – поддержан вмешательством Англии и России, которые еще в 1907 г. поделили между собою сферу политического влияния на Персию.

Международная слабость Персии и правительства, отчасти, обусловливается и плохою постановкою ее войска. Как регулярная армия («низам»), обучаемая русскими и шведскими инструкторами, так и иррегулярная постоянная милиция, совершенно ничтожны количеством (лишь несколько десятков тысяч человек), среди которых регулярной конницы нет и 10.000 чел); солдаты бедны вооружением, плохо содержатся и слабы дисциплиной; подлинное описание воинских персидских порядков, сделанное персидско-казацким военным русской службы Меняевым (псевдоним «Мисль-Рустем», СПб. 1897), представляется сплошным зубоскальным памфлетом, который и в наши времена печально правилен. Гораздо значительнее числом то экстренное конное ополчение, или временная кавалерийская милиция, какую могут поставить в случае войны храбрые кочевые племена; численность ее может быть доведена, пожалуй,

и до 200.000 человек. Но именно кочевники (турки, курды, бахтияры) и принадлежат к тому необузданному элементу, на послушание которого шахское правительство меньше всего может положиться; противошахская революция в 1908–1909 гг. потому и сошла успешно, что кочевники взяли приступом столицу Теhран.

ВАЖНЕЙШИЕ ГОРОДА КАЖДОЙ ОБЛАСТИ ПЕРСИИ

I. ‘ИРÂК-И ‘АДЖЕМИ, главная часть древне-классической Мидии.

1) Теhран – столица шаха нынешней, каджарской династии, свыше 200.000 жит., по близости старинного Рея (иначе – Раг Мидийских), вместо которого Теhран выдвинулся в XV в.

2) Казвúн (40.000 жит.), на разветвлении шоссейной дороги из Теhрана к азербейджанскому г. Тебризу, к прикаспийскому порту Решту и к внутренне-персидскому г. Хамадану. В горах на восток к Прикаспию – развалины ассасинской твердыни Аламута.

3) Хамадан (50.000 жит.), прежняя мидийская столица Экбатана, к зап. от Теhрана, у подошвы горы Эльвенд. Складочное место англо-индийских товаров, получающихся через Басру-Багдад. Комиссионеры – евреи, очень большая колония, ненавистная мусульманскому местному населению.

4) Кум (40.000 жит.), на южно-персидской дороге из Теhрана. Изделия стеклянные и гончарные (напр. пористые холодильные сосуды). Здесь гробница Фатымы, сестры имама Алия-Ризы, похороненного в Мешhеде, и после Мешhеда Кум – первая паломническая святыня Персии. Усыпальница многих персидских шахов с XVII в.

5) Дальше Кума по той же южно-перс. дороге – Кашан (70.000 жит.). Из местной медной руды выделывается посуда, медная и бронзовая, а заодно и посуда фаянсовая (по-персидски фаянс называется «кâшî»). Зной. В окрестностях города масса опасных скорпионов.

6) Из Кашана дорога к югу в Испаhан (90.000 жит.). Бывшая столица Персии до конца XVIII в.; при Аббасе Великом в XVII в. насчитывала свыше ½ миллиона жителей. Расположена на р. Зенде[24]-руд, с плодородными окрестностями, с хорошим климатом, но самый город – образец восточной грязи, с узкими, засоренными улицами, на которые со дворов выходят дыры отхожих мест. Изделия гончарные и металлические, но медь привозная.

II. АЗЕРБЕЙДЖАН (или сев.-зап. Мидия), богатейшая область Персии.

1) Тебриз (до 250.000 жит. – больше чем в Теhране). Столица монголов в XIII в. и их преемников до XVI в.; теперь – местопребывание шахского престолонаследника, которому вверяется здесь генерал-губернатор-

[24] Сучасне – Заянде-руд. [прим. Т. Маленької].

ское правление. По торговле первый город Персии, ворота для товаров из закавказской России (закавказ. жел. дор.) и из черноморского порта Трапезунта (карав.) во все главные города Персии, и обратно. Часто страдал от землетрясений.

2) Ардебиль (25.000 жит.), в халифатское время главный город провинции, вблизи вост. подошвы высокой снежной г. Câвелâн у перевалов через Талышские горы к морю. За обилие орошения путешественники его называли персидской Венецией, жалуясь впрочем на его непролазную грязь. Усыпальница св. шейха Сефи и шаха-Исмаила, родоначальника сефевидной династии. Из главной ардебильской мечети библиотека Аббаса Великого отправлена, как военная добыча, гр. Паскевичем в Петербургскую Публичную (1828).

3–5) Города вокруг оз. Урмии (сверх Тебриза на востоке): на юг Соуджбулак (ок. 15.000 жит.), главный пункт курдов-мукрийцев; на западе г. Урмия[25] (35.000 жит.), центр бывших несториан сирийцев (теперь православных и протестантов) местопребывание русской православной и американской протестантской духовных миссий; на севере г. Хой (40.000 жит.), центр персидских армян; на сев.-зап. от Хоя, ближе к Арарату, г. Маку (ок. 5000 жит.) средоточие особого пограничного Макинского ханства, возникшего в XVIII в.

III. ГИЛЯН И МАЗЕНДЕРАН (по старинному Дейлем и Табаристан с Джорджаном)

1) Решт (30.000 жит.), рядом с плохонькой гаванью Энзели на пост у входа Мордаб; главный город Гиляна. Самый удобный по шоссейному сообщению порт для столицы Теhрана. Пароходами содинен со всеми русскими торговыми городами Каспийского моря (Баку, Астрахань и др.) и с Волгою. Главный приморский рынок ввозной и вывозной торговли с Россией.

2) Лаhиджан (10.000 жит.), близко к востоку от Решта. При монголах главный город области; до XVI в. резиденция особой династии, которая состязалась с династией рештской. Теперь торговое значение Лаhиджана (шелк) убито Рештом.

3) Амоль (15.000 жит.), в прежние времена самый важный город и порт Мазендерана. К Теhрану это, собственно, самый близкий морской пункт (по долине р. Лара и возле горы Демавенд), но по сообщению далеко не самый удобный. Шелководство, рис.

4) Барфоруш (50.000 жит.) – первый город Мазендерана по числу жителей и по торговле (шелк, рис, хлопок). Он – верстах в 20 от берега, где находится его пристань – Мешhед-и сер (= «место усекновения» брата имама Ризы).

5) Сари, бывшая древняя столица Мазендерана на р. Теджен. Теперь в упадке.

---

[25] Сучасне м. Оруміє. [прим. Т. Маленької].

6) Географически к области Мазендерана должен относиться и г. Астрабад (ок. 10.000 жит.), к югу от р. Горган, невдали от угла, образуемого южным (персидским) и восточным (русским) берегами Каспийского моря. Сады, хлопковые плантации, войлочные ковры, мыловарни. В окрестностях свинцовые рудники и добыча строевого и мебельного леса (самшид, орех). Вывозной порт для Астрабада – Бендер-гяз, который отстоит от Астрабада верстах в 40 и расположен в т.н. Астрабадской бухте. В этой же бухте – остров Ашур-ода, русская морская станция на Каспийском море. Административно г. Астрабад отнесен персидским правительством к области Хорасан.

IV. ХОРАСАН (древняя Пароия), огромная сев.-вост. область, граничащая с русскими закаспийскими владениями на сев. и с Афганистаном на востоке.

1) Главный город Хорасана Мешhед (80.000 жит.), невдали древнего г. Туса, находится в хорасанской области почти на крайнем сев.-востоке. Главная паломническая святыня шиитов (гробница имама Ризы, отравленного халифом аль-Мамуном в 818 г.). Узловой пункт торговых заграничных путей на Персию, как из Афганистана (из г. Херата), так и из русской Средней Азии, куда ведет отличное шоссе до железнодорожной станции Асхабад.

2–3) По дороге из Мешhеда в Асхабад, т.е. в сев.-зап. направлении лежит г. Кучан (15.000 жит.) с его трудолюбивыми курдскими поселенцами. Сверх транзитных товаров, торговля лошадьми, шерстью, земледельческими произведениями. Кучан – на верховье Атрека, пограничной в своем низовье. Западнее его, тоже по Атрекскому верховью – г. Боджнорд (10.000 жит.), известный котлярством и шелковыми тканями. Про г. Астрабад, административно относящийся тоже к Хорасану на его крайнем северо-западе, мы упоминали в перечне городов Мазендерана.

4) В противоположном от Астрабада конце северно-хорасанской окраины, на сев.-восток от г. Мешхеда, как раз в сев.-вост. углу области, лежит пограничный г. Серехс, половина которого принадлежит русским. Он на реке Теджен-дарьé, т.е. на низовье р. Хери-руда, там где река, дотекшая сюда со стороны hератских высот, входит в туркменскую равнину. Некогда важным в истории, потом заброшенный город, Серехс приобрел для персов опять некоторое торговое значение близостью все к той же закаспийской железной дороге. Но для русских г. Серехс имеет прежде всего стратегическое значение ворот к афганистанскому г. Херату.

5–6) К югу от Мешhеда, вдоль афганской границы – «Могила шейха Джамия», или Торбет-и шейх-и Джамî (5.000 чел.) на притоке р. Хери-руда, и г. Хаф.

7–8) К юго-зап. от Мешhеда по дороге в Кирман – г. Торбет-и Хейдер или Торбет-и ‘Исâ-хан (5.000 жит.) – базарный пункт, а приблизительно на полупути между Мешhедом и Кирманом – г. Бирджанд (20.000 жит.),

главный город юго-восточного, гористого Хорасана, склад известных «персидских ковров», выделываемых hератскими переселенцами в д. Дерехш, верстах в 70 от Бирджана.

9) По дороге из Мешhеда на запад, направляющейся в Теhран (она же и к Каспийскому морю), первый крупный город после перевала через горы Биналуд – г. Нишапур (свыше 10.000 жит.), прежняя средневековая столица Хорасана и, при сельджуках, всей восточной Персии, пока монгольское нашествие не нанесло ей сильного удара. Лежит в равнине на горно-соленой речке Шуре-руд, что не мешает окрестностям быть очень плодородными. В соседних горах есть железо, медь, серебро, даже золото, по-видимому богатые жилы, но доход теперь доставляют только копи бирюзовые, верстах в 50 от города, на сев.-зап., по дороге в г. Кучан.

10–12) Далее за Нишапуром по теhранской дороге – г. Себзевар (20.000 жит.) и на середине пути между Мешhедом и Теhраном, г. Шаhруд (10.000 жит.), там где мешhед-теhранская дорога дает ветку на север, к Каспийскому морю, через ближайший г. Бостан, сквозь Эльборзские проходы, в Астрабадскую равнину. Садоводство; плантации; кожевенные изделия; коневодство.

13–14) В старые времена пункт скрещения дорог от моря и изнутри страны находился где-то по близости нынешнего г. Демгана (15.000 жит.), следующего за Шаhрудом этапа мешhедо-теhранской дороги. Там была пароянская столица «Стовратная» (Ἑκατόμπυλος, имя которой указывает на дорожно-узловое значение ее. Построена она была где-то между г. Демганом и предпоследним крупным городом по теhранской дороге – Семнаном (15.000 жит.).

V. КУРДИСТАН, ИЛИ АРДЕЛАН

Арделан – это, собственно, сев. часть, смежная с Азербейджаном.

1) В Арделане главный город Сенне (10.000 жит.), на удобном месте по дороге из внутренней Персии сквозь Загрос в Месопотамии.

2) Такое же важное путевое значение имеет и столица Персидского Курдистана г. Кирманшаh (50.000 жит.) на пути из Теhрана-Хамадана в Багдад, известный и скотоводством, и земледелием. В деревнях возле Кирманшаhа курды живут оседлым образом жизни, не отличаясь от прочих персов. Не доходя Кирманшаhа – гора Бисотун, или Беhистâн, на скалах которой – самые длинные и самые важне клинообразные надписи древнеперсидских царей Ахеменидов. Здесь много и Сасанидских памятников, после Р.Х. Самое имя «Кирманшаh», или «Кирманшаhан», основывается на предании, по которому город построен Сасанидским шахом Беhрамом IV Кирманшаhом (388–399). По дороге из Кирманшаhа в Месопотамию, направляющейся к турецкому пограничному городу Ханыкину (оттуда – к Багдаду), находятся невдали от границы, на сев.-вост. от Ханыкина,

развалины Qeср-и Шірін = «Замок царицы Ширины», жены шаха Хосрова II Первиза, современного императора Ираклию.

VI. ЛУРИСТАН

1) Главный административный пункт – г. Хорремабад (5.000 жит.), в Малом, или сев.-зап. Луре, на одном из притоков р. Керхи, впадающей в р. Тигр.

2) Но торговый рынок, где скотоводы-луры закупают все необходимое (т.е. прежде всего ткани) и где они сбывают своих коз, овец, превосходных лошадей, мулов, это г. Боруджирд (20.000 жит.) к сев.-вост. от г. Хорремабада, на горном верховьи р. Диза, административно относящийся к области Ирак-Аджеми.

VII. ХУЗИСТАН, или АРАБИСТАН

(вполне под английским влиянием)

1) Дизфуль (25.000 жит.), на границе бахтиярской области, на р. Дизе (Аб-и Диз), впадающей в р. Карун, фактически главный город Хузистана. К югу – развалины древней столицы Сузы, к юго-востоку – развалины сасанидского административного центра г. Гондишапура.

2) Но нынешний административный центр – это более малолюдный г. Шостер (10.000 жит.), на р. Карун, там где она делается судоходной и течет по плодородной, часто болотной, сузианской низменности.

В обоих городах, Дизфуле и Шостере, богатое земледелие вокруг, направляемое многочисленными плотинами. Сахарный тростник, рис, зерновой хлеб, индиго, хлопок. Выделка шелковых (парчовых в том числе) и хлопчатобумажных тканей («Дизфуль – хузистанский Манчестер»). Добыча горной смолы и серы. Изготовление тростниковых перьев («калямов»), известных от Константинополя до Калькутты.

3) Ahwaз, ниже г. Шостера по р. Каруну, при арабах главный город страны, теперь жалкое арабское местечко (меньше 1000 жит.).

4) Мохáммера (15.000 жит.), при впадении р. Каруна в Шатт-аль-араб, у Персидского залива, владение почти независимого арабского шейха, состоящего под твердым влиянием Англии.

VIII. ФАРСИСТАН, или ФАРС,

колыбель персидской нации, с прилегающей прибрежной областью ЛАРИСТАНОМ[26] и внутренней – ЙЕЗДОМ

1) Шираз (70.000 жит.) главный город Фарса, родина поэтов Са'дия XIII в. и Хафиза XIV в., «певца ширазских роз, соловьев и вина», доныне тонет в садах, – тощих, по оценке многих европейских путешественников,

[26] Сучасне – Луристан. [прим. Т. Маленької].

которые привыкли к сочной растительности садов Европы; традиционная розовая вода приготовляется однако и теперь, и вино евреи с армянами продают. Но главное значение г. Шираза – то, что он выгодная транзитная станция: с юга здесь узлом сходятся (тяжелые впрочем) дороги из портов Персидского залива, на север – длинный путь в Испаhан, Теhран, порты Каспийского моря. Рынок для всей области; крупные купцы имеют сношения прямо с Манчестером. Свои местные ткани – шелковые и шерстяные. Посуда фаянсовая и стеклянная; ювелирные вещи; оружие и литейные изделия. Вывоз опия. К сев.-вост. от Шираза по Испаhанской дороге – развалины древнеперсидской столицы Персеполя (Истахр).

2) По дороге из Шираза к юго-зап. в Бушир, главное этапное место – г. Казерун (10.000 жит.). Километрах в 30 к северу от него – развалины сасанидской резиденции Шапура, со множеством барельефов на стенах скал (победа Шапура I, 249–272, над императором Валерианом, статуя самого Шапура I и др.).

3) Бушир (25.000 жит.) – важнейший, хотя мелководный, порт южной Персии на Персидском заливе, средоточие персидско-английской торговли: с Китаем (вывоз опия), Индией английской и голландской (из Батавии тростниковый сахар), с Европой (ввоз фабрикатов). Возвысился Бушир, как порт, благодаря Надир-шаhу в XVIII в., и теперь им оттеснены на второе место все прочие южно-персидские порты.

4) Так, меньше имеет значения ларистанский Лингé, хотя и с более удобным рейдом, чем Бушир. Первая остановка европейских пароходов после входа в Персидский залив. Из привозного индийского леса строятся суда, между прочим для жемчужных ловлей.

5) Еще больше ослаблен Буширом, находящийся уже у Хормузского пролива, т.е. географически собственно уже в прибрежном Кирмане, невыносимо знойный порт Бендер-Аббас (15.000 жит.), излюбленная гавань шаха Аббаса Великого XVII в. Теперь Бендер-Аббасу, осталась на долю только торговля Кирмана и Йезда: вывоз кирманских ковров и йездских шелковых материй, фиников из местных окрестностей, красильных растений; ввоз всего европейского.

6) Лар (10.000 жит.), неприбрежный главный город Ларистана, имеет дорогу на сев.-запад к Ширазу. Верблюды, финики.

7) Йезд (80.000 жит.) – главный город одноименной с ним области, лежащей внутри плоскогорья и примыкающей к Фарсу с сев.-востока. Он как бы затерян в оазисе среди песков пустыни, которые буквально напирают на него и грозят засыпать целые кварталы и шелковичные его плантации. Но так как Йезд есть узел путей, связывающих его с Ширазом, Испаhаном, Мешhедом, Кирманом[27], то несмотря на его пустынное местоположение, в нем идет оживленная транзитная торговля со всеми концами

[27] Сучасне – Керман. [прим. Т. Маленької].

Персии. В нем несколько сот шелковых фабрик, прядильных и ткацких, с полусотнею и больше станков каждая, и в виду того, что своих местных коконов не хватает, выписывается шелк-сырец из Гиляна, Хорасана, Херата. Изготовка оружия. Обработка сахара-леденца. Верблюдоводство. Большая община гебров принимает в торговых операциях самое живое участие, особенно в отношениях с заграницею.

IX. КИРМАН И ПЕРСИДСКИЙ БЕЛУЧИСТАН

1) Г. Кирман – неприбрежный главный город одноименной громадной, сухой страны, имеет теперь ок. 45.000 жит., среди которых не больше 2000 гебров; в конце XVIII в., когда гебров истреблял здесь кровожадный основатель нынешней каджарской династии, их было в г. Кирмане 12.000 семейств. Летом невыносимый зной, но зима холодная (2000 метр. над уровнем моря). Разведение мелкого скота: овцы, тонкорунные козы. Изготовление ковров и славных на весь восток шалей. Шали ткутся из смеси козьего пуха и шелка, нежны на ощупь, изящны рисунками.

2–3) По дороге из Кирмана на север, в центрально-персидский Йезд, главная станция г. Бехрам-абад (15.000 жит.), с богатыми торговыми гебрскими фирмами; а по дороге на юг, к порту Бендер-Аббасу – станция Сейййд-абад (10.000 жит.). Оба в оазисах.

4) Бам (5.000 жит.) – многолюднейший (!) город восточн. Кирмана, в юго-вост. направлении от г. Кирмана, в сторону Белучистана. Вокруг песчаная пустыня, но город тонет в роскошных садах апельсинов, лимонов, пальм.

5) Еще юго-восточнее – местечко Бампур, главный город персидского Белучистана, собственно – жалкое село с бедными хижинами, где нет и 2.000 жит. Название скорее hиндустанское, чем персидское, и тип жителей не иранский; по религии сонниты. Живущий в Бампуре персидский наместник подведомствен наместнику Кирманскому. Местечко стоит на верховье р. Бампура, которая направляется прямо к западу, к Хормузскому проливу.

6) По береговой белучистанской полосе (жгучий, песчаный Мекран) принадлежащие Персии пристани – это просто маленькие деревни. Джаск, при входе судов в южный наружный рукав Хормузского пролива, значительнее прочих.

X. СЕИСТАН

(т.е. страна саков, скифов, Сакастена),
родина мифического богатыря Ростема

1–2) Насир-абад (7.000 жит.), нынешний главный город перс. Сеистана, и Секуhé (6.000 жит.), т.е. «Трехгорная», прежний главный – оба между южным берегом соляного озера-болота Хамун и левым берегом впадающей в озеро реки Хильменд, значит – в лучшей части области,

худшая половина которой отошла по договору 1872 г. к Афганистану. От средневекового, цветущего главного сеистанского г. Зеренджа, лежавшего на правом берегу Хильмендского низовья, теперь остались только развалины.

Тут же мы отметим главные города двух других иранских государств, которые теперь не входят в состав шахской Персии: англо-индийского протектората, ханства Белучистана[28] (иначе – Келатский Белучистан) и номинально самостоятельного эмирства Афганистана, который включил в свои пределы, на севере, также области по левым притокам р. Аму-Дарьи (Афганский Туркестан) и в горных ее Памирских верховьях (Бадахшан и др.).

БЕЛУЧИСТАН

(Келатский, Лус-Бельский и Британский)

1–3) В прибрежной, песчано-пустынной полосе Белучистана (Мекране) нет ни одного сколько-нибудь значительного портового города, кроме главного мекранского селения Гвâдар (3.000 жит.), ближе к перс. части Мекрана, и Сонмияни (2.000 жит.), ближе уже к дельте р. Инда при впадении речки Пурали в Индийский океан. Сонмияни – порт г. Белы, столицы юго-восточн. Белучистанского ханства Лус, которое прежде вассально подчинялось хану Келата, а теперь состоит под прямым контролем английского «политического агента» резидирующего в Келате. Портовое значение Сонмияни невелико потому, что близехонько отсюда к востоку, на дельте р. Инда, в пределах Британской Индии, находится крупная пароходная уже индустанская стоянка г. Карачи, оттуда начинается жел. дорога вдоль р. Инда, обслуживающая и весь восточн. Белучистан.

4) Келат (15.000 жит.), в области Сараван, столица другого хана, собственно уже Белучистанского, находится в сев.-восточн. углу страны, достаточно господствуя над одним из горных проходов в долину нижнего Инда по Муле, притоку р. Инда. В Келате стоит английский гарнизон и живет британский «политический агент», который решает споры между келатским ханом и подчиненными ему меньшими ханами.

3) [*так у автора*] Южнее Келата одна из Мульских дорог заканчивается г. Кусдаром (4.000 жит.) в области Джалаван, которая образует ханство, вассальное Келату. Когда-то, в X–XI вв., Кусдар был главным городом всего Белучистана, как теперь Келат.

Юго-восточнее Келата, у Мульского перевала, ближе в сторону Индии, лежит г. Гандава (6.000 жит.), центр тоже особого вассально-келатского ханства (Куч-Гандава), отличающегося не в пример прочему Белучистану плодородием.

5) Над несколько более северным, тоже важным перевалом из долины р. Инда в Белучистан, Боланским (на р. Болан, текущей в р. Инд) господ-

[28] Сучасне – Белуджістан. [прим. Т. Маленької].

ствует г. Сиби. Подъездная к южному Афганистану железная дорога, которую провели от р. Инда англичане сквозь Боланский проход и далее по белучистанской территории по направлению к южно-афганскому г. Кандагару, проходит через белучистанскую область Шалькот возле ее главного г. Кветты (8.000 жит.), или Коты (иначе: "Шаль-кот", слово «кот»= крепость). Квета – центр английской администрации в Белучистане.

СОБСТВЕННО – АФГАНИСТАН

1) Кабул (75.000 жит.) – на берегу одноименной многоводной реки, которая впадает в р. Инд, в горном проходе, сообщающем Туркестан с Индией (или точнее – Аму-Дарьинскую Бактрию с сев.-индийским Пенджабом). Нынешняя столица афганского эмира. Плоды. Зерновой хлеб (пшеница, ячмень).

2) Джелялябад (3.000 жит.) – тоже на р. Кабул, ниже по течению, в плодородной равнине у границы Индии, обязательный промежуточный пункт из г. Кабула в англо-индийский г. Пешавер в Пенджабе (где подчиненное англичанам население – все те же афганцы, «пушту», что и во владениях эмира)[29]. Зимою население Джелялябада увеличивается в несколько раз сравнительно с летом, потому что окрестные пастухи стекаются зимовать в Джелялябад.

3) Газна (10.000 жит.) – в горной, высокой глуши Афганистана к юго-зап. от г. Кабула, на одноименной р. Газне, которая затем впадает в соленое озеро Стоячую Воду (Аб-и истаде) слева от р. Хильменда, не успевши дотечь до Хильмендской долины. Нынешний г. Газна лежит верстах в 25 от развалин старой, прежней Газны, столицы султана-завоевателя Махмуда Газневидского X–XI вв. и его династии, владетелей северной Индии. Современная Газна – важный стратегический пункт на военной дороге из г. Кабула в Кандаhар. Скотоводство.

4) Кандаhар (60.000 жит.) – на р. Эргендаб, притоке среднего Хильменда, который в свою очередь течет в соленое озеро Хамун. Занимает выгодное положение между самым Эргендабом и втекающим в него слева р. Тарнаком, в плодородной местности, одном из лучших пунктов древней области Арахосии (у арабов ар.-Рох), покрытой у Кандаhара садами и пашнями. Вблизи города – золотые рудники, плохо разрабатываемые. На юго-востоке дорога ведет из Кандаhара в белучистанскую г. Квету, на северо-востоке – в г. Кабул; из зап. ворот Кандаhара выходит путь, направляющийся к сев.-западу, в г. Херат.

5) Бост – при впадении р. Эргендаба в Хильменд, некогда складочное место по пути из Ирана, и вообще из зап. Азии, в Индию, – теперь в упадке. Из Сеистана, вверх по равнине р. Хильменда, ехать в афганские города

[29] Вообще следует отметить, что из 5 миллионов афганцев живет во владениях афганского эмира лишь миллиона два, т.е. меньше половины общего числа нации.

(к Кандаhару и др.) надо, положим, и теперь через г. Бост. Однако главный торговый путь между Передней Азией и Индией передвинулся несколько севернее г. Боста; едущие из Кандаhара в Херат, или наоборот, оставляют Бост в стороне, на юге: их путь – через Гиришк.

6) Гиришк – крепость, охраняющая переправу через р. Хильменд по дороге из Кандаhара в Херат.

7) Исфизар (Себзар, Себзевар, – не смешивать с хорасанским г. Себзеваром) в расстоянии дней трех пути на юге перед Хератом. Лежит на р. Адрескенд, которая течет прочь от hератского направления, к юго-западу, в глубь Ирана, в Хамунское соленое озеро, и называется в своем более нижнем течении – Харуд.

8) Херат (50.000 жит.), куда с юга въезд – через т.н. Кандаhарские ворота, расположен на одноименной реке Хери-руд, которая отличается своею на редкость чистою водою. По языку и симпатиям жителей относится Херат к Персии, и в X–XI вв. он у историков назывался (не совсем точно, пожалуй) серединою Хорасана; при тимуридах, в течение XV в., он был столицею восточн. Ирана, (султаны: Шаhрох, Абу-Сеид, Хосейн-Бейкарá). Тепер Херат входит в состав Афганистана, но персидские шахи-каджары не оставляли в течение XIX в. попыток отнять его у эмира. Важен, как узловой город из Персии (и вообще зап. Азии) в Туркестан и Китай, в Афганистан и Индию. В наши времена за Паропамисскими горами к сев. от Херата, на р. Кушке, впадающей в мервскую р. Моргаб, начинается от русского Кушкинского поста ветвь русской Закаспийской ж. д., проведенная по русским пределам – в долине сперва кушкинской, потом моргабской, до г. Мерва, где она, кушкинская ветвь, присоединяется к главной железнодорожной закаспийской линии. Большая часть товаров Херата – ввоз из России, частью из Британской Индии, и дешевизною своею они, естественно, убивают производство местных мастерских (бумажные ткани, ковры, холодное оружие). Для вывоза служат местные продукты земледельческие, из плодородных, хотя безлесных, окрестностей: зерновой хлеб, разнообразный виноград, чудные дыни, сушеные абрикосы и вонючее зонтичное растение асса-фетида. В Херате и окрестностях его – много славных гробниц: поэта Абдаллаhа Энсария «старца hератского» XI в., поэта Джамия XV в., и др. Мрамор доставляется с востока, с более верхнего течения р. Хери-руда, где у поселения Обе – неистощимые ломни белого мрамора. Рудники (свинцово-серебряные и др.) заброшены.

АФГАНСКИЙ ТУРКЕСТАН
(с БАДАХШАНОМ включительно)

1–2) Меймене́ и Андхой. Самую западную часть Афганского Туркестана, смежную на западе с русской Мервской областью, занимают два тюрко-узбекских ханства, которые лежат по р. Аб-и Кейсару (или просто «Кейсар») и называются от имени своих главных городов: г. Меймене

(стар. Мейменд, или Йеhудиййе) при впадении р. Аб-и Меймене в Кейсар; внизу же по течению, на пересыхающей равнине – г. Андхой. Река Кейсар в нижнем своем течении называется тоже Андхой; она у г. Андхоя и скудна и имеет уже солончаковый вкус и вскоре гибнет в песках, не докатившись до Аму-Дарьи. Но г. Андхой сравнительно многолюден: ок. 20.000 жит. – при общей цифре жителей в обоих ханствах ок. 100.000 чел.

3–4) Сер-и поль и Шиберган. На более восточном притоке Аму-Дарьи, реке Аб-и Шиберган (иначе р. Истераб), которая тоже не дотекает до русла Аму-Дарьи, находятся два других тюрко-узбекских ханства, тоже именующиеся по своим главным городам: выше по течению – г. Сер-и поль (стар. Анбар), ниже – г. Шиберган (ок. 15.000 жит.; стар. Шапурган), арбузы которого Марко Поло XIII в. признавал лучшими в мире. Растительность здесь – сады и огороды; лесов нет.

В средние века территория этих нынешних четырех узбекских ханств, т.е. прежняя западная Бактрия, чрезвычайно культурная область, расположенная по обеим рекам Кейсару и Шибергану, называлась Гозган, или, по арабскому выговору, Джозджан; столицей был г. Шапурган. Теперь, как и во всем Афганском Туркестане, здесь хозяин – афганский эмир. На ярмарках в Меймене, Андхойе, Сериполе, Шибергане идет немаловажная торговля лошадьми (меньше теперь верблюдами), сушеными плодами, местными коврами. Комиссионеры в торговле и вывозе – евреи, индусы, парсы.

5–6) Бельх и Мезар-и Шериф. Еще восточнее, по чрезвычайно плодородной реке Бельху (Дehас; стар. Бактр), который, вышедши с юга из гор Куh и Сепид и Куh-и Баба, недотекает на север до Аму-Дарьи на расстоянии двух дней пути, лежал прежний, знаменитый Бельх, принесший имя всей стране («Бāлх» = клинописн. «Бактріи», Бактрія). Нынешнее жалкое поселение, сохранившее кличку Бельх, не дает ни малейшего представления о прежнем, великолепном Бельхе, который был одинаково славен на протяжении двух тысяч лет: в начатках персидской истории – место проповеди пророка Заратуштры (Зороастра) царю Виштаспе; в эпоху после Александра Македонского – крупный центр эллинизма в глуби Азии; в передмусульманское время – один из очагов иранского буддийства, успешно состязавшегося здесь с официальным зороастрийством; в мусульманскую пору – просвещенный культурно, цветущий город, поставивший аббасидскому халифату в Багдаде, также, талантливых везирей-администраторов в лице членов жреческой зороастрийской семьи Бармеков, которые приняли мусульманство[30], и долго еще процветавший в течение исламских средних веков (при

[30] Была выставлена западными ориенталистами догадка, по-русски повторенная В. Бартольдом (Ист.-геогр. обзор Ир., СПб. 1903, стр. 9–10 и 20), будто бармекиды были буддисты. Но эта догадка слишком резко опровергается показаниями авторитетных исламских историков о бармекидах. Срв. «Ист. Перс.» I, 2 (М. 1914), стр. 158–159 сноска.

Махмуде Газневидском XI в., сельджуках, и позже). О долгом, блестяще пережитом прошлом г. Бельха теперь напоминают только многочисленные развалины. Нынешний главный город всего афганского Туркестана – это Мезар-и Шериф (ок. 30.000 жит.); он лежит верстах в 20 восточнее Бельха, и свое имя («мезар-и шерîф» = «Пилигримская святыня») носит он в виду того, что в нем находится гробница, якобы, халифа Алия, с нетленными, чудотворными его мощами, дивно явленными в XII в.

7–10) Хейбак Таш-Курган (Хольм). Еще восточнее, по р. Хольму (Хулм, Хулум), который вытекает из предгорий Хинду-куша, лежат крепости: Хейбак (стар. Семенган), на среднем течении р. Хольма, и созданная только в XVIII веке, крепость Таш-Курган, пониже по течению, при выходе реки из гор в равнинную долину Аму-Дарьи, где р. Хольм и иссякает, подобно Бельху, не дотекши до Аму-Дарьинского русла уже немного. От старинного большого здешнего г. Хольма, верст на десять севернее Таш-Кургана, теперь остались почти одни развалины, и прежнее торговое его значение всецело перешло к Таш-Кургану, который иногда называется тоже Хольмом[31]. Население преимущественно иранское (таджикское), не тюрко-узбекское. Как прежде г. Хольм, так теперь сменивший его Таш-Курган – это чрезвычайно важный торговый пункт. Он и свои имеет товары (плоды, меха, овчины), но главным образом важен как перепутье караванов, везущих товары из Бухары в Индию и в Персию, и обратно. Самая легкая дорога из Бактрии через высокие горы Хинду-куша – это как раз долина р. Хольма, путь вверх по течению реки. Дорога (срв. стр. 13 писанн.) приведет к издревле прославленному Бамиянскому проходу, с его двумя чудовищными индийскими идолами-колоссами высотою ок. 16 саж., у стоп которых и проходят, и отдыхают караваны; оттуда одно разветвление пути – долина р. Кабула, ведущая в сев. Индию, другое разветвление – долина р. Хильменда, ведущая в зап. Афганистан и Персию. Политическое и военно-стратегическое значение Бамиянского прохода громадно: по ходячему выражению, перевал одной стороною обращен к Петербургу, другою стороною – смотрит на Калькутту.

11–12) Кундуз и Талыхан. В дальнейшем восточном направлении, на достигающей Аму-Дарьинского русла многоводной реке Ак-Серае (иначе Аб-и Кундуз), территория которой граничит уже с горной областью Бадахшаном (полу-бактрийской, полу-памирской), главным городом является г. Кундуз. Он – главный людской пункт речной долины Ак-Серая, хотя расположен в нездоровом, болотистом месте; по бадахшанской пословице: «Умереть захотел – в Кундуз поезжай!». А на одном из притоков

[31] Название «Таш-Курган» (= «каменный курган») не типично и попадается в Туркестане часто [*так у автора*]. Известен немаловажный город такого имени и в восточном (яркендском) Туркестане, и на русско-памирской р. Моргабе, т.е. Аму-Дарьинском истоке.

Ак-Серая – г. Талыхан (стар. Таликан), прежде очень торговый, теперь запущенный[32]. Населена кундузская область сравнительно густо (ок. ½ миллиона душ), и соответствующий элемент – тюрки-узбеки, в противность соседнему Бадахшану.

13–15) Фейзабад (стар. Бадахшан), и Рустик, Ладжверд, Ишкашим. Бадахшанская область, пресловутая страна драгоценных камней, является крайним восточным пределом Бактрии и расположена частью по скатам Хиндукушским, частью даже по Памирским и что смотрят в сторону Аму-Дарьи. Западный Бадахшан орошается Аму-Дарьинским притоком р. Кокча («Голубая»), восточный Бадахшан – рекою Пендж, т.е. южным истоком Аму-Дарьи. На р. Кокча в старину стоял главный город края г. Бадахшан. Возможно, что на том же самом месте находится нынешний главный г. Фейзабад; возможно также, что г. Бадахшан лежал восточнее г. Фейзабада, на р. Бадахшане, притоке р. Кокчи. Ниже г. Фейзабада, не на самой р. Кокче, а несколько в стороне от нее, притом недалеко уже от впадения ее в Аму-Дарью, находится коммерческий г. Рустак; а выше г. Фейзабада, у верховьев р. Кокчи в округе Ладжверд на скате Хиндукуша – бирюзовые и лазуриновые копи (слово «ладжверд» и значит «лазурит», lapis lazuli). Да и весь басейн р. Кокчи богат минеральными сокровищами: железом, медью, свинцом, серою, квасцами, так что носит прозвище: «heме-кан» (= «сплошной рудник»). Но более славная бадахшанская сокровищница – бассейн р. Пенджа. В том месте, где река Пендж, притекши с востока из Памирских гор, сворачивает коленом на север для соединения с другим Аму-Дарьинским истоком, бухарской рекою Моргабом, лежит г. Ишкашим, на южной, левой стороне р. Пенджа; а верстах в 30 ниже Ишкашима, на правом берегу р. Пенджа, находятся знаменитые бадахшинские рубиновые копи, с рубинами розового цвета, – тем сортом, который по имени страны так и называется «бадахш» или «балахш» (франц. «rubis-balais»)[33]. Воды бадахшанских горных потоков катят и золотоносный песок. Плодовые сады и огороды. Коневодство, скотоводство. Жителей – тысяч 200, и почти все они – персы-таджики; тюрков очень мало.

---

[32] Не надо, конечно, смешивать кундузского Таликана с другими одноименными городами (Таликан на р. Моргабе к югу от Мерва, Таликан у Казвина в сев.-зап. Персии).

[33] Такое же появление звука «л» в м. «д» мы находим и в названии другого драгоценного камня «алмаз» (из «адамас», адамант). Вообще ближе к Афганистану это – обычное диалектическое явление; срв. напр. афганское «лас» (рука) при персидском, «дäст».

А. Е. Крымский

ОПИСАНИЕ ПЕРСИДСКОЙ (БЕЛЬХСКОЙ) РУКОПИСИ 1702 г.

ОПИСАНИЕ ПЕРСИДСКОЙ (БЕЛЬХСКОЙ) РУКОПИСИ 1702 г.

Заглавие этой космогеографии – Эджаиб ет-тębеqат[1] = «Классифицированные достопримечательности» автор в предисловии (л. 1) называет свое имя: Мохаммед Таhир ибн Абиль Касим, "paqum-u in meроqum". Писал он несомненно в Бельхе[2], и время составления его космо-географии может быть определено в достаточной точностью: около 1702 г. н.э., не позже 1707 г. Дело в том, что патрон-меценат, которому Мохаммед-Таhир посвятил свои «Достопимечательности», титулуется у него в предисловии: «хаqан, сын хаqана, внук хаqана, Абуль-Мозеффер Сейид Мохаммед Бенадар-хан» (л. 1), а этот государь-чингизид царствовал в Бельхе в 1700–1707 = 1114–1149 г.[3] Имел этот «хаqан» еще титул моqим-хан, и у ориенталистов сплошь да рядом только под таким именем «Моким-хан» он и значится[4]. Недолгое царствование этого бельхского властелина Абуль-Мозеффера Моким-хана оставило после себя литературные следы. Ему посвящено важное для истории тогдашнего Бельха особое историческое сочинение: «Тезкире-и Моqім-хані» = «Моким-ханово тезкерье», рукопись которого имеется и в Ленинграде[5] и из которого издал значительные извлечения О. Сенковский.[6] Космо-географические

---

[1] В тексті машинопису можна знайти інші написання назви. Часом зустрічається написання Эджаиб ет-тебеоат (араб. «Чудеса природи»). [*прим. В. Рибалкіна*]

[2] «Бельх» – у деяких діалектах перської мови – назва міста Балх (стародавньої Бактри). В домонгольську епоху це місто, що стояло на Великому шовковому шляху, було одним з найважливіших торговельно-економічних та культурних цетрів між Далеким Сходом, Центральною Азією, Індією, Близьким Сходом та Європою з I тис. до н.е. до XIII ст. н.е. Після навали Чінгіс-хана місто занепало і втратило свою роль. Нині – невеличке місто на півночі сучасного Афганістану, центр однойменної провінції. [*прим. В. Храновського*]

[3] За місячним календарем Гіджри. [*прим. В. Храновського*]

[4] См. Стэнли Лэнъ-Пуль: Мусульманскія династіи (ОПВ 1899), перевод В. Бартольда, стр. 232, примеч. 8. Никакого другого имени кроме «Мокимъ-ханъ» тут для него не сообщено.

[5] См. Manuscrits persans de l'Institut des langus orientales. Опис. Сар. В. Розен (СПБ 1886), стр. 140, № 18. Автор «Тезкире-и Моqім-хані» Мохаммед Юсоф Бельхский ибн ходжи-Баба.

[6] Сенковского Supplement à l'histoire des Huns (Дегиня) послужила источником сведений и для заграничных ученых), работавших над историей среднеазиатских

«Достопримечательности» нашего Мохаммеда Тahира дорисовывают картину меценатских интересов бельхского «хакана, сына хакана, внука хакана».

Первый отдел («первая тебеqе») этой космо-географии (лл. 1–13), после посвящения властелину, повествуют о сотворении мира богом, второй отдел («вторая тебеqе», лл. 13–29) – библейских патриархах и пророках, о пророке Мохаммеде и о четырех первых халифах «правого пути». Как видно (срв. предисловие, л. 2 об.), оба эти сжатые отделы основаны на «Ровзет ес-сефа» Мирхонда конца XV в. Третий отдел сперва (лл. 29–37) кратко дает общеизвестные представления о разделении вселенной («роб'-и мескун» на семь поясов, или климатов, после чего излагается и то не пропорционально огромной 3-й «тебеqе» собственно география, свыше 100 листов или 200 страниц (Дол. 143 обор.). Отправным пунктом географии оказывается однако не I-ый климат, где идет описание стран и городов начиная не с I-го климата, а с 4-го, потому что автор, в угоду своему хакану, считает очевидно вполне нормальным и должным начинать географию вселенной со своей родной страны, с Хорасана, а тесней именно с г. Бельха, столицы своего патрона-хакана (л. 37 об.– 88). Уж после описания Бельха, Хельма, Бадахшана, Чимгана (с воспоминаниями о Насир-и Хосраве[7]), уж после Мерва, Херата и пр., географ переходит к прикаспийским краям, к Азербейджану, к Ирану-Аджеми и т.д., и т.д. Его предшественник Хамдаллах Моставерий Казвинский 1340 г. исходил касательно порядка своего изложения из принципов религиозных: у того в «Нозhет эль-qолюб» = «Отраде сердец» сперва описана священно-исламская Мекка с Каабою и другой св. город Медина (с пометкою, что они – во 2-м климате[8]; а потом, в силу тех же религиозных теснее шиитских, соображений (стр. 30) описаны в «Нозhет эль-qолюб» Куфа и Багдад, с пометкою, что они в 3-м климате, и что возле них – места страстей дому Алиева. Наш же географ, ок. 1702 г. – этот без ханжества, (вообще малопопулярного в тогдашнем Бельхе, в противовес бухарским нравам) – сразу начал со своего родного города, со столицы того «хакана», которому он свое творение преподнес.

ханств. Ср. работу Ф. Тейфеля "Zeitschr. d. D. Morg. Ges.", т. 48 (1884) [*так у А.Кримського*]: Quellenstudien zur neue Geschichte der Chanate", стр. 335–381; см. стр. 134, X40, с дополнениями к характеристике "Тезкире-и Моqім-хані" (особенно важны замечания Гутшмида, стр. 340).

[7] Сведение о царстве Насира Хосрава взято, по-видимому, из мусульманско-индийского географа Мохаммеда ибн Яхьи 1347 г. (отрывки из него издал К. Залеманн в "Mélanges Asiatiques, т. IX, стр. 493 и сл.).

[8] См. печатное издание «Нозhет эль-qолюб» Ле Стренджа (Кембридж, 1915), стр. 1 и стр. 11. Напечатана только географическая часть труда, а обширная космографическая и естествоиспытательная остается еще в рукописях.

Источники свои наш бельхский географ ок. 1702 г. очень часто упоминает в ходе своего изложения, там и сям, приводя из них цитаты, которые, впрочем, обыкновенно наводят на подозрение, не взяты ли они уж из вторых-третьих рук, напр. из вышеназванной сводной географии «Нозhет эль-qолюб» Хамдаллаха Мостоверия 1310 г. Это приходится подозревать даже тогда, когда он цитирует географо-картографический труд своего же земляка X века: «Сувар аль-аqалім» географа Бельхия ок. 920–981[9]. Труд этот к нашим временам затерялся или почти затерялся; про египетский манускрипт, про который известие проскользнуло в 1910 г. в работе Ахмеда Зеки-бея, мы ничего точного не знаем и не можем еще быть уверены, что нашелся подлинный Бельхий; вместо подлинного Бельхия 920-ых гг. мы пользуемся его переделками, которые в том же X в. были произведены Истахрием ок. 930–933 г. и ибн Хавкалем (977). Составитель «Нозhет эль-qолюб» 1340 г., как с определенностью сказано в его предисловии, имел в руках еще самого Бельхия («носхе-и Сувар эль-эqалім, теліф-и Абі-Зейд Ахмед ибн Сеhль Бельхі», л. 4 рукописи моего собрания, а не только его переделки; но никак нельзя быть уверенным, что и составитель бельхских «Эджаиб эт-тебеqат» ок. 1702 г., тоже имел перед собою полное сочинение настоящего Бельхия, хотя, конечно, в Бельхе дольше, чем где могли сохраняться рукописи «Сувар аль аqалім» славного уроженца этого города. Во всяком случае если некоторые цитаты из «Сувар аль аqалім» X в. мы не находим в «Нозhет эль qолюб», то за то про целый ряд других цитат нашего составителя из «Сувар аль-аqалім» X в. можно с полной уверенностью сказать, что выписал он их живьем не откуда, как именно из «Нозhет эль qолюб»[10]. В предисловии же к этому своему «Эджаиб эт-тебеqат» (л. 2 об.), после посвятительных похвал государю, наш автор высказывается в том смысле, что его «Классифицированные достопримечательности» должны явиться заменою нескольких почтенных (мотебере) книг, – которые, по-видимому, и послужили для него существенными пособиями. На первом месте он, в предисловии, называет «Месалик эль-мемалик», т.е. очевидно сделанный ок. 1219 г. персидский перевод халифатского географа Истахрия X в., того, который обработал «Сувар» Абу-Зейда Бельхия. Далее наш Мохаммед Талиф в предисловии упоминает еще «Нозhет эль qолюб» 1340 г., «Ровзет эс-сефа» Мирхонда конца XV в. (имея в виду, надо полагать больше всего географическую часть этого исторического свода), «Эджаиб эль больдан», т.е. мозафферидскую географию середины XIV в.

---

[9] Об этой дате (308–309 = 920–981) см. статью де Гус в Z.D.M.G., т. 25 стр. 49).

[10] Сверх того у него изредка цитируются более поздние «Совер-эль-аqалім» – думаем северо-индийского мусульманина Мохеммеда ибн Яхьи 1347 г. Так можно думать по поводу сведений о Насир-и Хосраве в выше отмеченной статье «Йимгам»(?) (л. 42).

(Rieu I, 24)[11] и персидский перевод космо-географии «Аджаиб аль-махлуqат» Закарии Казвинского XIII в., получивший по персидски еще одно заглавие: «Тохфет эль-герайиб» (Pie II, 462–463).

Компилятор «Достопримечательностей» 1702 г. в общем, не считал для себя обязательным подновить сведения своих старых источников более близкими к нему данными. Для характеристики его изложения остановимся на нескольких примерах.

Османская империя, широко расцветшая после XIV в., для бельхского автора «Эджаиб эт-тебеqат» как будто не существует. Ни в описании «Рума» (лл. 89 об.–92 об.), ни в специальном описании Константинополя (л. 92 об.–93 об.) не видно османского завоевания. Отмечаются с интересом старые константинопольские сооружения, напр., вертящийся по ветру маяк, и т.п., а исторические воспоминания о замыслах и попытках мусульман завоевать Цареград гласят о I веке хиджры и относятся к халифам «правого пути» (л. 90 об., л. 91 об.), частью к халифам-омейядам, ведшим осаду Константинополя и оставившим вблизи него кое какие свои сооружения или могилы (л. 93 об.). Нечто подобное нашел автор у своего предшественника Хамдаллаха Мостоверия XIV в. в его «Нозhет эль-qолюб» (стр. 255) – и дальше не пошел. Также ни в Крыму, который покорен был турками-османами в 1475 г., т.е. за два с четвертью столетия перед составлением нашей географии, ни в прилегающей к Крыму кавказской стороне Керченского пролива, автор-бельхец не обнаружил османского владычества. Тмутаракань (л. 89), по его словам, находится в руках франков, т.е. очевидно генуезцев[12], и самое имя Таманского полуострова приведено у него итальянизированной форме «Матрахет» (= итал. Matrega, Matreca)[13].

Если в данном случае автор «Эджаиб эт-тебеqат» 1702 г. показал себя живущим якобы в XIV–XV в., то на Кавказе он вращается в политической обстановке еще XI в.: Тифлис у него – еще мусульманский город, где

---

[11] См.: Рие, опис. каталог перс. рукописей Британского музея, т. I, (Лонд. 1879), стр. 416, а. Существует под таким же избитым заглавием «Месалик эль-мемалик» короткий персидский географический обзор Саида Джорджанского (ум. 1476; Pie, I, 425a), но он вовсе не из категории «мотебере»; в руках автора 1702 г. Саид быть, конечно, тоже мог. Более чем сомнительно, мог ли быть в его руках тот арабский труд «Месалик эль-мемалик эль-Азізі», который послужил главным источником для географии Абульфиды четв. XIV в. (см. предисловие Reinaud к франц. переводу “Geographie d’Aboulfeda” т. 1 стр. XCII).

[12] Срв. Ф. Брун: Черноморье. Сборникъ исследований по исторической географіи южной Россіи, т. I, (Одесса 1879), стр. 213–315.

[13] Брун, там же; кроме того см. карту Беконте 1318 г., изданную Бруном при II томе. Обычно для востока могла быть только хазарская форма этого имени – Тума-тарха (= «тарханство при проливе»).

христиане гяуры (ясно не дожившие до времен Давида Возобновителя)[14] ощущают себя низшими существами (л. 87 об.). По отношению к Руси (л. 84) наш бельхский географ живет сведениями ибн-Фадлана (т.е. четверти X в. (921), имени которого впрочем не называет. Географическая номенклатура Руси дана в более понятной форме, чем у халифатских географов X в.: нашему автору известны три города в «стране русов» с понятными именами: «Кияне», «Чернік» и с несколько урезанным именем: "(Нов.) хород Серзк"[15].Что касается московской Руси (которую близкий к Каспию перс 1702 г. должен был знать на деле конечно, ближе, чем Русь киевскую, то она в его географии отсутствует. Правда, в области славян (Саqлибе) отмечается напоминающий Мбскву своими звуками город Машqа (л. 94), славный, обширный город, куда никакой враг не доберется. Там за дочерей, когда их выдают замуж, отцы получают большое вено и обогащаются, а сыновья – это лишь источник родительского обеднения, и потому в городе «Машqа» когда сын вырастает, отец дает ему лук и стрелы, заявляя: «Ну, уходи прочь и сам себе составляй счастье». Однако, этот похожий звуками на Москву город Машqа, как оказывается, лежит на берегу моря, «бер кенар –и дерйа», – следовательно, должен быть отождествлен никак не с Москвою, а с тем западно-славянским городом Машqа который отмечается арабскими географами после половины X в., в частности прежде всего путешественником Ибрахимом

---

[14] В сучасній українській та російській історіографії ім'я цього царя перекладається «Давид Будівник». Правив в XI ст. і прославився як будівництвом монументальних багатих храмів та інших споруд, так і звільненням Грузії від сельджуків. [*прим. В. Храновського*]

[15] В статье о русах наш географ близок к Казвинию XIII в., однако у Казвиния (т. II, 393–394) городов этих имен нет. Казвиний в своих сведениях о руссах определенно ссылается на «Рисале» ибн-Фадлана и на Мокаддасия конца X в., а у этих двух авторов действительно отсутствует упоминание о городах Руси. Названы русские города у Истахрия, ибн-Хавкаля да в персидской географии «Ходуд эль-алем» 983 года. Однако их названия читаются у тех географов (т.е. их издателей) по иному, а именно: 1) «Куйабе» (безусловно = Киев), 2) «Славійе» (или «Слабе», а в одной рукописи даже «Джелабе»), 3) «Арта(нійе)», или, как в «Ходуд эль-алем» – «Артаб» (л. 38а). По «Ходуд эль алем» (л. 10 об.) эти три города расположены по «русской реке» (Десне и ее продолжению Днепру?) в такой последовательности, что река течет сперва возле Артаба (Новгород-Северска?), потом протекает возле Слабе (= Чернигова?), далее течет возле Куйабе (= Киева; рукоп. «Куйане») и, прошедши границы кипчаков (половцев), сворачивает к югу, к печенегам, и впадает в Этель (очевидно, в Этель-кузу, т.е. днепровско-бугский лиман? Срв. «Атель-кузуп» у Константина Багрянородного X в., в трактате «о народах», гл. 38. Слово «этель-кузу (точнее «козю», «гозю») чуваш, «козе» буквально значит «око реки», т.е. в данном случае «устье лимана».

ибн-Якубом ок. 965 г.; наш бельхский географ совпадает с Ибрахимом ибн Якубом, касательно славян, иногда слово в слово[16], но сомневаться нельзя, что исчерпывал он Ибрахима не непосредственно, а через космографию Казвиния XIII в.[17] Позволительно, разумеется, предположить; город «Машqа» для сознания бельхского географа 1702 г. был все же не то, что имели ввиду его источники, не был западно славянским городом Балтики, но именно оказывался в его представлении более известной ему по слуху Москвою. Возможно, даже, что как раз такое (ярко неверное) понимание имени «Машqа» нашел он уже у своих предшественников, тоже компиляторов. Про свод Решидеддина 1310 г., к сожалению неизданный и значительной своей части, мы можем подозревать, что Решидеддин и самую что ни на есть подлинную Московию мог писать «М-ш-о-а» согласно с шепелявым итальянским произношением звука «[*пропущено у А. Кр.*]»[18]. Известно, ведь, что для Решидеддиновского «Свода летописей» нач. XIV в. (1310) всякие сообщения о европейских странах давались какими то католическими патерами-папистами, произносившими конечно имя Москва как то вроде «Мошка» и кстати сказать могшими тогда Москву знать лишь в самой неопределенной степени[19]. Сближений (без определения посредствующих звеньев, Бенакети ли, или кого другого) между трудов Решидеддиновой коллегии нач. XIV в. и географиею нашего автора ок. 1702 г., можно провести, да пожалуй,

[16] Срв. отрывки из Ибрахима ибн Якуба, извлеченные из словаря аль-Бакрия XI в., труде бар. В. Розена и А. Куника: «Известія аль-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и славянахъ» СПБ 1878, стр. 36–37 араб. = стр. 50–52 русск.; ближе Казвиний II, 415. Но насчет вручения оружия взрослому сыну при его удалении из родительского дома параллель надо искать не у Ибрахима ибн Якуба, в сообщении про нравы славян, (и не у Казвиния II, 416), а у других арабских географов при рассказе об обычаях не славян, а руссов; см. указания у Д. Хвольсона и его работе об ибн-Дасте (т.е. Ибн-Росте) СПБ 1869, стр. 35, стр. 154.

[17] Достаточно сопоставить выше отмеченную главу «Машqа» у Казвиния II, 415 – и сомнений быть не может.

[18] Про «Свод летописей Решидеддина 1310 г.» см. А. Крымский. Исторія Персіи, т. III, I (М. 1915), стр. 44–48; V. Barthold. Turkestan (Оксф. 1998) стр. 44–48.

[19] Беда, однако в том, что соответствующие главы из Решидеддина не изданы: имеются в печати, правда, выписки из них у других персидских писателей. См. текст историка Бенакети нач. XIV в., европоведа, выдержки из которого поместил d'Ohsson в своей работе "Des peuples du Caucase" (Пар. 1828) стор. 283–375. Однако касательно Москвы там вообще ничего не издано, ни сдана «Адусія», на стр. 273, т.е. надо полагать «Адусія», это будет скорее всего галицкая карпатская Русь. Шепелявое же произношение патеров ясно обнаруживается у Бенакети, напр. в «Трефіш», т.е. «Тревиза», Trevise стр. 271).

[20] См. напр. выдержку у Бенакети (Д'Оссон стр. 273–274) о скворцах, приносящих

даже не одно[20]. Но они должны неминуемо оказаться крайне шаткими и висеть в воздухе. Приходится поэтому вопрос о возможной косвенной связи «Эджаиб эт-тебеqат» с Решидеддиновым сводом оставить совершенно в стороне и ограничиться констатированием факта, что по отношению к Руси и славянам география «Эджаиб эт-тебеqат» 1702 г. вращается в сведениях X в., а Московии словно и не знает.

Большая глава про волжский Булгар (лл. 135–136), с некоторыми, кажется, еще неотмеченными в науке мелочами, тоже должна быть признана за не выходящую хронологически из пределов X в. Да компилятор прямо и ссылается на записку посла халифа Моктадира (т.е. на ибн-Фадлана, четверти X в. 921 г.) и на «Сувар аль-аqалім» (т.е. географа приблизительно того же времени), причем к утерянному для нас «Сувар аль-аqалім» возводится у него (л. 135 об.) и ценный рассказ о немой меновой торговле между булгарами и северною за-булгарскою страною[21]. Точно также в X-ый век переносит нас статья «Хазары» (л. 133), в огромном царстве которых, простирающемся на восток до границ Китая, все жители богаты и не бывает в Хазарии ни одного нищего. Статья достаточно содержательная, в подробностях, которые, кстати заметить, не все могут быть названы общеизвестными. Ссылок на каких-нибудь авторов мы здесь не находим, и

в клюве маслину, и л. 89–89 об. в нашей «Эджаиб эт-тебеqат». Конечно, при несомненном сходстве обоих изложений приходится отметить там и крупные отличия в подробностях: наш географ совпадает с «Нозhет» (стр. 293), где ссылка дана на ибн-Хордадбе, а этим вопрос осложняется. Анализировать все это, впрочем, дело преждевременное, пока не издан подлинный текст самого Решидеддина 1310 г., вместо доступных нам печатно позднейших и неполных выдержек из него, хотя бы даже таких, близких к нему по времени, как Бенакети (1317). – Что автор «Нозhет ель-qолюб» делал выписки из Бенакети, это он сам отмечает (напр. стр. 291 перс., стр. 282 англ.).

[21] Т.е. как знаем из других источников о немой торговле с северным народом «Вісу» – очевидно Весью, имя которой, без всяких бытовых подробностей, случайно, фигурирует еще у ибн-Фадлана в рассказе о Булгаре. Про немой торг ибн-Фадлан не говорит. Заметим кстати, что вообще рассказ о немой меновой торговле известен был до сих пор не из старых географов, а из сравнительно поздней компиляции, космографии Закария Казвинского XIII в. (см. по изданию Вюстенфельда т. II, Гетт. 1848, стр. 416, статья «Вісу» без ссылки на источник). Менее полно, чем у Закарии Казвинского, читаем про этот обычай в географии Абульфиды и у ибн-Батуты XIV в., на что указал Хвольсон в своей работе про ибн-Росте («Ибнъ-Даста», стр. 189). Ближайшее же по времени к Бельхию 920–921 г. географы Истахрий и ибн-Хавкаль, которые в том же X в. работу Бельхия использовали и переделали, – они этого (как оказывается – Бельхиева рассказа о немой торговле между волжскими булгарами и за-Булгарщиною (Весью) не включили в свое изложение.

приходится вспоминать те же два первоисточника, которые наш компилятор назвал в статье «Булгар»; оба, надо полагать, использованы по чужим выдержкам, а не по полным оригиналам[22]. Один первоисточник, это само собою с очевидностью ясно, есть названный в статье про булгар «посол халифа Моктадира» (=ибн-Фадлан 921 г.), а другой, как можно догадываться по аналогии со статьей «Булгар» это утерянный теперь Абу-Зейд Бельхий 920–921 г.). Вероятно, к Бельхию окажется восходящим тот материал про хазар, которого мы не знаем из ибн-Фадлана 920–921 г. и других дошедших до нас писателей X в. Так, подозревать роль Бельхия в качестве первоисточника мы, пожалуй, имеем самое основательное право по отношению к преинтересному сообщению «Эджаиб эт-тебеqат» (л. 188)с) о титуле хазарского царя-майордома: он здесь назван не «бек» или «[*проп. у А. Кр.*]» (как у ибн-Фадлана)[23] и не только «іша» (как у ибн-Росте и в «Ходуд эль-алем»)[24], а еще «т.р. .і.м.» или «у.р. .і.м.» [*так у А.Кр.*], что по-видимому придется читать как «ру-ум» или архаичнее «ыруум» в смысле «родоначальник», начальник племени»[25]. Быть может к Бельхию же восходит сообщение «Эджаиб эт-тебеqат» (л. 133,с) что в Хазарии водится огромная водяная птица вроде «філі» (не пеликан ли?)[26], которая, когда усядется на берегу (распустивши, быть может, крылья), кажется огромным шатром

---

[22] Не названы они по имени, кстати сказать, и у Казвиния II, 393.

[23] У Казвиния издано «блк» (II, 393:9), но читать, конечно, надо «б и ильк» или бок.

[24] В единственной, плохой притом рукописи «Ходуд эль-алем», в которой диакритические точки сплошь да рядом пропущены, (так что и «ш» обращается в «с») или искаженно перепутаны, оказалось в данном случае начертание вроде «энса». Но разумеется, надо это читать, как «іша». Там сказано, что хазарский царь называется «хакаский тархан» (тархан –и хаqан) и принадлежит к роду «іша». Этимологическое значение термина (майордома при хакане) должно быть поставлено в связь со старинным тюркским словом «іша»=«товарищ» часто отмечаемым в словаре Махмуда Кашгарского XI в. (см. сводку данных – у Броккельмана: Mitteltürkischer Wortschatz. Будапешт, 1928, стр. 69). Наш компилятор заменил «іша» более известным ему словом «ішан».

[25] По чувашски (значит и по хазаро-булгарски) слово «ыру» (пишется «ару») значит «род, племя, колено». В прочих тюркских языках оно звучит: уруд, уру, уру (в казанско-татарском и казахском даже просто «руф»); см. напр. «Сравнительный словарь турецко-татарскихъ наречій», Л. Будагова, т. I, (Спб. 1868), стр. 128,б; Н. Золотницкий: «Корневой чувашско-русскій словарь» (Казань, 1875), стр. 120; Махмуд Кашгарский, XI в. Тюрко-арабский словарь, т. I. (Стамбул, 1333=1915), стр. 61–62. Слово «ум» по чувашски значит: старший, большой (синоним «му [*проп. у А.Кр.*]») и употребляется в составных словах, напр. «ум-бу»=старший бей, государь, «ум-буччу», ум-пичче»=старший брат отца, старший дядя.

[26] По персидски «маненд-и філі». Для сознания перса-компилятора или переписчика заключалось в этом сравнении несомненно слово «філ» (= слон, перс.

([*проп. у А. Кр.*]), величиною же она будет с человека или осла. Ясная пометка, что «філі» это птица водяная, а не лесная, не позволяет привлекать сюда для сближения те две породы птиц «сба» и «ттра» которые считает характерным для соседних славянских лесов Ибрахим ибн Якуб 965 г.[27] Скорее уж можно бы сблизить эту огромную хазарскую водяную птицу с длинноклювою птицею волжских булгар, которую наш же компилятор описал в своей статье «Булгар» (л. 135–135 об.). Но в статье «Булгар» он свое сообщение про эту булгарскую птицу переписал почти, несомненно, из космографии Закарии Казвинского XIII в. (т. II, стр. 413:16–19); а Закарий Казвинский заимствовал свое сведение, как он определенно отмечает, из Абу-Хамида Андалусского, т.е. того путешественника, -гранадца, (род. 1080, ум. 1160), который в 1135–1136 г. поехал к волжским булгарам и почерпнул сведения про булгарское Поволжье от одного ученого булгарина кадия, Якуба ибн-Номана, автора «Истории Булгара»[28]. Что ученый кадий Якуб XII в. мог для своей компилятивной «Истории Булгара» в числе источников иметь еще не затерянного тогда географа Абу-Зайда Бельхия ок. 920–921 г., и мог бы согласовать свое сообщение об огромном длинноклювом пеликане или иной подходящей птахе со старинным сообщением Бельхия X в., это понятно. Однако в такой области предположений мы дальше голых предположений не сумеем пойти.

В большой статье «Бохара» (лл. 139–141), которая в компиляции нашего бельхского географа оказывается одною из заключительных глав, современность сколько нибудь близкая ко времени жизни автора прервалась в экономически ценной отметке (взято, вероятно, из космографии одного бельхского муфтия XVI в.[29], что в 951=1544 году Абдаль-азиз-хан, сын Обей-дамаза-хана[30], возвел в Бухаре новые крепостные сооружения вокруг старой линии, которая – добавляет нам географ, – имела по свидетельству «Сувар аль аqалім» (X в. двенадцать миль (фарсангов) в диаметре, а создана была еще каким то из прежних «джабиран» (буквально «насильников»,

---

араб.), а он, конечно, понимал «маненд –и філі» в смысле «словно какой то слон», осмысляя себе таким образом маловразумительное для него «філі», в котором я усматриваю «пеликан». Впрочем, я могу ошибаться.

[27] Розен и Куник. Известія ал-Бекри (Спб. 1878) стр. 40 араб.=стр. 55 русс. и стр. 110–111 толкований. (Издатели считают «сба» за «шпак»=скворец, а «ттра» за тетерю.

[28] Про андалузца Абу-Хамида (он же по имени другого своего сына, называется Абу-Абдаллах), см.: I) основную заметку в "Introduction" Рено к его франц. переводу "Géographie d'Aboulfeda" т. I, (Пар. 1848), стр. CXI–CXIII; 2) Д. Хвольсон «Известія ибнъ Даста» (Спб 1869) стр. 63–64 и стр. 86–83; 3) K. Brockelmann: Geschichte der arabischen Litteratur, t. I (Веймар, 1898, стр. 477–478.

[29] См. у Рье, I, 426 описание этой космографии «бельхского муфтия» (л. 28 обор.).

[30] Генеалогическую таблицу его династии см. в «мусульманских династиях» Стэнли Лэн Пуля (Спб. 1900) ст. 330.

т.е. самодержавных грозных повелителей[31]. Речь идет как из указания колоссальных размеров видно, о той огромной стене, которая охватывала не только собственно – город Бухару, но и ее предместья, и предназначена была служить барьером против хищных кочевников. Бартольд в своем «Туркестане» собрал некоторые сведения про эту обширную бухарскую стену, сообщенные у Истахрия, Нершехия и Масудия (а важного указания географии «Нозhет эль-qолюб» XIV в. он, по недосмотру не привлек) и на основании собранных данных сделал заключение «длина стен не определяется»[32]. Как видим, в «Сувар аль-аqалім» Бельхия X в. было указание, не использованное его переделывателем Истахрием, что диагональ этих огромных бухарских стен равнялась двенадцати милям-фарсангам, «остреш деваздех ферсенг буде» (л. 140). Переписал наш бельхский географ 1702 г. свое интересное указание о размере стены, думаем, не прямо из Бельхия X в., а скорее всего из «Нозhет эль-qолюб» XIV в. (срв. стр. 261–262 печ. изд.). Несомненную цену имеет для нас его указание (заимствованное б.м. из «бельхского муфтия» XIV в.), что в XVI в. эта бухарская стена оплот против хищных кочевников, была подновлена. Сомнительно, конечно, чтобы подновлена она была вся; вероятно ремонт коснулся в XVI в. только северо-восточной части, которая и доныне еще видна. Бартольд же (стр. 116) считал нынешние ее развалины остатками разрушения еще XII в. Среди бухарских могил наш бельхский географ называет могилу пророка Иова и ссылается на памятник X в. «Историю Бухары» Абу Абдаллаха Бухарского (л. 139), тогда как теперь могилу Иова как известно, туркестанцы показывают не в Бухаре, а в Фергане[33]. Процитированная у нашего автора эта ранняя «История Бухары» Абу Абдаллаха, автор которой умер в 312=924 г. до нас не дошла, сколько нам известно. Библиограф Хаджи Халифа XVII в., по-видимому, еще видел сам эту «Историю Бухары» и внес ее в свой библиографический труд (№ 2180). Европейская наука, в сущности, не пошла далее этого указания Хаджи-Халифы[34]. Сведения на него бельхского географа о наличии могилы Иова как раз в Бухаре, сопровожденное ссылкою на «Историю

[31] Масудий X в. в своей географии «Танбі» (стр. 65 лейд. изд.) сообщает, что строителем этой стены был один до-мусульманский согдийский царь.

[32] V. Barthold. Turkestan (Оксфорд 1939); стр. 115–116.

[33] О могиле Иова в Фергане см. у Бартольда: Turkestan (1929), ст. 160.

[34] См. Рюстенфельд: Die Geschichte Schreiber der Araber. Fest. 1882, стр. 33 (№ 98); Бартольд. Turkestan. Оксф. 1989, стр. 13–14 Бартольд высказал догадку, не есть ли этот Абу-Абдаллах автор «Истории Бухары», одно лицо с историком-книгопродавцем Гонджаром, тоже Абу-Абдаллахом, о существовании которого мы узнаем из беглого упоминания в «Генеалогиях» Сам'ания (ум. 1167). Но во первых Гонджар жил, по Сам'анию, на сто лет позже, чем этот историк в X в., а во вторых – от Гонджара все равно до нас ничего не дошло.

Бухары» автора нач. X в. (ум. 924), любопытно тем, что позволяет сопоставить его с замечанием географа Мокаддасия уж самого конца X в. в главе: «Местности, насчет которых существует разногласие». У Мокаддасия здесь читаем: «В Фергане, как утверждают, (за'аму), находится могила Иова» (лейд. изд. стр. 16:14–15). Помещая указание о ферганской могиле Иова в рубрику «местностей, относительно которых существует разногласие», Мокаддасий тем самым засвидетельствовал, что ему было известно и другое сообщение – о могиле Иова не в Фергане. Где же? Очевидно, в Бухаре, как написал бухарец Абу-Абдаллах в своей «Истории Бухары» нач. X в., процитированной у нашего бельхского географа. – Значительная часть статьи про Бухару в бельхской «Эджаиб эт-тебеqат» посвящена биографии великого медика – Абу-Алия ибн-Сины (Авиценны). Источник сведений не назван[35], но зная общую манеру и приемы нашего компилятора, мы можем быть уверены, что он, без всяких мудрствований, просто сделал точную выписку из старинного источника или, вернее пособия.

Мы не будем давать полного реестра всех стран и городов, написанных в «Эджаиб эт-тебеqат», а отметим лишь некоторые, наиболее интересные или наиболее известные – в качестве ориентировочных вех:

Ал. 37 сл.: Хорасан, Бельх, Хольм; (л. 42) Медехшан; (л. 4) Чимган; (л. 4) Мерв; (л. 44) [*нерозб.*]ереха, Абиверд, Чаганиян; (л. [*нерозб.*]) Херат; (л. [*нерозб.*]6) Сур; (л. 17) Газна, Бумендж; (л. 49) Нишапур; (л. 40) Дахистан[36].

Ал. 49: Систан, р. Херменд (Хильменд).

Ал. 49 сл.: Табаристан; (л. 61) Астерабад, Джорджан.

Ал. 52 сл.: Ирак, Исфахан, Кашан, Ком, Рей, Казвин; (л. 56) Хамадан, Мехрезур; (л. 58) Азербейджан, Тебриз, Ардебиль.

л. 59: Бакуе[37], Мерага; (л. 60) Гилян.

л. 60: Мекран; (л. 61) Фарс; (л. 62) Шираз; (л. 62) Истахр; (л. 63) Медани[38], Дарабджир; (л. 64) Хузистан, Ахваз, Шостер[39].

Ал. 67 сл.: Ирак Араби; (л. 67) Куфа (л. 68) р. Евфрат, Вавилон; (л. 69) Басра; (л. 70) Багдад, р. Тигр.

лл. 70 сл.: св. Мекка; (л. 78) св. Медина.

---

[35] Из своего любимого пособия «Новhэт эль-qолюб» XIV в. он биографию ибн-Сины во всяком случае взять не мог, потому что «Новhэт эль-qолюб» вообще ни одним словом не обмолвилась про ибн-Сину.

[36] Тут «Д» – звук, аналогічний англ. th у слові this. [*прим. В. Храновського*].

[37] Тобто Баку, народна етимологія якого зводиться до: «бад» (перс.) вітер, «куйе» – той, хто б'є, збиває з ніг. [*прим. В. Храновського*].

[38] Можливо, Мадаїн – арабська назва Ктесифонту, столиці парфянської та сасанідської імперій. [*прим. В. Храновського*].

[39] М. Шуштер на сході Хузестану. [*прим. В. Храновського*].

Ал. 74: Мосул, Нисибин.

Ал. 76 сл. Сирия (Шам); (л. 76) Антакие[40] (л. 78) Тивериада, О[*нерозб.*]с; (л. 79) Иерусалим; (л. 80) Баальбек; (л. 81) Триполи, Халеб.

Лл. 62 сл.: Египет (тут и о пирамидах, гиппопотаме и о пресловутом «жидовском дне» и пр.): (л. 86) Синай; (л. 87) Колзум.

Ал. 87 сл.: Грузия, Бабаль-эбваб (Дербенд) Марван; (л. 88) Армения.

Лл. 88 сл.: Страна Ферендже (франков), (л. 89) бул/и/де (город, в котором нет женщин), Матрахет[?], Румие, Рум (л. 90) Эрзерум; (л. 90) Эфес, Кесария; (л. 98) Костан/ти/ни/е; (л. 93) Судак.

Л. 93 сл.: страна Сакалибов, Саклаб; (л. 94) Машка, Патреберун, Русь.

Лл. 94 сл.: Андалусия; (л. 95) Ишбуна, Тортуна, Толейтола (Толедо); (л. 96) Медный город.

Лл. 97 сл.: Африка, Тунис, Кайраван[41]; (л. 98) Магриб, Себта, Танжер; (л. 100) Сицилия.

Лл. 102 сл.: Сокотра, Нубия, (л. 104) Берберия; (л. 105) Абиссиния; (л. 105) Зенгбар[42]; (л. 107) Йемен (л. 108) Хадрамаут; (л. 110) Махра.

Лл. 111 сл.: Индия; (л. 117) Цейлон; (л. 120) Кашмир; (л. 121) Дехли, Лахор.

Лл. 122 сл.: Китай; (л. 126) стена Гога и Магога.

Лл. 127 сл.: Туркестан, Тогузгуз; (л. 133) Татария, Хатай, Кашгар.

Лл. 133 сл.: Хазары, Кыбчаки; (л. 134) Джегель, Кимак; (л. 135) Булгары и за-булгарщина («[*нерозб.*]нера –и Болгар»).

Лл. 136 сл.: Харизм, Фараб, Фергана; (л. 137) Андеган[43], Си[?]; (л. 138) Ташкент, Самарканд; (л. 139) Пенджкенд; (л. 139) Бохара (с главою (на л. 140) про шейха ибн-Сину); (л. 141) Чаганиян, Кабадиян; (л. 142) Термез, р. Джейхун (Аму-Дарья).

От л. 118 об. до л. 160 написаны 4-ая и [*нерозб.*]-я тебеqе, посвященные преимущественно всяким предзнаменованиям и приметам – по крику птиц, по вою зверей, по горению или угасанию лампы, по ползку паука, и т.п. причем эти приметы имеют всякий раз, то или другое значение в связи с фазами луны и положением ее среди знаков зодиака, (которые предварительно и разъясняются в 4-ой тебеqе). В конце (л. 159) предложены таинственные буквенные знаки философов филад/ельфос/а египтянина, и еще иных мудрецов (один из них – Нрохош, со звуком «ш» в своем имени).

Лл. 160–164 – тебеqе VI-ая, которая в форме вопросов и от него на них, посвящена разъяснению разных казуистических трудностей в области обрядовой религии, напр., вопросу о действенности или недейственности омовения и молитв при известном неблагоприятном сочетании

---

[40] Арабська назва Антіохії. [*прим. В. Храповського*].

[41] М. Кайруан. Патреберун – можливо Петербург. [*прим. В. Храповського*].

[42] Ймовірно, Занзібар. [*прим. В. Храповського*].

[43] Можливо, м. Андижан. [*прим. В. Храповського*].

обстоятельств. Казуистика эта переходит иногда в тип забавных головоломок, не лишенных бытового интереса. Так на л. 159: странствовал хозяин со своим рабом, и вдруг раб законно сделался хозяином, а хозяин превратился в его раба – как это могло статься? Ответ: хозяин был гяур, раб – мусульманин; попались они мусульманам – и раб поработил бывшего своего владельца. Как на л. 162: Человек поклялся что он не уйдет из города ни ночью, ни днем, – как же ему уйти, клятвы не нарушая? Ответ: пусть он уйдет на заре, – ведь заря, по свидетельству ученых шейхов, не есть ни ночь, ни день. Л. 163 об: Человек дал клятву, что если он прочитает суру «фатихе» из Корана, то жене – развод, и если не прочитает – то пусть получит свободу его раб. Как получить без нарушения клятвы, чтобы не осталось ни одно, ни другое? Ответ: пусть он прочитает коранскую «фатихе» не на ее законодательном языке арабском, а по персидски – клятва в этом случае не будет законно действительна, это же в авторитетных фетвах разъяснено.

VII-ая, она же и последняя тебеqе (лл. 164–174) поведает о знамениях конца мира и страшного суда: появятся и махдий и антихрист, низойдет Иисус с неба, и выйдут из своего заточенья на свет Гог и Магог, солнце взойдет с запада, пр. пр. Сообщения влагаются в уста не только пророка Мохаммеда, но и халифа имама Алия.

Вместе с «Эджаиб эт-тебеqат» переплетено еще одно сочинение, с отдельною пагинациею листов (46 лл.), помещенное перед «Эджаиб эт-тебеqат». Сочинение это религиозно-гадательного содержания, можно условно назвать «Фаль-наме» = «Книга предвещания», по ее начальной строке: «Вайс-наме-и фали кялам –и[*нерозб.*]ла і ест» и т.д. (л.: I об.) не есть и стихотворные переделки выдержек из коранских сур: «Род Имрана», «Авраам», «Коровы», «Жены» и пр. (лл. 7 об.–18 об.), но самая суть ее – астрология, с предсказаниями по созвездиям, причем составитель все время цитирует «дів-наме-и Солейман»: Отдельная ее пагинация показывает, что переписчик не считал ее за часть космографо-географической «Эджаиб эт-тебеqат», хотя и переплел ее вместе, как будто введение к «Эджаиб».

Рукопись как видно из заключительной пометки на л. 174, переписана в месяце шабане 184=1828 г., в правление бухарского эмира Сеййида Насраллаха Беhадер султана (1827–1880), чада («велед» покойного эмира Хайдера ([*нерозб.*])[44], чада эмира Массума (1785–1800), чада эмира Данияля-аталыка[45]. Имя писца – Ибрахим бен Кул-и Мехаммед Яталлы

---

[44] Бухарський емір Сейїд Насраллах Бахадер (Мір Насрулла Бахадур-хан) з династії Мангитів правив з 1826 по 1860 р., а його батько Хайдер (Амір Хайдар Турахан) правив у Бухарському еміраті з грудня 1799 по січень 1826 р.; його батько «эмир Массум» – (Мір Масум Шах-Мурад Мангит) – з 1785 р. по 13.12.1799 р. [*прим. В. Храновського*].

из племени (qабіле) Оз, «фі бальдат ал Ве[*нерозб.*]–кенто» = «– в городе Беhкенте?» Начало имени города стерлось; перед отчетливым «кент» видно еще что-то вроде «аль… бе», или «бер», да и то под большим сомнением.

Приобретена рукопись в Самарканде, осенью 1920 г., значит в самый разгар гражданской войны. Продавец сообщил, что еще перед революцией рассматривал эту рукопись проф. А. Веселовский, и хотел купить, но тогдашний владетель рукописи запросил за нее несуразно дорогую цену, так что купля не состоялась.

А. Крымский.
10/II 1937.
Киев.

[45] Как известно мангит Даниял был в Бухаре везирем-аталыком у последнего представителя астраханской династии, на дочери которого был женат его сын Масум, первый бухарский эмир новой мангитской династии.

А. Е. Крымский

HAFIZIANA
(КОНСПЕКТ)

HAFIZIANA
(КОНСПЕКТ)
Студента II курса Лазаревского Института Агатангела Крымского
1891 г. 15 апреля

Агафангела Крымского.
Конспект сочинений о Гафизе

Гафиз – наиславнейший персидский поэт-лирик. Два толкования его произведений: 1) мистическое, 2) прямое, непосредственное. Сторонники первого понимания: благочестивые мусульмане (не простой народ), некоторые мусульманские ученые (срв. Судий), из европейцев – Гаддон, Гайндли ("Persian lyrics"), по-видимому – Менинский, русские ориенталисты (напр., Холмогоров) и др. Их доказательства (1) по «Саки-наме» и по грубости картин, к-рыя являются при ином объяснении). Сторонники прямого толкования почти все европейцы (авторитетный голос переводчиков – Гаммера, Розенцвейга, Брокгауза, Несельмана, Ричардсона, Джонса и др.[1]) Важность решения этого вопроса. Проба ответить данными из истории, по биографиям. (Биографии написаны в суфийском духе. Довлетшах, Джами, Мирхонд – как главнейшие свидетели. 2) Мелочи, извлеченные европейцами из былых упоминаний у других восточных авторов, – Дефремери, Гаммер, Несельман). Отметить факты: а) Преследования духовными и обвинение поэта в ереси, б) Эпизод с Тимуром относительно «хале гендуйе». NB. Свидетельства историков о благочестии Тимурленга. в) Отказ в похоронах, г) Вопрос, поднятый в Константинополе о запрещении Гафизовых од (Вспомн. муфтия Сууда). – д) Мнение современных персов и особенно – прямое толкование Гафиза простым народом, как доказательство несуфичности. е) Отзыв Гаммера, сличавшего Гафиза с суфием Аттаром Тебризским. ж) Значение для нас Гафиза, только понимаемого прямо.

Задача: сравнить язык, выражения, образы и т.п. у Гафиза с заведомо безбожным Хейямом и благочестивым Аттаром.

Доказанный исторический факт, что Гафиз принадлежал к ордену суфиев, – как же объяснить его немистичность? Понятие о суфиях по источникам: 1) Бустан Саадия – в местах, указанных (и переведенных)

---

[1] Coup d'oeil sur Hafez. Defrèmery.
Der Diwan von Hafiz. Hammer
Der Diwan des grossen Dichter Hafis. Posenzweig Ritter
Die Lieder des Hafis. Brockhaus.
Der Diwan des Schems-od-din Hafis. Nesselmann
The odes of Hafez. Richardson.
Flowers of Persian poetry. Jones.

Холмогоровым, 2) Эте – в "Morgenländische Studien", 3) Гарсен-де-Тасси – La poésie religieuse chez Perses – по Аттару, 4) Холмогоров в «Истории Арабской литературы», 5) Реклю – о современных суфиях. Оттенки секты суфиев. Объяснение Джонса о quasi мистицизме суфия Гафиза.

Форма произведений Гафиза. Понятие о «газели» (Гайндли, Менинский, Холмогоров). Стеснение поэта формою и происходящая от этого неясность, как повод к мистическому толкованию.

Содержание песен Гафиза – желание жизни. Ссылка на предопределение = требованию жить согласно природе. Элементы от Гафиза:

1) Природа. – Одухотворение ее. Изображение красот ее. Обращения к царству природы, как к живому. Вечные сравнения милой с растениями (деревьями, цветами), животными.

2) Любовь. – Восхваление обожаемой, описание ее красы. Восточные сравнения, восточная символика; сравнения, обусловленные мохаммеданством (срв. Джами и турецкие песни). Выражение чувств (радости и печали). Иногда встречается грубость в картинах любви (между прочим, замена девушки мальчиком). Можно ли судить Гафиза (Восток, положение женщины; утверждение исламом безгрешности любовных утех; мальчики, – срв. греков). Точно также эта грубость не доказывает мистичности.

Задача: сравнить с песнями Гафиза песни турецкие ("Wiener Zeitschrift f.d. Kunde d. Morgenlandes" – уже листы переведенные) и малорусские любовные. Это должно служить доказательством прямого значения от Гафиза.

3) Вино (и рядом с ним – вообще веселье). Похвала вину, как возражение Корану. Почему запрещение Корана неосновательно? (Ответ Гафиза: а) разум это доказывает, б) предопределение требует). NB. Влияние Корана на мысль человека, на развитие науки, (как бы: «Невежество есть мать истинного благочестия»). Эпикуризм подрывает авторитет Писания. Важность и благодетельность проповеди о веселье при мрачных, аскетических религиях. (Срв. Писарева об Арабах в Испании, – резюме из Дрепера).

Задача: провести параллель с «Малорусскими пьяницкими песнями» (по Стороженку). Цель та же, что и в предыдущем случае.

4) Религия (в частности – суфии). Собственно это продолжение предыдущего пункта. Коран не прав в запрещении вина = Коран может ошибаться. Прямые нападки на Писание. Коран-ловушка. Под сенью Корана – всякая гадость. Обличения Гафизом монахов, подвижников и т.п. Пост и вообще обрядность. Пророческое, вещее вдохновение в обличении духовных лиц, лицемеров. Гафиз не атеист, но рационалист. «В чем моя вера» Гафиза: жить по правде, не обижать других, не обманывать, не лицемерить, но пользоваться отрадами жизни, – словом, соблюдать закон не внешний, а внутренний. Людей обижать, святостью торговать – вот настоящее (гяурство). Вера одна для всех: и для мусульман, и для жидов, и христиан, и язычников-ґебров. Гафизова вера – космополитическая, общечеловеческая. Идеалы Гафиза в системе.

Задача. Сличить Гафиза с Хейямом.

5) Дидактическая часть. Любовь востока к нравоучительной поэзии. Бустан и Ґолистан Саадия.

Сравнить Гафиза с Саадием (к-рый есть в русском переводе Холмогорова).

6) Бытовая сторона (Еще не прослежена).

Задача: Перевести не менее 100 газелей (уже готов перевод 45-и).

Образцы от Гафиза

1) Веет утро, задернутое розовой фатой. Утреннего напитку, друзья! Утреннего напитку!

Роса каплет на щечку тюльпана. Вина, вина, друзья мои!

Райский зефир дышит из рощи. Пейте беспрестанно чистое вино.

Роза разбила на лугу изумрудный трон. Принесите вина, к-рое искрится, как рубин.

Неужели закрыты двери винного погреба! Отвори, нам, о ты, отворяющий двери.

Странно, что в такое время года так скоро затворяют винный погреб.

Влюбленный! Ты пей смело вино. А вы хвалите Бога, о мудрецы!

Со щек виночерпия, похожего(=ей) фигурой на пери, подобно Гафизу пей чистое вино (лобзанья)[2].

2) Уйди, подвижник! Не зови меня к раю. Бог в своей вечности не предопределил меня к райской жизни.

Ведь и одного зерна ячменного с нивы бытия не будет в состоянии взять тот, кто на «пути самоуничтожения обоих», на «пути истины»[3] ни зернышка не посеял.

У тебя вот-четки, молельня, путь отшельничества, богоугодные дела. А у меня – винный ли дом, пояс ли гебров, дорога к церкви иль к синагоге (– все равно).

Не запрещай мне вина, чистый суфи! Премудрый (создатель) еще пред веками веков сотворил мне натуру из чистого вина (= предвложил в мою природу любовь к вину).

Суфий, не бывать тому жителем рая, кто, подобно мне, заложил в винных домах рубище за вино.

Утехи от райской жизни и уст гурии нет тому, кто выпустил из рук пóлу владычицы своего сердца.

О Гафиз, если будет тебя помечать Божья милость, то ты не беспокойся о печали ада и благах рая.

3) Не порицай кутил, о пречистый подвижник. Чужих грехов за тобой не запишут.

---

[2] Род муж. и женск. не различается в перс. языке.

[3] Термины суфиев.

Хорош я, гадок ли, а ты себе иди прочь и будь сам собою. Всякий в конце концов то пожнет, что сеял.

Все ищут милой, как пьяные, так и трезвые. Каждое место – дом любви, = мечеть ли то будет или синагога (=презренных евреев).

Я предался Богу, а сплю в винных домах (буквально: голова моя есть и камень в винном погребе). Если лицемер этого не понимает, то скажите ему: Твоя голова, что камень.

Не говори, что мне нет надежды на прежнюю милость Бога. Ты-то как знаешь, кто за завесою (=гроба) хорош, а кто гадок?

Не я один выпал из уголка благочестия. Еще и предок мой (Адам) лишился рая вечности (=согрешил).

Приятен сад рая, но смотри, пользуйся прохладною тенью ивы на краю посевов (= на лугу)[4].

Гафиз, если и в день суда ты будешь держать в руках чашу, то мигом из угла кабака помчат тебя на небо.

4) Так как мне в удел предназначил Господь винный дом, то скажи-ка благочестивый: в данном случае есть ли у меня грех?

Зачем люди считают добровольным грех того человека, к-рому Предопределение еще в вечности предназначило любить чашу с вином?!

Скажите суфию, двуличному лицемеру, наряженному в рубище (рукав[5] у него короток, а руки длинны):

«Ты рубище надел для обмана, чтобы своим лицемерием сбивать с пути рабов Божиих.

Я раб души беспутных-гуляк, ибо оба бытия в их глазах не стоят и соломинки».

Так как в винном погребе исполняются все мои желания, то и от школы[6] и монастыря «почернело» мое сердце (= соскучилось).

Гафиз, не моли милости пред дверью каждого нищего. Желания твои исполнятся только посредством «Бога ради» (=Богом).

5) О ветер! Ты несешь мне благоухание моей милой. Оттого-то ты дышишь мускусом.

Эй, смотри, не тронь этого (мускуса): Какое у тебя дело до ее кудрей?[7]

Роза, что́ ты пред ее красивым лицом? Она влажный мускус, а у тебя есть шипы.

Васильки, где вам до ее пушка? Она свежа, а на вас насела пыль.

---

[4] Пить вино в тени дерева на краю нивы считалось особенно приятным. У Хейяма прямо стоит: «Вино, милая и виночерпий да на краю нивы – вот это Тобою обещанный рай!» Обыкновенно ж европейцы переводят эти слова: «на лугу».

[5] Короткие рукава в одежде суфиев служили символом их нестяжательности.

[6] Где читают все тот же Коран.

[7] Мускусом персидские красавицы натирают локоны. У Гафиза много раз мы встречаем упоминание о волосах, продушенных мускусом.

Нарцисс, где тебе ровняться с ее опьяняющими очами? Они упоение, ты – похмелье.

Кипарис, имеешь ли ты какое-нибудь почтение в саду при ее высоком стане?

Рассудок, имеешь ли ты свою волю при любви к ней?

Когда-то ты достигнешь свидания с ней, о Гафиз, имей только силу ждать.

6) Я тот, кто стал притчею всего города вследствие своей любви. Я ж и тот, кто не осквернил очей своих взглядом на гадкое.

Я честен, порицания сношу, но остаюсь веселым (довольным). По моему закону, обижать людей – вот это и есть ґяурство.

Хозяину винного дома сказал я: Какой путь к спасению? – Он спросил чашу вина и ответил: «Молчание» (Вариант: Скрывать всякие порицания, осуждение).

Чего я желаю, когда взираю на сады земные? Зеницею моего глаза срывать розы е твоей щеки (= смотреть на твою розовую щечку).

Я уповаю на благосклонность твоих кудрей ко мне. В противном случае, (т.е.) не прельщай меня, стоит ли вообще стремиться к чему-нибудь?

Любви к ланитам красавицы учитесь у пушка милой. Приятно кружиться возле щек красавицы.

А из этого общества направим поводья к винному дому: не следует ведь и слушать (слов) увещаний без дел!

Гафиз, не целуй ничего, кроме уст красавицы и чаши с вином. Руку торгующих святостью грех целовать.

7) Виночерпий принеси вина, потому что наступил сезон роз. Среди роз мы нарушим все наши обеты.

Беззаботно, с веселым криком бежим на лужок. Словно соловьи, приютимся в розовых гнездах.

В уголке сада пейте чашу вина. Символ счастья (веселья) есть роза.

Роза расцвела в саду, не воображайте, что ее цвет(ения) вечен; (а потому скорей) ищите милой, вина да дворца (= беседки) в розовом саду.

Гафиз, ты ищешь сообщества с розою, словно (влюбленные в нее) соловьи. Поклонись же всем существом праху ног Садовника.

А. Е. Крымский

ДЖАМИЙ
(1414–1492)

д) ДЖАМИЙ (1414–1492)

I
Общие замечания

Разносторонний поэт и ученый литератор, доктор богословия и законоведения и мистик созерцательного типа, «наставник наш» («мовлâ-нâ») Áбд-эр-Рахмâн Нýр-эд-дûн ибн Ахмед, по прозвищу Джâмий (1414–1492), замыкает собою блестящую плеяду классических персидских поэтов, воплощает в себе все роды стихотворства и является последнею эффектною вспышкою персидской поэзии в Иране, – вспышкою, предвестницей угасновения. После Джамия персидская литература больше уж не имеет таких классически-знаменитых имен. Да и сам Джамий – только эклектик.

Он славнейший представитель литературной эпохи преемников Тимура, заполняющей собой весь XV век. Основателя династии, завоевателя и сплотителя империи, самого «Железного Хромца», которого судилось (мельком и без особой приятности) видеть Хафизу в Ширазе, Джамий не видел: хотя жил поблизости к родным Тимура Джамий родился (817=1414)[1] лет уж десять спустя после смерти Тимура. Но картина судеб плодовитой династии Тимуридов в Персии почти вся протекла на глазах у Джамия; лишь дожить до изгнания Тимуридов из Ирана престарелому поэту не пришлось: он умер (898=1492) лет за десять-пятнадцать до того.

Вся жизнь Джамия (по крови не хорасанца, а южанина) связана с Хорасаном, с г. Хератом (теперь афганским) который, потерпевши при взятии его Тимуром (1381), был отстроен сыном Тимура Шаhрохом. Шахрох поселился в Херате сперва как наместник (1397), но и потом, когда стал наследником Тимура и временно успел объединить все иранское наследие своего отца, как на востоке, так и на западе (царств. 1405–1447), резидировал преимущественно на востоке, по-прежнему в своем Херате. После него в Херате резидировал тоже довольно сильный Тимурид, правнук Тимура (по другой линии), султан Хорасана и вообще иранского востока Абу-Сеид (1452–1469), стремившийся быть государем не только восточного Ирана, но и западного. Когда же в 1469 году Абу-Сеид погиб

---

[1] Тут і надалі вказуються роки за місячним календарем гіджри (від 622 р. н.е.), що був прийнятий у мсульманських країнах в епоху середньовіччя, а зараз вживається, здебільшого, для визначення релігійних свят та інших знаменних дат в історії ісламу. [*прим. В. Храновського*].

в походе на туркменов Белых Баранов, Хорасан с Хератом, после междоусобного перерыва, достались опять тимуриду (и опять другой линии) знаменитому меценату Хосейну-Бейкаре (1469–1506), который сумел овладеть восточным Ираном и свою резиденцию тоже установил в Херате.

В царствование этих трех государей-тимуридов и протекла в Херате жизнь Джамия. При Шахрохе он вырос и развился. Абу-Сеид и Хосейн-Бейкара знали его лично и покровительствовали ему в его писательской деятельности.

II
Обучение в Самарканде и возвращение в Херат. Детство и юношеские годы Джамия. Превращение в суфия. Суфийство не убило в нем живого человека

Происхождения был Джамий – по-видимому – простого, незнатного.[2] Он был сын захожего испаханца, который с юга Персии переселился в Хорасан, в окрестности г. Джама, города из средних, неподалеку от Херата.[3] Здесь у него и родился будущий «мовла-на» Абдеррахман[4], и прозвище «Джамий», т.е. «Джамский», указывает прежде всего на место его рождения.[5] Слишком точная дата рождения его с определением даже чис-

---

[2] Указание Мир-Али-Шира 1493 г, (Journ. As. 1861, апр.-май 306), что Джамий называет своего отца «шейхоль-исламом», основано на недоразумении. Джамий говорит о духовном своем отце.

[3] О городе Джаме, «средней величины», в уезде которого все же как-ни-как насчитывалось около 200 поселков, см. напр. у Барбье де-Мейнара: «Dictionnaire géographique de la Perse» (Пар. 1861), стр. 149–150, срв. там же о Харджирде стр. 203.

[4] именно, в городе Харджирде, зависевшем от г. Джама. Так я понимаю известие источников вместе с Хаммером («Redukunste» 1818, стр. 313), Пицци («Storia» 1894, т. II, 384) и Этé («Grundriss» 1896, стр. 305). Другие исследователи, напротив, толкуют: «родился в небольшом городе Джаме Харджирдской области» (напр. Шези в предисл. к «Medjnoun et Leila» 1805; Розенцвейг: «Joseph und Suleicha» 1824, стр. I; Ouseley.: «Biogr. notices» 1846, стр. 131, Белен в Journ. As. 1861 (апр.-май 306) и другие, вплоть до новейшего Bricteux: «Salâmân et Absâl» 1911, стр. 35).

[5] Кроме того, сам Джамий впоследствии в одном своем стихе заметил, что «бе до масна тахаллосам Джами-ст», т.е. что его прозвище имеет сверх географического еще и другой смысл, мистический, связанный со значением нарицательного слова «джам» (=чаша, sc мистического упоения суфийским учением). См. напр. описание персидских рукописей петербургского Министерства иностранных Дел, (1886) бар. Розена, стр. 232:8, где издано предисловие Джамия к собранию своих сочинений. И Довлетшах (1487) и Мир-Али Шир (ок. 1493) цитируют вышеприведенные стихи Джамия.

ла и месяца (23-го шабана 817 (1414 г.), которая посмертно приводится у Джамиева ученика,[6] может, конечно, возбуждать и некоторое недоверие.[7]

Родители Джамия, и отец и мать, питали пристрастие к разным дервишеским святым старцам, к божиим странничкам, и т.п. Сохранившиеся впоследствии у Джамия ранние детские впечатления связаны с воспоминаниями о всяких божьих человеках, которые захаживали к родителям в дом, или к которым родители таскали сами ребенка под благословение. С умилением поэт вспоминал и в старости, что вот, мол, один странствующей святой ходжа благословил его, пятилетнего мальчика, букетом цветов, а вот еще другой ходжа, тоже из перехожих старцев, взял его на колени, и так как мальчик уже учился грамоте, то св. старец, в виде забавы, чертил пальцем по воздуху, имена халифов: «Алий» и «Омар», а ребенок, следя за движением пальца в воздухе, радостно разбирал по складам эти имена[8].

При своем, быть может, и довольно суеверном тяготении к благочестивым старцам, отец Джамия не принадлежал однако к тем людям, по мнению которых невежество есть мать истинного благочестия. Напротив, он понимал значение образованности и приложил усилия к тому, чтобы сын получил хорошее, интеллигентное воспитание. Херат в ту пору, хоть в нем проживал сын и наследник Тимура Шахрох со своими придворными, далеко не представлял еще средоточия науки и оказался недостаточен для способного и любознательного юноши. Конечно, Джамий поучился в Херате всему, чему можно было; возможно, что и свои поэтическия силы впервые испробовал (не даром впоследствии его седмерица поэм «Хефт овренг» носит точь-в-точь такое заглавие, как произведение 1440 г. хератского тогдашнего поэта при Шахрохе – Эшрефа)[9], несомненно, что и Эшрефовский образчик, эмир Хосров Деhлийский (ум. 1325), стал ему тогда же хорошо известен и определил все направление поэтической деятельности Джамия.[10] Но этого всего было для юноши Джамия недостаточно, – и его потянуло в Трансоксанию[11]. Там, в любимых городах покойного

---

[6] Абдальгафура Ларского (повторена у Сам-Мирзы).

[7] Но год 817=1414 сомнений не вызывает, потому что он указан самим Джамием в автобиографической касыде «Решех-и Баль (1487) и подчеркнут Мир-Али-Широм (Journ. As. 1861, апр.-май, стр. 304–305).

[8] См. в «Нефеhât оль-онс», в главе о шейхе Фехреддине Луристанском. Событие подчеркнуто Мир-Али-Широм ок. 1493.

[9] О «Хефт овренг» Эшрефа (ум. ок. 1450) см. у Эте в «Grundriss» II (1896), стр. 247.

[10] Мир-Али-Шир (см. перев. в Journ. As. 1861, апр.-май 307), путая хронологию, говорит, что Джамий лично встретился в Херате с Хосровом Дехлийским.

[11] Тобто, до середньовічної області Мавераннахр (араб. «те, що за рікою» (Аму-Дар'єю)). Топонім «Трансоксанія» в перекладі з грецької має таке ж значення від назви р. Окс (Аму-Дар'я). Нині ця територія належить Узбекистану. [*прим. В. Храновського*].

Тимура, Самарканде и Бохаре, действительно тогда собрались столпы науки, как духовной, очень не чуждой мистицизма, так и науки светской, с арабской филологией, с математикой и астрономией, даже с принципами философии греческой. Там и правитель в Самарканде, сын Шахроха Улугбек (ум. 1449), (срв. моногр. Бартольда) сам был эрудитным математиком и астрономом. Молодой Джамий отправился, для довершения образования, из Херата в Самарканд, в тамошнюю медресе.

В Самарканде он с увлечением отдался наукам и общению с улемами, которых, если верить биографам, было там что сияющих звезд в небе: по крайней мере они сами, без излишней скромности, титуловали свою корпорацию «млечным путем» учености. Они отнеслись к Джамию прекрасно, и великодушно готовы были принять новую молодую научную силу, новую восходящую звезду, в свое «блистательное собрание», что, по-нашему, приблизительно должно значить «оставить при университете». И очень вероятно, что молодой ученый действительно навсегда остался бы жителем града наук, Самарканда, и украсил бы собою круг улемов в самаркандской медресе, если бы опять не появился один из святых хератских старцев-дервишей и не благословила Джамия на другую дорогу. Явление старца произошло во сне, не на яву. Приснившийся дервиш велел Джамию вернуться назад в родной Хорасан, в Херат, где он, святой шейх, будет его руководителем на спасительном мистическом пути.

Джамий вернулся в Херат. У дверей соборной хератской мечети он увидел святого дервиша-шейха, из ордена накшбендийцев, родом кашгарца, окруженного толпою послушников.[12] Впоследствии Джамий рассказывал, (несомненно, с полной верой в истину своих слов), что он с первого же взгляда опознал в хератском шейхе-кашгарце того самого старца, который в Самарканде явился ему во сне. Однако, так как сам Джамий при этом рассказе нечаянно, прибавляет подробность, что он несколько дней издали пристально присматривался к этому хератскому шейху, и его послушникам, пока решился подойти к нему, то довольно вероятно, что сперва Джамий испытывал некоторые колебания насчет тождества приснившегося святого с живым хератским наставником. Конечно, после того, как Джамий сделался горячим поклонником хератскаго шейха, он, особенно много лет спустя, без труда мог себя сам уверить, что он свое видение с первого же взгляда узнал.

Под руководством святого накшбендийца и при чтении, конечно, знаменитых суфийских произведений, Джамий с полной строгостью постепенно прошел весь дервишеский искус-«тарикат», все стадии суфийско-монашеского посвящения. По словам (впоследствии) Джамиева друга везиря Мир-Али-Шира[13], прохождение тариката отражалось в жизни Джамия развитием

[12] Это суфийский шейх Мохаммед Садеддин Кашгарский.

[13] Алішер Навої (1441–1501) – один із основоположників узбецької (чагатайської) класичної літератури. [*прим. В. Храповського*].

его поэтического творчества: пылкое стремление к Божеству находило себе выход в стихах, и душе его делалось легче.[14] Прошедши надлежащие стадии, Джамий наконец и сам вышел шейхом суфийства, «мовла-на», наставником других в тарикате. Впоследствии (много лет спустя, правда) он явился преемником своего учителя в качестве хератского главы ордена. В числе стадий дервишеского искуса Джамий подверг себя и строгому отшельничеству, уединению от людей и полному безмолвию; по его же словам, он в эту пору настолько привык молчать, что за тем, вернувшись к общению с людьми, он себя чувствовал несколько странно, если ему приходилось произнести что-либо языком; – он как будто, даже лишился способности к речи.

Очень ошибочно, было бы думать, что наклонность к безмолвию осталась у Джамия навеки или даже надолго. Напротив, мы его, после его возвращения к людям, видим обыкновенно очень общительным, пленительным в речи, шутливым, остроумным, не раз даже пикантно-остроумным. Пикантность по восточным нравам не является, правда, чем-либо нравственно-предосудительным, не подобающим шейху.[15] Один из анекдотов об остроумии Джамия гласит, например, что какой-то хвастун-испаханец, должно быть из типа Морьеровского Хаджи-Бабы, вздумал перед Джамием рассказывать о поразительной величине испаханских дынь: человек садится на дыню – и ногами не достает до земли. – «Таких дынь у нас в Херате, пожалуй, нет», – лукаво, заметил шейх, «но у нас репа выростает такая длинная, что нею можно, как палкою, сбивать орехи с дерева». Озадаченный «хаджи-баба» не нашелся, что ответить. А одному хвастливому самаркандцу который до небес превозносил изумительный сорт туркестанского винограда по имени «отцовская борода» (риш-и баба), Джамий спокойно заметил, что у них в Херате есть очень хороший сорт черного винограда под названием «мужских шулят» (хайа-и голаман)[16] и что, по его мнению хорасанские «шулята» много лучше самаркандских «отцовских бород».

При случае, Джамий охотно мог подтрунить и над собою, над собственной наивностью. Он уж был стариком, когда зашел как-то к визирю Мир-Али-Ширу в утренний час и застал того, окруженного павлинами.

---

[14] Мир-Али-Шир, франц. пер. в Journ. As. 1861, апр.-май 312.

[15] Срв. тот дико-порнографический анекдот, который, со святой простотою, передан в «Месневи» Джелаледдина Румия для морализаторских целей – на счет скотоложства, ослиного органа и тыквы – и который основан на доныне живой пословице: «Кир-ра диди, каду-ра на-диди». Общеизвестны «Хебисат» (= «Похабности») шейха Садия, где порнография смакуется. В «Беhаристане» Джамия, писанном для маленького сына, некоторые вещи ни один европейский родитель не рискнул бы показать своему сыну.

[16] Под «голаман» надо понимать, вероятно, мальчиков-любимцев. Персидские словари отмечают, что и в Самарканде есть этот сорт винограда. См. напр. выписку, у Вуллерса: «Lexicon persico-latinum», т. I (1855), стр. 655.

Любуясь блестящей красотою чудных птиц, Мовляна вспомнил указание эмира Хосрова Дехлийского (своего поэтического образца), что павлины краса птиц, рождаются не от грубого соития, – нет, слеза из очей павлина падает в очи павы – и так зарождается новое потомство. – «Не верить этому трудно», прибавил Джамий, «ведь Хосров Дехлийский, живший в чудесной Индии, никогда не пишет того, чего собственными глазами не видел». Мир-Али-Шир молчал: ему не хотелось возражать почтенному шейху, своему учителю, и опровергать Хосрова Дехлийского; а как разводятся павлины, он очень хорошо знал. Джамий однако, добивался ответа, и везирь вежливо заметил: «Возможно, что в Индии так оно и бывает». Джамий, смущенный, хотел было говорить в защиту своего любимого поэта Хосрова, как вдруг один из павлинов бросившись начал топтать паву. Шейх рассмеялся. – «Да, редко случается, чтобы споры бесповоротно разрешались таким убедительным образом», с улыбкою сказал он.[17]

Суфийский аскетизм не воспрещает семейной жизни, и Джамий не отрезал себе семейного счастья; он женился на внучке своего шейха-наставника. Даже в старости не угасал в нем человек-мужчина. Из его старческих произведений, напр. из приписки к поэме «Юсофь и Золейха» мы узнаем, что когда ему было 70 лет, сыну его было только 7 лет;[18] а перед тем у него было уже три сына. Каким образом он-аскет относился к одному из элементов семьи, к жене, матери своего сына, мы не знаем в точности, если не считать очень поучительного указания, что у него была только одна жена. В произведениях же своих Джамий многократно проводит мысль, что жену приходится терпеть в качестве неизбежного зла, ради удовлетворения половой потребности, но недостойно мыслящего человека – привязываться душею к женщине, существу низшего умственного и душевного порядка.[19] Что же касается отцовских чувств Джамия, то на них аскетизм не простирался, и в этой области семейная жизнь давала шейху Джамию несомненную отраду, – нарушаемую, конечно, высшей силой, смертью детей. Не один раз Джамий, в своих произведениях про своего последнего сына, рожденного под старость, упоминает с любовью и нежностью;[20] он даже лично составляет для сына школьные учебники.[21]

---

[17] Случай передается самим Мир-Али-Широм. Франц. перв. в Journ. As. 1861, апр.-май, стр. 328–330.

[18] См. по изданию «Юсофа и Золейхи» Розенцвейга (1824), стр. 176: «Ма-ра hафтâд шод câль, – о то-рâ hафт».

[19] Для примера см. речь философа о женщинах в «Селямане и Эбсале» (по переводу Брикте 1911, стр. 96–98).

[20] В «Тохфет оль-эхрар» (= «Гостинице благородных») Джамий обращает заботливое поучение к сыну, даже, когда тому был лишь четвертый год. Поучение это переведено по-немецки у Хаммера: «Redekunste» (1818), стр. 322.

[21] Толкование на известную грамматику ибн-Хаджиба (XIII в.) Джамий составил ради руководства для сына.

Словом, суфийский аскетизм Джамия не убил в нем человека и человеческое.

III
Первый период творчества Джамия под меценатским покровительством тимурида Абу-Сеида Хератскаго (1452–1469)

С какого времени Джамий, при его огромной писательской охоте и плодовитости, начал писать?

Научное писательство, не поэтическое, он должен был начать очень рано, – пожалуй, еще тогда, когда завершал свое образование в Улуг-бековом Самарканде, и когда «млечный путь» самаркандских улемов, людей пера, охотно готов был принять, новую научную силу в свою среду. Предположить, что восхищавшиеся им улемы судили о нем не только по его устным беседам, но и по какому-нибудь его писанному научному трактату, чему-нибудь вроде «кандидатской» работы,– это не будет слишком смелая гипотеза, особенно, если мы примем во внимание собственные слова Джамия об искони-врожденной и неискоренимой его потребности в писательстве.[22]

Гораздо интереснее и важнее было бы для нас выяснить с полной точностью начатки другой отрасли Джамиева творчества, – той, которая наиболее сделала имя Джамия знаменитым в истории литературы, – начатки писательства художественного, мистико-эротической лирики и мистико-романтического эпоса.

К сожалению, полная точность, с определенной цифровой датировкой, едва ли когда-либо будет нами в этой области достигнута. Поэтические произведения Джамия мы имеем почти исключительно в его старческой редакции, где вместо дат составления поставлены даты позднего редактирования[23] и где очень трудно выделить без гаданий первоначальную, более молодую основу. Положим, редактируя свои стихотворения лирические, сам Джамий выделил из них довольно большую группу, которую он в предисловии определяет как «произведения юности», «плоды молодых стремлений и мечтаний»[24]. И в другом месте предисловия он говорит,

---

[22] См. предисловия к собранию его сочинений, изданные по автографу Джамия бар. Розеном в описании персидских рукописей Петербургского Министерства Иностранных Дел: «Collections scientifiques. III. Manuscrits persans» (Спб. 1886), стр. 226 и 231.

[23] Этот вопрос еще будет затронут ниже.

[24] См. предисловие к его собственноручно написанному собранию стихотворных сочинений, хранящемуся в Петербурге и описанному (с изданием персидского текста предисловий) у бар. Розена: «Collections scientifiques. III. Manuscrits persans» (Спб. 1886), стр. 226: 25–26.

что, так-как поэзию вложил в его природу сам Творец, то ему – Джамию не легко было бороться против природной наклонности к стихотворству и искоренять из себя эту наклонность, «особенно в расцвете (онфован) юности»[25]. Но ведь понятие «юность» в устах глубокого старика – очень относительное, и к скольким годам он приурочивает ее расцвет – не ясно. Иному и возраст лет 18–20 мог бы казаться расцветом юности, а старику и 30 лет покажется, пожалуй, не полным расцветом.

Спросим: был ли поэтом Джамий во времена Шаhроха (ум. 1447) и, если да, то что он тогда написал? Поставивши этот неизбежный вопрос, мы лично принуждены вторую половину его оставить открытой. Безусловно, едва ли можно сомневаться, что при ближайшем исследовании, среди «юношеских стихов» Джамия (т.н. «I-го дивана») найдутся не только писанные еще при Шахрохе, но быть может, даже чуждые еще мистицизма. Мистические же стихи, писанные во время прохождения тариката (о которых упоминает Мир-Али-Шир и которые прежде всего были, конечно, мистическими излияниями) очевидно писаны были еще при жизни Шахроха, когда Джамий был мюридом. Что касается эпоса, то в высшей степени правдоподобно, что придворный поэт Шахроха Эшреф (ум. 1450),[26] живший в Херате и составивший там в 1440 г. подражание одной из частей «Пятериц» Низамия и Хосрова Дехлийского под заглавием «Хефт овренг», побудил своим примером и Джамия к первым опытам в области романтической эпики; ведь неужели надо признавать за чистую случайность, что Эшрефово заглавие «Хефт овренг» оказалось впоследствии и Джамиевским? Однако в литературном кругу Шахроха Джамий во всяком случае еще не состоял; по крайней мере нет достаточных данных утверждать это. Не ясно, также, при жизни ли Шаhроха (ум. 1447) или после его смерти оказался Джамий панегиристом и восхвалял азербейджанского государя туркменской династии Черных Баранов – Джиhâншâhа (1437–1467)[27]. При жизни Шаhроха этот Чернобаранный туркмен держал себя спокойно; а в смутное десятилетие после смерти Шахроха он в 1457 г. имел намерение завладеть Хератом и даже снаряжал туда неудачный поход. Не исключена возможность, что именно к этому времени, т.е. к 1450-м годам, относятся стихи Джамия в его честь.

Все это, понятно, гадания. Но уж без гаданий и с достаточно точной цифровой датировкой мы можем говорить о других фактах стихотворства Джамия, того же времени, т.е. 1450-х годов, и очевиднее всего – о его лирике, направленной уже к новому государю Херата, довольно вскоре

---

[25] См. текст по тому же изданию бар. Розена, в его описании автографа (1886) стр. 231.

[26] Срв. у нас выше стр. У Эте об Эшрефе см. в «Grundriss» II (1896), стр. 247.

[27] На посвящение Джиhаншаhу Чернобаранному обратил внимание Рье: Catalogue II (1881), стр. 643.

после Шаhроха. Поэту Джамию было тогда, конечно, уже сильно за 30 лет. В Херате тогда царствовал утвердившийся там наконец после Шаhроха другой тимурид Абу-Сеид (1452–1469); собственно самим г. Хератом он окончательно завладел, устранивши соперников, лишь в 1459 году.[28] Существуют в восточных книгохранилищах Европы несколько рукописей, содержащих лирические стихотворения (газели и др.), которые Джамием собраны были в конце царствования Абу-Сеида и, совокупно, посвящены ему, как литературному покровителю; среди них есть элегия на смерть Джамиева шейха (1456).[29] Подобные рукописи обыкновенно не принимаются в расчет современными читателями дивана Джамия, потому что считаются лишь «первоначальным видом» или «первоначальной редакциею» его лирических произведений, которая, естественно, мол, должна уступать место той отделанной, заключительной редакции, которую придал своим юношеским стихам сам автор в старости. Первая редакция однако, не сразу вытеснилась у персов окончательной старческой редакцией Джамия. Имеются списки этой первоначальной редакции, изготовленные, напр., сто лет спустя.[30] И несомненно, что для историков-исследователей творчества Джамия эти старейшие редакции Джамиева «I-го дивана» еще сослужат полезную службу.

Этот султан Херата Абу-Сеид (уб. 1469), один из первых несомненных покровителей лирики Джамия, был по-видимому покровителем не только для его лирики, но и для его романтико-эпического творчества. Вполне определенных указаний мы на это не имеем но за то имеем указания самого Джамия, что эпическая форма «месневи» свойственна была его творчеству от ранних пор[31] и что воспеванию «старых событий новыми мелодиями» он, Джамий, отдал всю свою жизнь, «срок смены нескольких поколений».[32] Мы, к сожалению, не обладаем поэмами Джамия в том первоначальном виде, в каком они могли создаваться еще при Абу-Сеиде. Та форма, в какой перед нами предстоят знаменитые любовно-эпические, романтические поэмы Джамия («Селяман и Эбсаля», «Юсоф и Золейха», «Меджнун и Лейла»), это уже поздняя старческая редакция в составе «Седмерицы» («Хефт овренг»), произведенная автором приблизительно

---

[28] А. Мюллер: «История ислама», т. III (Спб. 1896), стр. 351.

[29] См. библиографические указания о таких рукописях в «Manuscrits persans» бар. Розена (Спб. 1886), стр. 257 и 255. Между прочим срв. и у Рье: «Catalogue» Британского Музея, т. II (1881), стр. 644а, № 7774. Suppl. (1895), стр. 187 (1462 г.)

[30] Напр. тот список 1-ой редакции (посвященной Абу-Сеиду), который принадлежит Британскому Музею (Рье II, стр. 644), датирован 949 1542 годом.

[31] См. его предисловие к собранию сочинений, там же, по изданию бар. Розена (1886), стр. 226.

[32] Об этом он говорит в конце введения к «Селяману и Эбсале» (стр. 74 по переводу Брикте, 1911).

в 70-летнем возрасте (что видно, и из поставленных им самим дат); и там есть разные благочестивые старческие добавки, явно старческие наслоения, равно как вступительные посвящения людям конца XV века, которых, конечно, не могло быть в предполагаемых нами набросках времен Абу-Сеида (уб. 1469)[33]. Очень вероятно, что первоначальные наброски были гораздо более свежими и жизненными и менее аллегоричными, чем та старческая отделанная форма, в какой до нас дошли эпические произведения Джамия.

Однако с уверенностью можно сказать, что оригинальными они и в своем первоначальном виде не были. И не только в эпосе, – во всех родах поэтического творчества Джамий проявил крайне мало оригинальности. В лирике – Джеляледдин Румий (ум. 1273), Хафиз (ум. 1389) и араб Омар ибн-аль-Фарыд (ум. 1235), в панегиризме – Энверий (ум. ок. 1191), в дидактической поэзии – Аттар (ум. 1230, автор «Книги советов») и Садий (ум. 1291), в романтическом эпосе – авторы «Пятерицы» эмир Хосров Дехлийский (ум. 1325, он и лирик) и, отчасти, более ранний Низамий (ум. 1203)[34], – вот источники вдохновения и подражания у Джамия. Насмешливые современники первой эпохи творчества Джамия, т.е. времен шаха Абу-Сеида (уб. 1469), позволяли себе усматривать в процессе работы Джамия даже простое обкрадывание своих славных предшественников. Они иронически удивлялись, почему он не обокрал так же панегириста Зеhûра Фарйабия (ум. 1201), и юмористически поясняли это. упущение тем случайным обстоятельством, что Джамий не сумел раздобыть рукописи Фаръябиева дивана. Очень известна эпиграмма, которую кто-то пустил вслед Джамию, когда он, года два спустя после смерти шаха Абу-Сеида, отправился на богомолье в Мекку (1471–1472). Эпиграмма напоминала Джамию, что он «обокрал» уже Энверия, Садия и Хосрова Дехлийского, и кончалась ядовито-доброжелательным напутственным советом:

Диван Зеhûра Фâрйâбия
Уворуй даже в Кабе, если попадешь.[35]

Пусть «воровство» будет слишком сильный термин для творчества Джамия, но все же эпиграмма эта характерна. Она вообще представляет

[33] Общепринятое воззрение на состав и способ возникновения старческих эпических произведений Джамия – иное, чем то, которого придерживаемся мы. Об этом еще будет речь ниже, на стр.

[34] Может быть, и Фирдовсий (ум. ок. 1020), как автор «Юсофа и Золейхи». Кажется, однако, что для «Юсофа и Золейхи» Джамий воспользовался прозой Энсария Хератского (ум. 1088).

[35] См. у нас в «Истории Персии» ч. II (1912), стр. 32. Довольно далекий от персидского подлинника итальянский перевод эпиграммы имеется у Пицци «Stiria» II (1894), стр. 383.

для нас большой исторический интерес, потому что в ней выражен взгляд читателей еще того времени, когда Джамий не был еще всезатмевающим, некритикуемым поэтическим светилом. Вместе с тем, несмотря на иронию эпиграммы, мы усматриваем в ней констатирование разносторонности в творчестве Джамия еще в эпоху тимурида Абу-Сеида (уб. 1469).

Отношение шаха Абу-Сеида к Джамию было самое доброжелательное, часто даже высоко-предупредительное. Например, случилось однажды, что шах Абу-Сеид собрался запросто посетить Джамия и уже отправился к нему, но узнавши, что шейх задушевно беседует с собравшимися добрыми друзьями, Абу-Сеид вернулся назад и не пожелал расстраивать приятельской его беседы.

Литературная слава Джамия к концу царствования Абу-Сеида успела разойтись далеко за пределы Херата. Его знали не только другие тимуриды или их вельможи (в том числе визирь Мир-Али-Шир, впоследствии оказавшийся в Херате), знали его по-видимому и вне Ирана. Это ясно из некоторых обстоятельств, сопровождавших паломничество Джамия в Мекку в 1472 году.

IV

Паломничество Джамия, вероятно, в 1471 г. Отыскание покровителей в зап. Иране – Азербейджане и в Турции. Возврашение в свой Херат, вер. 1472 г., к новому хератскому государю Хосейну-Бейкаре

Паломничество Джамия к свв. городам, за черту своей родины, и встречи то с тем то с другим из иноземных государей-меценатов интересны не только как определенный привнос к довольно скудной биографии поэта, но и как материал для его характеристики.

Надо предварительно поточнее напомнить политические отношения того момента.[36]

Абу-Сеид, многолетний первый меценат Джамия, тимурид хератский, государь-шах восточного Ирана, вздумал в 1469 г. вторгнуться в западный Иран, в Азербейджан, потерпел поражение, лишился престола и был казнен. Тот, кто отразил его нашествие и сгубил его, был шиит-туркмен Узун-Хасан Белобаранный (1467–1468), шах западнаго Ирана, резидировавший в Азербейджане, в г. Тебризе, владевший также Месопотамией с г. Багдадом. На место убитого Абу-Сеида поспешно бросился другой тимурид, враждовавший с ним, Хосейн-Бейкара (1469–1506), и завладел значительной частью восточного Ирана; но как-раз Хорасан с

[36] По необходимости, я многое здесь повторю из того, что сказано в общем историческом очерке XV века, стр. [*пропущено у А.Кр.*] и на стр. [*проп. у А.Кр.*] (рукопись у нас 2–3). Подробнее же см. у А. Мюллера: «История ислама», т. III (Спб. 1896), стр. 351–355.

г. Хератом, городом Джамия, на первых порах ускользнул от Хосейна-Бейкары: здесь, в Херате, шах Узун Хасан Белобаранный, для противовеса Хосейну-Бейкаре, дал утвердиться (1469–1471) одному второстепенному князю, который был ему послушен.[37] В Багдаде, через который предстояло Джамию проехать по дороге из Персии в Мекку, пребывали двое сыновей шаха Узун-Хасана. А с северо-западной стороны владений Узун-Хасана соседом и ярым врагом шаха был османский султан Мохаммед II Завоеватель (1451–1481), обладатель Малой Азии (Рум) и новопокоренного Константинополя. И как раз в это самое время, т.е. в начале 1470-х гг., шах Узун-Хасан Белобаранный и султан Мохаммед II Завоеватель находились в ожесточенной войне.

Начало путешествия Джамия вероятно, (1471)[38] меньше всего было похоже на триумфальное шествие знаменитости. Напутствуемый ядовитою эпиграммою, которая обвиняла его в плагиате, Джамий покинул Херат. Прибыл он в Багдад, откуда через пустыню лежал прямой путь пилигримов к святым городам, – и сейчас же попал в прескверную, что называется «скандальную» историю. Один из Джамиевых спутников исказил перед багдадцами кое-какие стихи Джамия так, что в них оказалось порицание Алию, кумиру шиитов; а между тем азербейджанская династия шаха Узун-Хасана Белобараннаго была шиитская, и в Багдаде сидели сыновья шаха.

Влетавши в такую неожиданную неприятность из-за искажения своих стихов, шейх Джамий должен был задержаться в Багдаде.[39] Его представили на суде к сыновьям шаха Узун-Хасана, и ему пришлось доказывать перед принцами свою невинность. Это ему и удалось. По судейскому приговору, выщипали клеветнику бороду и выставили его к позорному столбу, и шейх Джамий, оправданный и обласканный сыновьями Узуна-Хасана, мог продолжать дорогу, из Багдада через пустыню, в свв. города Медину и Мекку. В благодарность, шейх решил, – не сейчас во время пути, а потом, – посвятить детям шаха свою (вероятно, давно уж набросанную) поэму «Селяман и Эбсаля», для чего требовалось предварительно снабдить

---

[37] Это был Ядгар-мирза, тоже один из бесчисленных тимуридов. См. о нем у А. Мюллера: «История ислама» III (1896), стр. 355. Срок его пребывания на хератском престоле не может считаться точно установленным.

[38] Биографы указывают 877=1472 г. Но мне – по синхронизму событий – кажется, что отъезд Джамия на богомолье должен относиться к 1471 году.

[39] В диване Джамия есть стихотворения, в которых он печалится об этой невольной Багдадской задержке. Мир-Алн-Ширу он пишет из Багдада тоскливое стихотворное послание, которое европейский биограф Мир-Али-Шира сравнивает с псалмом «На реках Вавилонских». (Journ. Asiat. 1861, апр.-май, 337–338). Текст и нем. стих. перевод жалобной багдадской касыды Джамия дал Рюккерт; изд. в ZDMG., т. 24 (=1870), стр. 572. Та би-кей башед диль аз Багдадий-ан-ем зир-и бар. «До каких пор на моем сердце тяготеть будут багдадцы.» – восклицает поэт.

ее вступительными панегириками в их честь; заодно, панегирик должен был коснуться и их отца, шаха Узун-Хасана, очень кстати явившегося поэту во сне[40]. Похвалы сыновьям Узун-Хасана, сверх указания на правосудие их (лично изведанное Джамием) и на очень достойную умеренность в винопитии, должны были указать в братьях-царевичах еще одну очень ценную и достойную черту – братолюбие; подобная похвала из уст шейха Джамия могла быть и впоследствий для семьи Узун-Хасана тем ценнее и тем лестнее, что на деле Якуб, младший из сыновей шаха Узун-Хасана, вступил после отца на престол, убивши старшего брата. В изобретении похвал Якубу Джамий неистощим. Отчего луна появляется на небе в виде изогнутого серпа? Оттого, что луна – покорный раб Якуба, сгибающий свою спину у его стремени. Иногда Джамию кажется, что вместо всяких панегириков достаточно написать имя Якуба: оно само по себе есть высший панегирик.[41] Мало того: даже вне предисловия, а уже среди изложения романа, описывая красу и доблести романического царевича Селямана; Джамий вдруг спохватывается и заявляет: «собственно однако, если я хвалю давно умершего, несуществующего царевича Селямана, то мои похвалы надо понимать в качестве государю существующему».[42] Но тут же Джамий нечаянно полунамеком открываете перед нами очень важную свою собственную душевную тайну: почему он, отщетившийся от мира суфий, спокойно может курить фимиам пред живыми царями? В царях есть наличность особой царственной благодати и величия, сродных с благодатью и величием божественными, цари – отражение Бога на земле, – и влюбленный в Бога суфий, взявши темою восхваление земного царя и приписывая царю всякие удивительные качества, в душе своей может своими похвалами подразумевать Царя Вышняго.[43]

Впрочем, все эти восхваления Узун-Хасанидам написаны были Джамием не тут же в Багдаде, не на пути, а уж по возвращении домой. (Когда братолюбие стало очевидно, т.е. когда 1 убил 2-го?). Теперь же из Багдада Джамий продолжал свою пилигримскую дорогу и поспешил доехать до Мекки и Медины.

Совершивши богомолье в свв. городах, шейх Джамий не поехал обратно через пустыню на Багдад, но направился через Хиджаз в Сирию, в Дамаск. От Дамаска до владений султана османов, Мохаммеда II Завоевателя, было довольно близко, и Джамий отсюда вступил с султаном-поэтом в сношения.[44] Не ясно, кто к кому первый обратился с перепиской: султан ли к

---

[40] См. «Селяман и Эбсаля» во введении. По франц. переводу Брикте см. стр. 85–86.

[41] «Селяман и Эбсаль», перевод Брикте, 1911, стр. 69, стр. 71.

[42] Там же, стр. 111.

[43] Там же, стр. 69 и 78; срв. стр. 112.

[44] Мохаммед II писал стихи под псевдонимом Авни. Срв. у нас: «История Турции и ее литературы», ч. II (1910), стр. 42.

Джамию, или Джамий к султану; кажется – Джамий к султану. Он послал Мохаммеду II свое сочинение: «(Пастырское?) («Руководительство» = «Иршад», или «Иршадийе»).[45] Султан отправил из Малой Азии в Дамаск посланных к шейху Джамию, которые привезли ему 5000 червонцев в дар от Мохаммеда II и приглашение приехать в Константинополь. Приглашением приехать в слишком далекий Константинополь Джамий не воспользовался: он стремился домой. Все же османские султаны (и Мохаммед II Завоеватель, и затем его сын Баязид II Святой, 1481–1512) посылали с тех пор Джамию ежегодную пенсию в 1000 золотых.

Обласканный Мохаммедом II, султаном османским, Джамий держал путь к его военному врагу, на г. Тебриз в Азербейджане, где находился сам шах Узун-Хасан Белобаранный (вскоре же 1473, потерпевший от султана Мохаммеда II жестокое поражение). Шах Узун-Хасан, хотя (или, быть может, «потому что») знал о милостях Мохаммеда II к Джамию, тоже с почетом принял уважаемого поэта-шейха и тоже хотел удержать при своем дворе. Не известно, тогда же ли прочитал Джамий свои панегирики Узун-Хасану, или прислал их позже, как и его сыновьям в Багдаде, но, только, при дворе Узун-Хасана не остался. Оставивши Азербейджан, он поехал в свой родной Херат.

В Херате Джамий застал существенную перемену властителей. Креатура шаха Узун-Хасана была низвержена (876=1472)[46], и султан-тимурид Хосейн-Бейкара (1469–1506) владел теперь и Хератом и всем восточным Ираном. Это был последний тимуридский государь Персии. Враг западно-Иранского шаха Узун-Хасана, он вместе с тем никак не являлся другом и покойного восточно-иранского шаха Абу-Сеида (уб. 1469), первого Джамиева мецената в этом же Херате. Напротив, Хосейн-Бейкара принадлежал к совсем другой линии тимуридов[47] и, пока Абу-Сеид был жив, Хосейн-Бейкара, утвердившись в Прикаспии, все время норовил отнять у Абу-Сеида хератский престол и владычество над восточным Ираном. Но для души суфийского шейха Джамия все подобные династические

---

[45] По-видимому, под «Руководительством» (Иршад») надо понимать тот трактат, который в списке сочинений Джамия у Сам-Мирзы (1550) имеет заглавие: «Рисала-и тариқ-и суфийа» = «Трактат относительно (мистического) пути суфиев» (№ 4 перечня изданного и у Хаммера: «Redekunste» 1818, стр. 313). Аналогично, сыну Мохаммеда II Баязиду II Святому Джамий посвятил большой трактат о суфийстве с биографиями суфиев («Дыхания дружбы» = Нефехат аль-онс»).

[46] Дата не совсем надежна.

[47] Авг. Мюллер в «Истории ислама», т. III (1896), стр. 351 называет Хосейна-Бейкару сыном Бейкары (а Бейкара был один из многочисленных внуков Тимура). Но на деле Хосейн был лишь внуком Бейкары (см. генеалогическую таблицу у Стэнли Лэн-Пуля: «Мусульманския династии», (перв. В. Бартольда, 1899, при стр. 227.

враждования не имели никакого значения. С тем же спокойствием духа, с каким он – дервиш переходил от милостей султана османского к милостям его врага, шаха Белобаранного, принял он покровительство султана-тимурида Хосейна-Бейкары Хератскаго, врага Белобаранной династии и врага прежнего тимуридского повелителя над Хератом, под нежным крылом которого Джамий много лет жил до того. Под великодушным покровительством этого нового хератского государя, султана Хосейна-Бейкары, Джамий – мы увидим ниже – прожил после того еще 20 лет, до самой смерти (1492), писал Хосейну-Бейкаре панегирики, посвящал ему окончательно отделанные свои эпические произведения, в том числе любимое свое поэтическое детище: «Юсофа и Золейху». И в то же время Джамий не прерывал установившейся дружбы ни с династией Белобаранной, ни с династией Османской, от которой шла ему ежегодная пенсия.

Что показывают подобные отношения поэта к враждующим между собою, меценатам?

Они показывают, что талантом Джамия современники действительно дорожили, тем более, что, вероятно, считали его, дервишеского шейха, поднявшимся выше суеты мирских треволнений и политических приверженностей. Одинаково хорошее настроение к разным, сталкивающимся государям могло поэтому не вменяться ему в нечестность и двуличность. К тому же, обычными литературными правами Средних веков вполне были допускаемы восторженные посвятительные сирвенты разнообразным государям и вельможам, как нисколько непредосудительный способ получить писательский гонорар за свои произведения. В наши времена писателю платит многоголовая публика, покупая печатные, по цене общедоступные книги его, или платит издатель, рассчитывающий вернуть свои деньги с той же многоголовой публики; в Средние века, когда не было дешевых печатных книг и были в ходу лишь дорогие рукописи, литературный гонорар можно было получить только с богачей да царей, число которых всегда ограничено, и покадить которым – была вещь общепринятая, узаконенная usus'ом.[48] Как поступал Джамий, так поступал и каждый из его предшественников, не исключая гениальнейшего из персидских поэтов, творца «Книги царей» – Фирдовсия. Средневековый писатель своим панегириком-сирвентою едва ли брал на себя нравственных обязательств больше, чем берем мы на себя теперь, когда в письме к первому попавшемуся человеку подписываемся: «Ваш покорный слуга». И Джамий, рассыпаясь в восторженных комплиментах то перед одним, то перед другим властелином и стихотворно уверяя каждого из них, что именно он и есть

[48] Даже в наши времена француз переводчик «Селямана и Эбсали» ставит вопрос, в 1911 году: «Конечно, вещь не из приятных – льстить деспоту, одноголовому деспоту. Но разве менее неприятно – льстить тысячеголовому чудовищу, именуемому «публика»? (стр. 42–43).

центр мироздания, едва ли должен был вступать в сознательную нравственную сделку со своей совестью и отдавать себе отчет что, собственно, он фальшивит и поступает нечестно.

Но если от упрека в сознательной нечестности можно Джамия освободить, то едва ли вместе с тем можно верить, что бы кого-нибудь из этих своих восхваляемых меценатов поэт сколько-нибудь любил больше, чем остальных из них. Сомнительно даже, уважал ли он их сколько-нибудь. С мудростью аскета-суфия он, вероятно, всех их одинаково достаточно презирал и успокаивал свою нравственную свободу мистическим, уже нам известным объяснением, что, приписывая земным государям всевозможные высокие доблести и высокие черты, он в сущности восхваляет лишь своего Единого Возлюбленного, Всеединого Господа-Бога, – все равно как влюбленный юноша-поэт, восхваляя солнце и луну, на деле восхваляет красоту своей милой дамы сердца.[49]

V

Джамий – центр славного литературного хератского круга при дворе султана Хосейна-Бейкары (1469–1506). Самоличное подведение Джамием литературных своих итогов. Смерть поэта (1492/898)

Наибольший период славы Джамия приходится на его старческие годы, когда он, по возвращении с богомолья, поселился навсегда в своем Херате и украсил собою памятный литературный круг султана Хосейна-Бейкары Хератского, последнего тимуридского государя в Персии (1469–1506).

И сам султан Хосейн-Бейкара был писателем, направления суфийского, стихотворцем и прозаиком;[50] и везирем у него был персидско-джагатайский писатель Мир-Али-Шир, писавший по джагатайски под поэтическим псевдонимом Неваи; а по-персидски под псевдонимом «Фани»). Джагатайские произведения Мир-Али-Шира – очень близкое подражание Джамиеву творчеству. Это тем понятнее, что визирь Мир-Али-Шир былъ суфий, как и Джамий, и получил в 1476 году посвящение в дервишеский орден некшбендийцев от самого шейха-Джамия.[51] Благодаря просвещенному государю и прóсвещенному визирю, в Херате быстро повысилась образованность, стеклись толпы молодых людей, жаждущих учиться (называют, как цифру учившихся там молодых людей, 12.000). А при дворе государя собрались, мы знаем, лучшие литературные силы Ирана

[49] «Селяман и Эбсаля», введение. По франц. переводу Брикте (1911), стр. 112. Срв. стр. 69 и 78.

[50] О султане Хосейне-Бейкаре, как писателе, см. у Хаммера: «Redekunste» 1818, стр. 299, с переводом одного его поэтического стихотворения.

[51] См. статью Belin'a: Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chîr Névâi в Journ. Asiat.» 1861, февр.-мр., в частности стр. 193.

XV века. Сверх Джамия, здесь жил ряд других поэтов; жил здесь и историк литературы, т.н. составитель свода биографий персидских поэтов от классического золотого века до современного ему, казалось, вновь золотого: Довлет-шах; жили и другие историки и разные писатели. Джамий был главное светило этого хератского круга литераторов, центр их, слава их. И он сознавал себе цену.

Конечно, в качестве престарелого суфия, мог он с добродетельным вздохом не раз сокрушаться, что вся жизнь его ушла на такую суету, как стихотворство. Но, в то же время, с большой заносчивостью, которую впрочем персидская пиитика вполне разрешает (причем разрешением пользовались и смиренные дервиши), Джамий говорил про себя:

Поэтическое мое творчество, прозвучало по всему миру. Небо огласилось моим пением, и юная невеста вечного Времени украсила жемчужинами моей поэзии свои уши и свою шею.

Цари Индустана и Византии (Рум) шлют ко мне лестные посольства,[52] владыки Месопотамии и Азербейджанского Тебриза осыпают меня дарами.[53] А что уж говорить мне о государях Хорасана, в океане щедрости которых я чуть не утону.

Старик-лавреат, плававший среди «океана щедрот» своего пожизненного (и заключительного) царственного покровителя султана Хосейна-Бейкары и везиря-мецената Мир-Али-Шира, он безмятежно и без торопливости на протяжении двадцати последних своих лет мог завершить свою литературную деятельность тщательной отделкой всего того, над чем работал в течение молодых и средних лет своей жизни. Ряд солидных, как научно-прозаических, так и художественно стихотворных произведений Джамия помечен датами эпохи султана Хосейна-Бейкары, годами старости автора.

Из прозы, капитальнейший труд Джамия, какой был им завершен во времена султана Хосейна-Бейкары Хератского (посвящен-то впрочем, османскому властелину-суфию Баязиду II Святому), это «Нефехат ольонс» «Дыхания дружбы»; здесь собрано свыше 600 №№ жизнеописаний суфиев от VIII в. до XV в., и предпослана т. ск. энциклопедическая теоретика суфийства. Свод этот, после двухлетней работы, был закончен в 1478 г., когда Джамию было 64 года. И после этой капитальной работы Джамием был составлен прозаических ученых трудов целый ряд, которые следовали один вскоре после другого. Так, через два года после истории суфиев,

---

[52] В Индустане над большей частью Декана царствовали шахи-Беhмениды (1347–1526), и долголетний везирь их XV века Ходжâ-и Джеhâн Махмуд (казнен 1481) состоял в дружественной переписке с Джамием. Об этой переписке см. у Эте в «Grundriss der iran. Philol.» II (1896), стр. 339. Цари Византии (Рум) – османские султаны Мохаммед II Завоеватель и Баязид II Святой.

[53] Династия шаха Узун-Хасана Белобараннаго.

Джамий выпустил историю пророка Мохаммеда: «Доказательства пророческого достоинства»[54], а еще год спустя (1481) – филологические комментарии на стихотворные суфийские «Блистания» («Лемат») одного поэта XIII века,[55] где тоже содержится теоретика суфийства, только не в деловой, а в художественной форме. А еще несколько лет спустя, когда поэт переживал свои 70-ые годы, он-старец для подростка-сына составил, сверх «Игрословного букваря», очень солидные толкования на известную арабскую грамматику «Кафие» ибн-Хаджиба (ум. 1248), на арабском же языке.

Гораздо, однако, поразительнее старческая деятельность Джамия в области поэзии – области, где, в противность серьезной, кропотливой науке, требуется от человека не наличность накопленных знаний, а молодая сила фантазии. Приятель и биограф Джамия Довлет-шах (ок. 1487) говорит, будто стихотворство Джамий к старости забросил и будто даже очень жалел о более молодом своем времени, употребленном на поэзию.[56] Это не совсем верно. Довлет-шах хочет, вероятно, сказать, что новой, чисто творческой, первоздательской работы Джамий в старости проявил мало. С этим согласиться и можно и должно. Но что количество труда или внимания положенное им в старости на свои стихотворные вещи, даже поражает своей значительностью, это тоже неоспоримо. Подобно своему прототипу, автору «Пятерицы» эмиру Хосрову Дехлийскому XIV в., Джамий, чувствуя конец жизненного поприща (именно, подходя к 70-летнему возрасту и переваливая за него), пожелал сам собрать свои поэтические стихотворения в критический, отделанный свод. И вот им были проредактированы во первых, три лирических дивана своих стихотворений: юношеский (в 1479 г.)[57] и старческий (в 1491 г.). Во вторых, проредактированы и сведены в «Седмерицу» – семь романтических и дидактических поэм («Хефт овренг»); пять из них – подражание «Пятерице» эмира Хосрова Дехлийского и Низамия («Подарокъ благородныхъ» 1481, «Четки праведников», «Юсоф и Золейха» 1483, «Меджнун и Лейла» 1484, «Книга премудрости Александра Македонского» 1484), а две – добавка к ним («Златая цепь» 1485, «Селяман и Эбсаля» отредактирована

[54] «Шаwâhид ан-нобуwwе». См. у Этé в «Grundriss» (1896), II, стр. 358.

[52] Именно «Блистания» Иракыя, который умер после 1287 г.

[55] См. «Тезкире» Довлет-шаха, по изд. Брауна, стр. [*у А. Кр. не вкзано*]. По английски у Ouseley: «Biogr. notices» 1846, стр. 132–133, а со ссылкою как на Довлет-шаха, так и на Аузли – у Пицци: «Storia» II (1894), стр. 384–385.

[56] Мы отмечали выше, что сохранились рукописи юношеского дивана также в более ранней, первоначальной редакции. См. стр.

[57] В 1485 г. вся «Седмерица» была послана уже в Турцию, к султану Баязиду II Святому, что известно и из «Письмовника» Джамия (Хаммер: «Redekunste» 1818, стр. 348, не подозревает, что «Хефт хан» это и есть «Семь поэм»).

окончательно никак не позже 1485 г.).[58] Эти семь поэм – мало того, что были отредактированы: они снабжены, каждая, стихотворным вступлением, которые составлялись старым Джамием, вне всякого сомнения, заново, потому что в них содержатся посвящения и панегирики государям 1480-ых годов: Хосейну-Бейкаре Хератскому, Узун-Хасанидам, Баязиду II Святому (1481–1512), и упоминается мальчик-сын Джамия, рожденный им на склоне дней. Наконец, в третьих, для этого мальчика-сына составлено Джамием, прозою вперемежку со стихами, подражание «Голистану» Садия – «Бехâристâн» (= «Весенний сад», в 1487 г.). Несомненно, что еще и другие стихотворные или полустихотворные произведения Джамия, проредактированы или выпушены были Джамием тоже в старческие годы, напр. «Письмовник» (Инша), где включены художественно-отделанные письма Джамия к разным лицам конца 1480-х гг.

К какой бы малой дозе мы ни сводили необходимость для Джамия, проявить новое творчество в окончательном редактировании и отшлифовке перечисленных его произведений, все же из обзора их состава видно, что старику пришлось над ними поработать не в малой степени.

К лучшему ли это вышло для самых произведений – иной вопрос. Возможно, что первоначальный, более юный и более свежий их вид был вместе с тем и более художественным и более естественным.

VI

Экскурс по поводу мнения, установившегося среди европейских ориенталистов, будто художественные произведения Джамия были им в старческие годы не проредактированы, а впервые лишь составлены

Вышеуказанные точные даты, которыми помечены художественные произведения Джамия (напр. «Юсоф и Золейха» 888=1483г., «Меджнун и Лейла» 889=1484, и т.п.), выставлены большей частью самим Джамием; – имеется даже собственноручно переписанный им сборник его стихотворений лирических и эпических,[59] и там тоже выставлены почти все эти даты. Историческими намеками и указаниями (напр. на Хосейна-Бейкару 1469–1506, Баязида II Святого 1481–1512), рассыпанными во вступлениях, правильность датировки вполне подтверждается.

И я должен по этому поводу, сделать очень важное предупреждение. Я

---

[58] Рукопись эта, не раз упоминавшаяся мною, хранится в музее петербургского Мин. Ин. Д. и описана бар. Розеном в его «Collections scientifiques. III. Manuscrits persans» (1886), стр. 215–258, с изданием обширных выдержек из редакторских приписок Джамия.

[59] За исключением, как будто, бар. Розена, который, описывая автограф Джамия («Collections seientifiques. III. Manuscrits persans» 1886, стр. 258:21), делает уступку: «la date de la composition ou bien celle de la première copie nette».

понимаю эти даты только, как даты окончательного редактирования. Но сколько мне известно, все занимавшиеся Джамием, вовсе не приходили к, казалось бы, неизбежному мнению, что старым Джамием лишь редактировано было то, что имелось готовым у него давно. Напротив все исследователи[60] принимают на веру, что Джамиева датировка «Седмерицы» и пр. есть датировка написания в подлинном смысле этого слова, т.е. действительного составления, первого создания.[61] Исходя из этого убеждения, они – естественно – не могут скрыть крайнего изумления перед свежей, творческой, можно сказать юношески могучей фантазией 70-летнего старца, и перед его необыкновенной в количественном отношении производительностью. И, высказывая изумление, они не подумают вместо того проявить скептицизм и заподозрить свое толкование датировкой Джамия. При этом из виду упускается даже такое, казалось бы, архизнаменательное, «наводящее» обстоятельство, что и под «1-м лирическим диваном» Джамия выставлен тоже год старческий (884=1479), а между тем сам автор тут же ясно указывает, что стихотворения «1-го дивана» – стихотворения его молодости.

Для наглядного освещения того, какую в качественном и количественном отношении необыкновенную творческую силу приписывают европейские биографы старцу Джамию, не бесполезно привести сводную, хронологически-последовательно расположенную таблицу крупнейших произведений старика-Джамия. В квадратных скобках помещаем прозу, без всяких скобок – поэзию.

[883=1478. Энциклопедический суфийский свод: «Дыхания дружбы. Джамию 64 года].

884=1479. 1-й (юношеский) диван лирики. Джамию 65 лет.

[885=1480. История Мохаммеда «Шеваhид ан-нобуwwе». Джамию 66 лет].

886=1481. Стихотворная обработка 40 хадисов (Рье, т. I, стр 176)

886=1481. «Гостинец благородных» Джамию 67 лет

[886=1481. Комментарий на «Блистания». Иракыя]

ок. 887=1482. «Четки праведников». Джамию ок. 68 лет.

888=1483 «Юсоф и Золейха». Автору. 70-й годъ.

889=1484 (в течении 4 месяцев), «Меджнун и Лейла»

889= 1484 «Книга мудрости Александра Македонскаго». Автору 70 лет.

---

[60] Ограничусь указаниями: на Розенцвейга-Шваннау в предисловии к «Joseph und Suleicha» (1824, стр. V), б.м. даже на бар. Розена в описании персид. рукописей Мин. Ин. Дел (1886, стр. 223, хотя 258:21), Пицци в «Storia» (1894, т. II, стр. 391, также 388–389), Этé в «Grundriss» II (1896, стр. 231) и обоих переводчиков «Селямана и Эбсали» – Фитцджералда (1879) и Брикте (1911, стр. 47) в предисловиях к их переводам.

[61] «франкские стекла». См. введение к «Селяману и Эбсале» по переводу Брикте (1911), стр. 75. По персидскому тексту стр. [*пропущено у А. Кр.*]. Там же, стр. 75–76.

890=1485. «Златая цепь» Джамию 71 год.

Не позже 890=1485 «Селяман и Эбсаля».

[ок. 891=1486. «Игрословный букварь». Джамию ок. 72 лет.]

892=1487 «Весенний сад». Джамию 73 года.

[ок. 893=1488 Толкование на грамматику «Кафие». Джамию ок. 74 лет.

894=1489 2-й диван лирики (среднего возраста). Джамию 75 л.

ок. 895=1490 «Инша» (Художественный письмовник). Джамию ок. 76 лет.

896=1491 3-й диван лирики (последних годов творчества]. Джамию почти 77 лет.

897=1492 Собственноручная переписка всех произведений стихотворных. Джамию почти 78 лет.

Даже юноше произвести творческую работу подобного качества, подобного объема и с подобной скоростью была бы не очень легкая вещь. Возьмем, хотя бы, только пять таких стихотворных эпических произведений, как «Юсоф и Золейха», «Меджнун и Лейла», «Книга мудрости Александра», «Златая цепь», «Селяман и Эбсаля» и спросим: легко ли было бы даже для молодого поэта создать их в течение каких-нибудь двух лет? А 70-летний Джамий, оказывалось бы, свободно сделал это, сделал между 1483–1485 гг. – и сделал это, не уставши от непосредственно предыдущей производительной творческой работы и сохранивши силы для немедленной дальнейшей производительности. Правдоподобно ли это? И физиологические и психологические соображения не заставляют ли нас, сами но себе, отнестись с подозрением к мысли о подобной творческой деятельности старца?

И притом дряхлого старца. У нас нет свидетельств современников о какой-либо из ряду выходящей крепости Джамия в старости, а напротив: у нас есть слишком выразительные свидетельства в обратную сторону – что годы пошатнули Джамия в очень и очень сильной степени; он сам в предисловиях 1480-х годов не раз жалуется, что преклонные годы чересчур дают себя знать и мешают писательству. Мы можем, конечно, не придавать психологического значения тому факту, что потускнели старческие глаза Джамия, и что он полуслепой, носил европейские очки,[62] и что он чувствовал физические жизненные силы вообще до крайности истощенными.[63] Важнее – то, что сам он сознавал также упадок художественной фантазии, упадок способности творчества. Заканчивая, напр., свой панегирик Узун-Хасанидам Белобаранным, которым Джамий посвятил поэму «Селяман и Эбсаля», он с горечью жалуется на ослабление умственных способностей[64] и, для объяснения, цитирует арабское двустишие из Джеляледдина Румия:

---

[62] Там же, стр. 75–76.

[63] Там же, стр. 77.

[64] Этот мотив Джамием подчеркивается в заключительных стихах «Гостинца благородных», «Четок праведников», «Меджнуна и Лейлы», и на это обратил внимание бар. Розен (1886), стр. 258, стр. 222, 223–224.

Каким образом может прийти ко мне стихотворная способность и рифма,
После того, как исчезли самые основы здоровья?

Поэтому и сомнения у нас не должно быть, что колоссальную работу Джамия в 70-летнем возрасте мы должны понимать почти лишь как редакторскую, как пересмотр и переработку давно готовых произведений с целью, между прочим, устранить ошибки и произвольные поправки переписчиков.[65] Несомненный новый труд его при этом заключался в составлении вступлений и послесловий, в которых он обращается к меценатам и к сыну; эти вступления и послесловия действительно создались в те самые годы, какими помечены. Самые же редактируемые произведения созданы были, неоспоримо, в более молодую пору жизни автора.

К тому же выводу, мы можем прийти и путем исключения. Вышеперечисленные, в таблице, произведения Джамия, поэтические и прозаические, представляют собою все главное, что нам дал Джамий, все главное дошедшее до нас его литературное наследие. И если все это он написал в старости, то что же он написал в молодости и в зрелые годы? – Ответ должен быть один: то, что Джамий редактировал в старости, это и есть то самое, что он писал, когда был помоложе, и чем он давно успел прославиться.

Только при констатировании этого факта и могут быть для нас понятны многие биографические сообщения о Джамие, напр. вышецитированное указание его приятеля Довлет-шаха (ок. 1487), что в старости Джамий не занимался поэзией, но более молодые годы своей жизни отдал ей. Напомним также про сатиру, которую, отправляясь на богомолье, выслушал Джамий еще в конце первой эпохи своей литературной деятельности (1471–1472). Сатира с определенностью указывала, что уже тогда успел Джамий «ограбить», всех классических поэтов, и в том числе Хосрова Дехлийского (автора романтической «Пятерицы»), и что «неограбленным» остался, разве Зеhир-Фâръябий.

VII

Кончина Джамия (1492). Любовь к нему простого народа

В начале 1492 гола (897 г. Г.) Джамий закончил переписку своих многолетних стихотворных произведений[66], а в первых числах ноября того же

[65] Автограф, как не раз указывалось, находится в петербургском музее рукописей при Министерстве Иностранных Дел и описан бар. Розеном (1886); см. у бар. Розена запись Джамия на стр. 226. Если подлинность автографа неоспорима, то он – тот самый, который упоминается Лотф-Али-Бегом Испаханским (1760–1779 в его «Атеш-кяде» по изд. [*проп. у А.Кр.*] стр. [*проп. у А.Кр.*] ; также у Ouseley. в «Biogr. notices» (1846), стр. 133–134.

[66] Даты 17, 18, 19 мохаррама колеблются у разных авторов. Решающее значение мог бы иметь другой факт: «в пятницу» (напр. у Мир-Али-Шира, фр. перев. Journ. As. 1861, апр.–май 344), если он точен.

1492 года (=ок 17–19 мохаррама 898 г. Г.)[67] Джамий тихо угас. В этом же году Колумб открыл Америку, и перед Европой открылась заря новой жизни. В этом же году пала Гранада, и мусульмане были изгнаны из Европы.

Смерть и похороны Джамия позволяют нам взглянуть на одну, очень ценную черту его личности: уменье вызвать к себе любовь простого народа. Как поэт-царедворец, Джамий для нас не очень симпатичен. Сколько бы мы ни подыскали бытово-исторических и философско-суфийских оправданий для составления им панегириков меценатам-плательщикам и для одинаково ровного отношения к любому из плательщиков, все-таки лесть остается лестью, и нравственному чувству читателя всегда будет претить. Тем ценнее для нас – видеть, что к простому народу Джамий, сам вышедший из простого народа, питал совершенно бескорыстную доброту и приветливость. Для простого народа «господин наш» (мовла-на) был симпатичнейшим «старцем», часто шутливым, часто наставительным, но всегда благожелательным. И когда разнеслась по Херату весть о кончине старца, все жители города, не только придворные литераторы, погрузились в скорбь. День похорон прошел с необычайной торжественностью, весь простой люд Херата густою толпою шел за его гробом. Само собою разумеется, султан Хосейн-Бейкара и визирь Мир-Али-Шир озаботились, чтобы и внешний блеск, с роскошью, с пышностью, ознаменовал похороны поэта-дервиша. Присутствовали вельможи; шейхи и моллы держали проповеди; поэты читали элегии. Первый камень для надгробного памятника был положен визирем Мир-Али-Широм. И потом целый год при дворе длился траур.

И едва ли заключается преувеличение в хронограмме его смерти:

«Дым (скорби) поднялся над Хорасаном».

Сумма числовых значений, присущих каждой букве этой хронограммы, дает 898-й год хижры, т.е. 1492 г. по Р.Х.

***

ОБЗОР СОЧИНЕНИЙ ДЖАМИЯ
(с библиографией)

Эклектик Джамий обо всем писал, всякую тему во всех отраслях литературы готов был разрабатывать, а так как притом прожил долго, то и литературное наследие оставил изрядное. Один из его поздних биографов, живший 200 лет спустя после него, приписывает ему целую сотню произведений, или, вернее, не сотню (по восточному, «сто» звучит кратко), а

[67] Это – составитель «Тезкире» поэтов Шир-хан Лодий, (1690 г. (печ. в Кальк. 1831; Барейли 1848). Отмечено у Ouseley: «Bibgr. notices». (1846), стр. 133.

«99» (что звучит длиннее и торжественнее)[68]. Более же близкий к нему биограф, и конечно более достоверный, указывает Джамиевых произведении свыше чем 40.[69] (А скільки у Абдаль-гафура Ларія (1500)). Эти, по-видимому, чуть ли не все дошли до нас. Приблизительно, половина их писана по-арабски; то – ученые труды по суфийству и по филологии.[70] Другая половина – на персидском языке, и здесь – сверх истории суфийства – преобладают художественные произведения: эпос и лирика.

Были издаваемы литографски т.н. «Коллииййат» т.е. якобы «Полное собрание сочинений» Джамия. Хотя нам лично не пришлось их видеть, но, судя по многим указаниям, в том числе по указываемому объему их (менее 600 стр.), можем утверждать, что эти издававшиеся «Коллииййат» далеко, не полны и содержат, по-видимому, лишь стихотворное персидское наследие Джамия.[71] (Вказівки видел? у Рье I, 17 и II, 643). О критичности же подобных литографских изданий не может быть и речи. Мы, поэтому, с подробностью будем указывать то, что издано из Джамия по частям, особенно то, что издано европейцами, т.е. с большей критичностью.

Сперва рассмотрим сочинения научные и деловые, или такие, которые подходят к ним. А художественные творения Джамия рассмотрим уже после них.

а) СОЧИНЕНИЯ ПО СУФИЙСТВУ И ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ

1) «Нефехат оль-онс» («Дыхания дружбы»). Для ученых ориенталистов важнейшим из прозаических сочинений Джамия является, – или, по крайней мере, долго являлся, – обширный свод сведений о суфийстве под арабским заглавием: «Дыхания Дружбы» «Нефехат оль-онс» (оконч. в 1478 г.). Он содержит в себе сперва вступление по теоретике суфийства, систематическое изложение суфийских доктрин, а затем предла-

---

[68] Это – Сам-Мирза, продолжатель (1550) тезкире поэтов Девлет-шаха. Биография Джамия из его тезкире сокращенно издана в praefatio к венской «Anthologia Persica» (1778). Данный им перечень трудов Джамия помещен у Хаммера: «Redekunste» (1818), стр. 313–315, и у Розенцвейга в предисловии к «Joseph und Suleicha» (1824), стр. II–IV, а потом в Розенцвейговых же «Notizen» (1840). Перечень сохранившихся рукописей – у К. Броккельманна: «Gesch. der arab. Litteratur», т. II (1902), стр. 207. Указано. 14 №№ заглавий.

[69] Перечень сохранившихся рукописей – у К. Броккельманна: «Gesch. der arab. Litteratur», т. II (1902), стр. 207. Указано. 14 №№ заглавий.

[70] Отмечаются издания «Коллиийâт-и Джами»: Калькутта 1226 1811, Лакнау 1876; Каунпор 1890 (Naval Kishore; 568 лит. стр.) и Каунпор 1900. Срв. еще «Шерх-и Джами», Лакнау 1894 (380 стр.), т.е. комментарий к Джамию.

[71] Об Энсарии, «старце Хератском», см. «Историю Персии» I, вып. 4 (1915), стр. [*проп. у А. Кр.*]. Об Аттаре – «Ист. Перс». II (1912), стр. 241–259. Энсариевы «Разряды» (Табаqâт) тоже не оригинальны, а переделаны из Соламия (ум. 1021).

гает историю суфийства, в виде собрания, «по разрядами», биографий более чем 600 суфиев, с VIII века и до более поздних времен. Джамий имел в своем распоряжении, как пособия, писанные по-персидски т.н. «Разряды суфиев» шейха Энсария Хератского (ум. 1088), «Жития святых» шейха Феридеддина Аттара (ум. 1230) и др., причем «Разряды» («Табаqât») шейха Энсария легли у Джамия в основу.[72] Сам Джамий рассказывает в предисловии к «Нефехат», что труд шейха Энсария, конечно, был, очень ценен, но написан он был ведь 400 лет назад, «на старом, в то время употреблявшемся хератском языке», а к тому же и ряд переписчиков ввел в списки Энсариева свода разные извращения; оттого во многих местах «Табаqат»ы Энсария были непонятны. Да и по объему они были недостаточны: Энсарий ограничился древнейшими суфиями, так что читатель не мог узнать из него ни его собственной биографии, ни, тем паче, суфиев последующих. По совету визиря Мир-Али-Шира, Джамий и переработал Энсария – в течение двух лет (1476–1478), – дополнивши его более поздними сочинениями.[73]

В наши времена, когда открыты, или даже изданы, источники Джамия и их первоисточники, историческое значение «Дыханий дружбы» стало для нас меньшим. И все же без этого труда нельзя изучать суфийства.

Введение Джамия к «Нефехат» о суфийстве изложил по-немецки J. v. Hammer: «Geschichte der schönen Bedekünste Persiens» (B. 1818), стр. 341–347, в главе, посвященной Джамию. И он же, Хаммер дал заметку в Wiener Jahrbücher 1838 т. 84 Anzeigeblatt, стр. 40–49). Это уже после выхода в свет де-Сасиевского труда (Silv. de Sacy): «Les haleines de la familiarité» в «Notices et extraits», т. XII (Пар. 1831), стр. 287–436. Отдельный оттиск – Париж 1831. У Сильв. де-Саси, после (287–312 стр.) введения о суфийстве (где де-Саси черпает из «Моqаддиме» ибн Хальдуна XIV в.), критически переведена вступительная, т.е. небиографическая, кратко уж изложенная у Хаммера часть «Нефехат» (стр. 313–362) с приложением самого текста ее по-персидски (стр. 373–402), далее (стр. 403–422) дан перечень имен свв. суфиев биографии которых содержатся у Джамия, и наконец для образца издан текст биографии Джонейда Багдадского (стр. 422–426) с французским ее переводом (стр. 426–436).

Полное критическое издание «Нефехат» – Нассау-Лиз (Nassau Lees): The Nafahât al-Ons min Hadharât al-Qods,or the lives of the soofis. Калькутта 1859 (стр. 20+740). С важным введением о Джамие, о его жизни.

---

[72] К этому месту предисловия Джамия см. пояснение у проф. В. Жуковского в работе об Энсарии: «Песни Хератского старца» – в факультетском сборнике «Восточные заметки» Спб. 1895, стр. 81–82. Кроме того см. у Рье в описании персидских рукописей Британского музея, стр. 349.

[73] О переводе «Нефехат оль-онс» Мир-Али-Шира см. у Рье в его описании турецких рукописей Британского музея (1888), стр. 274, б.

Литографированное издание Неваль Кишора, (Каунпорт 1893). [Не плохо отлитогр. издание в Ташкенте (в 1900-х гг. ?)].

Для понимания текста полезны старые тюркские переводы: джагатайский Мир-Али-Шира (ум. 1500)[74] и османский – Ламий (ум. 1531).[75] Перевод Ламии напечатан в Константинополе без обозначениия года (=в 1854). Есть и арабские переводы «Нафехат оль-онс», XVII в. Но они не изданы. См. у К. Броккельманна: «Gesch. der arab. Litter.», II (1902), стр. 207.

2) Сверх свода «Дыхания дружбы», который является наиболее объемистым и важнейшим трудом по истории суфийства, Джамий посвятил изложению суфийского учения еще и другие, меньшие трактаты. Часть их и печатно издана:

«Рисале фи ль-воджуд». De Dei existentia et attributis libellus. Pars I Prolegomena et capita selecta in latinam sermonem translata a J. Ecker. Вонн 1879.

Lawâ'ih. A treatise on sufism. Fac-simile of an old manuscript, with a translation by E. Whinfield and Mirza Muh. Kazwini, and preface on the influence of Greek philosophy on sufism. Лондон 1906 (в Oriental Translation Fund). Стр. LIV+71. (См. Эте 364 (подробнее). В библ. Лаз Инст. поступила 20 дек. [*проп. у А.Кр.*] от меня рукопись «Лявоих» в тур. переводе, 1288=1871 г.)

3) В качестве не только мистика, но и доброго мусульманина Джамий составлял такие произведения, как «Доказательства пророческого достоинства Мохаммеда» («Шеваhид он-нобоввет»), т.е. историю Пророка, в 1480 г.[76], и месневийно-стихотворный «Символ веры» (И'тиqâд-нâмé),[77] и персидскую стихотворную обработку: «Сорок хадисов» в 1481 г.[78], и др. Но не Джамию принадлежит долго приписывавшееся ему месневийно-стихотворное описание двух святынь – Мекки

---

[74] О Ламии см. у меня в «Истории Турции и ее литературы», II (М. 1910), стр. 113–116.

[75] Эту «Шеваhид ан-нобоввет» обработал вскоре турецкий поэт Ламий (ум. 1531), наряду с другими Джамиевыми произведениями. О характере «Шеваhид» см. у Эте в «Grundriss» II (1896), стр. 358.

[76] «И'тиqâд-нâмé» литографировано в Калькутте 1254=1838 и в Лакнау 1259=1843. Есть хиндустанский перевод: «' Aqâид-и Джâмî» изданный без даты в Индии приблизительно тогда же.

[77] Рукопись «Терджоме-и арбаîн hадîс» хранится в Британском Музее (опис. у Рье, т. I. 1879, стр. 17).

[78] «Фотух оль херамейн» издано литографски в Лакнау 1292=1875. Об этом произведении см. в Wiener Jahrbucher, т. 71 (Anzeigeblatt, стр. 49). Шефер, как он указывает в предисловии к «Sefer-nameh» (Пар. 1881, стр. 57–58), поместил при Насир-Хосровской «Сефер-наме» XI в. четыре миниатюры, заимствованные из рукописи «Фатух оль-Херамейн», именно планы и рисунки мечетей: Иерусалимской, Мединской, Каабы и Сафы с Марвою. О причине, почему «Фотух оль-херамейн» приписывалось Джамию, см. у Рье в описании персидских рукописей Брит. Музея, II, стр. 655.

и Медины: «Фотух оль херамейн», где изложены также пилигримские обряды; оно написано было уж после его смерти, лет двенадцать спустя.[79]

б) СОЧИНЕНИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ, СТИЛИСТИЧЕСКИЕ, РИТОРИЧЕСКИЕ

1) Есть у Джамия немало сочинений, которые с одинаковым правом могут быть отнесены и к области суфийства, и к филологии. Это – комментарии на произведения суфийских поэтов: на отрывки из «Месневи» Джеляледдина Румия (ум. 1273), на арабские мистико-вакхические касыды египетского суфия ибн-аль Фарыда (ум. 1235), на нестихотворное арабское истолкование сокровенного смысла 27 пророков: «Перстни с мудрыми изречениями» андалусского мистика ибн-аль Арабия (ум. в Дамаске 1240) и на вызванные им персидские стихотворные «Блистания» Иракыя о стадиях познания и любви (ум. после 1287 г.)[80], на отрывки из эмира Хосрова Дехлийского (ум. 1325) и др. В подобных комментариях трудно разграничить, где кончается верующий-мистик, где начинается просто филолог.

2) Подозреваю, что и «Толкование на Коран» Джамия[81] есть работа не столько филологическая, сколько суфийско-аллегорическая, нечто вроде «Тафсира» андалусца ибн-аль-Арабия (ум. в 1240,[82] писаниями которого Джамий вообще очень был занят.

3) Бесспорный филологический труд Джамия, притом получивший широкую известность вне области персидской литературы, среди арабских филологов, это его грамматические толкования на арабский синтаксис «Кафие» («Достаточный») ибн-аль-Хаджиба (ум. 1248). Так как эта грамматическая работа предпринята была старым Джамием (в конце 1480-х гг.) для поучения своего подростка-сына Юсофа Дыяэддина, то она так и озаглавлена: «Аль-фаwâ'ыд ад-Дыиаыийе» «Полезные толкования для Дыяэддина». Знаменитая эта книга Джамия породила, в свою очередь, целую литературу дополнительных пояснений, новых комментариев и т.д.

---

[79] Толкования на «Лем'ат» 'Иракыя Джамий составил в 1481 г., как мы указывали выше (стр. (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників)). По поводу состава и возникновения этого Иракыева произведения см.: 1) у Броккельманна: «Gesch. der arab. Litter.» I (1898), стр. 442–443, № 12, в рубрике об ибн-аль-Арабии; 2) у Эте в «Grundriss'e» II (1896), стр. 299; 3) у Browne'a: «A lit. history of Persia», т. II (1906), стр. 497–500.

[80] «Тафсир аль-Qор'âн» Джамия не издано. О рукописях см. Брокк. II (1902), стр. 207.

[81] О коранском «Тафсире» ибн-аль-Арабия см. у Брокк. I (1898), стр. 442; № 3; «sufische Umschreibung des Qorâns».

[82] Понятие о разных «теджнис»-ах сжато и выразительно дает Ог. Брикте в предисловии к своему французскому переводу «Selaman et Absâl» (1911) стр. 31–32.

Издавалось толкование («фаваид») Джамия на «Кафие» не раз, начиная с первых десятилетий XIX в., в Индии, в Персии, в Турции, теперь и в России, и есть литографированные издания без дат.

С датами: Конст. 1224=1811 (с комм. Мохаррама), Калькутта 1233=1818 (с комм. Исферакния, ум. 1536), Конст. 1235=1820 (Исфер.), Конст. 1253=1837 (с комм. Джамиева ученика Абдаль-гаффура Лари, ум. 1506), – там же 1253=1837 без комм., Лакнау 1265=1849 (Исфер.), Техран 1266=1850, Лакнау 1282=1865 (Исфер.) Констант. 1287=1870 (с комм. Мохаррама), Лакнау 1883 (с комм. Инайеталлаха), Бомбей 1883, Лакнау 1887, Казань 1305=1888 (с комм. Лари), Казань 1307=1890 (Исфер.), там же 1890 без комм. И т.п., и т.п.

О рукописях неизданных комментариев на «Фаваид» Джамия см. у Броккельманна: «Gesch. der arab. Litt.» II (1898), стр. 304.

4) Тоже для обучения сына, но – очевидно – немного раньше, составлено было Джамием «Нисаб тежднис эль логат». Заглавие это, с вольной приблизительностью может быть переведено: «Игрословный букварь». Согласно с особенностями (т.е. недостатками) арабской азбуки, где буквенные очертания, написанные одинаково, могут читаться совсем разно из-за прибавки какой-нибудь точки или из-за легкого изменения очертаний (не говоря уж об огласовке, которая лишь подразумевается), Джамий собрал в своем «Игрословном буквар» ряд мнимосходных слов, как будто сходных по очертанию, но различных по выговору и по значению, и указал на возможную игру словами («теджнис» омоним).[83] Добавил также стишки о разных полезных для детского запоминания предметах, напр. стихотворный перечень семи райских источников, семи родов почерка, девяти драгоценных камней.

У европейцев этому «Игрословному букварю» Джамия одну пору очень посчастливилось:

Ф. Гледвин (Francis Gladwin) издал его с английским переводом сперва в своем «Persian Moonshee» (Калькутта 1801), т.е. «Персидском письмовнике», где впрочем, сверх письмовника в точном смысле, есть много анекдотов, стишков и т.п. (и даже «Книга советов» Садия). Оттуда отдельное переиздание: Resemblances linear and verbal. A philological poem in the persian language by Jami. The english translation by Francis Gladwin. 2-nd edition by the rever. J. H. Hindley Лонд. 1811. Стр. XV 39 31 (in 18).

J. v. Hammer: Gesch. der schönen Redekunste Persiens 1818, стр. 339–340. Есть критика на грубоватые ошибки Гледвина в переводе, и предложен свой стихотворный перевод нескольких стихов.

---

[83] Издано «Роqе'ât-и Джамі» в Калькутте 1811 144 стр. in 4⁰ в Lumsden'овских «Persan Selections» (The Rookaaute Jaumee) for the use of students of the Persian class», т. VI; есть «Инша» в издании Ahmedi press (Каунпор 1890; 108 стр. лит. Небольшие образцы перевел по-немецки Хаммер в «Redekunste» 1818 (стр. 347–348). О предшественниках и последователях Джамия в составлении эпистолографии см. у Эте «Grundriss», II (1896), стр. 338–343.

В том же году – калькуттское переиздание исправленного текста «Нисаб теджнис эль-логат», устроенное через School boy Society. Кальк. 1818 (18 стран.), и другое – printed at the press of Mawlawee Hubban, Кальк. 1818. Затем – Tujnees ool-loghaut, or discrimination between words, similar in form, but different in meaning. Калькутта 1826.

5) Своеобразную филологию и стилистику, вычурную и неудобоприемлемую, проявил Джамий в стихотворной обработке и составлении загадок («мо'эмма»); у него даже не одна, а несколько работ («рисале») на эту тему. Только загадки у него – не то, что мы обыкновенно понимаем под «загадками», а большей частью т.н. логогрифы, основанные на игре буквами. Напр. «Что за птица летит по воздуху, 400-головая, 10-телая, 200-ногая?» Отгадка – стрела («тир»), потому что оказывается надо принять в расчете числовое значение букв, образующих слово «тир». Именно, буква «т» 400, «и» 10, «р» 200. Но это еще очень легкая загадка, другие – не в пример потруднее, позамысловатее.

О предшественниках Джамия в области составления подобных «мо'эмма» см, у Эте в «Grundriss'e», II (1896), стр. 345. Переводы образцов – у Хорна: «Gesch. der pers. Litter.» 1901, стр. 141–144.

В библиотеке Лазаревского Института Восточных языков есть старинная рукопись одного из трактатов о загадках Джамия (приобретена от К. Фрейтага), на которой кто-то из персидских владельцев сделал подчистку в записи, чтобы выходило: «Эта почтенная рукопись, по проверке, оказывается («hаст») автографом мовла-на Джамия». По-моему, вместо «hаст», где видна какая-то подчистка, прежде было написано: «нист» (т.е. н е оказывается автографом). (№ хронолог).

6) подобно своему образцу эмиру Хосрову Дехлийскому, который в 1319 году составил стильный письмовник, Джамий тоже, в конце жизни, составил «Инша», т.е. «Письмовник», где поместил свою цветистую переписку с разными лицами (от Джамия к ним, и от них к Джамию) в качестве образцов письмовного стиля. Всюду цветистость, риторическая вычурность, выспренность, – все то, что считается типичным «восточным» слогом. Проза, и без того часто рифмованная, чередуется со стихотворными цитатами. Какой-нибудь подобающий стишок, часто очень замысловатый, и искусственный, помещается и в начале, и в конце каждого письма. «Письмовник» Джамия («Инша-и Джами», иначе «Монше ат-и Джами», иначе «Poqe'âт», еще иначе «Диван ор-ресаиль) доныне не перестает считаться для персов хорошим образчиком, как надо писать письма.[84]

---

[84] Заглавия диванов эмира Хосрова Дехлийского: 1) «Дар юности», 2) «Средина жизни», 3) «Признак завершения (=зрелого возраста)», 4) «Избранный остаток» т.е. старческие стихи, 5) «Крайний предел завершения (жизни)». Последний диван был проредактирован Хосровом Дехлийским каких-нибудь месяца за два до смерти. У Джамия мы видим аналогию лишь к первым трем заглавиям.

7) Чтобы завершить обзор научной деятельности Джамия и перейти к художественной, отметим еще, что он работал и в области техники стихосложения, подробно разбирал вопросы о метрике («Рисале фи-ль-аруд») о стихотворной рифме («Рисале дер ильми-и qâфие»), вообще о всяких тонкостях стихотворной стройки.

Fr. Gladwin: Dissertations on the rhetoric, prosody and rhyme of the Persians. Лонд. 1801.

H. Blochmann: a) A treatise on persian rhyme. Калькутта 1867. Здесь издан персидский текст Джамиевой «Рисале» о рифме (qâфie), вместе с трактатом о метрике (аруд) его современника Сейфи (1491), который жил одновременно с ним при дворе султана Хосейна-Бейкары Хератского. Английский же перевод и Джамия и Сейфия вышел пять лет спустя, – б) H. Blochmann: «Prosody of the Persians». Калькутта 1872.

В произведенном нами обозрении научных сочинений Джамия не все могут быть подведены под рубрику строгой науки, даже средневековой. Есть в их числе и такие, которые уже по одному своему стихотворному виду (напр. хотя бы «Символ веры», «Загадки», «Письмовник») находятся на границе с творчеством художественным, к обзору которого мы дальше и переходим.

в) ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ДЖАМИЯ

(«Диваны», «Семь престолов», «Весенний сад»)

Художественно-поэтические произведения Джамия заключаются в трех его лирических «диванах», в «Седмерице» поэм романтического и дидактического содержания и в повествовательно-поучительном сборнике «Весенний сад», где проза чередуется со стихами.

1) Диваны

Диванов лирики Джамия – трое:

а) 1-й, или «Почин юности» «Фатиhат аш-шабаб» (заглавие арабское. Редактирован в старости, в 1479 г., Джамию было тогда 65 лет. Но до нас дошли и более ранние рукописи, где молодая лирика Джамия еже не подверглась стариковской редакции.

б) 2-й, или «Среднее звено цепи» «Васитет аль-аqд», лирика средних лет жизни. Редактирован в 1489 г., когда автору было 75 лет.

в) 3-й, или «Заключение жизни» «Хатимет аль-hайат». Редактирован в 1491 г., за год до смерти, т.е. в 77-летнем возрасте.

В выборе заглавий для диванов заметно подражание диванам эмира Хосрова Дехлийского (ум. 1325), творчеству которого Джамий вообще подражал и который тоже перед смертью сам проредактировал и рассортировал свою лирику.[85] Но эмир-Хосров при этом исключал многие

[85] Перевод обоих стихов – акад. Ф.Е. Корша (нигде еще не печатавшийся). Четверостишия отдельно имеются в маленьком сборнике «Меджмуэ-и Робаиййат» шести авторов. Деhли 1319=1902 (38 стр.).
Срв. у нас выше, стр. (в машинописі не вказано – *прим. упорядників*).

стихотворения, которые он считал суетными и мирскими. Не сделал ли отчасти и Джамий того же?

Преобладающая, хотя не исключительная, форма лирических стихотворений в диванах Джамия есть любовная и вакхическая газель, как и у Хосрова Дехлийского, и у Хафиза, и у более ранних персидских лириков-мистиков, напр. у Джеляледдина Румийского. Их влияние до очевидности ясно в Джамиевых стихотворениях, как и влияние Энверия-панегириста и Садия. Джамий ведь эклектик.

Не может быть ни малейшего сомнения, что Джамий старался влагать в свою любовную и гедоническую лирику сокровенный смысл, в дух суфийского мистицизма. Однако аллегория в них настолько, затушевана (чего, увидим, далеко нельзя бывает сказать об эпосе Джамия), что и обыкновенный читатель, даже восточный, легко и с гораздо большим удовольствием будет понимать их вовсе не иносказательно. Например, такой стих:

В сердце мне стрела вонзилась
От тебя… и, чуть живой,
Жду теперь я, чтоб явилась
И сама ты за стрелой.

Или вот какое «робаи» (четверостишие):

Такую красоту любезной созерцая,
Влюбленный как от бед спасенье обретет?
Как ветер, для меня ничтожна брань людская;
Но с ветром этим жар любви моей растет.[86]

Есть у Джамия и стихи открыто, набожные; есть элегии со скорбью как о тщете мира, так и о своих личных горестях (напр. о смерти брата и сына, о задержке из-за клеветника в Багдаде во время пилигримства); есть совершенно мирские панегирики.

Персидский текст диванов Джамия печатается во всех изданиях его «Коллиийят».[87] В петербургской со собственноручной предсмертной рукописи «Коллиийят» 1492 года см. лл. 400–714. По описанию этой рукописи у бар. Розена в «Manuscrits persans» (1886) см. насчет трех диванов стр. 225–252, причем описателем изданы предисловия Джамия, и помечено начало каждого стихотворения. На стр. 252–259 бар. Розен, сопоставляя описанный им Джамиев автограф со сведениями о других сохранившихся рукописях Джамиевых диванов, устанавливает, что диванов

[86] Четверостишия отдельно имеются в маленьком сборнике «Меджмуэ-и Робаийят» шести авторов. Дehли 1319=1902 (38 стр.).

[87] Срв. у нас выше, стр.

он составил – только три, а не четыре, как по недоразумению предполагали предыдущие исследователи. Тут же бар. Розен отмечает существование в европейских книгохранилищах таких рукописей лирики Джамия, которые были изготовлены раньше старческого редактирования.[88] К ним надо добавить рукопись «Диван-и Джами» одного хератца 894=1489 г., переписанную при жизни Джамия, но не в Херате, а в Ширазе, и хранящуюся в Специальных Классах Лазаревского Института Восточных языков (См. по печатн. каталогу № 307). Обследовать ее основательно мне не пришлось еще. Несомненную важность имеет рукопись «Диван-и Джами» Британского Музея 1497 г., т.е. переписанная пять лет спустя после смерти автора и описанная в каталоге Музея у Рье, т. II (1881), стр. 643 (с указанием на другие рукописи Европы).

Переводы из лирики Джамия:

Две газели, одна в прозаич. переводе В. Аузли, другая – в прозаич. переводе Джон. Скотта, вместе с приложенным персидским текстом, помещены в хрестоматии Самюэля Руссо (Rousseau): «The flowers of Persian literature» Лонд. 1801, стр. 187–188. (Есть библ. мал у-та 1.0.6.8).

Из «Orient. coll.» Ouseley (т. II, № 1, стр. 94; т. I, № 2, стр. 186; т. I, № 4, стр. 380) три стихотворения Джамия, как перепечатаны Фр. Вилькеном в его персидской грамматике с хрестоматией (Лпц. 1805, стр. 216–218), так и переведены им же по-латыни в переводе своей хрестоматии («Auctarium», Лпц. 1805, стр. 71–73).

Tomaso Chabert: «Alcume odi ed epigrammi persiani del Mollà Gammì». – В Хаммеровских «Fundgruben des Orients», т. I (Вена 1809), стр. 16–19, in-folio. Здесь издан персидский текст трех газелей и двух робаî (стр. 16) и, после коротенького предисловия о том, что Джамий по славе может равняться Хафизу, те пять стихотворений переведены по-итальянски, стихами, с подражанием форме персидского оригинала. Там же, на стр. 182, перевод его же: «Ode II della lettera. Re del divano di Mollà Gammì», тоже с перс. текстом. Там же, франц. прозою? с приложением персидского текста, de Chezy дал «Ode de Djamy» (=газель на «Л», обращение к верблюжьему погонщику в духе Садиева «Караванщика») на стр. 456. В связи со всем этим оказывается по-русски:

«Персидские стихотворения» с французского Г. С-в «Цветник» 1810, ч. 6, стр. 67–78. Здесь № 3 есть «Ода Джами» (а № 1 – Поэма Ануари, т.е. Энвери; № 2 – Ода Сади; № 4 – Ода Гафиза.)

Jos. v. Hammer: Redekünste 1818, стр. 316–319, стихами, меньше 20 №№.

[Bar. A. Rousseau: Parnasse Oriental, ou dictionnaire historique et critique des meilleurs poètes anciens et modernes de l'Orient, Алжир 1841. На стр. 103–115 дана биография Джамия: «Jami Molla», на стр. 116–121 помещен

[88] См. предисловие по изданию бар. Розена в «Manuscrits persans» (1886), стр. 216.

франц. прозаич. перевод: «Traduction de dix odes de Jami». Составитель «Парнасса» пользовался бумагами своего отца, дипломата-ориенталиста, с которым был дружен Сильв. де Саси.

H. Jolowicz: Polyglotte der orientalischen Poesie, Лейпц. 1853, стр. 563–572. Из Рюккерта перепечатано 40 образчиков, из Розенцвейга-Шваннау – 3.]

с.71

Кое-что у Grangeret de-Lagrange'а в его статье про Джамия и «Бехаристане» в «Journ. Asiat.» 1825, VI, со ссылкою на Гранжере перевод «Ode» помещен в «La Perse» Dubeux (Пар. 1841), стр. 459.

Н. Моисеев: «Перевод с персидского» (стихи Джамия и Хафиза) – «Казанский вестник» 1830, ч. 28, кн. 2, стр. 185–190.

Vinc. von Rosenzweig: a) Drei allegorische Gedichte Molla Dschamis, aus dem Persischen. Вена 1840. – Но важнее б) Biografische Notizen über Mewlana Abdurrahman Dschami, nebst Üebersetzungsproben aus seinen Divanen. Вена 1840. Здесь дается и персидский текст переводимых стихотворений, так же как и у следующего, важнейшего и художественнейшего переводчика: [Тиссо – сбоку]

Friedrich Rückert: a) обильные переводы лирики Джамия в гёттингенской, выходившей отчасти под его же редакцией «Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes», т. V=1844 (стр. 281–336) и т. VI=1845 (стр. 189–227); – «Aus Dschami's Liebesliedern» – в лейпцигской «Zeitschr. der Deutsch. Morg. Gesellsch.», т. II=1848 (стр. 26–51); т. IV=1850 (стр.44–61); т. V=1851 (стр. 308–329); т. VI=1852 (стр. 491–504); т. XXIV=1870 (стр. 563–590); т. XXV=1871 (стр. 95–112); т. XXVI=1872 (стр. 461–464); т. XXIX=1875 (стр. 191–198), т. XLIV=1890 (стр. 98–141). [Сбоку – Йолович 1853]

Mor. Wickerhauser: a) Liebe, Wein und Mancherlei Persische Lieder nach Dschami's Text, zum erstenmal deutsch ge-geben. Лейпциг (Brockhaus) 1855; – б) Blüthenkranz aus Dschami's zweiten Diwan, с прилож. персид. текста; Вена 1858 (43 стр). Эта брошюра, содержащая стихотворный перевод двадцати стихотворений, посвящена собравшемуся в Вене XVIII съезду «Нем. Восточн. Общества». [Персидский текст напечатан почерком та'лик, шрифт которого заказал для Вены Хаммер.]

It. Pizzi: Storia della poesia persiana, т. II, Торино 1894. На стр. 396–399 итальянскими стихами переведено 12 стихотворений Джамия, в их числе одна касыда; на стр. 385–387 общие замечания о характере его лирики.

P. Horn: Geschichte der persischen Litteratur. Лейпц. 1901. На стр. 124–126 перепечатано несколько стихотворных образчиков из Розенцвейга, Рюккерта и Виккерхаузера.

Как ни изящны бывают газели или иные проявления лирики Джамия, главную его поэтическую славу составляют не они, а –

2) Седмерица поэм «Хефт овренг»

«Хефт овренг» «Семь престолов», т. е. «Семь звезд Большой Медведицы». Так Джамий назвал семь эпических месневийных произведений, частью содержания романтического, частью художественно-дидактического, ровно ничем не связанных между собою по своему сюжету; соединение их в один цикл – довольно механическое, внешнее. – «Они – что семь братьев, рожденных от одного и того же отца», говорит в предисловии к ним сам автор.[89] Окончательно спаяны были эти семь месневи в один сборник в 1485 г., когда Джамий посылал их в Константинополь к турецкому султану Баязиду II Святому. Проредактированы же они были, поэма за поэмою, постепенно между 1481–1485 гг.; и каждая в отдельности, по мере завершения, посвящалась 70-летним автором то тому, то другому из своих ценителей или покровителей, как вещь вполне самостоятельная. Выше (стр. (*в рукоп. не вказано* – прим. упорядників)) мною были указаны основания, по которым я считаю первоначальные редакции составных звеньев «Седмерицы» готовыми у Джамия в более молодом его возрасте, и лишь вступления и послесловия – позднейшими добавками.

Две из поэм «Седмерицы», которые Джамий поместил в начале сборника, мы можем называть «Двоица». Это – 1) наставительная «Златая цепь» и 2) романтическая «Селяман и Эбсаля».

Остальные пять сам Джамий называл «Пятерицей» и даже снабдил их отдельным предисловием, после «Двоицы».[90] Расположены они у него в таком порядке: в начале – морализаторские: 1) «Гостинец благородных» и 2) «Четки праведников»; в середине – романтические: 3) «Иосиф и Золейха» и 4) «Меджнун и Лейла»; в конце – опять морализаторская 5) «Книга премудрости Александра Македонского». Он сравнивает свою «Пятерицу» с пятью пальцами руки: «Гостинец благородных» и «Четки праведников» – это как бы большой и указательный пальцы, «Иосиф и Золейха» с «Меджнуном и Лейлой» – пальцы средний и безымянный, «Книга премудрости Александра» – запечатлевающий мизинец. Между ними – пятью поэма про «Иосифа и Золейху», словно средний палец, «над прочими возносится («аз hама сар-боланд-тар аст») и пользуется преимуществом благодаря своему, срединному положению». Розенцвейг, переводчик «Иосифа и Золейхи» (1824, стр. V), а за ним прочие исследо-

[89] И к «Пятерице» предисловие тоже издано у бар. Розена (1886), стр. 220–221.

[90] Напр. см. Пицци: «Storia, II (1894), стр. 388; Bricteux: предисл. к «Salaman et Absal» (1911), стр. 45.

[91] Порядок «Пятерицы» шейха Низамия: 1) «Сокровищница тайн», 2) «Хосров и Ширин», 3) «Лейла и Меджнун», 4) «Семь красавиц», 5) «Книга про Александра Македонского». Порядок «Пятерицы» Хосрова Дехлийского (с колебанием в №№ 4–5): 1) «Восхождение светил», 2) «Хосров и Ширин», 3) «Лейла и Меджнун», 4) «Восемь раев», 5) «Зеркало Александра Македонского», (так напр.

ватели[91] – сделали отсюда вывод, что «Иосифа и Золейху» Джамий считал важнейшим и любимейшим произведением. Едва ли это так. Во 1-х в пятерне руки средний палец вовсе не самый главный по своему значению, он только самый длинный (и «Юсоф и Золейха» длиннее всех частей «Пятерицы»; во 2-х, Джамий в размещении поэм придерживался той готовой уже нормы, которая была выработана для «пятериц» его предшественниками, служившими для него образцом: Низамием (ум. 1203) и, особенно, Хосровом Дехлийским (ум. 1325), главным Джамиевым вдохновителем; а у тех романтические поэмы про страдания влюбленной пары включаются именно в середину «Пятерицы», да и начинаются их «Пятерицы», как у Джамия, морализаторской поэмой, и заканчиваются одинаково с ним пессимистической «Книгой премудрости Александра Македонского».[92]

Это обстоятельство не мешало, конечно, тому, чтобы «Иосиф и Золейха» была действительно одним из лучших произведений в эпическом творчестве Джамия.

Первые две поэмы Седмерицы: «Златая цепь» и «Селяман и Эбсаля»

№ 1) «Сельселет оз-зеhеб» = «Златая цеп» (редактир. в 1485=890 г. И посвящена султану Хосейну-Бейкаре Хератскому). Сборник поучений, пересыпанных анекдотами, на разные наставительные темы в суфийском духе. Цитируется и Коран и хадисы, причем некоторые грубые утверждения мусульман о загробной жизни поясняются в смысле аллегорическом, символическом, напр. те огромные весы, на которых будут взвешиваться добрые и злые поступки человека; словно волосок тонкий мост, по которому свободно пройдут в рай праведники и обрушатся в огненный ад грешники; орошающие райский сад чудные источники; и т.п.

в рукописи Ouseley, Notices, 1848, стр. 153. В других рукописях случается порядок такой: № 4 Зеркало Александра Македонского, № 5 Восемь раев; напр. см. каталог Британского Музея, Рье, т. II, 1881, стр. 611). Равным образом «Пятерица» Хваджу Кирманского (1281–1352), о знакомстве с которой Джамий в предисловии говорит определенно, упоминая его наряду с Хосровом Дехлийским (изд. Розена стр. 217:8), и «Пятерица» Джамиева старшего современника и согражданина – Эшрефа Хератского (ум. 1450), которая не могла не быть Джамию известна, начинаются с морализаторского произведения и переходят на повесть о страданиях влюбленной пары.

[92] В старинной прозаической арабской версии «Селямана и Эбсали» IX в., времен увлечения жителей багдадского халифата греческой философией, древнегреческий этот царь носит имя «Харманос». Трудно догадаться, скрыто ли под этой искаженной транскрипцией греческое слово Ἑρμηνέυς (=мудрый истолкователь), или Ἁρμόνιος (=уравновешенный), или еще иное какое-нибудь. Добавим кстати, что в арабской версии он называется царем Греции и Египта (значит, и Александрии).

Печатно издается «Сельселет оз-зеheб» в каждом «Коллиййат» Джамия. По петербургскому автографу Джамия см. лл. 2–96 (=в описании бар. Розена 1886, стр. 218–220). В библиотеке Лазаревского Института хранится рукопись «Сельселе» писанная в Казвине в 982=1574 г. и занесенная в печатный каталог под № 321 (причем описатель не догадался ни об авторе, ни о сочинении, и определил его просто как «мистические стихотворения»).

Содержание «Сельселет оз-зеheб» изложено в «Wiener Jahrbücher» т. 66 (Anzeigeblatt, стр. 20–26). Кратко у Пицци: «Storia della poesia persiana» т. II (1894), стр. 393. У Шпренгера в описании Аудских (Oude) рукописей дан на стр. 442–451 обзор содержания всех семи частей «Хефт овренг».

№ 2) «Селяман и Эбсаль» – неоплатоническая повесть о гонимой любви древне-греческого юного царевича Селямана к прекрасной Эбсали, которая, сама молодая, вскормила и выняньчила царевича, а затем влюбилась в едва возмужавшего питомца и увлекла его своей страстью. Посвящена эта романтическая повесть сыновьям шаха Узун-Хасана Белобараннаго (ум. 1478).

Царевич Селяман рожден не как все люди. Его отец, царь-женоненавистник[93] желая иметь наследника, обратился к помощи философа-мудреца, и тот сумел, не вызвавши ощущения похоти в царе, извлечь из его чресл детородное семя и поместить семя для развития зародыша не в женскую утробу.[94] И таким образом появился на свет Селяман, – «иже от разума-логоса, а не от похоти мужеския родился», как можно было бы выразиться стилем 4-го евангелия и неоплатоников греков. Поэтому, аллегорически, Селяман изображает собою душу человеческую или, вернее, дух человеческий, проистекший из Предвечного Разума. Напротив, красавица Эбсаль, вскормившая царевича своей грудью, потом воспитавшая его до зрелости, потом увлекшая его к чувственным наслаждениям, аллегори-

---

[93] а именно, привить семя к корневому ростку мандрагоровой яблони (йабру санами) – как это мы узнаем из халифатской арабской версии «Селямана и Эбсали» (см. стр. 113 в «Девяти трактатах» ибн-Сины, по константиноп. изд. 1298=1879). Мандрагора, по описанию космографии Казвиния XIII в. (изд. Вюстенфельда 1849, стр. 297), не просто есть двуполое растение, но даже видом своим, именно у корня, напоминает нечто человеческое: мужчину – если мандрагора тычинковая, женщину – если мандрагора пестиковая.

[94] Арабский текст издан в «Тисξ расаиль» («Девять трактатов») ибн-Сины, Константиноп. 1298=1879 (редакцией «аль-Джаваиб»), стр. 112–119 (и след): «Повесть о Селямане и Эбсали». По-французски изложена она у Carra de-Vaux: «Avicenne» (Париж 1900), стр. 290 sqq, откуда перепечатана у Bricteux (1911) в его предисловии к переводу Джамиева «Селямана и Эбсали», стр. 49–55. В библиотеке Специальных Классов Лазаревского Института «Тис расаиль» ибн-Сины значится под № 6250 печат. = 4049 топ.

чески обозначает собою плотскую сторону человека, его тело. Согласно с этим разумением героев романа построена вся его завязка и развязка. Селяман с Эбсалью, которым грозит от царя-отца (т.е. от ума) разлука, убегают на необитаемый остров, но там, после ряда безумных восторгов, наконец Селяман испытывает импотентность и тоску по отцу; это значит, что чувственные наслаждения пресыщают человека, и он должен опомниться. Вернувшись к отцу, Селяман вскоре опять тянется к Эбсали, и оба любовника решают сжечь себя на костре; но оказывается, что сгорает только Эбсаль, а Селяман остается здрав и невредим, вступает на престол, и с тех пор он питает любовь только к высокой небесной звезде; – аллегорически это значит, что в огне аскетического подвижничества погибнет только тело, а дух восторжествует и воцарится и будет жить только любовью к Вышнему.

По своему происхождению повесть эта несомненно создалась на древнегреческой почве, вероятно в александрийский период, и есть, как мы сказали, явное произведение неоплатоническое. Отыскан ли ее греческий оригинал, не знаю. Арабскому халифату она стала известна через переводчика-философа Хонейна ибн-Исхака (ок. 809–873), – должно быть, не без сирского посредства, – а в XI веке была обработана философом ибн-Синою (Авиценною, 980–1037) и повторена его комментатором XIII в., ученым энциклопедистом Насыреддином Тусским (ум. 1273)[95]. Так как сочинения перса-суфия Насыреддина Джамий, конечно, читал, то и греко-неоплатоническое сказание о Селямане и Эбсали он, скорее всего, взял из Насыреддина.[96]

По рукописному петербургскому автографу Джамия текст «Селямана и Эбсал» занимает лл. 119–138 (по опис. бар. Розена, 1886, стр. 220). Печатно см. в изданиях «Коллиииййат» и отдельно у Фоконера (1850), о чем ниже.

Турецкий поэт Лямий (ум. 1531)[97] перевел «Селямана и Эбсаля» на турецкий язык, переделывая свой оригинал в кое-каких подробностях. Между прочим, из женщины-Эбсали, молочной кормилицы, Лямий сделал гувернера-юношу Эбсаля и наделил его, при юности и красоте, чрезвычайной интеллигентностью, и широкой образованностью, которой он

---

[95] Многие греческие имена, как они ни искажены в арабской транскрипции, можно по прозаической версии восстановить правильно, но имена любовной пары восстановляются с трудом. Не есть ли «Селаман» греч. «Σωζόμενος» (=спасающийся, а «Эбсаль» греч. «Ἐπίσαλος» (=обуреваемая)?

[96] О Лямии см. у меня в «Истории Турции и ее литературы», ч. II (1910), стр.: 113–116.

[97] Если бы у нас были данные, позволяющие возводить повесть к праоригиналу пеглевийскому, сасанидскому, мы могли, конечно, сказать, что для зороастрийского элабората любовь и брак матери с сыном – дело нормальное.

увлек своего ученика, причем и сам интеллигентным учеником увлекся. Психологически, это вышло, кажется, естественнее, чем у Джамия и чем в греко-арабском оригинале. (Свою молочную кормилицу, свою мать, сделать своей любовницей – не очень-то естественно)[98]. Немецкий обзор поэмы-переделки Лямии дал Хаммер (1837).[99] И вот некоторые историки персидской литературы (Пицци, т. II, 1894, стр. 392; Хорн, 1901, стр. 189), вероятно под влиянием Лямии и его немецкого переводчика Хаммера (1837), превратили и Джамиеву Эбсаль в юношу Эбсаля.[100]

Forbes Falconer: а) Salâmân и Absâl, (только персидский текст), an allegorical romance, being one of the seven poems entitled the Haft Aurang of' Mulla Jami, now first edited from collation of 8 mss., with various readings (в серии Oriental Translation Fund), Лондон 1850, стр. 18–68 in 4. Издано по восьми рукописям. – По поводу этого издания Фоконера дал французскую рецензию Garcin de Tassy в «Journal Asiatique» 1850, т. II, стр. 539 и сл. Затем он же Фоконер (?) без своего имени, анонимно как будто издал крайне редкий, стихотворный перевод:

б) Salâmân Absal, an allegory, translated from the Persian of Jâmi (с биографией Джамия) Лондон (Parke and son) 1856, стр. XVI+84. К этим трудам (или к этому труду) Фоконер, конечно был подготовлен своей работой

---

[98] У Хаммера в «Gesch. der osmanischen Dichtkunst», т. II (Пешт 1837) переведено очень много образцов из «Селямана и Эбсаля» Лямии, стр. 91–102, причем Хаммер (стр. 90–91) подчеркивает, что в противность другим влюбленным парам, воспетым у Лямии, мы в лице Селямана и Эбсаля видимъ пару влюбленных юношей. – Точнее проверить Хаммера я не могу, не имея турецкого текста Лямии (он не издан). Мой обзор в «Истории Турции» (ч. II, 1910, стр. 114) поневоле должен был в этом пункте исходить из Хаммерова перевода.

[99] Описание же Эбсали у Джамия, особенно (кстати сказать, пребесцеремонное) описание ее сокровенных красот, не оставляет сомнения, что речь идет о женщине, притом уже имевшей ребенка. См. напр. по переводу Брикте (1911), стр. 99–102. По персидскому тексту.

[100] Должен я признаться, что я лично не считаю этого перевода «Селямана и Эбсали» за Фоконеровский, хотя я его и не видел. Лаконическое, на догадке основанное, сведение о принадлежности его Фоконеру высказал Рье во II т. Pers. MSS, Брит. Муз., а в 1893 г. повторил его в статье «Джамий» Энцик. Слов. без проверки, как это сделал затем три года спустя также Эте в «Grundriss»'е, II (1896), стр. 302. Однако судя по рецензии Ж. Моля в Journal Asiatigue 1858, июль (5 сер., т. 12), стр. 62–63. Я склонен думать, что этот анонимный стихотворный английский перевод принадлежит не Фоконеру, а Фитцджералду, и должен считаться 1-м изданием его общеизвестного перевода (в 1879 г. даже подписанного его именем). Брикте в своем переводе «Salaman et Absal» (Пар. 1911) склонен, кажется, подозревать (стр. 57), что вообще в 1856 г. не выходил никакой перевод; но такой скептицизм опровергается рецензией Моля.

по изданию «Тохфе» Джамия; но действительно ли перевод этот может быть называем фоконеровым?[101]

Edw. Fitzgerald: Salâmân and Absâl translated (превосходными стихами) from the Persian. Лонд. 1879. Переиздание при Rubaiyat Хейяма, Нью-Йорк 1896 (288 стр.) и при Аттаровом «Bird-parliament» (Бостон 1899; стр. V–187). Новое издание, Л. 1904. стр. XVI+69; «illustrated». Кое-где Фитцджералд сокращает долготы подлинника, кое-где смягчает места, казавшиеся ему нескромными. Переводу предпослана живо изложенная (составленная по Розенцвейгу «Notizen» (1840) биография Джамия.

It. Pizzi: Storia. т. II (1894), стр. 403–406, стихотворный итальянский перевод отрывка о бегстве Селямана с Эбсалью, или с Эбсалем, потому что Пицци принимает Селяманова друга за мужчину (срв. у него же стр. 392–393, в обзоре поэмы).

Aug. Bricteux: Djâmi. Salâmân et Absâl, poème allégorique persan[102] traduit pour la première fois en francais. Avec une introduction sur le mysticisme persan et la rhétorique persane (и с биографией Джамия) et des notes. Париж (Charles Carrington) 1911. Стр. 1–59 введение, стр. 61–155 перевод (прозою), стр. 157–185 примечания, стр. 189–200 указатели. Биография поэта дана по Фитц-Джеролду.

Прочие поэмы «Хефт овренг» образуют, как сказано, «пятерицу».

Пятерица в «Хефт овренг»

№ 1) «Тохфет оль-эхрар» (= «Гостинец (для) благородных») и № 2) «Собхет оль эбрар» (= «Четки праведников») – обе в религиозном, мистико-аскетическом и в практически-наставительном духе, как и полагается по выработавшемуся трафарету для начала «Пятеричного» цикла, согласно примеру Низамия (ум. 1203) и Хосрова Дехлийского (ум. 1325). Имена этих обоих поэтов, в качестве своих образцов, упоминает сам Джамий в конце «Тохфет оль-эхрар», причем называет и их произведения, которыми начинаются их «пятерицы», именно «Мехзен оль-эсрар» (= «Сокровищница тайн») у Низамия и «Матали оль-энвар» (= «Восхождение светил») у Хосрова. Интересно, что подражательность Джамия доходит

---

[101] На цветной обложке заглавие у Брикте короче: «Al-Djami. Salaman et Absal, poème mystique d'amour, traduit du person».

[102] То же и у других предшественников Джамия по составлению «пятериц». Мы видим, что и Хваджу Кирманского (ум. 1352) № 1 в «Пятерице» оканчивается на «-ар»: «Ровзет оль-энвар» (= «Сад светил, или белых цветов»). И у старшего Джамиева согражданина Эшрефа Хератского (ум. 1450) № 1 есть «Менhедж оль-эбрар (= «Путь праведников»). Равным образом после Джамия – этого окончания трафаретно держались его подражатели. – Срв. и то, что у нас выше сказано по поводу срединного положения эпоса о влюбленной паре: «Юсоф и Золейха», стр. [в машинописі не вказано – *прим. упорядників*]

даже до однозвучности в заглавиях у его образцов и у него: везде окончание на «-ар»).[103]

Составлены Джамием, или закончены, эти два начальных звена «Пятерицы» в 1481 г., причем из послесловий мы узнаем, что автор, заботливый старик-отец имел в виду интересы своего маленького четырехлетнего сына. Хотелось ему, чтобы мальчик, когда немного подрастет, располагал назидательным стихотворным руководством, где были бы, в легкой форме, изложены как главные обязанности ислама (это сделано преимущественно в «Подарке для благородных»), так и главная мораль суфийства (это мы видим в «Четках праведников») и где вообще были бы занимательно изложены полезные для отрока советы. Излагается какое-нибудь правило веры, этики или практической мудрости – и сейчас же поясняется беллетристическим интересным примером: анекдотом, притчею. Предусмотрительность старого отца, видавшего в жизни виды, доходит до того, что в заключительном увещании к своему малютке (в 20-й главе «Гостинца для благородных») он предупредительно дает особый, специально «восточный» совет, которого, по его же словам, четырехлетний малютка теперь не поймет, но который ему пригодится попозже: «Пока ты юн, пока твои щеки не обросли бородою, избегай знакомств с чужими мужчинами, особенно со стариками». Подобный совет он повторял сыну и позже.[104]

В петербургском автографе Джамия эти две поэмы занимают лл. 141–171 и 173–221 (по описанию бар. Розена, 1886, стр. 221–223). В Лазаревском Институте есть рукопись «Собхе» (по печ. кат. № 309).

Укажем печатную библиографию (сверх издания обеих поэм в «Коллиййат-ах (и сверх Шпренгеровского обзора всей седмерицы (стр. 442–451) в описании рукописей Аудских).

а) «Тохфет оль-эхрар». Издания:

Forbes Falconer: The gift of' the noble, being one of' the seven poems or Heft Aurang of' Mullah Jami, now first printed from the collation of eight mss.,

---

[103] См. напр. в «Юсофе и Золейхе» (1483 г.), когда сыну шел 7-й год, в заключительном поучении к сыну (по изд. Розенцвейга стр. 178 внизу). Впрочем, какого-либо особого подъема негодования Джамий при этом не проявляет, и увещание свое против сношений мальчика с мужчинами он произносит с таким же спокойствием, как напр. тут же увещание против излишней щеголеватости: «Гараз аз джама даф'-и happ о бард аст – На-дâрад мейл-и зинâv hâp-ки мâрд âст» (= Потреба платья – только устранение жары и холода, и не имеет склонности к нарядам тот, кто мужчина); см. изд. Розенцвейга, стр. 178.

[104] У Низамия и его до-Джамиевских подражателей соответствующее место «Пятерицы» заполняется романтическим эпосом «Хосров и Ширин». Джамий вместо темы про «Хосрова и Ширин» взял тему про «Иосифа и Пентефрию».

with various readings. Лондон 1848, стр. VII+16+96 in 4⁰ (в Orient. Tran. Fund). В предисловии Фоконер перевел биографию Джамия из Довлетшаха (ок. 1487) – Вскоре же Фоконером было совершено критическое, уже упомянутое нами издание и перевод: «Селяман и Эбсаль». – Сверх Фоконеровского критического издания есть восточные, в Индии: Лакнау 1869, 1884 (112 стр.) и др.

Переводы:

J. v. Hammer: Redekünste (1818), стр. 320–322, обзор «Тохфе» и стихотворный перевод образцовых отрывков. F.A. Tholuck: Blüthensammlung aus der persischen Mystik (Берлин 1825), стр. 297–309, перевод извлечений. (Из Толука отрывок о создании человека перепечатан Йоловичем в Polyglotte der orient. Poesie (Лейпц. 1853), стр. 580). – It. Pizzi: Storia della poesia persiana, II (1894), на стр. 387–388 изложение содержания «Тохфе», на стр. 399–401 стихотворный перевод отрывка о необходимости бежать от мира.

б) «Собхет оль эбрар». Издания:

Восточные, но сделанные европейцами – в Lumsden'овских «Persian selections» (Калькутта 6 тт. 1809–1811), т. VI, и в «Classic selections from some of the most esteemed persian writers» (Калькутта 1828 и след.), т. II. Одновременно с ними литографировались издания и туземцами. Так есть указания на Кальк. 1226=1811, 1818, 1262=1846, по-видимому, и 1848.

Переводы: Jos. v. Hammer: Redekünste (1818), стр. 322–325, обзор содержания и стихотворные переводы отрывков. – Fr. Rückert в «Jahrbücher. der Litteratur», т. 40 (1827), стр. 212, отрывок из «Rosenkranz der Frommen». – It. Pizzi: Storia della poesia persiana, т. II (1894), на стр. 388, повторяет лишь то, что нашел у Хаммера.

№ 3) «Юсоф и Золейха» – «Иосиф и Пентефрия» – романтическая поэма, среднее звено цепи, или, по выражению самого автора, средний палец пясти. В суфийском, иносказательном смысле любовь Золейхи к Иосифу означает стремление души человеческой к Вечной Красоте, любовь твари к своему прекрасному Владыке, к своему Создателю, и эта аллегория у Джамия не затушевана, напротив, проведена ясно. Но вместе с тем, в его художественном изложении попадается так много юношеской свежести, так много молодой страсти, и так много искр живого вдохновения (недаром «Юсоф и Золейха» Джамия считается одним из наиболее изящных произведений персидской словесности), что с трудом можно ее счесть, несмотря, на мертвенные аллегорические пояснения, за произведение старика в 70-летнем возрасте, хотя бы даже вчерне она была готова и раньше. – Редактирована поэма «Юсоф и Золейха» в 1483-м году и посвящена султану Хосейну-Бейкаре Хератскому.

Ни у Низамия, ни у кого-либо другого из авторов «пятериц», предшествовавших Джамию, нет поэмы на этот библейско-коранский сюжет

про Иосифа и жену Пентефрия.[105] Вне какой-либо «Пятерицы», а просто отдельно, подобные романтические произведения уже существовали. Так есть поэма «Юсоф и Золейха» у великого Фирдовсия XI в., написанная им после «Шаh-нâме». Сомнительно, однако, чтобы оригиналом для Джамия послужил Фирдовсий. Повесть про Иосифа и Пентефрию у Фирдовсия (чуждая, конечно, мистической аллегоричности) есть, просто, художественно-историческое изложение того библейско-коранского сказания, которое Фирдовсий прочитал в Коране и в хадисах. Фирдовсий так и начинает свою повесть по-библейски, издали, с рассказа об Иакове, отслуживавшем себе дочь Лавана Рахиль и получившем сперва Лию, а лишь потом – дорогую Рахиль, мать Иосифа. У Джамия же сразу интерес сосредоточен на Золейхе и ее трагической судьбе. Золейха, по Джамию, была дочь мавританского царя и, еще в девушках, трижды видала во сне чудного юношу, который ей сказал, что он везирь египетского фараона. Влюбившись в видение, она без колебаний приняла заочное сватовство Пентефрия, в полной уверенности, что он и есть предмет ее грез; – оттуда и проистекает ее трагический душевный разлад, когда прозаический муж ее Пентефрий оказался совсем не тем неземным идеалом, в которого она сонною мечтою влюбилась, и понятна ее душевная драма – когда вдруг ее греза действительно перед нею наяву предстала в виде Иосифа Прекрасного, проданного в Египет братьями и купленного Пентефрием для домашней службы. Ни из общего хода фабулы, ни из отделки мелочей не видно, чтобы Джамий пользовался как оригиналом, любовною поэмою «Юсоф и Золейха» Фирдовсия; – не говоря уже о том, что суфийской аллегоричности у Фирдовсия нет; и установившееся в европейской востоковедной литературе мнение о влиянии Фирдовсия на Джамия[106] мне кажется натянутым и неосновательным. Думается мне, что надо бы источник для поэтической обработки хератца-Джамия поискать в проза-

[105] См. напр. у Эте в «Grundriss» II (1896), стр. 231–232, где Эте не только называет поэму Фирдовсия «Vorbild»-ом для поэмы Джамия, но старается даже выудить черты фактического сходства между обеими.

[106] Вспомним, что большой свод «Дыхания дружбы» Джамия есть двухлетняя переработка «Суфийских жизнеописаний» шейха Энсария Хератского. – Прозаическая обработка Энсарием повести про Иосифа и Золейху озаглавлена «Анис оль-моридин» («Друг послушников») и хранится в библиотеке India Office № 1458. – Добавлю, что и из поэтических стихотворных обработок «Юсофа и Золейхи» ближе Фирдовсия к Джамию по времени поэма Ам'ака Бохарского (ум. 1149; см. «Историю Персии» ч. II, 1912, стр. 25–26) и некоего хератца Рокнеддина Мас'уда, упоминаемая в «тезкире» Овфия ок. четверти XIII в. Конечно, все сличения приходится только наметить как желательные, а до того времени все же надо воздержаться от категоричности утверждений о влиянии Фирдовсия на Джамия. [вивірити то у Хамм. ? це XV вік. (Grundriss 231). Порівн. Жуков. рукоп.]

ической мистико- суфийской повести «Юсоф и Золейха» хератского старца-суфия Энсария (ум. 1088), в произведения которого Джамий вообще глубоко вникал и охотно готов был вновь их солидно перерабатывать.[107] Ближайшим толчком к стихотворной обработке Джамия могло бы служить то обстоятельство, что современник и земляк Джамия, ученый хератский мулла, шейх Моин эль-Мискин (ум. 1502) составил по образцу прозаического Энсариева произведения, на тот же сюжет про Юсофа и Золейху, свою тоже прозаическую «Лучшую из историй» «Эхсен эль-кысес».[108] В истории восточных литератур часто можно видеть, как прозаическая обработка эпического сюжета сейчас же влечет за собою чью-либо обработку стихотворную.

По петербургскому автографу Джамия поэма «Юсоф о Золейха» – на лл. 225–292 (по опис. бар. Розена 1886, стр. 223). Из других рукописей отмечу только нашу, Лазаревского Института (№ 308 по печ. кат.), совсем новую, 1257=1841 г.

Печатныя издания, сверх «Коллиййат», очень обильны. Мне известны, напр., такие: Калькутта 1809 (с подзаглавием: Сохбет-наме-и Джами), 1818, 1821 (221 стр. in-folio), 1244=1828; Бомбей 1829; Лакнау 1262=1846 (с комм.); Калькутта 1265=1848, и одновременно там же комментарий под заглавием «Шерх-и Золейха»; Лакнау без года; Бомбей 1269=1853; I860; Мешхед 1279=1862; Тебриз 1284=1867; Бомбей 1286=1869 (173 стр.); Лакнау 1297=1879 (226 отр. с примеч. на полях); там же, с комм. 1297=1879 (332 отр.); Бомбей 1301=1884 (208 стр.), 1310=1893 (с комм., 230 стр.); Каунпор 1314=1897 (208 стр.); Бомбей 1318=1901 (208 стр.); Каунпор 1319=1902 (с комм. на полях, 384 стр.); Бомбей 1319=1902 (с комм. на полях, 228 стр.). И, конечно есть еще много других восточных изданий, среди которых я помню недавние туркестанские. Сюда же добавим издания текста ориенталистические:

1) в I томе калькуттской антологии: Persian selections, publisched under the superintendence of M. Lumsden, Калькутта 6 тт., 1809–1811.

2) в I томе там же изданных: Classic selections from some of the most esteemed persian writers, containing Ukhlaqi Muhsunee, Lyle-o-Mujnoon, Bahari Daunish, Yoossuff o Zuleikha, Inshae Abool Fuzl, vol. I, Кальк. 1828.

3) при немецком переводе Розенцвейга (1824), о котором ниже. Несомненно из Розенцвейга попали многочисленные выборки в эпохальную для русской ориенталистики «Персидскую Христоматию» проф. А. Болдырева, 2-е изд., ч. II (М. 1833), стр. 77–134, именно: до невероятия цветистое описание красы Золейхи (стр. 77–84), «Тоска Зюлейхи»

---

[107] О Моин(эддин)е и его «Эхсен эль-кысäс см. Эте в Grundriss der iran. Phil.» II, 319–320; Рье, опис. рукоп. Брит. Музея, т. I (1879), стр. 16а и стр. 149–150.

[108] О «Лейле и Меджнуне», Низамия см. «История Персии» ч. II (1912), стр. 165–166, с историческими указаниями о сюжете.

(85–90), «Третий сон Зюлейхи» (90–96), «Обманутое ожидание» (выход замуж за Пентефрия, стр. 97–102), «Горесть Зюлейхи» (103–106), «Зюлейха видит и узнает Иосифа» (106–110), «Зюлейха становится старухою» (111–115), «Зюлейха опять молодеет» (116–122), «Совет (Джамия) сыну» (стр. 123–134).

Переводы:

Какие-то отрывки перевел по-английски Th. Law в калькуттском сборнике «Asiatic Miscellany» (1786 ?), и это, по всей вероятности, был старейший опыт ознакомления европейцев с Джамиевой «Юсоф о Золейха». Надлежащее же ознакомление начинается с Розенцвейга.

[H. Jolowicz: Polyglotte der orientalischen Poesie, Лейпц. 1853, стр. 572–579, извлечения из перевода Розенцвейга.

S. Robinson, широко пользуясь Розенцвейгом, дал английскою прозою перевод существенных извлечений из «Юсофа и Золейхи» спрева в 1870-х гг., а потом включил это в свою «Persian poetry for english readers» (1883), стр. 509–642.]

Vinc. von Rosenzweig: а) сперва (1811–1816) стихотворные переводы отрывков с приложением персидского текста в «Fundgruben des Orients», редактировавшихся в Вене Хаммером, в тII =1811 (стр. 47–313–316, 388–402, т. III (1803), стр. 295–308 т. IV (1814), стр. 171–178, т.V (1816), стр. 325–330, и как продолжение – в Хаммеровой же «Geschichte der schönen Redekunste Persiens» (1818), стр. 325–334, с предисловием Хаммера о содержании всей поэмы, но здесь уже без персидского текста; – б) затем полностью Joseph und Süleicha, historisch-romantisches Gedicht, aus dem persischen des Mewlana Ibdurrahman Dschami übersetzt (стихами) und durch Anmerkungen (они приложены в конце) erlautert von Vincenz Edlem von Rosenzweig, с параллельным персидским текстом и с введением о Джамии, Wien 1824 (стр. X+227 in-folio); – в) такое же издание, того же 1824 года в Вене, но без персидского текста, in 8⁰ (стр. 26+498). – В связи с немецким переводом и изданием текста Розенцвейга находятся две работы: а) отчет Сильв. де Саси в «Journal des Savants» 1826, и б) И. Батьянов: «Краткий обзор персидской поэмы Юсуф и Зулейха» в «Азиатском Вестнике» 1826, кн. 5 (стр. 260–266); – в) Пожалуй, сюда же относится русская заметка предыдущего года: «Мевлана Джами, поэт персидский», в том же «Азиатском Вестник» 1825, I (стр. 345–348).

P. Zingerle: какой-то отрывок в «Phönix» 1825 (срв. Rieu: Catalogue of Brit. Mus. II, 1881, стр. 645.

[Йолович 1853 – см. сбоку.]

H. Barb: Die Schönheit. Вена, без года (вероятно, в конце 1850-х гг.). У Барба дан немецкий перевод вступления к поэме. Барб читал персидский язык в венском политехническом институте.

[Вставка – Робинсон 1883.]

Более полные английские переводы: а) R. Griffith: Yusuf and Zulaikha,

a poem by Jami translated from the persian into englisch verse, Лонд. (1882, стр. XIII и 303, изд. Трюбнера); – б) Ab. Rogers: The book of Joseph and Zuleikha, translated from the persian, Лонд. 1892.

[Так. 1) 13 VI,
105; у Эте
(235) 1889.]

Auguste Bricteux: Djami. Youssout et Zouleikhâ trad. pour la première fois du persan en français. Пар. 1927 (в серии: Les joyaux de l'Orient, t. V). Ст. I–XVII введения; 1–227 очень точный перевод, прозаический, конечно; ст. 229–261 примечания.]

(реценз. в «Asiatic Quarterly Review» 1892, II, сер. IV, 7, стр. 261 sgg.); новое издание 1910 (стр. XI+252).

It. Pizzi: Storia d. p. pers. (1894), т. II, стр. 401–403, стихотворный итальянский перевод двух отрывков: Золейха влюбляется в Иосифа; Иосиф толкует сны Фараона. – P. Horn: Gesch. der pers. Litt. (1901), на стр. 190–191 помещен отрывок из Розенцвейгова стихотворного перевода о прельщениях целомудрия Иосифа Золейхой.

Francesco Cimmino: Dal poema persiano Jusuf e Zuleicha di Mevlana Abderrahman Giami – в неапольских «Atti della Accademia di archeologia, lettere e belle arti» 1899 (т. XX), стр. 1–107.

Hidayat-Hosain: Yusuf Zalikha – в «Journal of the Moslem Institute», II (1907), № 3. О трех персидских поэтах, обрабатывавших эту тему. – Рец. A. F.(evret) в «Revue du monde musulman» II (1907), стр. 607 сл.

[Вставка про Bricteux.]

Как известно, после Джамия тему о Юсофе и Золейхе обрабатывали турецкие поэты, напр. Яхья-бей Дукагин (ок. 1495–1576). – В лингвистическом отношении интересна кашмирская переделка Юсофа и Золейхи, которую, по рукописи, описал K. F. Burkhard в «Zeitschr. d. Deutsch. Morg. Ges.», т. 49 (1895, стр. 422–469, причем, приводя образчики текста, давал к нему латинскую транскрипцию и латинский же перевод.

№ 4) «Лейла и Меджнун» (редакт. в 1484 г., в течение четырех месяцев, при ежедневной трехчасовой работе) – прелестная идиллическая поэма об арабских бедуинских Ромео и Джульетте. У Джамия она – подражание не столько поэме про Лейлу и Меджнуна» в «пятерице» самого Низамия (ум. 1203),[109] сколько, джевабным поэмам «Лейла и Меджнун» у Низамиевых подражателей[110], каковы Хосров Дехлийский (ум. 1325), Катибий (ум. 1435) и др.

В петербургском автографе Джамия см. текст «Лейлы и Меджнуна» на лл. 293–356 (по опис. бар. Розена, 1886, стр. 223–224).

---

[109] Произведение, написанное в параллель, в pendant, в пародию к другому называется его «джевабом» (букв. «ответом», «соответствием»).

[110] О Фузули см. у меня в «Истории Турции и ее литературы», II (1910), стр. 132–138.

Отдельные печатные издания этой поэмы, вне состава «Коллиийят», мне не известны, и едва ли их могло быть много. Ясно, что «Лейла и Меджнун» Джамия теперь несравненно менее популярна среди персов, чем его же «Иосиф и Пентефрия» и чем Низамиевская «Лейла и Меджнун» XIII в. Между тем в XVI веке Джамиевой «Лейле и Меджнуну» сильно подражали, и не только персы, но и турки. Турецкая (азербейджанская) обработка этой темы у Фузулия (ум. ок. 1562, родом курд), несомненно, более талантливая, чем у Джамия, продолжает доныне переиздаваться и переиздаваться.[111]

В эпоху европейского романтического сентиментализма появился французский перевод (с предисловием о Джамии) A. L. Chezy: Medjnoun et Leila, poème traduit du persan de Djamy, 2 чч. Париж 1805–1807, (с введением о Джамии), – художественный труд, с которого тотчас же был сделан перевод немецкий А. Хартманном: Medschuoun und Leila, ein persischer Liebes-Roman von Dschami, aus dem Französischen mit einer Einleitung, Anmerkungen und drei Beilagen versehen von Ant. Theod. Hartmann, 2 чч. Лейпц. 1807. Сильв. де-Саси деликатно выразился про перевод Шези, что из него мы можем узнать красоты подлинника, но не его недостатки. Это, проще сказать, значит, что перевод Шези приноровлен к европейскому вкусу времен романтизма, изящно отделан и удобочитаем,[112] но далек от той точности, которая требуется ориенталистической наукой. Этого достоинства не имеет и более новая, стихотворная немецкая обработка – фон Шака (1890): «Orient und Occident. I. Medschnoun und Leila, morgenlandischer Liebesroman von Dschami, in deutscher Nachbildung von Ad. Friedr. Graf von Schack» Штуттгарт 1890 (стр. XVII+206 in 16⁰). Граф фон-Шак, издавая свою Nachbildung, имел в виду обогащение не ориенталистики, а немецкой художественной литературы (это ему блестяще и удалось). В предпосланном вступлении он только и говорит, что о явлениях литературы немецкой, и лишь на стр. XV-ой поясняет отношение своей обработки к персидскому подлиннику: «metrische Nachbildung, welche den Inhalt treu wiedergibt, und nur die Auswüchse des Stils, ohne den Gharakter des Ganzen zu verwischen, beseitigt».

Отрывок, в переводе с персидского подлинника, есть по-русски: «Науфель, отрывок из персидской поемы Меджнун и Лейла; соч. Джами, с

---

[111] Хаммер (Redekunste 1818, стр. 334) называет перевод Шези «полным вкуса», и так как он был переложен и на немецкий язык (Хартманном), то Хаммер со своей стороны давать читателю еще что-либо из Джамиевой «Лейлы и Меджнуна» считает уж совсем ненужным.

[112] У Низамия вместо Иппократа, Пифагора и Галена мы видим в числе семи философов: Аполлония Тианского, Порфирия и Фалеса. Надо бы и насчет Джамиевых имен навести справку в подлинном автографе его (в Спб.), где, может быть, чтение ближе к Низамию.

персидского И. Батьянов – в «Азиатском вестнике» 1825, ч. I (стр. 134–140 и 349–354). Науфаль – великодушный знатный араб, который, встретивши изнемогающего однажды Меджнуна в песчаной, жгучей пустыне, принимает в нем участие и отправляется затем вести (тщетные) переговоры с отцом Лейлы. – У Пицци Storia (1894), II, стр. 389–392, довольно подробно излагается фабула «Меджнуна и Лейлы», но перевода каких-нибудь отрывков не имеется. У Л. Хорна в «Gesch. der pers. Litter.» (1901), стр. 181–183, предложен стихотворный образец из переделки фон-Шака, о том, как Меджнун в пустыне ловит газелей в силок и, полюбовавшись на их глаза, напоминающие ему очи дорогой Лейлы, выпускает изящных пленниц на волю.

№ 5) «Хиред-наме-и Искендер» «Книга премудрости Александра Македонского» проредактирована сейчас же после «Лейлы и Меджнуна» в 1484 г. Ею, как и у Низамия и у Хосрова Дехлийского, завершается «Пятерица» Джамия. Но в содержании и построении есть значительные отличия от Низамия XII–XIII в., и Хосров Дехлийский XIV в. своим «Зеркалом Александра» по-видимому больше Низамия служил Джамию за образец (как и вообще). В «Искендер-наме» Низамия много места (именно «Иqбâль-нâмé», т.е. первая половина) отведено завоевательным подвигам – «удачам» Александра Македонского в покорении мира, разных его отдаленных, чудесных краев, – тому, что составляет суть каждой «Александрии». Для Джамия же Александр Македонский с этой стороны не интересен, и его «Книга мудрости Александра» параллелью служит только ко второй половине произведения Низамия, которая и у Низамия озаглавлена «Хиред-наме», т.е. «Книга мудрости». Для Джамия интересна была именно лишь «мудрость» Александра и мудрость его наставников, семи греческих философов: Аристотеля, Платона, Сократа, Иппократа, Пифагора, Галена, Гермеса (Трисмегиста).[113] Они при вступлении юного Александра на престол, преподносят ему по книге мудрых поучений, – и наставительное содержание этих книг излагается у Джамия, равно как содержание той мудрой книги, которую составил сам Александр Македонский, пропитавшись учением своих семи философов. Когда Александр умирает, мудрецы читают над ним надгробные речи о суете земного могущества и людского счастья.

Заметим, что такой способ трактовать историю Александра Македонского не как «Александрийную» цепь богатырских подвигов и приключений, а как картину воздействия греческих мудрецов на своего

[113] См. Масудия по парижскому изданию «Les prairies d'or», т. II (1863), стр. 249–259 (=глава XXV), где Александр выставлен прежде всего как ученик Аристотеля, Платона и Сократа и где обстоятельно переданы речи греческих, персидских и индийских мудрецов над его могилой.

царственного выученика, встречается и у некоторых классических халифатских историков, напр. у Масудия (ум. 956).[114]

По петербургскому автографу Джамия см. текст «Хиред-наме-и Искендер» на лл. 359–398 (=по опис. бар. Розена, 1886, стр. 224–225). Печатные тексты см. в составе изданий «Коллиййат». Отдельных изданий «Хиред-наме» Джамия, кажется, не было.

По-немецки изложено содержание поэмы и даны стихотворные переводы образцов – у Хаммера: Redekunste (1818), стр. 335–337, с кратким обзором общего содержания поэмы. Обзор этот повторен, из Хаммера, у Пицци: Storia, II (1894), стр. 392.

***

Из произведенного обзора «Хефт овренг» видно, что наиболее оригинальными у Джамия в Седмерице являются любовные поэмы «Селяман и Эбсаль» и «Юсоф и Золейха»; они же и наиболее талантливые. Из них двух «Юсоф о Золейха» имела в истории персидской литературы наибольший успех, вызывала наибольше подражаний (и у персов, и у турков) и доныне продолжает обильно переиздаваться и, значит, читаться.

Остается нам сказать еще об одном художественном произведении Джамия, где проза перемешивается со стихами. Находятся голоса европейских эстетиков, которые считают это произведение даже наиболее художественным, наиболее удачным у Джамия.[115] Оно –

3) «Беhаристâн», или «Весенний сад».

«Беhарнстан», т.е. «Весенний сад», есть сборник смешанного идейно-беллетристического и поучительного содержания, занимательная хрестоматия для юношеского чтения. Самое заглавие показывает, что образцом для Джамия послужил «Розовый цветник» «Голистан» Садия (ум. 1291); да автор и не скрывает этого. Он, в предисловии, говорит, что начал было изучать со своим подростком-сыном Юсофом (мальчику минуло десять) Садиев «Розовый цветник» с целью приохотить его к учению, но пришел к мысли, что лучше будет составить для сына совсем новую книгу для чтения (в 1487 г.). Число отделов, или «рощь» (ровзе), сохранилось такое же как у Садия в «Голистане», т.е. восемь, но и заглавия и – в большинстве – содержание их совсем иное.

---

[114] ... «l'opera migliore di Giâmi tra le poetiche, benche scritta in prosa»,– выражение Пицци в его «Storia della poesia persiana», II (1894), стр. 395. Заметим, что Пицци с ударением подчеркивает («не желая впрочем обижать ученых других народностей»), что чувством эстетической критики итальянцы стоят выше прочих современных народов («Storia», II, 173).

[115] «Два-три анекдота у него, надо признаться, более чем вольны», – говорит Мальком в «Истории Персии». См. франц. перевод «Histoire de la Perse» 1821 г., т. IV, стр. 68.

Эти восемь отделов – рощь «Бехаристана», в соответствии с общим вылощенным слогом его, наделены заглавиями в высшей степени цветистыми, но мы лишь в скобках приведем некоторые из них, не выставляя их на первый план, ради избежания неудобопонятности. Точным переводом заглавной номенклатуры Джамия был бы затемнен и самый смысл каждого заглавия, и суть содержания соответствующего отдела. «Бехаристан» содержит «рощи»:

I. Случай из жизни праведников и святых («Благоуханные травы из жития шейха Джонейда» и т.д.).

II. Рассказы про древних мудрецов («философские анемоны»).

III. О царях и вельможах и об их справедливости («Цветы могущества и плоды справедливости»), где, конечно, на первом плане Хосров Ануширван.

IV. О щедрых и великодушных («Плодоносный рассадник щедрости и великодушия»).

V. Любовные рассказы («Соловьи из сада любви»). Эта глава по своему счету совпадает с «Голистаном» Са'дия, где «Любовь и юность» есть тоже глава V. Только, Джамий пристойнее Са'дия, – впрочем, как на чей вкус.[116]

VI. Анекдоты о комичных случаях и проделках («Зефиры шуток и забавных происшествий»).

VII. Биографии 38 лучших персидских поэтов, с выдержками из их произведений. Отдел этот снабжен вычурнейшим заглавием: «О певчих птицах в саду слова и о попугаях, свищущих в сахарном тростнике поэзии».

VIII. Басни и притчи о животных.

Среди этих восьми отделов «Бехаристана» седьмой («Певчие птицы») имеет важное значение для истории персидской литературы и потому всегда обильно используется иранистами, наряду с «тезкире» Джамиева современника и друга, Довлет-шаха.

[S(amuel) Rousseau: The flowers of persian literature, Лонд. 1801, стр. 198–222, помещен рядом текст и англ. перевод 22 басен (где № 22 – не Джамиевский, а Хосейна-Ваиза.]

Полные, отдельные издания «Бехâристана»: Лакнау (без обозначения года), Константинополь 1252=1836 (оно – с турецким переводом и комментарием ходжи Шакира-эфенди); Булак 1275=1858; Констант. 1285=1868 (102 стр.), 1293=1876 (104 стр.), 1295=1878... 1311=1894 (102 стр.) и др. Европейское (оно же и лучшее) издание – в Вене, Шлехты-Вшегерда

[116] Эте в «Grundriss» II (1896), стр. 297 говорит про Бехаристан: «Teile desselben sind veröffentlicht in der «Wiener Anthologie». Сомневаюсь, чтобы существовала особая «Wiener Anthologie» и полагаю, что, несмотря на кавычки, заглавие «Wiener Anthologie» надо понимать просто как общеизвестную «Anthologia persica» 1778 г.

1846, с нем. переводом; точное заглавие его см. ниже, при переводах. [При русском переводе К. Чайкина (М. 1935) имеется и параллельный персидский текст. Треба вивірити, чи цілого Бехаристана переклав Чайкин.]

По частям, большими или меньшими извлечениями, издавался в Европе «Бехаристан» и раньше, с XVIII века. В венской «Anthologia Persica» 1778 Берн. фон-Йениша изданы на стр. 60–87 с параллельным лат. перев., биографии 11 поэтов из VII главы (перечень которых укажем ниже, в рубрике переводов) и на стр. 2–41 басни главы VIII.[117] Басен 22, но последняя (№ 22) принадлежит не Джамию[118] [Вставки Руссо 1801]. Из них перепечатку перс. текста восьми басен сделал Фр. Вилькен в хрестоматии, составляющей середину его книги: «Institutiones ad fundamenta linguae persicae cum chrestomatia et glossario» Лейпц. 1805, (стр. 172–182), а вновь сделанный лат. перевод этих басен Вилькен поместил в переводе своей хрестоматии: «Auctuarium ad chrestomatiam... interpretationem latinam exhibens" Лейпц. 1805 (стр. 46–52. Вставка – Поссарт). В России А. Болдырев в «Персидской хрестоматии», 2-е изд. ч. I, М. 1833 тоже поместил кое-какие басни из «Бехаристана» и, на стр. 190–193, биографию Фирдовсия из VII гл. без обозначения, что это из Джамия. Из прочих отрывков в хрестоматиях отметим лишь Fr. Spiegel: «Chrestomathia persica» Лейпц. 1846 (стр. 1–23 между прочим две биографии: Зехира Фаръябия и Низамия, из VII главы); вставка Srünert; It. Pizzi: «Chrestomathie persane» Торино 1889 (стр. 129–137, латинскими буквами; есть и знаменитая биография Фирдовсия из VII главы). Наконец A. Raux: Chrestomathie persane élémentaire. Morceaux tirés du Bahâristân de Djâmî et publiés avec voyelles et des notes en français. Париж 1911 (стр. II–69).

[У П. Поссарта в Grammatik der persischen Sprache (Лейпц. 1831) издана, с нем. переводом, басня про лису и собаку (стр. 202–203).

Max. Grünert: Neu-persische Chrestomathie, Прага 1881, I Theil (на стр. 21–33 образцы из всех «садов» Бахаристана)[119].]

Переводы (в настоящее время есть четыре полных: немецкий Шлехты-Вшегерда 1846, английский Бертона 1887 и английский Сорабджи Фардунджи Муллы 1899–1900, французский Массе 1925) начались частично, тоже с XVIII-го века. Мы дадим таблицу в хронологическом порядке, не выделяя полных переводов отдельно от частичных.

Упомянутая Anthologia persica, seu selecta e diversis persis auctoribus in latinam translata ac Mariae Theresiae Augustae honoribus dicata, a Caesarea Regia. Linguarum orientalium Academia. Вена 1778.[120] Как выше сказано,

---

[117] Басня № 22 взята из «Эхлак-ы Мохсини» Хосейна Ваиза Кашефия XV в.

[118] 2-я часть хрестоматии Грюнерта – словарь к 1-ой.

[119] На предпоследней странице предисловия к «Anthologia persica» мы находим имя Бернгарда фон-Йениша.

[120] Pizzi: Storia della poesia persiana, т. II (1894), стр. 382.

здесь изданы и переведены на стр. 60–87 части из гл. VII («Певчие птицы») и на стр. 2–43 гл. VIII (притчи из животного мира). Биографии из гл. VII: Рудеги (стр. 61–63), Энвери (65–69), Эсджеди (69), Дакыкы (71), Онсори (71), Феррохи (73), Aemmar (75, т.е. Омара Мервский), Сади (77), Решид Ветват (79), Фирдоуси (81–87).

[Из Толука отрывки 1-го «сада» касательно ранних суфиев перепечатал H. Jolowicz в Polyglotte der orient. Poesie, Лейпц. 1853, стр. 579–580.

P.A.F. Possart: Grammatik der persischen Sprache, Лейпц. 1831. На стр. 202–203, как упоминалось, есть и перс. текст и нем. перевод басни про лисицу и собаку.]

Langlès: Contes, sentences et fables tirées d'auteurs arabes et persans (Париж 1788). Переведены те басни, которые в «Anthologia persica».

S. Rousseau: The flowers of persian literature, Лонд. 1801 (указано выше, и отмечено, что там текст и перевод 22 басен.

Fr. Wilken: Auctarium ad chrestomatiam suam persicam (она указана выше), locorum ex auctoribus persicis quae illa continet interpretationem latinam exhibens. Лейпциг 1805. Басни, числом восемь, переведены на стр. 46–52.

J. v. Hammer: Gesch. der schönen Redekunste Persiens: (B. 1818); на стр. 337–339 переведены небольшие отрывки из первых шести отделов (для VII–VIII отд. дана ссылка на «Anth. Persica» 1778). По ошибке отрывки озаглавлены: «Aus dem Beharistan oder Fruchtgarten» (стр. 337), но на стр. 314 заглавие переведено правильно: «Frühlingsgarten».

A. L. Chézy: Oina et Riyâ – в «Journal Asiatique» 1822, I, сентябрь, стр. 144–154. Оттуда перевод В. А. по-русски в «Азиатском вестнике» 1825, ч. I (стр. 38–51): «Оина и Рия».

Grangeret de Langrange: Coup d'oeil sur Djami et sur son ouvrage intitulé Béharistan – в «Journ. Asiat.» 1825 (VI, стр. 257–267). Очевидно, оттуда – кое-что по-русски в переводе И. С. в «Вестнике Европы» 1825, № 21 (стр. 61–67), перепечатываемое нами ниже полностью в отделе образцов.

Tholuck: Blüthensammlung aus der persischen Mystik, Берлин 1825. [Йолович стр. 194–224 (Дреси 176) (Ethé 297) чи 301 sqq.

Вставка – Поссарт 1831.]

Ch. Defrémery: Achter et Djeida, текст и перевод этого любовного рассказика (впоследствии 1894 переведенного по-итальянски у Пицци) – в «Journ. Asiat.» 1842, май стр. 440–446 перс. текст, стр. 446–457 перевод (серия 3, т. 13). Только перевод, без перс. текста, был дан самим же Дефремери за год раньше в «La Perse» Dubeux (Пар. 1841, стр. 454–456).

[Henri Massé: Djami Le Béharistan, trad. pour la première fois du persan en français, Пар. 1925 (в серии: Les joyaux de l'Orient). Стр. 1–39, введение, стр. 41–214 перевод, стр. 215–233 примечание и указатель.

К. Чайкин: Джами Бэхаристан, М. 1935. Перев. и прозою, и стихами с параллельным персидским текстом (в серии издательства «Academia»). Перевод не полный.]

М. О. Шлехта-Вшегерд (перевод полный, с текстом): Der Frühlingsgarten von... Dschami, aus dem Persischen übertragen von O. M. Freiherrn von Schlechta-Wssehrd. Вена 1846. Стр. 152+156 (перс). Сам же Шлехта перевел по-французски в том же году: «Jardin III. Des fleurs de la puissance et des fruits de la justice» (=стр. 26 и след. по перс. тексту) в «Journal Asiatique» 1846 октябрь, стр. 338–349 (=4серия, т. 8).

Rob. Hamerling: отрывки в Triester Gymnasialprogramm 1856.

C. E. Wilson: Persian wit and humour, being the sixth book of the Baharistan of Jami, transl. for the first time, into englisch prose and verse, with notes – перевод VI главы (комичные анекдоты). Лонд. 1883, стр. VII+40.

Полный перевод английский – Rich. F. Burton'a, изданный в Индии обществом «Kama-Shastra Society» (Бенарес 1887).

It. Pizzi: Storia della poesia persiana, t. II (1894), стр. 406–411; переведены: Хадджадж и бедуин (из III сада), Случай с омейядом Ибраhимом ибн-Солейманом, Самопожертвование бобыля, Аштер и Джейда.

Полный перевод английский Сорабджи Фардунджи Мулла: The Behâristân-i Jâmî or abode of spring, translated from the persian, with prefaces, introduction and notes, (by Sorabji Fardunji Mulla. Parts 1–2 (=1–8 garden). Бомбей 1899–1900 (106 стр.).

[Вставка сбоку (Массе, Чайкин).]

Мы видели, в литературной деятельности Джамия есть очень и очень много несамостоятельного. В лирике, видели мы, он делает несомненные заимствования из своих знаменитых предшественников, лириков-суфиев, с любимым своим образцом Хосровом Деhлийским в их числе и с венцом лириков Хафизом; в панегириках идет по стопам Энверия; в наставительных произведениях подражает напр. «Книге советов» Аттара, и «Голистану» Садия; в романтическом эпосе находится под влиянием подражателей «Пятерицы» Низамия, главным образом Хосрова Деhлийского. Высоконачитанный, высокообразованный человек, Джамий – эклектик: он отовсюду черпает, делает выбор – и по своему переделывает. Переделывает – «e non sempre meglio», замечает один из историков литературы, резко подчеркивающий в себе наличность эстетического вкуса.[121] – «Нет, я все больше и больше люблю старого Джамия», – признается другой иранист, которого в недостатке эстетичности тоже никак уж нельзя упрекнуть[122] и который в литературном произведении ценит утонченность, понятную лишь для немногих избранных.[123]

---

[121] Фитцджералд, в предисловии к своему переводу «Salâmân and-Absâl». Всем известны, по своему изяществу, Фитцджералдовы переводы четверостиший Хейяма, выдержавшие множество изданий.

[122] «могущую заинтересовать тех немногих читателей, которые достойны заинтересования» («the few, that are worth interesting»).

[123] При этом Аузли, переводя год смерти Джамия 898 на христианскую эру, получает совершенно непонятным образом дату 1430.

Несомненно, что при всей наклонности пользоваться для творчества готовым уже материалом и при всей наклонности к вычурности в обработке, Джамий обнаруживает перед нами и свой собственный талант, с большой собственной художественностью и силой чувства. И потому Джамий все таки великий персидский поэт. Однако, следующие после него поэты в Персии – преимущественно простые подражатели; цепь великих персидских имен замыкается Джамием.

ИСТОЧНИКИ И ПОСОБИЯ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ БИОГРАФИИ И ТВОРЧЕСТВА ДЖАМИЯ

ИСТОЧНИКИ: а) непосредственные

1) Произведения самого Джамия: намеки на события его жизни в лирических «диванах», введения и послесловия к поэмам, переписка («Инша»).

2) Сборник биографий поэтов Джамиева друга Довлет-шаха, пис. ок. 1487 г. при жизни Джамия. Сверх восточных изданий, критич. изд. Browne'a (1901). Сообщения Довлетшаха, как основа, использованы в Redekunste' Хаммера (1818), Biogr. notices Ouseley (1848) и др., а у Фоконера в предисловии к «Тохфе» (1848) прямо переведены.

3) Абдальгафур Ларий (Ларистанский, ум. 1506), ученик Джамия, составил биографию своего учителя. Изд. при «Нефехат оль-онс», к которым Абдальгафур составил и толкования по просьбе Джамиева сына. Абдальгафур интересуется больше всего духовными, суфийскими сторонами жизни Джамия, но кроме того дает полный список его произведений.

4) Мир-Али-Шир (1440?–1500), литературный покровитель и ученик-послушник Джамия, составил его обширную, но фактически крайне путанную и ненадежную биографию по-Джагатайски под заглавием «Пять глав для восхищенных мистиков» («Хемсет оль-мотехеййерин»), которая в сокращенном французском переводе издана Беленом в «Journal Asiatique» 1861, апр.-май, стр. 300–357. Кроме того, кратко Мир-Али-Шир говорит о Джамии в своих джагатайских «Меджалис эн-нефаис» (= «Заседаниях знаменитостей»), – своде, который в персидской переделке называется «Летаиф-наме». Джагатайские «Меджалис эн-нефаис» составлены в 1491 г., до смерти Джамия; персидскую переработку сделал в 1521 году Фехри-солтан ибн-Амирий, панегирист сефевидского шаха Тахмаспа. Биография Джамия – в III отделе, т.е. в отделе поэтов, лично знакомых Мир-Али-Ширу. Содержание Мир-Али-Широва труда изложил Хаммер в 74 томе венских Jahrbücher (Anzeigeblatt, стр. 11 и след.). Описание рукописи «Летаиф-наме» Британского музея см. в каталоге Рье, т. I (1879), стр. 365–367.

5) «Меджâлис оль-ʿошшâq», биографический сборник (1503–1504) царственного Джамиева покровителя, самого, султана Хосеина Бейкары Хератскаго: [Или, если верить великому Бабуру, то подлинным ав-

тором был Кямаледдин Хосейн Каризгарский (Rieu III, 285?)]. Биография Джамия есть № 55. Рукопись Британского Музея (имеется в моск. у-те.). Рукопись описана у Рье, т. I. (1879), стр. 351–353; см. еще т. III (1883), стр. 1085; срв. старую заметку Хаммера в венских «Jahrbücher der Litteratur» у т. 84 (Anzeigeblatt, стр. 38). Есть литографированное (недатированное) индийское издание (Навалькишоровское, конца 1870-х гг. в Лакнау). [Есть рукопись 1715 г. в моск. у-те, in-f. MS. PS. 3, 1, 0, в, 49. Про список 1565 г. в India office см. опис. Эте, стр. 1035–1039.]

6) «Решеhâт эйн оль-hейâт» т.е. жизнеописания свв. шейхов накшбендийского ордена в хронологическом порядке – Фехреддина Алия-Сефия, сына Хосейна Ваиза Кашифийца (Хосейн – автор знаменитой обработки притч «Энвари Сohейлû»). Алий наследовал отцу в должности хератского проповедника в 1504 г. и ум. в 1532 г., но «Решеhâт» он составил еще в 1503 г. Рукопись в Готе описана в каталоге Пертша (стр. 121) с полным изложением содержания; рукопись Британского Музея у Рье, т. I (1879), стр. 353–354. Турецкий перевод «Решеhâт» напечатан в Константинополе 1236=1821.

7) Хондемир (1475–1535), в молодости член хератского круга, автор свода всеобщей истории: «Хебиб оссийер» (= «Друг жизнеописаний»), сост. в 1521–1525 г.; изд. в Техране 1271=1854, Бомбее 1273=1856. [Лазаревская рукопись Хондемира содержит только I том.]

б) более поздние, сводные тезкираты:

8) Сам-мирза, сефевид, в 1550 г.: «Тохфе(т)-и Сами», продолжение тезкире Довлет-шаха. Биография Джамия сжато по-латыни извлечена из труда Сам-мирзы – в praefatio к «Anthologia persica» (Вена 1778). Имеющийся у Сам-Мирзы список сочинений Джамия издан и в «Redekunste» Хаммера (1818), и у Розенцвейга при «Юсофе и Золейха» (1824) и в «Notizen» 1840. Общий обзор тезкире Сам-мирзы – С. де-Саси в «Notices et extraits», т. IV, год 7 (=1798–1799), стр. 273–308. Прочие сведения про «Тохфе» – у Рье в персид. каталоге Британского Музея, т. I (1879), стр. 367–368.

9) «Хефт иqлîм» («Семь климатов») географическо-жизнеописательная энциклопедия Эмина Разия, 1594 г. См. «климат 4-ый», рубрика «Херат» и «Джам». Кое-какие выписки есть у Ouseley 1846 (Biographical Notices, стр. 134–135).[124] Обзор «Хефт иqлîм» и в каталоге у Рье, т. I (1879), стр. 335–336.

10) [India office] Ширхан Лодий: «Мир'âт оль-хейаль» в хронологическом порядке, составл. в 1691 г. Изд. в Калькутте 1831, в Барейли 1848. О Джамии – в первом же отделе. Обзор «Мир'âт» дан Н. Бландом в IX томе «Journ. of the R. Asiat. Society» (стр. 140 сл.) и у Рье в описании рукописей Брит. Музея, т. I (1879), стр. 369–371.

---

[124] По частям она в соответствующих местах отмечалась выше; но считаю не лишним предложить ее всю здесь вместе, для наглядности, в хронологическом порядке.

11) «Атеш-кяде» («Храм огнепоклонников») Лотф-Али Бега Испаханского, сост. в 1760–1779 г.; тезкире эта расположена по странам и городам. Изд. в Калькутте 1249=1833, Бомбее 1277=1860; рукопись в Лазар. Инстит. № 315. Обзор содержания дал Н. Бланд в VII-м (отчасти IX-м) томе «Journal of the Royal Asiatic Society».

12) «Меджме оль-фосеха», совсем поздний современный нам но чрезвычайно полный биографический свод, Риза-Кули-хана. Изд. в Техране 1294=1877.

б) ПОСОБИЯ ЕВРОПЕЙСКИЕ

Понятие об уровне европейских сведений про Джамия к концу XVIII и началу XIX века (если не считать «praefatio» к венской «Anthologia Persica» 1778) дают: а) востоковедная энциклопедия d'Herbelot, см. дополненный немецкий перевод: «Orientalische Bibliothek» Халле, т. II (1787), стр. 552–554, и б) Malcolm: «History of Persia» 1815; франц. пер. «Histoire de la Perse», т. IV (Пар. 1821), стр. 68. Скудно.

в) Предисловие Chézy к переводу «Medjnoun et Leila» Пар. 1805. Суть его извлечена впоследствии у Dubeux в «La Perse» (Пар. 1841, стр. 452–453), в виде буквальных выписок.

г) Довольно значительная размером и содержательная данными статья: «Djami» Jourdain'а помещена была в словаре «Biographie Universelle» (выход. с 1811 г.), т. XI, стр. 431. (В дополненном и, отчасти, искаженном виде она же легла в основу статьи E. Beauvois: «Djami» в словаре «Nouvelle Biographies Générale», т. XIV, Пар. 1855, стр. 351–355).

д) Jos. von Hammer: Geschichte der schönen Redekünste Persiens, Wien 1818, стр. 312–348. Сведений дано здесь не мало, но они сообщены небрежно. Такая ж небрежная здесь и антология из произведений Джамия, за то обильная (в 1851 г. отсюда по-русски заимствовал свои сообщения Назарьянц, см. ниже в русской библиографии).

е) Не очень далеко, по сути, ушло от Хаммера введение к Джамиеву «Joseph und Suleicha» (1824) ф. Розенцвейга, и потому мы его процитируем уж при главной, основной работе Розенцвейга 1840.

ж) Grangeret de Lagrange: Coup d'oeil sur Djami et sur son ouvrage intitulé Béharistan – в «Journal Asiatique» 1825, VI (стр. 257–267).

з) Vinc. von Rosenzweig: 1) вышеупомянутое введение к «Joseph und Suleicha» (Вена 1824, стр. I–VIII, in 4⁰), где Розенцвейг, покамест, дал лишь немногим больше, чем то, что нашел у своего авторитета, Хаммера; – за то первостепенное значение имеют его 2) Biographische Notizen über Mewlana Abdurrahman Dschami, nebst Ueber-setzungsproben aus seinen Diwanen. Вена 1840. Одна из работ, которые называются основными. [Руссо (1841) см. стр. 70 об.]

и) Sir Gore Ouseley: Biographical notices of Persian poets. Лонд. 1846, стр. 131–138. Даны по-английски сырые выписки (иногда с неточностями) из Довлет-шаха, Шир-хана Лодия, «Атеш-кяде», «Хефт иqлîм», и описана

великомогольская рукопись «Бенаристана» ок. 1575 г., которую Аузли (он был посол в Персии) привез в Европу.

і) F. Falconer: введение к изданию Джамиева «The gift of the noble» (Лонд. 1848), – биография поэта из тезкире Довлетшаха.

(О статье Beauvois в «Nouvelle Biographie Générale» 1855 сказано выше, при Jourdain'е).

к) W. Nassau Lees: Очерк «A biographical sketch of the mystic philosopher and poet Jâmî» – во введении к изданию знаменитого Джамиева трактата о суфийстве и житиях суфиев: «The Nafahât al-ons» Калькутта 1859.

л) Bélin: Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chîr-Névâii, suivie d'extraits tirés des oeuvres du même auteur – в «Journ. Asiat.» 1861 (сер. 5, т. XVII), февр.-март 175–256, апр.-май 281–357. О Джамии упоминания встречаются в этой статье вообще не раз (напр. стр. 230 и 235), но главное здесь – перевод из джагатайской тезкире Мир-Али-Шира о Джамии (стр. 244, 300–357) с примечаниями Белена.

м) E. Fitzgerald: статья «Notice of Jâmî's life» при его стихотворном английском переводе «Селямана и Эбсали» Лонд. 1879; 2-е изд. 1904. Статья Фитцджералда – мастерское изложение немецкой работы Розенцвейга.

н) S. Robinson: Persian poetry for englisch readers being specimens of six of the greatest classical poets of Persia: Ferdusi, Nizami, Sadi, Jelal-ad-din Rumi, Hafiz and Jami, with biographical notices and notes. Glasgow 1883 (стр. XVI–646). О Джамии – см. стр. 511 и след.

о) бар. В. Розен в описании персидских рукописей петербургского Азиатского Департамента при Мин. Иностр. Дел (Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales. III. Manuscrits persans. Спб. 1886) посвятил большую статью не раз упомянутому автографическому собранию поэтических произведений Джамия (стр. 215–261), в которой дал не только описание драгоценной рукописи, но и устранил несколько ошибочных взглядов (напр. о мнимом «4-м диване лирики»), успевших укорениться у библиографов рукописей и историков персидской литературы.

п) Pizzi: Storia della poesia persiana, т. II (Торино 1894), особая глава: «Il poeta Giâmi» (стр. 382–395), с выборками из его произведений в стихотворном итальянском переводе (стр. 396–411). Биографических сведений Пицци почти не дает, но содержание художественных произведений излагает довольно подробно, – часто впрочем, просто по Хаммеру (1818).

р) В «Grundriss der iranischen Philologie» т. II (Страссб. 1896) по разным местам очерка Эте о персидской литературе очень неудобно и отрывочно разбросаны и сведения про Джамия, больше всего на стр. 305–306 и 231–233. См. еще стр. 739 (в указателе). Биографии, в сущности, у Эте нет.

с) Так же неудобно и обрывочно разбросаны сведения у П. Хорна в «Gesch. der pers. Litteratur» (Лейпц. 1901). См. стр. 123–126 (о лири-

ке Джамия, с образцами), стр. 141–144 (о загадках), стр. 189–191 (о «Седмерице»). Биографических же сведений нет и вовсе.

т) C. Brockelmann: Geschichte der arabischen Litteratur, т. II (Берл. 1902), стр. 207. Дана библиография (рукописная главным образом) 16 сохранившихся арабских произведений Джамия.

?) Jami, the persian mystic; Лонд. 1907 (брошюра).

у) F.H. Davis: The persian mystics. II. Jâmî. Лонд. 1908, в серии «Wisdom of the East» (108 стр.; вып. I посвящен был Джеляледдину Румию).

ф) Aug. Bricteux: введение к франц. переводу «Djâmi. Salâmân et Absâl» (Пар. 1911). В конце предисловия, которое наполовину занято сведениями о суфийстве и персидской риторике, дан (стр. 35–40) очерк жизни Джамия по Фитцджералду (а тот держался Розенцвейга 1840) и слегка (стр. 41–46) упомянуты прочие Джамиевы произведения сверх «Селямана и Эбсали».

Итак, главная работа о Джамии, с которой все считаются – «Notizen» Розенцвейга 1840. Она, к сожалению, является высокой библиографической редкостью.

РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА о Джамии, сводится вся, сколько мне удалось разыскать, к следующему:[125]

1) «Персидские стихотворения». С французского Г. С-в, № 3: Ода Джами. – «Цветник» 1810, ч. 6 (стр. 67–78).

2) «Изречения и анекдоты Джами». Это мы перепечатываем ниже, в отделе образцов (у нас стр. (*в рукописі не вказано* – прим. упорядників)).

3) В.А.: «Оина-и Рия». Стихотворение персидского поэта Джами, переложенное с прозаического перевода Г. Шези. Из Journal Asiatique (1822). – Азиатский Вестник 1825, ч. I (стр. 38–51).

4) «Науфель (Отрывок из персидской поэмы Меджнун и Лейла)». С персидского перевел И. Батьянов. Азиатский Вестник, 1825, ч. I (стр. 134–140 и 349–354).

5) «Мевлана Джами, поэт персидский». – Азиат. Вестн. 1825, ч. I (стр. 345–348).

6) И. Батьянов: «Краткий обзор персидской поэмы: Юсуф и Зулейха». – Азиатск. Вестник 1826, кн. 5 (стр. 260–266).

7) Н. Моисеев: «Перевод с персидского» (Стихи Джамия и Хафиза). – Казанский Вестник 1830, ч. 28, кн. 2 стр. 185–190).

8) С. Назарьянц: Фердауси... с присовокуплением краткого об-

---

[125] В извинение армянину Назарьянцу (покойному профессору Лазаревского Института) можно было бы заметить, что полвека спустя немец-профессор Хорн («Gesch. der pers. Litt.» 1901, стр. 136) подвергся очень похожему затмению, только в другую сторону. Хорн приписал Низамию, на манер Джамия, поэму «Юсоф и Золейха» и упрекнул Низамия за излишне-чувственный реализм, проявленный им в его несуществующей поэме.

зора истории перс. поэзии до исхода XV в. II (М. 1851), стр. 84–90. По Хаммеру, но с самостоятельными искажениями. Именно, самостоятельно Назарьянц, не понявши Хаммера (стр. 325) Джамию приписывает поэму «Хосрев и Ширин» (стр. 86) и усматривает в этой несуществующей Джамиевой поэме в противность его же «Юсофу и Золейхе» чистую национальность, – очевидно, путая Джамия с Низамием.[126]

9) М. Каррер: Искусство в связи с общим развитием культуры, перевод (с немецкого) Ф. Е. Корша. Т. III (М. 1874), стр. 234–235, в главе «Новоперсидская поэзия». – Дана характеристика вычурности Джамия (... «напоминает чопорный итальянский вкус при дворах под конец XVI века»...) и приведены три образца, в виде выдержек.

Сюда же прибавлю:

А. Кримський: На перську тему, з Джамія – в сборнике: «Пальмове гилля. Екзотичні поезії», частина друга (М. 1908), стр. 4.

КОМЕНТАРІ

Вміщені в цьому томі праці ніде не друкувалися. Друкуються мовою оригіналу згідно з тогочасним правописом та авторським написанням імен і географічних назв.

Елам. З історії Ірану передарійської доби

Машинопис, 30-і рр. XX ст.,122 с. Заходиться в ІР НБУВ, Ф. І. 25412 і 25576. Над рукописом працювали К.І. Гурницький і В.М. Храновський.

Парфія та Аршакіди. (250 до Р.Х. – 224 по Р.Х.)

Машинопис, 30-і рр. XX ст. Знаходиться в ІР НБУВ Ф.І. 25227, 25229, – частини, повний текст, який друкується у томі, Ф.І. 25409 («Партянщина та Аршакіди, звідки їх держава взялася»), 392 с. Деякі оцінки вимагають уточнень.

География Ирана

Автограф, поч. XX ст., 80 с. Зберігається в ІР НБУВ Ф.І. 25407. Над рукописом працювали Н.М. Кузнецова і Т.Ф. Маленька.

Описание персидской (бельхской) космогеографии

«Эджаиб ет-тебеоат». бл. 1702 р."

Машинопис, 1937 р., 40 с. Зберігається в ІР НБУВ Ф.І XXXVI, 19

Hafiziana

Автограф, 1891 р., 20 с. Зберігається в ІР НБУВ Ф. XXXVI, 8 На титулі зазначено «Конспект студента II курса Лазаревского Института Аг. Крымского 1891, 15 апр.». Над рукописом працювала Т.Ф. Маленька. Це – ранння праця А.Ю. Кримського, але думок і концепцій, висловлених у ній, він притримувався в усіх своїх подальших дослідженнях творів Гафіза.

Джамий

Машинопис, 30-і рр. XX ст., 116 с. Зберігається в ІР НБУВ Ф.І. 25555 або XXXVI, 11 рукопис.

Літера «д», яка стоїть перед назвою розвідки, вказує на те, що вона мала бути частиною більшої праці, швидше за все «Истории Персии...» про що свідчить рукопис ф. XXXV, 30 «Саадий» з літерою «в», де рукою Кримського зазначено «История Персии» т. 3. З машинописом працювали А. Афсахзод, М. Веркалець, Л. Грицик, Т. Маленька.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А
Аббас Великий, шах 260, 261, 263, 268, 269,273
Аббасиди 29
Абгар, цар 169
Абгар IX 210
Абу Алі Тебрізі 22
Абу ль-Фида 289
Август, імп. 109, 110, 116, 121, 129, 132
Аврелій Віктор 158
Агатангел Історик 156, 157, 159, 160, 162,163, 170, 218
псевдо-Агатангел 156, 162, 163, 167
Агатархід Кнідський 115
Адонц Н. 158
Аждагак (Зогак) 160
Александр Македонский 55, 71,74, 75, 95, 96, 98, 99, 102, 103, 110-112, 115, 119, 123, 136, 153, 160, 163, 165, 166, 173, 183, 184, 186, 186, 187, 190, 192, 195, 196, 201, 208, 235, 278, 324, 353
Алексеев В. 126
Алеппский (Халебський) П. 9
Али, халиф 24, 25, 263, 279, 295, 309, 319
Али-Риза, имам 263, 268-270
Алиев Г. 30, 31
Альбоїн 218
Ам'ак Бохарский 348
Аммі-садуга, цар 79
Амміян Марцеллін 101-103, 118, 135, 144, 158
Амір Тимур (Темерлан) 20
Анакреон 101
Андерсон 61
Андрій, апостол 195
Анварі (Энвери) 11, 16, 20, 34, 357
Ансари (Энсари, Онсори) 11, 15, 19, 357
Антара 10
Антигон 128
Антіох I Сотер 96
Антіох II Теос 96
Антіох IV Епіфан 179
Антоній 116, 117, 132, 133, 140
Антонін 220
Антонін Коммод 163
Антонін Пій, імп. 120, 131
Антоніни 110, 136, 138
Аполлодор Артемітський 108, 116, 117, 124,
Аполлоний Тианский 142, 352
Аполлон 100
Аппіян 110, 111, 119, 131-133, 135,186
Ардаван Мол. 154
Ардешір Сасанід 99, 139, 148,
Аристотель 190, 323, 353
Арзуманов В. 31, 32
Арріян 96, 110, 136-139, 141, 145, 146, 148, 150
Артабан III 104
Артавазд 223
Артаг, цар 186, 218
Арташес, цар 160, 170
Арчил II 177, 178, 184,195, 196, 199
Аршак (Арзак) 98, 100, 144, 145, 148, 158
Аршакіди (арзакіди) 13, 14, 41, 95, 221
Асклепий 100

Астияг 67
Ассемантий 212
Атеней 111, 112
Атилла 175
Аттар 40, 299, 300, 316, 330, 334, 345, 358
Аттая М.О. 9
Ахеменіди 51, 52, 64, 65
Ахілл 190
Ахмед Беки-бей 285
Ахундов М.Ф. 26
Ашк 154
Ашока 96
Ашот-Куропалат 183, 187
Ашшурбаніпал 63, 91
Аузли І. (Sir Gore Ousley) 308, 324, 338, 341, 358-362
Абдель-азиз хан 291
Абдельгафур Ларский 309, 330, 334, 359
Абі Зейд Ахмад Ібн Сехль Бельхі 285, 289, 290-292
св. Або Тифлісець (Тбілелі) 178, 180, 185
Абу Абдаллах Бухарский 292
Абу Алі Ібн Сіна (Авіценна) 20, 28, 34, 293, 294
Абуль-Аля аль-Мааррі
Абу Ібрагім Монтасир 19, 34
Абуль Селік Гургані 19, 34
Абу Сеїд Хорасанський 28, 15, 16, 277, 307, 308, 313, 315-317, 320
Абуль Хасан Шегід Бельхі 19, 34
Абу Хамід Андалусский (аль-Гарнати) 291
Абуль Фарадж Бар Гебрей, Григорій 213

Б
Баб 263
Бабишкін О. 33, 36
Бабур 359
Багалій Д.І. 7
Баграт III. 188
Бакрадзе Д.З. 179, 206
аль-Бакри 288,291
Бань-гу (Пан-ку) 216
Бань-Чжао 135
Баранов 264
Барборо, Йосафат 225
Барбье де Мейнар 308
Барейли 329
Бардесан 163, 167-169, 210,211
Барсамйа єп. 213
Барт 153
Бартольд В.В. 23, 29, 30,42, 61, 68, 72, 96, 223, 224, 227, 235, 278, 283, 288, 292, 320
Баскаков Н.А. 9
Батьянов И. 350, 353, 363
Бахаулла, Мірза Хусейн Алі 263
Баязид II Святой 320, 323-325, 340
Беджан 213
Бейхакі 16
Беккер Імм. 149
Беконте 286
Белен (Bélin) 308, 322, 359, 362
Бельхі 19, 34
Бельхи, географ 285
Бенакети 288, 289
Берай, Йоване 182, 183, 185-187
Березін І.Н. 10, 26
Бержерон 225
Беркель 145
Берос 86
Бехрам ІУ Кирманшах 271
Бецольд К. 191
Біжен 154
Бланд Н. 361,361
Боасевен У. Ф. (Boissevain U. Ph.) 440
Бовейгіди 21
Борк Ф. 54
Болдирєв А. 349, 356
Брабншвайг 149
Братман 186

Бретшнейдер Е.В. 223
Брікте Ауг. (Bricteux Aug.) 308, 312, 315, 319, 322, 326, 333, 340, 342,344, 345, 351, 363
Браун Е. 324, 333
Брокгауз 299
Броккельман К. 290, 291, 299, 330, 332, 363
Бросвт 180
Бросе М. (Brosset M.) 168, 171, 175-180, 184, 186-191, 199, 200-202
Бузескул В.І. 103, 108, 115, 121
Брун Ф. 286
Брунс 213
Буга 179
Буше-Леклерк 103

В
Вагаршак 163
Вагнер А. 144
Вайдман 126, 137
Вайсбах Ф. 52
Валериан, имп. 273
Варрон 113-115,125
Василь Кесарійський 182
Васильевский В., китаист 181, 192, 218
Вассаф 193
Ватват, Рашид 357
Вахтанг І Горгаслан 176-178, 183, 184, 187, 195, 200-202, 203, 204, 209
Вахтанг VI 197, 204, 208, 210
Вахушт 176, 199, 201, 210
Вебер Г. 67
Веллей Патеркул 117
Вельте Б. 155
Венасеп Сургап 172
Вер, імп. 138
Вергілій 122
Веркалець М.М. 37, 43
Веселовский А. 296
Веселовский Н.А. 156
Веселовський П.І. 42
Веспасіян, імп. 125, 127-131
Вестерман 142, 145
Вількен Фр. 338, 356
Віллямовіц-Меллендорф 122, 124
Вінклер Г. (Winkler G.) 59, 62, 66-68, 71, 75, 81, 92
Вістони (Whistons) 160
Віттштейн 125
Віштасп 278
Войс 133
Волагес І (Балаш) 104, 124, 131,135, 137, 154, 172, 228
Вологес III 137, 138, 143, 220
св. Володимир 209
Вольф Е. 129
Воронцов М. 118
Вуллерс Й. 20, 153
Вулькацій 143
Вюстенфельд 342

Г
Гавґ 228
Гаддон 299
Гадріян 109,118, 130, 131, 136, 138, 141-143
Газан, хан 193
Газаріян С. 159
Гайне Г. 33
Гален 323, 352, 353
Галле 149
Галлікан 143
Галун Г. (Haloun Gustav) 224
Гальм Т. 129
Гаммер 299
Ганусець О.І. 35, 36
Гарагашсян 167
Гарнак 167
Гарсен де Тасси 300
Гартгавзен 144
Гафіз 8, 17-22, 32-37, 40, 44, 299-303
Гаффаров, Мірза Абдулла 9

Гейндли 299
Гельцер 148, 211, 212
Генкель Г. 127, 145, 148
Георгій Амартол 151
Герар 259
Гераклій (Іраклій), імп. 177, 178
Гер'є В.І. 9
Гермес Трисмегист 179
Геродіян 141, 147, 148
Геродот 7, 48, 49, 53, 56, 68, 70, 72, 115, 146, 150, 162
Гіббон 141
Гільгамеш 86
Гільпрехт 77, 90
Гіппорат (Иппократ) 352, 353
Глэдвин Ф. (Gladwin Fr.) 334? 336
Ґоар (Goar) 148
Гоголь М.В. 31
Гомер 133
Гоммель О.Р. 53, 57, 62, 65, 69
Гонджар, Абу Абдаллах 292
Горацій 122
Гормоз 154
Гранат 196
Грен А. 205, 206
Григор Просвітитель 156, 158, 160
Григор'єв В.В. 165
св. Григорій Хандзійський 188
Грицик Л.В. 38, 44
Грозний Ф.(Hrozný F.) 58, 59, 89
Ґроскурд Хр. 124
Грудено (Ферідун) 160
Гуарам 183, 187
Гудерз Мол. 154
Гудерз Ст. 154
Гудеа, цар Лагашу 70, 83,84
Гугрген 203
Гудшмід, фон-, А. 42, 105, 120, 156, 166, 170, 172, 212, 216, 217, 220, 221, 223, 226, 227, 231-235, 284
Гурницький К.І. 9, 36, 39, 41, 42
де Гус 285
Гюар (Huart Cl.) 51, 68, 69
Гюбшман 228
Гюзінг (Hüsing G.) 53, 57
Гярдізі 16
Гьоте Й.В. 20, 22, 34

Д
Давид (Будівник, Обновитель, Возобновитель) 187, 189, 194, 201, 202
Давид, князь 177
Дакікі 12, 19, 22, 34, 357
Даниїл, пророк 179
Даниял-аталик 296
Данциг Б.М. 8
Дарій Гистасп 47, 49, 51, 56, 64, 97, 100, 154, 201
Деґіннь (Desguignes) 220, 223, 283
Дейок, цар Мідії 67
Деліч Фр. 57-59, 62
Дексипп Атенський 145
Дела Валле, Пієтро 22
Деляпорт дю-Тель 124
Деступис 126, 176, 218
Детлефсен Д. 75, 125, 126
Дефремери (Defrémery) 291
Джавахов І. 174, 175, 191, 192, 195-197
Джамі 12, 19-22, 28, 34, 37, 43, 277, 299, 300, 307-364
Джанашвілі М. 175, 176, 177, 181, 182, 194, 199, 206-208
Джингу-хан 16
Джихан-шах 314
Джонейд Багдадський 331
Джонс (Jones) 299, 300
Діленіус 133
Віллен Ем. 159
Дінг 77
Діндорф 127, 145, 146, 148, 150
Діодор Сицилійський 71, 95, 113, 115, 119
Діодот (Теодот) 96
Діоклетіян, імп. 142, 143, 148, 229, 230

Діон Кассій 102, 103, 110, 111, 113, 118, 130, 136, 138-144, 146, 147, 150, 151, 186, 230
псевдо-Діонісій Магрійський 212
Дзюба І.М. 18
Джуаншер Джуаншеріяні 177-179, 183, 184, 187, 190, 195, 196, 209
Довлет-шах 12, 22, 299, 308, 324, 328, 330, 347, 355, 359, 360, 361
Доміціян, імп. 127, 130, 131
Дорн Б. 106
Дрепер 300
Дройзен 103
Дун О.З. 33, 37, 38
Дунгі Урський 73-75, 78
Дюваль Р. (Duval R.) 168, 191
Дюканж 150
Дюма А. 24

Е, Є
Еаннатум Лагашський 84, 85, 88, 89
Евсебій Кесарійський 159, 160, 162, 169, 211, 212
Евтропій 118, 133, 144, 147, 158
Евстафій (Евстатій) 176
Егіше 156, 159
Єздигерд II 159
Єздигерд III 152
Езнік-зороастрієць 152
Елімаїда 75
Емін Н.О. 155, 158, 161, 166, 167
Енліль, бог 90
Ентельмена 85, 88, 89
Епіфаній Кіпрський 182
Ератостен 111, 112, 124, 125, 169
Есхіл 56

Ж
Жакоб 129
Жебелєв 108
Жорданія 207, 208
Жуковський В.А. 11, 19, 331

З
Закарія Казвіні 286, 289-291
Закир Фарьяби 316, 328
Залеман К.Г. 10
Заратуштра 278
Зеноб Глак 156, 158, 168, 169
Зігфрід 211, 212
Зленко Г.Д. 30
Зоммербродт 137
Зонара Іоанн 111, 139, 140, 147, 148
Зосима 98, 145, 146

І, И
Іакинф (Бічурін) 216, 222, 223
Ібн Баттута 22
Ибрахим бен Кул-и Мехаммед Яталла 296
Ибрахим бен Якуб 287, 288, 291
Ієрак 233
Ібн Абі аль-Касем, Мохаммед Тахір 42
Ибн аль-Араби 333
Ибн Баттута 289
Ибн Дасте (Ибн Русте) 288, 289, 291
Ибн аль-Хаджи 333
Ибн Хаджиб 312, 324
Ибн Сина (Авіценна) 342, 343
Ибн Хаукаль 180, 285, 289
Ибн Хордадбег 191, 289
Ибн Фадлан 42, 287, 289, 290
Ибн Яхья, Мохаммед 284, 285
Інджуїди 20
Іоаннисов І. 161
св. Іпполіт 174
Иракій 324, 326, 333
Ираклий, царь 272
Ирод (Гирод) Великий, Юдейський 116, 128, 140
Ісидор Харакский 109, 121, 122, 124, 125, 135
Исмаил, шах 269

Истахри 285, 289, 292
Исфендияр 98

Й
Йоан Антіохійський (Йоан Монах) 148
Йоан Ефеський 192, 212
Йоване, деканоз 181, 184, 196
фон-Йеніш Б. 356
Йолович (Jolowich H.) 339, 347, 350, 357
Йосиф Флавій 116, 123, 126-129, 169

К
Кабарджі 159
Кавад 176
Каганкатваці Мойсей 161, 177
Каджар 9
Казем-Бек А.К. 10
Казвини 287, 288, 342
Кайзер 142
Калігула 129
Камаледдін Хосейн Каризгарский 300
Кананов Г.І. 9
Канідій 186
Камбиз 100, 261
Капелетті 159
Капітолін Юл. 143
Каракалла 147, 163
Карамзін 201
Карапет Сасунський 155
Карієр А. (Carrière A.) 161, 167
Каррер М. 364
Катибий 351
Катрмер Е. (Quatremère) 165, 166
Кассандр 95
Касим Енвар 19, 34
Кедар-Лаомер 51
Кедрен 151
Кей-Кавус 16
Кекелідзе К.С. 196
Квінт Курцій 98
Кир Ахеменід 49, 51
Кир, цар 64, 65, 67, 98, 100, 104,160, 179, 261
Кирбулон 71
Киріон єп. 181, 194, 206, 207
Кисра=Хосров 154
Кінг (King L.W.) 82, 86, 91
Кіріш 213
Кісаї 19, 34
Кіш, цар 78
Клавдій 104, 129
Клавдій Птолемей 133
Кларк 144
Клей А.Т. (Clay) 58, 59
Клеопатра 116, 140
Кліо 29
Ключевський В. 9
Кобранов Е.А. 61
Кодрат (Квадрат) Асіній 138, 139,141
Коковцов 191
Колумб 329
Коммод 143, 147
Коновцов П.К. 168
Кордьє Г. (Cordier H.) 222
Костомаров М. 205
Костянтин, князь 177
Костянтин, історик 150
Костянтин, імп. 142, 159
Костянтин Порфирородний (Багрянородний) 115, 148, 149, 287
Костянтин Великий, імп. 212, 151
Корш Ф.Е. 9, 11, 17, 97, 156, 336, 364
Корюн 155-157, 162
Кочубей Ю.М. 12, 28, 37, 38, 43, 44
Крамер Г. 124
Крачковський І.Ю. 11, 15, 17, 28, 29, 43
Красс 101, 102, 117, 123, 126, 128, 132, 154, 170, 229
Крез 160, 170

Кримський А.Ю. 44, 63, 64, 128, 236, 283, 288, 296, 299, 364
Криса Б. 37
Кроненберг А. 129
Крумбахер 145-147
Ксенофонт 81, 86
Ксеркс 56
Ксіфілін 56, 111, 140, 147, 151
Ку-бау (Азаг-бау) 81, 87
Куглер (Kugler F.) 77-82
Кулагіна Л.М. 10
Кулаковський Ю. 10, 101, 103, 108, 134, 144
Кулі-заде З.А. 30
Куник А. 288, 291
Куп'янський Й.Я. 32
Кутік-Іншушінак 53
Кутур-Нахунті, цар 63, 65, 83
Кучук-Іоаннесов Х. 156
Кюв'є 125

Л
Лавриненко Н.А. 17
Лазар Парпський 156, 159, 160, 162, 171
Ла Кроз 164
Ламий 232, 343
Лампрідвй 141, 143, 148
Лат (Leet) 97
Лев I 151
Левченко М. 24
Легрен (Leo Legrain) 81
Ленорман 69
Лэн Пуль Стенли 283, 291, 320
Леонтій Мравелі 184, 185
Лесс 233
Ле Стрендж 193, 284
Лісімах 95
Ліхачов Н.П. 89
Липський І.І. 27
Лозієв П.Н. 39
Лофтус В.К. 48
Лугал-Заггісі, цар Урука 78, 82, 85, 89, 90-92
Лугаль-шагангур, цар 84
Лукулл 117, 126, 229
Лютф Али Бег 328, 361
Лютфаллаг Нішапурі 34
Люцій Вар, імп. 220
Лянґлуа В. 134, 155, 210, 211, 213
Ляхов, полковник 267

М
Маес Тітіян 135
Маздак 29
Майер Ед. 53, 62, 63, 65-69, ?3, 76, 77, 82-84, 86, 89, 232
Майнеке 145
Майснер Бруно (Meissner B.) 79-81, 83, 87
Макарій III, патріарх 9
Маллала, Йоан 137, 146, 147
Маленька Т.Ф. 19, 23, 33, 37, 38, 40, 44, 251, 259, 268, 269, 272, 273, 275
Мальком Дж. 99, 259, 354
Маміконян 159
аль-Мамун, халіф 263, 270
Мандес М.И. 115
Манкієв А. 210
Манучихрі 16
Мар-Абас Старший 167
Мар-Абас Мцурійський 167
Мар-Абас Катіна 162-167, 202
Марин Тирский 108, 134, 135
Марк Аврелій 110, 131, 137-139, 141, 220
Маркварт И. 121, 224, 226, 235
Марков А.К. 106
Марія Федорівна, цариця 179, 191, 195-198, 205, 206, 208, 210
Марко Поло 278
Марр М.Я. 53, 167, 174, 175, 178, 188, 205, 208, 210
Марченко В. 31, 37
Масперо 51, 71
Массе 356, 358

Массум, емір 295
Масу'ді 180, 292, 348, 353, 354
Матвеєв Л.В. 38
Махді 261
Махмуд Газневід 16, 276, 279
Махмуд Кашгарський 290
св. Маштоц (Месроп) 155, 174
Мельбер (Melber) 140
Менінський Франциск 22, 299
Меняев (псевд. Мысль-Рустем) 266
Мерван II 99
Мерчул Георгій 188
Меселім Кішський, цар 84, 85, 87
Метродор Скепсійський 155
Мешіх-зех 213
Мещанінов І. 61
Мігрі Хатуна 19
Міллер Вс. 7, 9, 11, 54, 66,204
Міллер Б. Вс. 39
Минорский В.Ф. 11, 17, 26, 38, 39, 257
Мінь 140, 146, 150
Мірза Джафар Караджадагі 26
Мірза Мальком-хан 27
Мір Алі Шир (Алішер Навої) 308 311, 312, 314, 317, 319, 322, 328, 329, 331, 332, 359, 362
Міріян, цар 174, 176, 178, 183, 184, 186, 187
Мірхонд 198, 284, 299
Мітридат I 100, 101, 154, 155, 215, 234
Мітридат II Великий 101
Мітридат III 102
Мітридат IV 233
Мітридат УІ 104, 233
Мітридат Понтійський 119, 133, 163
Мітридат 122
Міщенко Ф.Г. 112, 124
Михаїл, візант імп. 226
Михайло I Старий, патріарх 212, 213
Михайло Сирієць 212
Моан Богослов 147
Модестов В. 71, 108, 109
Мозафферіди 20
Моин эль Мискин 349
Моисеев Н. 339, 363
Моісеєнко Ф. 117
Мойсей Хоренський 156, 160-173, 202, 211, 232, 234
псевдо-Мойсей Хоренський 191, 202, 204, 207, 235
Мокаддаси 287, 293
Моктадир, халіф 289, 290
Моль Ж. (Mohl) 153, 344
Мольєр 26, 27
Мономах, Володимир 16
Моммсен 102, 114, 141, 148, 170
де Морган 47, 49-52
Мордтман 105
Мотаваккіль 179, 180
Мохаммед, пророк Ислама 24, 25, 179, 199, 262, 284, 295
Мохаммед Голь-ендам 22
Мохаммед Садеддин Кашгарский 310
Мохаммед Тагір ібн Абіль Касим 283
Мохаммед Юсоф ібн Ходжі-Баба 283
Мохаммед II Завойовник 318-320, 323
Мохаммед II (Авни) 318, 319
Мровелі єп. 195, 196
Мюллер А. 315, 317,
Мюллер 1318, 320
Мюллер 102
Мюллер К. 108, 111, 113, 115, 116, 117, 120, 123, 124, 134, 136, 137, 139, 145-147, 150, 151, 155, 156
Му Ванг, цар Китаю 214
Муркос Г.А. 9
Муромець, Ілля 200, 209
Муса-Гаді 177

Н
Набер С.А. 138
Набу-наїд 64,65
Надир-шах 273
Назарьянц С. 363, 364
Нарамссін Агедський 50, 60, 76, 77, 82-84, 91
Нарсі 154
Насир-Хосров 15, 16, 284, 285
Насреддин Тусский 343
Нассау-Лиз 331
Неарх 74
Неведомский В.Н. 230, 231
Нейман 159
Нельдеке Т. 42, 62, 64, 65, 76, 96, 105, 141, 153, 213, 226, 230-234
Нерва, імп. 151
Нерон, імп. 104, 129, 130, 135, 154
лже-Нерон 147
Нершехі 16, 292
Несельман (Nesselmann) 299
Нестле В. 211
Нізам оль-Мольк 16
Нізамі(и) 8, 16, 29-31, 314, 316, 324, 340, 341,345, 349-353, 356, 358, 363
Ніка 100
Николай Дамаський 113, 116, 127, 133, 140
Нікітін, Афанасій 24
Нікольський Н.М. 84, 89
св. Ніна 174, 175, 179, 182-184, 187, 192, 195, 196, 202, 209
Ніппердест К. 129
Нона 198
Нрохош, мудрець 294
Нумеріян, імп. 143
О
Оккен В. 65
Октавіан Август 116, 117, 131
Олеарій О. 142
Ольсгавзен (Olshausen J.) 105
Омар, халіф 25, 26, 28, 309, 310
Омар Мервський 19-21, 34
Омар ібн Саїд 25
Омар ибн аль-Фарид 316, 333
Омар Хайям 10, 15, 16, 19-21, 28, 32, 34, 40, 44,
Опперт Жиль 52,71
Ород I 101-104,126, 128, 133, 144, 154, 170
Орозій 118, 119
д'Оссон (d'Ohsson) 193, 288

П
Павла 114
Павло Діякон 218
Павличко С. 7, 8, 38
Павлуцький Г. 7
Пакор 128, 144, 150, 170
Пакор, син Орода 103, 123
Парпеці, Лазар 203
Партамасір 138
Паскевич, граф 269
Патканов К. 155, 156, 161, 163, 166, 167, 202-206
Пельман Р. 108
Пемпеллі К. (Pumpelly R.) 60, 61
Петро I 10, 198
Петро Патрицій 145, 151, 158
Пертш 360
Піндар 100
Пінчез Т.Г. 58, 59
Писарев 300
Пифагор 352, 353
Пицци (Pizzi H.) 308, 316, 324, 339, 340, 342, 344, 345, 347, 351, 353, 354, 356, 357, 358, 362
Плано Карпіні 225
Платон 323, 353
Пліній 75, 97,114, 121, 122, 125, 126, 217, 218
Плутарх 104, 1110, 111, 116, 119, 123, 126, 127, 150, 132, 141, 51, 155, 205

Полібій 112, 115, 123, 124, 125, 133, 140, 146
Полліон 143
Полотнюк Я.Є. 37
Поль, аббат 120
Помпей 113, 114, 117, 119, 120, 126, 127, 139, 173, 229, 234
Помьє 221
Порфирий 352
Посейдоній Родоський 111, 112, 115, 116,123-125, 119, 120, 124, 133, 140
Поссарт У. 356, 357
Прахов 17
Пріцак О. 32, 36, 38
Прокопій 203
Прокопій Візантієць 158, 218
Прокопій Кесарійський 176
Прохоров Л. 118, 204
Птолемей 95, 96, 108, 125, 135, 243
Пузур Іншушінак 53
Пушкін О.С. 14

Р
Рагозина З. 55, 62
Райт В. (Wright) 168, 211
Райхардт 148
Райценштейн 136
Раулінсон Д. 42
Рафілі, Мікаель 29
Рашдаддин 288, 289
Рев, князь груз. 178
Ревіцкі Карой 22
Реза (Риза) кули-хан 22, 361
Рейнак І. (Reinach) 170
Реклю Е. 251, 253, 300
Ремюз Абель 221
Ренан Е. (Renan E.) 50, 165-169
Різа (Рза) Расул 29
Різаєв, Мірза Джафар 9
Річардсон (Richardson) 299
Рибалкін В.С. 38
Розамунда 218
Розен В., бар. 288, 291, 308, 313, 315, 325, 328, 337, 338, 342, 343, 346, 349, 354, 362
Розенберг Ф. 224
Розенцвейг-Шваннау В. 299,308, 312, 326, 330, 339, 345, 346, 349, 350,360, 361, 363
Росбах О. 118
Рудакі (Рудегий) 19, 34, 357
Румі,, Джелаледдін 12, 17, 19-23, 34, 37, 44, 311, 316, 327, 333, 337, 363
Рустам, Сулейман 29
Руф Фест 158
Руфін 196
Рюккерт Ф. 19, 318, 339
Рюстенфельд 292
Рье 314, 315, 331, 331, 338, 344, 349, 360

С
Сааді 15, 18, 20, 32, 34, 35, 44, 272, 299, 301, 316, 324, 325, 336, 354, 355, 357, 358
Сабанісдзе Йоване 180, 181, 185
Сабінін М. 176, 180, 181
Сабур 154
Савська (Сабейська), цариця 214
Сагак Багратуні 160
Саид Джурджанский 286
Салеманн (Залеманн) К. 284
Саллюстій 126
Сальман Абсаль 344
Сама'ани 292
Саманіди 35
Сам-Мірза 320, 330, 360
Самуілов М. 127
Сапожников 264
Саргон Аккадський 83, 91
Саргон І 50, 76, 78, 83
Саргон ІІ 83
Сасаніди 13, 221
де Сасі, Сільвестр 164, 331, 339, 360

Саффариди 35
Светоній 130, 131, 143, 147
Себеос єп. 156, 162, 167, 171, 172
Севастьянов П. 134
Север, Олександр 148
Сейід Алі Мухаммед 262
Сейид Мохаммед Бехадар-хан (Мокім-хан) 283
Сеййид Насраллах Бехадер-султан 295
Сейс 58
Свіда (Суїд) 111, 118, 136, 138, 146, 149, 150
де Сен-Мартен А. 164
Селевк Нікатор 95, 96, 132
Сенковский О. 200-202, 283
Септимий Север 110, 139, 142
Сефевіди 14, 16
Сефи, шах 269
Сима-Цянь 215-217, 219
Симеон Магистр 151
Синкель 137, 147
Скотт Дж. 338
Сократ 161, 323, 353
Соламий 330
Солдатенков К.Т. 230
Солсимий 330
Соломон, бібл. цар 35, 214
Сорабджі Фард. Мулла 356, 358
Спартіан Ел. 143
Спиридон Дестуніс 104
Сталін Й.В. 30
Стефан Візантієць 139, 145
Стороженко 300
Страбон 48, 49, 55, 56, 67, 69, 70, 71,74, 75, 81, 96, 98, 100-103, 105, 108, 109-112, 114, 115, 119, 120, 122-124, 125, 133, 134, 141, 145, 205, 216, 217, 243
Суворін А. 126
Судий, Ахмед 22, 299
Сулла 113, 117, 132, 229
Сумбат Давітісдзе 188
Сумбат 177, 182, 188, 189, 196
Сурен 126
Сууд, муфтій 299
Сципион Африканский 133
Г. С - в 363

Т
Табарі 98, 153, 154
Такайшвілі Е. 30, 174, 177, 179, 181-183, 188, 195, 197, 198, 207, 208, 210
Тамазашвили А.О. 30
Тамара 189, 190, 193, 194, 200, 205, 206, 209
Тахмасп 359
Таціт, Корнелій 71, 129, 130, 147, 186, 205
Тейхейро 97
Тейфель Ф. 284
Теодосій II, імп. 159
Теодосій Печерський 28
Теофан 151
Теофан Мітіленський 111-115, 124, 125, 127
Тер-Мовсесян М., архимандрит 155
Терідат I 101, 129, 130, 148
Тіберій 104, 117, 129
Тіглат-Пілесар I 67
Тігран 119, 154, 155, 170
Тимур 299, 307, 309, 310, 307
Тімаген Олександрієць 120
Тимченко Є. 7
Тит, имп. 127, 130
Тит Лівій 110, 111, 113, 117-119, 131, 133, 140, 147
Тиха, богиня 100
Товма Арцруні 171, 179
Толук (Tholuck) 357
Томасео 156
Траян, імп. 104, 109, 110, 130, 131, 136-139, 146, 150, 213
Трдат 154, 162
Трдат III Великий 160

Трог Помпей 98, 109-111, 113, 119, 120, 121, 125, 131, 141, 151, 215-217
Тулльберг 212
Тураєв Б.А. 51, 68, 78, 89, 233

У
Узун-Хасан Білобаранній 317-321, 323, 325, 342
Улугбек 310
Улюп, жрець 163
Унгнад А. 78, 80-83, 90
Ур-Намму 78
Уркагіна Лагашський 85, 86, 89
Усін, цар 78
Уту-Хегаль 83, 87
Утуг, цар 80, 81, 87
Ухтанес 168, 169, 171

Ф
Фавст Візантієць 156-160, 162, 171, 218
Фатима, сестра Алі Різи 268
Фатима 25
Фалес 352
Фарнабаз, цар 186, 204
Фахреддін Горганський 15, 16
Фахреддин Луристанский 309
Федер К. 149
Фердоусі 8, 13, 15, 18-20, 29, 32, 34, 44, 153, 154, 316, 321, 348, 357
Феррохі 15, 16, 357
Фет 17
Фехреддин Али Сефи 360
Фехри-солтан Ибн-Амири 359
Флегонт Талльський 102
Филипп 119
Філострат 142
Фішер 134
Фіцджералд Е. 326, 344, 345, 358, 362, 363
Флор (Юлій Флор) 110, 111, 117, 118, 131, 133
Фока, імп. 147
Фоконер 359
Форбігер А. 129
Форке А. (Forke) 214
Форрер Е. 59, 60
Фотій, патріарх 111, 115, 136, 145, 148-150
Фраат II 233
Фрагат III 102
Франк 53
Франко І. 13, 18, 32
Фрейтаг К. 15, 335
Френ Х.Д. 10
Фрере(Freret N.) 165, 166
Фрідріх I 59, 60
Фріцше 137
Фронтон М.К. 138
Фузули 351, 352
Фукідід 115

Х
Хаджи Халифа 292
Хайдер (Амір Хайдар Турахан) 295
Халкондил Дм. 149
Хакані 16
Халатьянц Г.А. 162, 163, 167, 168, 170, 204, 205, 234
Хамдаллах Моставерi Казвінський 193, 284-286.
Хамза Іспаганський 152, 154
Халідов А.Б. 34
Хаммер (Гаммер) фон Пургшталль, Й. 22, 308, 312, 320, 322, 324, 330, 331, 334,347, 350, 354, 361
Хаммурап(б)і 79, 82
Хаников 255
Хань, китай. династія 214, 220, 222
Хартманн А. 352
Хафиз (Гафиз) 272, 307, 316, 337, 338, 358
Хаханов А. 182, 194, 195, 206, 207
Хвольсон Д. 288, 289, 291

Хвостов М. 223
Хейям (Хайам) 299, 301, 302, 345, 358
Хинлей Дж. 334
Ходжа-и Джехан Махмуд 323
Ходзько А. 26
Холмогоров 299
Хондемир 22, 360
Хонейн ибн-Исхак 343
Хорн П. (Horn P.) 335, 339, 362
Хосейн 25, 27
Хосейн-Ба(е)йкара Хератський 277, 308, 317, 320-323, 325, 329, 336, 341, 347, 359
Хосейн Ваиз Кашифи 355, 356, 360
Хосров 104
Хосров I Ануширван 146, 151, 152, 355
Хосров Дехлеві 309, 312-314, 324, 333, 336, 337, 351, 353, 340, 341, 345, 358
Хосров II Первіз 152, 272
Храновський В.М. 38, 41, 73, 79, 104, 220, 242, 243, 246, 249, 250, 256, 260, 263, 264, 266, 283, 287, 293-295
Хуаньді 220
Хуара 198

Ц
Цангемайстер 118
Цезар 139
Ціцерон 113
Циганкова Е.Г. 264
Циндель 264

Ч
Чайкін К. 29, 39, 356-358
Чжан Цзян 216, 219, 220, 225
Чинше-хан 283
Чубінов Д. 199

Ш
Шабо (Chabot) 212
Шаван Е. 226
фон-Шак 352,353
Шакір-ефенді 355
Шамші-Адад, цар 79
Шаншієв П. 159
Шапур I 273
Шапур II 218
Шарбіль, жрець 213
Шахрох 277, 307-309, 314, 315, 213
Шевтелович Й. 57
Шезі Г. 308, 363
о. Шейль В. 47, 52, 53, 73, 77, 78,80, 81, 85
Шервашідзе кн. 205
Шилейко В. 77
Шир-хан Лодий 329, 360, 361
Шлехта-Вшегерд М.О. 355, 356, 358
Шмідт, Губерт 60, 61
Шота Руставелі 206
Шпенгер 342
Шпігель Ф. 42, 48, 141
Шредер О. 90
Штакельберг Р.Р. 11
фон-Штерн 115
Шубинський Й.В. 40
Шульгі (Дунгі), цар 73, 78
св. Шушанік 175
Шушинак, божество 86

Э
Эмин Рази 360
Энвери 316, 337, 358
ЭнсариАбдаллах 277
Энсари 348, 349
Эсджеди 357
Эте 308, 309, 314,324, 326, 332, 344, 348, 349, 362
Эшреф 309, 314

Ю
Ювеналій, патріарх 175
Юліан, імп. 103
Юліан Відступник 118, 144
Юлій Африкан I 69
Юлій Цезар 110, 115, 130, 132, 133, 212, 229, 234
Юліхер 169
Юлія Домна, імператриця 142
Юсті Ф. (Justi Ferdinand) 65, 75, 105, 227, 234, 235
Юстин 96, 98, 101, 109, 110, 120, 121, 131, 141, 144, 145, 151, 215
Юстиніан Великий 146, 201

Я
Ядгар-мирза 318
Якуб 319, 320
Якуб ибн-Номан 291
Ян О. 117
Ясаві, шейх 253
Яхья-бей Дукагин 351

Acorik 183,187
Aemmar (Омар Мервський) 357
Ajasson 1125
Andreas C.F. 72
Banburu 100
Barb H. 350
Barton G. 60
Beauvois E.361, 362
Berger H. 109
Bernhardy 149
de Bartholomei I.A. 106
Blochmann H. 336
Bonick 143
Brosset Jeun 216
Browne Ed. 235, 236, 359
Burkhard K.F. 351
Burton R.F. 159, 358
Carra de-Vaux 342
Castor 116
Chavannes E. 216
de Chézy A.L. 338, 346, 361, 352, 357, 361, 363
Cimmino 351
Davis F.H. 363
Defrémery Ch. 357
De Groot (Де Грот) 216, 218, 221
Delaporte L. 60
Dindort G. 137, 140
Dubeux 361
Dutour de Longuerne L. 227, 232
Eissenhardt Fr. 143
Fabricius B. 113, 121, 219
Falconer F. 343, 344, 346, 347, 262
Foy Vaillant J. 227? 232
Forbiger A. 108
Franke O. 224
F(evret) A. 351
Gadd C.J. 78
Gardner, Percy 103, 106
Geiger W. 234
Gottwaldt J. 152
Grangeret de Lagrange 339, 357, 361
Griffith R. 350
Grasshof 141
Gros E. 140
Grönert M. 356
Halliery M. 211
v. Hammer-Purgstall 338, 339, 344, 352, 357, 358, 360, 364
Hammerling R. 358
de Harlez C. 228
Harnack A. 175, 212
D'Herbelot 361
Heurey L. 88
Hidayat Hosain 351
Hilprecht H.V. 78
Hindley J.H. 324
Hirth F. (Гірт) 220, 221, 223
Hoerschel 149
Hoffman G. 213
Horn P. 339, 344, 351, 353, 362, 363
Jacobitz 137

Jahn L. 125
Jessen 142
Jourdain 361
Jordan H. 143
Jougouet P. 103
Kiepert H. 109
Labourt J. 213
de Lagarde Paul 156
Langlois 357
Langlois V. 156, 157, 159, 161, 163, 167, 168
Lassen Chr. 217
Laufer B. 224
Law Th. 350
Legrain L. 78
Lehmann K. 76
Leopoldi 115
Levi M.A. 106
Lindsay J. 105
de Longpérier A. 105
Lumsden M. 309
Malcolm 361
Massé H. 357
Mendelssohn L. 145
Mingana A. 213
Minus E.N. 104
Millet de Saint Amour J. 140
Mommsen Th. 228-231
Mordtman A.D. 106, 107
Napp E. 138
Nessau Lees W. 362
Paruck D.J. 107
Pauly-Wissow 72
Peter H. 111
Poebel A. 78
Passort P.A.F. 357
Prokesch-Osten 106
Prudhomm E. 159, 168
Raux A. 356
Rawlinson G. 106, 141, 228, 233
Reinaud 286
Ressonneaux E. 130
Reynaud 109
v. Richthofen, F. Baron 217, 223
Rieu 286, 291
Robinson S. 350? 362
Rockhill W.W. 223
Rogers Ab. 351
de Rosny L. 223
RothC. 130
Rousseau C. 338, 355, 357
Rückert F. 120, 347
Röhl F. 120
Rypka J. 43
de Sacy S. 350
Saisford Th. 149
von Sallet A. 96, 228
Schneiderwirth 233
Schoff W. 121
Seiger Wilh. 63
Spiegel F. (Шпігель Ф.) 72, 74, 228, 229, 233, 356
Schrader El. 62
Stetkevych J. 34
Stevenson E.L. 134
Thackeray 127
Tholuck F.A. 347
Thureau-Dangin F. 73, 82, 86-90
Tomaschek W. 121, 230
Tomaso Chabert 238
Tozer H.F. 109
Valesins H. 149
Viereck P. 133
Visconti E. Q. 105
Weidner E.F. 79, 80, 82, 90
Wickerhauser M. 339
Wilberg F.G. 134
Wilken F. 357
Willmanns 141
Wilson C.E. 358
Wroth 106
Wylie A. 216
Zingerle P. 350

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Ашхабад 61, 122
Афганістан 42
Афганський Туркестан 96
Африка 204
Ахваз 42, 293

Б
Багдад 21, 67, 179
Бактра (Бальх) 96
Бактрія 96-98, 135, 216-219, 228
Баку 29, 30
Бальх 42, 218
Батум 182
Бахтіярські гори 71
Белучистан 61
Берлін 224
Бісотун, гора 62, 67, 68, 76
Богаз-кьой 59
Бомбей 27
Бухара 42, 96
Бушир, гавань 63

В
Вавилон 41, 47, 49, 50,55, 59,62, 63, 65, 70, 76, 80, 91, 95
Вавилонія 95, 116, 128, 142
Ван (озеро) 71
Венеція 160, 192
Верхнє (Середземне) море 90
Візантія 7, 158
Вірменія 72, 95, 129, 131, 154, 156, 158, 163, 167, 169, 171, 174, 201, 202, 211, 220

Г
Газна 42
Галаш м. 90
Галіс р. 160
Гамадан (Хамадан) 67, 68
Гамаз-аб 67
Гатра м. 136, 139, 144
Гекатомпіл 103
Геллада 49, 56
Герат (Херат) 42
Геркуланум 125
Гілян 71, 72
Гірконія 204
Гинд (Інд) р. 215
Гиндокуш 186
Греція 95
Грузія (Іберія, Карталія, Карталінія) 71, 72, 173-175, 177, 178, 182-184, 187-192, 194, 195, 201, 203, 204, 208
Гудеа 65

Д
Дагестан 60
Далекий Схід 219, 221
Дамаск 9
Двуріччя 47, 49, 50, 53-56, 76, 85
Дельфи 100
Діа (Копрат) р. 67
Діза р. 62, 66, 74
Дніпро р. 7
Дністер р. 7
Дон р. 7

Е, Є
Европа 22, 115, 137, 164, 215, 223
Едеса 160, 163, 169, 210, 211
Єгипет 56, 59, 95, 132, 153, 220
Екбатана 119, 122
Елам 41, 47, 49-51, 55, 56, 60, 61,

63-67, 69-73, 76, 79, 84, 85, 87-91
Еріду 85
Єрусалим 128
Ефес 175
Ефрат р. 48, 90, 91, 121, 136, 138, 180, 229

І, Й
Іберія-Грузія 114
Імеретія 201
Індійський океан 47, 95, 215
Індо-Китай 219, 220
Індія 16, 27, 61, 63,87, 95-97, 114, 116, 117, 121, 167, 169, 200, 204, 210, 219, 220, 228
Іпс 95, 96
Іран 7, 13, 14, 16, 20, 22, 25-27, 38 40, 42, 47, 49-51, 56, 61, 81, 95,97, 99, 110, 124, 139, 144, 146, 151-154, 157, 158, 167, 172, 173, 193, 200, 214, 215, 219, 221, 222, 227, 235
Ісин 80
Істамбул 225
Італія 137, 218
Йемен 214

З
Загроські гори 122
Закавказзя (Закавказчина) 27, 128, 172, 179
Закаспійська обл. 61

К
Кавказ 60, 114, 130, 173, 186, 201, 205
Казань 10
Каїр 153
Канарські острови 134
Кандагар 42
Картагена (Карфаген) 112
Карун (Евлей, Улай) р. 47-49, 75
Каруна р. 63, 66, 71
Каспійське море (Каспій) 57, 60, 68, 71, 72, 95, 114, 135, 220
Каталунське поле 175
Керманшаган 67
Керх (а), (Гавас-аб, Хоасп, Укму) р. 47, 48, 55, 56,62, 63, 65, 74
Кіссія 56
Кіш 80-82, 86-88, 91
Київ 21-23, 33, 54, 108
Кипр 91
Китай 61, 135, 214-216, 219-224, 228
Кларджетія 187
Колхіда-Мінгрелія 114
Копрат р. 74
Ктелійонт 81
Ктесифонт 103-105, 110, 122, 128, 131, 132, 136-138, 142, 144, 146, 213
Кура р. 57,119, 130, 173, 174
Кутайс 190
Курдистан 48, 67

Л
Лагаш 70, 84, 86, 88, 89
Лагаш-Шірпурла (Телло) 86, 87, 89
Ларса 80
Ліван 10
Логуон 11, 38
Луристан 55, 56, 58, 69, 70
Лурксат 42
Львів 13, 18, 19

М
Македонія 95
Маку 27
Мала Азія 60, 90, 95, 133, 220
Маль-амір (Ідадма) 62, 71
Маргіяна (Мерв) 96, 122
Маурйа 96
Медина 284, 293, 333

Медія 62, 63, 66-68, 74, 95, 119, 122, 131, 144
Мекка 284, 293, 332
Мерв 60
Месопотамія 41, 48, 59, 67, 79, 102, 136, 160, 210, 213, 220
Месхетія 182
Міжріччя 85
Москва 11, 13, 19, 21, 24, 28, 34, 38
Мухаммери 42

Н
Нім (Німкі) 62
Ніневія 165
Ніппур 77, 86, 90
Нижнє море 90
Нижнеріччя 76-78, 80-85, 87, 90-92
Нисея м. 122

О
Оксфорд 117, 149
Осетія 204
Олександрополь (Кандагар) 122

П
Палестина 39, 128, 129, 170, 179
Пальміра 133, 231
Памір 225
Пасаргад 64, 76
Паситигр р. 74
Партія 95-99, 104, 107, 109, 110, 116, 121, 122, 126-129, 131-133, 135-138, 143-145, 151, 154, 158, 160, 219-221, 228-230, 233
Парфия 41, 42
Пенсильвания 81
Передня Азія 53, 56, 59, 60, 74, 95, 173
Персія 13, 74, 97, 103, 118, 144-146, 158, 224
Персида (Фарс, Парс) 74, 75 97, 100, 105, 106
Персополь 71
Перська затока 47, 48, 62, 74, 95, 121, 220
Петербург 163
Петра 121
Помпеї 125

Р
Рага м. 122
Ріон р. 114, 173
Рим 104, 109, 110, 120, 122, 129-131, 135, 144, 145, 160, 170, 221, 229
Російська імперія 220
Росія 10, 13, 15, 18, 68, 118
Русь 7, 42

С
Сакастена (Сістан) 122
Самарканд 42
Санкт-Петербург 10
Селевкія 81
Сенаар 50, 55
Середземне море 95, 154, 220
Середня Азія 54, 112, 214, 215, 219, 222
Сіппар м. 91
Сир-Дар'я (Яксарт) р. 95, 216
Сиро-Месопотамія 119
Сирія, 10, 59, 90, 95, 101, 102, 123, 127, 128, 133, 146, 154, 220
Смирна 95
Систан 42
Согдіяна 96
Сузіяна 47, 48, 62, 63, 65, 66-69, 71, 73-75, 87, 88
Суза (и) (Шушін, Шушан) 41, 47-49, 52, 56, 57,68, 70, 72, 73, 76, 85-88, 90
Софена 220
Страсбург 234
Сумер 90

Т
Таджикістан 33
Тапрабана (Цейлон) 134
Тарим р. 135
Тарон обл. 158
Татарія 220
Ташкент 96
Тебріз 193, 194, 230
Тегеран 22, 25, 39
Телло 73
Тигр р. 47, 62, 70, 81, 87, 90, 91, 103, 110, 121, 122, 128, 131, 136-138, 229
Тифліс 161, 179, 180, 189, 199, 201
Тохаристан 217, 220
Троя (Іліон) 133
Туреччина 26
Туркестан 54, 135, 200, 216, 218, 220, 235
Туркестан Афганський 42
Туркменія 61

У
Уваджа 47
Ужай 34
Уджан 193, 194
Умма (Гішху) 89
Ур 73, 80, 81, 86, 87
Урук 81, 86, 87, 90, 91

Ф
Фарс (Персида) 42, 63, 64, 71, 72
Фергана 135
Філадельфія 81
Фракія 95
Франція 26
Фрігія 95

Х
Хазарія 180
Халдея 50
Халкедон п-ів 122
Хамазі м. 80, 81
Харакс 121, 122
Харків 10
Хатамті 47, 65, 69, 73, 75
Хівинське ханство 9
Хоасп (а), (Керхи) р. 67-70, 74, 96-98
Хузистан 42, 47, 48, 52, 61, 62-64, 66, 68, 69, 71

Ц
Царгород 162

Ч
Червоне море 115
Чорне море 114, 173, 182, 188

Ш
Шатт ель-Араб 47, 48, 62
Шіраз 76
Шумер 41, 55, 65

Ю
Юдея 127

ЗМІСТ

Передмова. Іраністика в науковій та літературній спадщині А.Ю. Кримського *5*

З історії Ірану передарійської доби. Елам *45*
Вступні уваги про Елам, про його столицю Сузу і про початкову дату еламського історичного життя *47*
Еламська народність і мова *50*
Границі еламської території *61*
Етнічний склад Елама *69*
Хронологічні уваги *76*
Хронологічні уваги *76*
Нарис еламської історії *85*

Партія та Аршакіди, звідки їхня держава взялася *93*
Джерела для історії Партії *99*
Джерела оповідальні *107*
Греко-римські *107*
Увага про східні джерела *152*
Допомічні праці для виучування історії аршакідської Партянщини *227*

География Ирана *237*
Границы Ирана и, в частности, Персии *240*
Характер внутренности плоскогорья. Безводные пустыни *240*
Горы и их реки *241*
Климат и орошение *255*
Растительность *256*
Животные *258*
Минералы и металлы *258*
Население: его состав племенной и религиозный *259*
Образ жизни. Промышленность добывающая, обрабатывающая, и торговля. Пути сообщения *263*
Черты государственного строя. Войско *267*
Важнейшие города каждой области Персии *268*

Описание персидской (бельхской) рукописи 1702 г. *281*
Hafiziana (конспект) *297*
Джамий (1414–1492) *305*

Коментарі *365*
Іменний покажчик *368*
Покажчик географічних назв *383*

Наукове видання

А. Ю. Кримський

ВИБРАНІ СХОДОЗНАВЧІ ПРАЦІ
В П'ЯТИ ТОМАХ

ТОМ IV
ІРАНІСТИКА

Комп'ютерний набір
Амірова А. М.

Фотографування архівних матеріалів
Подуфалов П. С.

Іменний та географічний покажчики
Кочубей Ю. М., Маленька Т.Ф.

Комп'ютерна верстка
Литвин М. О.,
Приймаченко В. В.

Підписано до друку 23.10.2008.
Формат 70х100/16. Папір офс. Друк офс. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 31,5. Наклад 500. Зам. № 1104-08.

Видавничий дім «Стилос».
04071, Київ-71, вул. Набережно-Лугова, 5, к. 30.
Тел.: (044) 428-72-50, 467-53-50, 467-53-20
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 1465 від 13.08.2003 р.)

Надруковано ТОВ „Поліграфічний центр „Фоліант"
04176, Київ–176, вул. Електриків, 26. Тел.: (044) 425-30-01
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)